

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF
SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume : 23

Sayı / Issue : 2

ISSN : 1302-3284

E-ISSN: 1308-0911

Yıl/Year: 01 Nisan – 30 Haziran 2021 / 01 April – 30 June 2021

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF
SOCIAL SCIENCES

Cilt / Volume : 23

Sayı / Issue : 2

ISSN : 1302 - 3284

E-ISSN: 1308-0911

Yıl/Year: 01 Nisan – 30 Haziran 2021 / 01 April – 30 June 2021

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Cilt: 23 Sayı: 2 Yıl: 2021

Yayın No : 09.8888.5300.000/BY.021.111.1079

ISSN: 1302-3284

E-ISSN: 1308-0911

Derginin Sahibi : Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü adına Prof. Dr. Asuman ALTAY

Sorumlu Müdür : Prof. Dr. Asuman ALTAY

Editörler : Prof. Dr. Asuman ALTAY
Dr. Öğr. Üyesi Serdar NART

Yönetim Yeri : T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca, İZMİR

Yayının Türü : Yılda En Az Dört Kez Yayınlanan Akademik Hakemli Dergidir.

Ulakbim (Dergi Park) Online Yayın Tarihi : 30.06.2021

Yönetim ve Yazışma Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca/İZMİR
Tel: (232) 301 87 60
Faks: (232) 453 02 66
E-posta: sbdergi@deu.edu.tr
Erişim Sitesi: www.sbe.deu.edu.tr/dergi/dergi.htm

WEB Editörü : Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN

Dergide yayınlanan makalelerin bilim, içerik ve dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir.

Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY PUBLICATIONS

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

Volume: 23 Issue: 2 Year: 2021

Edition Number: 09.8888.5300.000/BY.021.111.1079

ISSN: 1302-3284

E-ISSN: 1308-0911

Journal Owner : Prof. Dr. Asuman ALTAY, The owner on behalf of Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences

Director : Prof. Dr. Asuman ALTAY

Editors : Prof. Dr. Asuman ALTAY
Asst. Prof. Dr. Serdar NART

Place of Management : Dokuz Eylül University Graduate School of Social Sciences
Tınaztepe Yerleşkesi 35390 Buca/İZMİR/TURKEY

Publication Type and

Period : Journal is a peer-reviewed and published at least four times a year.

Ulakbim Online Date of Issue : 30.06.2021

Management and Correspondence Address : Dokuz Eylül University, Graduate School of Social
Sciences, Tınaztepe Campus 35390 Buca/İZMİR/TURKEY

Tel: +90 (232) 301 87 60

Fax: +90 (232) 453 02 66

E-mail: sbedergi@deu.edu.tr

WEB: www.sbe.deu.edu.tr/dergi/JOURNAL.htm

WEB Editor : Research Assistant Özgün Nil DÜMEN

The academic and content responsibility of the articles published in our journal exclusively belongs to the authors.

The articles published in our journal cannot be used without giving reference to the relevant article.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Hakemli Dergi

Cilt: 23 Sayı: 2 Yıl: 2021

Dergi Yayın Komisyonu

Prof. Dr. Asuman ALTAY – Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali DEVECİ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Cem ŞAHİN- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. PINAR SÜRAL ÖZER - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serdar NART - Dokuz Eylül Üniversitesi
Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN - Dokuz Eylül Üniversitesi

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Birsen KARACA	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray Üniversitesi
Prof. Dr. İlseyar ZAKİROVA	Galimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Tataristan, Rusya
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Karl REICHL	Bonn Üniversitesi, Almanya
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nikolay YEGOROV	Çuvaş Devlet Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çuvaşistan, Rusya
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV	Kırgızistan Manas Üniversitesi, Kırgızistan
Prof. Dr. Ömür N. T. ÖZMEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Recep KÖK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Şakir İBRAYEV	L.N. Gumilev Avrasya Milli Üniversitesi, Kazakistan
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Turgay UZUN	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Z. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi

ALAN EDITÖRLERİ

Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Murat AYDOĞDU	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat KAYA	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz SANCAKDAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali ÖZDEMİR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zerrin TOPRAK KARAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mübeccel Banu DURUKAN SALI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Erdem ÖZGÜR	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Vahap TECİM	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Burçak Müge VURAL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Nilfen GÖKÇEN ULUK	Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülay DİRİK	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Serkan ODAMAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Çağnur BALSARI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi YAĞCI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ebru GÜNLÜ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynep ARIKAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Reşat Levent AYSEVER	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Durmuş Ali DEVECİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Berna KIRKULAK ULUDAĞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gülizar KURT GÜMÜŞ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Burak KÖSEOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi

Dizgi: Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN

DOKUZ EYLÜL UNIVERSITY
JOURNAL OF GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Refereed Journal

Vol: 23 Issue: 2 Year: 2021

Publishing Commission of Journal

Prof. Dr. Asuman ALTAY – Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ali DEVECİ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Erkan GÖKSU - Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Cem ŞAHİN- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. PINAR SÜRAL ÖZER - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serdar NART - Dokuz Eylül Üniversitesi
Arş. Gör. Özgün Nil DÜMEN - Dokuz Eylül Üniversitesi

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abbas TÜRNÜKLÜ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe University
Prof. Dr. Aynur KOÇAK	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Birsen KARACA	Ankara University
Prof. Dr. Erhan DEMİRELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Fatih TOKTAŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN	Ege University
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN	Ege University
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray University
Prof. Dr. İlseyar ZAKİROVA	Institute of Galimcan İbrahimov Language, Literature and Art, Tatarstan / Russian Federation
Prof. Dr. İpek DEVECİ KOCAKOÇ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Karl REICHL	University of Bonn, Germany
Prof. Dr. Mehmet AÇA	Marmara University
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mustafa ÖNER	Ege University
Prof. Dr. Mustafa SEVER	Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Nadim MACİT	Ege University
Prof. Dr. Nafize Sibel GÜZEL	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat ŞİMŞEK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nikolay YEGOROV	Chuvash State Social Science Institute, Chuvashia / Russian Federation
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK	Pamukkale University
Prof. Dr. Olcubay KARATAYEV	Kyrgyz-Turkish University of Manas, Kyrgyz Republic
Prof. Dr. Ömür N. T. ÖZMEN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe University
Prof. Dr. Recep KÖK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Şakir İBRAYEV	L.N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan
Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe University
Prof. Dr. Turgay UZUN	Muğla Sıtkı Koçman University
Prof. Dr. Yusuf KILDİŞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Z. Nilüfer KARACASULU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeki ERDUT	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege University
Prof. Dr. Zerrin Toprak KARAMAN	Dokuz Eylül University

FIELD EDITORS

Prof. Dr. Erkan GÖKSU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Murat AYDOĞDU	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Nevzat KAYA	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Kamil İŞERİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Oğuz SANCAKDAR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ali ÖZDEMİR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zerrin TOPRAK KARAMAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hüseyin Avni EGELİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mübeccel Banu DURUKAN SALI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Hakkı UYAR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Mustafa Erdem ÖZGÜR	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Vahap TECİM	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Burçak Müge VURAL	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Nilfen GÖKÇEN ULUK	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Atalay GÜNDÜZ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gülay DİRİK	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Osman BİLEN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Serkan ODAMAN	Dokuz Eylül University
Doç. Dr. Çağnur BALSARI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Binnur GÜRLER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Remzi YAĞCI	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Ebru GÜNLÜ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Zeynep ARIKAN	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Reşat Levent AYSEVER	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Durmuş Ali DEVECİ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Berna KIRKULAK ULUDAĞ	Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Gülizar KURT GÜMÜŞ	Dokuz Eylül University
Dr. Öğr. Üyesi Burak KÖSEOĞLU	Dokuz Eylül University

Typesetting: Research Assistant Özgün Nil DÜMEN

DERGİ HAKKINDA

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az dört defa yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergi alanında disiplinlerarası ulusal ve uluslararası çalışmaları yayımlar. Derginin yayım dili Türkçe'dir. Ancak İngilizce yazılan makaleler de yayımlanır. Dergi, içeriği tüm kullanıcılara açık, serbestçe/ücretsiz "açık erişimli" bir dergidir. Kullanıcılar yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almaksızın, dergideki makaleleri tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, dağıtabilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstererek makalelere bağlantı verebilir.

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi uluslararası bir dergi olup aşağıdaki veri tabanlarında yer almaktadır.

ABOUT JOURNAL

Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences is a peer-reviewed and international journal published at least four times a year. The journal publishes multidisciplinary national and international articles. The language of the journal is Turkish, but, articles in English may also be published. This is an open access journal which means that all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Users are allowed to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full text of the articles in this journal without asking prior permission from the Publisher or the author.

Dokuz Eylül University Journal of Graduate School of Social Sciences is an international journal and indexed by these databases;

İÇİNDEKİLER/CONTENT

SAYFA/PAGE

DÜNYA DİLLERİ VE EDEBİYATLARI

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Reading the Vampire Diaspora: Hybridity and Diasporic Consciousness in Octavia Butler's Fledgling
Vampir Diasporasını Okumak: Octavia Butler'in Fledgling Romanında Melezlik ve Diasporik Bilinç
Esra COKER KORPEZ 535
- Araştırma Makalesi/Research Article*
Healing Invisible Wounds: Don DeLillo's *Falling Man* and the Recovery of Trauma
Görünmez Yaraları İyileştirmek: Don DeLillo'nun Falling Man Adlı Romanı ve Travmanın İyileşmesi
Hediye ÖZKAN 553
- Araştırma Makalesi/Research Article*
Charlotte Smith's "Beachy Head" as a Space of Contrasts
Bir Karşıtlıklar Alanı olarak Charlotte Smith'in "Kıyı Başı" Şiiri
Şafak ALTUNSOY 569

İLETİŞİM ÇALIŞMALARI

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Dijital Becerilerin Cinsiyet Eşitliği İndeksine Etkisi: AB Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme
Effects of Digital Skills on Gender Equality Index: A Study on EU Countries
Esra BOZKANAT, Oğuz BAŞOL 587

NİCEL KARAR YÖNTEMLERİ

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Determination of Corporate Risk Management Application Level: A Survey in Manisa Province
Kurumsal Risk Yönetimi Uygulama Düzeyinin Belirlenmesi: Manisa İlinde Bir Uygulama
Burcu KOCARIK GACAR, Anıl GACAR 605
- Araştırma Makalesi/Research Article*
An Application on the Most Suitable Supplier Selection with Fuzzy TOPSIS and Fuzzy VIKOR
Methods
Bulanık TOPSIS ve Bulanık VIKOR Yöntemleri ile En Uygun Tedarikçi Seçimi Üzerine Bir Uygulama
Muhammet ENES AKPINAR 627

ORTAÇAĞ TARİHİ

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Ortaçağ İslam Dünyasında Unvan-Lakap Kullanımları Hakkında Bir İnceleme: Unvan ve Lakap
Kapıları Açılırken
*An Investigation on the Usage of Title and Laqab in Medieval Islamic World: When Opening the Gates
of Title and Laqab*
Ali MIYNAT 641

SİYASAL DÜŞÜNCELER

- Araştırma Makalesi/Research Article*
Prosedürel Demokrasi ve Hukukun Üstünlüğü
Procedural Democracy and the Rule of Law
Faik KURTULMUŞ 661

SOSYOLOJİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Bir Aşındırma Denemesi: İleri Modernitede Faillik, Kültürel Kodlar ve İnşa Edilmiş Belirsizlikler Dünyası

An Etching Experiment: Failure in Advanced Modernity, Cultural Codes and World of Constructed Ambiguities

Cem ÖZKURT

679

Derleme Makale/Review Article

Küreselleşme, Hareketlilik ve Sosyal Hizmet: "Düzensiz" Göç ve Ulusötesi Sosyal Hizmet Uygulaması
Globalization, Mobility and Social Work: the "Irregular" Migration and Transnational Social Work Practice

Pelin ŞATIROĞLU GÜLDALI, Sema BUZ

699

Araştırma Makalesi/Research Article

Izmir Deprem Afetinden Etkilenenler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Depremle İlgili Toplumsal Bilincin Analizi

A Sociological Study on Which is Affected by İzmir Earthquake Disaster: Analysis of Social Awareness Related to Earthquakes

Yıldız AKPOLAT, Gazanfer KAYA, Aykut ÇALIŞKAN, Şebnem KARAAĞAÇ

723

TURİZM

Araştırma Makalesi/Research Article

Turist Rehberliğinde Uzmanlaşma: Uzman Rehberlere Yönelik Bir Durum Çalışması
Specialization in Tourist Guiding: A Case Study for Specialist Guides

Arif AKPINAR, Nilgün AVCI

755

Araştırma Makalesi/Research Article

Turizmin Sosyo-Kültürel ve Çevresel Etkilerinin Turizmin Gelişimindeki Rolü
The Role of Socio-Cultural and Environmental Impacts of Tourism in the Development of Tourism

İlker KILIÇ, Elif ŞENEL

789

ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Araştırma Makalesi/Research Article

Avrupa Birliği Düzeyinde Yönetişim ve Siyasal Teritoryalite
Governance at the European Union Level and Political Territoriality

Samet YILMAZ, Kamuran REÇBER

809

YENİ TÜRK EDEBİYATI

Araştırma Makalesi/Research Article

Adalet Ağaoğlu'nun 12 Mart Dönemi Öykülerinde Suç Kavramı

The Notion of "Crime" in the Stories of Adalet Ağaoğlu on March 12 Period

Esra DİCLE

833

YÖNETİM BİLİŞİM SİSTEMLERİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Management and Leadership Type in Automotive Industry: View From Turkey
Otomotiv Sektöründe Yönetim ve Liderlik Türü: Türkiye'den Görünüm

Kağan OKATAN

853

Araştırma Makalesi/Research Article

Bankacılık Sektörü Çalışanlarının Sosyal Ticarete İlgileri Üzerine Bir Araştırma
A Study on the Interest of Banking Sector Employees to Social Commerce

Murat Can AKTAŞ, Ersin KARAMAN, Mehmet Cem BÖLEN

869

YÖNETİM VE STRATEJİ

Araştırma Makalesi/Research Article

Karanlık Liderlik Tarzları: Kavramsal Bir Değerlendirme

Dark Leadership Styles: A Conceptual Review

Osman USLU

901

Araştırma Makalesi/Research Article

Bölgesel Kalkınma Çalışmalarında Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Sektörünün (GETAT) Rolü: Düzce İli GETAT Sektörünün Uluslararası Rekabetçilik Analizi Çalışması

The Role of Traditional and Complementary Medicine Sector for Regional Development: Study of Competitiveness Analysis of the Traditional and Complementary Medicine (TCM) Sector of Düzce Province

Serhat FIRAT, İsmail Hakkı ERASLAN

925

Yayın Geliş Tarihi: 29.07.2020
Yayına Kabul Tarihi: 21.11.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.775530

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 535-552
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

READING THE VAMPIRE DIASPORA: HYBRIDITY AND DIASPORIC CONSCIOUSNESS IN OCTAVIA BUTLER'S FLEDGLING

Esra COKER KORPEZ*

Abstract

This article by applying diaspora theories to Octavia Butler's vampire novel Fledgling (2005), will engender a critical engagement with the issues of difference and hybridity. By examining the oscillating relations between the hybrid vampire protagonist Shori, her human symbionts, and the vampire diasporic community, this study reflects on the complexity of the diasporic condition; especially, the conflicting claims of belonging where the celebration of hybridity can easily go hand in hand with ethnocentric articulations of nationhood. The focus of this paper will be threefold. The first part will unpack the historical scope of the vampire Ina diaspora, highlighting the three constitutive elements of diasporic experience which are dispersion, homeland orientation, and boundary maintenance. The second part sheds light on the problematic nature of Ina/human relationship termed as 'mutualistic symbiosis.' And the last part will interrogate the hybrid identity of Shori Matthews, questioning whether this cross-breed vampire with Afro-American human genes can really hold the potential for boundary-crossing and write her scripts of survival on the necessity of embracing diversity and change without being dichotomized by issues of national belonging and identity politics.

Keywords: Octavia Butler, Fledgling, Diaspora, Hybridity, Ethnocentrism.

VAMPIR DİASPORASINI OKUMAK: OCTAVIA BUTLER'İN FLEDGLING ROMANINDA MELEZLİK VE DİASPORİK BİLİNÇ

Öz

Bu makale, Octavia Butler'ın Fledgling (2005) adlı vampir romanına diaspora teorilerini uygulayarak, farklılık ve melezlik konularına eleştirel yaklaşımlar getirme amacını güder. Makale, romanın melez vampir kahramanı Shori, onun insan simbiyontları

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Korpez Coker, E. (2021). Reading the vampire diaspora: Hybridity and diasporic consciousness in Octavia Butler's Fledgling. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 535-552.

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-4983-6496, korpez@hotmail.com.

ve vampir Ina toplumu arasındaki sallantılı ilişkiyi irdeleyerek, diaspora deneyiminin karmaşıklığını, özellikle, birbiriyle oldukça çelişen ama aynı zamanda el ele gidebilen milli benlik ve melezlik aidiyet anlatılarını gözler önüne serecektir. Çalışmanın odak noktası üç yönlü olacaktır. Makalenin birinci kısmı, diaspora deneyiminin üç temel ögesini oluşturan dağılma, yurda yönelme, ve sınır koruma/sürdürme öğelerine odaklanarak vampir Ina diasporasının tarihsel boyutunu gözler önüne serer. İkinci kısım ise, “karşılıklı simbiyoz” olarak adlandırılan Ina/insan ilişkisinin sorunlu doğasına ışık tutar. Makalenin son kısmı ise Shori Matthews’un melez kimliğini irdeler. Afro-Amerikan insan genlerine sahip bu melez vampirin, ulusal aidiyet ve kimlik politikaları ikilemine düşmeden, sınırları aşım aşım kuramayacağını ve hayatta kalma senaryolarını çeşitlilik ve değişim üzerine kurup kuramayacağını sorgular.

Anahtar sözcükler: Octavia Butler, Fledgling, Diaspora, Melezlik, Etnosentrizm.

INTRODUCTION

In their introductory article in *Theorizing Diaspora*, Braziel and Mannur (2003) lay bare the fact that contradictory, interdisciplinary, and varied usages of the term diaspora have made it very hard to map out the term’s borders and its multiple referents. In connection to this, they assert that “diaspora studies will need to move beyond theorizing how diasporic identities are constructed and consolidated and must ask, how are these diasporic identities practiced, lived, and experienced?” (Braziel & Mannur, 2003, p. 9). Such a question foregrounds the effects and consequences of diasporic consciousness rather than its reasons and underlying historical motives. In prioritizing the ‘here and now’ experience rather than the different historical processes of each and every diaspora, Braziel and Mannur (2003) asks us to look at the immigrant, the refugee, the expatriate not as people who are stuck between the “double-gaze of here/home” (p. 9), but as hybrid personalities who adopt aspects of the host culture and rework, reform, and rearticulate this in the background of their own cultural heritage. As one critic claims, “dispersion, once a liability, is now a value to be put into play” (Waldinger, 2008, p. Xvi). Thus, various critics by alluding to diaspora more as a positive transnational movement (Appadurai, 2003; Basch, Schiller & Blanc, 1994; Hall, 2005) have tried to untangle the term from its pejorative political typologies, concentrating more on it as a social and cultural process. Stuart Hall (2003), in his widely quoted article “Cultural Identity and Diaspora,” claims that the defining characteristic of diaspora experience is its “recognition of a necessary heterogeneity and diversity; . . . a conception of ‘identity’ which lives with and through, not despite, difference; by hybridity. Diaspora identities are those which are constantly producing and reproducing themselves anew, through transformation and difference” (p. 244).

However, the traditional diasporic model, firmly rooted in a conceptual homeland and fixed origins, brings us back again to the hotly debated issue of

whether diasporic identities can really continue in time as 'hybrid'? For as Anthias (1998) suggests, diasporic spaces have the power of endorsing not only transformation and change but also the building of quite rigid boundaries: "The perception of diasporas as breaking 'the ethnic spectacles' with which the world was previously viewed, may vastly underestimate the continuing attachment to the idea of ethnic and therefore particularist bonds, to a new reconstructed form of ethnic absolutism" (p. 567). Kalra, Kaur & Hutnyk (2005) also pinpoint the problem of an either/or mentality that looks at diasporic identities as moving closer in time to ethnic absolutism or global transnationalism; since, in reality, both exist in diasporic belonging: "The potential for erasing ethnic and national ties is inherent within the notion of diaspora but in practice what often occurs is both syncretic cultural formation and re-enforced ethnic and nationalist ties within the same diasporic space" (p. 33). Similarly, Avtar Brah (1996) in her much-quoted book *Cartographies of Diaspora* emphasizes the importance of these two types of affiliation (that of ethnic absolutism or global transnationalism) stating that the "historical and contemporary elements" of diasporic consciousness must be "understood not in tandem, but in their dia-synchronic relationality" (p. 187). Thus, thinking of diasporas as distinctive social spaces that enforce essentialist notions of cultural identity, or, the exact opposite, as "non-normative starting points for a discourse that is traveling or hybridizing in new global conditions" (Clifford, 1999, p. 306) overlooks not only the unique dialogical process inherent in each and every diaspora, but also the possibility of looking at diasporas as projects of a new world order by which nationalist formulations coexist with hybridized ones so that optimum survival of (un)bounded groups can be ensured.

In order to shed light on this diasporic consciousness by which essentialist notions of cultural identity can go hand in hand with non-normative hybridized constructions, I have chosen to analyze a science fiction vampire novel *Fledgling* (2005), written by Octavia E Butler. By delving into Butler's speculative 'vampire diaspora,' I hope to illustrate how diasporic spaces can easily endorse hybrid as well as essentialist narratives of belonging and selfhood. Consequently, the focus of this paper will be threefold. Picking up on Roger Brubaker's (2005) analysis, I shall, first, reflect on how the Ina/vampire diasporas in *Fledgling* display the three constitutive elements of diasporic experience which are dispersion, homeland orientation, and boundary maintenance. Then, I explore the vampire/human relationship (described in the novel as mutualistic symbiosis) as a metaphor that problematizes the existing power relations between the self and the Other, home and the host, the colonizer and the colonized. And finally, I examine the competing and oscillating relations between the three parties; the hybrid vampire protagonist Shori, her human symbionts, and the vampire diasporic community. By addressing the multiple interplays between them, I question whether this cross-breed vampire with Afro-

American human genes can really hold the potential for boundary-crossing and write her scripts of survival on the necessity of embracing diversity and change without being dichotomized by narratives of national belonging and identity politics.

MAPPING THE HISTORY OF THE INA DIASPORA

In Search of Roots and Routes

In Octavia Butler's vampire novel *Fledgling*, readers come across a familiar yet estranged world where a colony of vampire-like species (who call themselves the Ina) tries to survive in diasporic vampire communities scattered in the margins of nation-state human geographies. Living in secluded homelands and "organizing their communities to look like human villages" (Butler, 2005, p. 240), these vampiric species survived by remaining invisible and discreet as well as rigid and pure in their livelihood practices.

According to *The Book of the Goddess*, the three-volume *Ina Bible* written ten thousand years ago in the Ina language, the Ina is created by a great mother goddess who "gave [them] Earth to live until [they] became wise to come home to live in paradise with her" (Butler, 2005, p. 73). Similar to the Jewish Zionist tradition, the religious Inas see the earth as a temporary place of trial and error from which they would eventually return "back to paradise" (Butler, 2005, p. 193). On the other hand, for the non-religious Inas, home resides in outer-space, in another planet:

There's a recently developed belief among some of our younger people that the Ina landed here from another world thousands of years ago. . . Actually I [Iosif] think we evolved right here on Earth alongside humanity as a cousin species like the chimpanzees. Perhaps we're the more gifted cousin. (Butler, 2005, p. 73).

There was a time when Ina believed that paradise was elsewhere in this world, on some hidden island or lost continent. Now that this world has been so thoroughly explored, believers look outward either to the supernatural or to rather questionable science. (Butler, 2005, p. 193).

Whether they evolved on earth as a cousin race of the humans or were sent by a Goddess, or came from a different planet, 'home' for the Ina was never a 'lived experience' of locality. According to Shori's father, Iosif, the first ancestors of the Inas were nomads wandering in the region of Mesopotamia, in the banks of Tigris and Euphrates where the world's civilization. Later they moved north and west to Russia, Ukraine, Romania, Hungary, the region popularly known by humans as Transylvania, the "vampire country" (Butler, 2005, p. 136). But because the Ina had to feed on blood to survive, they had to learn to live discreetly alongside the human. They "thinly spread among human tribes and family bands" (Butler, 2005, p. 194) and blended into stationary farming human communities. Unfortunately, shortly

after their first contact with the human, the Inas, like the American Indians also suffer an epidemic illness of mass proportion and are almost vanished to the point of extinction:

. . . We were weak and sick. I don't know why . . . I think some of us were writing to leave behind some sign that we had lived, because it seemed we would all die. . . . We died in great numbers than we could afford. It got harder and harder for us to find mates. Then, gradually, we began to heal. Perhaps we had simply undergone a microbial winnowing. The illness killed most of us. Those left were resistant to it, as were there children. (Butler, 2005, p. 195).

The Inas, after overcoming miraculously the ghastly effects of the “Ina-specific” epidemic confront other major problems that result in the widespread dispersion of their communities. One of the biggest threats to Ina survival is the racism and xenophobia of humans who “driv[e] out or kill” (Butler, 2005, p.136) Inas for their tall, ultra pale, “vaguely menacing, spidery” (Butler, 2005, p.150) looks. Moreover, Ina’s long life span and enduring youth also make it very dangerous for Inas to stay in one place for a long time. Becoming easy targets of human envy and animosity, the Inas face torture, exploitation, and violence:

Some humans wanted to know how we could live so long. What secret magic did we possess to avoid growing old? . . .

Suspicious about us grew out of control now and then down through the ages, and we had to run or fight, or we were tortured and murdered as demons or as possessors of valuable secrets. Sometimes they hacked at us until they thought we were dead, then buried us. When we healed, we came out of our graves confused, mad with hunger. . . . (Butler, 2005, pp. 195-96).

Other threats that precipitate the spatial dispersion of the Inas are the wars, persecutions, and genocides in human history. Some families like the ancient Romanian Petrescu family, whose history dates back to two thousand years, are completely wiped out by the Nazis and the Communists during both World Wars (Butler, 2005, p. 219); while others migrate to different countries building new families and households. The greed, acquisitiveness, and aggressive arrogance of humans become valuable lessons that make Inas realize that they have to fight for their survival. Witnessing ‘imminent death’ as both a perpetual observer and experiencer, results in the Inas developing a kind of ‘siege’ mentality akin to the Jews. Being deterritorialized, they begin to uphold blood relations and alliances as one of their fundamental values. In case of feuds and disputes between family members and communities, the Ina resort to their ancient legal system that requires the convergence of thirteen powerful Ina families to form a “Council” and resolve

the issue in hand and reinstate justice, tranquility and peace. In this respect, The Council of Judgment, with its thirteen representative households, very interestingly, brings into mind the fledgling government of the United States of the 18th century, formed by the first thirteen colonies under the Articles of Confederation.

To ensure the conversation of their race, the Ina build segregated communes where they can feel free and safe and conceal their identities. To a certain extent, these unnoticeable vampire enclaves by way of reinforcing symbolic boundaries help the Ina to maintain a distinctive collective identity. Bound to one another through blood, custom, and law rather than national territory, each Ina commune respectively begins to resemble a ‘stateless power,’ a political unit of power that asserts and sustains the social and cultural boundaries of kinship across time and space and reflect an “ethnonational collectivity” (Amit, 2002, p. 264). Eventually, Butler’s vampire communities fulfill the three criteria that Roger Brubaker (2005) in his article “The ‘diaspora’ diaspora” lists as the three defining features of most diasporas. The history of the Inas, their long years of forced migration and suffering meets Brubaker’s first criterion, the dispersion of space, “. . . Forced or . . . traumatic . . . [or] any kind of dispersion in space, provided that the dispersion crosses state borders” (2005, p. 5). The constant desire of the Ina to return to their roots, their original homeland -sacred or extraterrestrial, meets the second criterion: an “orientation to a real or imagined ‘homeland’ as an authoritative source of value, identity and loyalty” (Brubaker, 2005, p.5). And, finally, the legal system, religion, and social codes and practices that bind all the dispersed Ina families throughout the world illustrate, a non-territorial polity, an essentialized belonging that correlates with the third criterion of “boundary maintenance” which involves the “preservation of a distinctive identity” in a host society through “self-enforced endogamy or other forms of self-segregation” (Brubaker, 2005, p. 6).

THE INA VAMPIRES

The Domineering or the Dominated?

Building segregated communes that can protect them from the social and physical contamination of the human world is not sufficient for the well-being and protection of Butler’s diasporic vampires. Dependent on human blood and companionship and not being able to live off by “casual hunting” (Butler, 2005, p. 276) or “grazing” (Butler, 2005, p.170), the Ina realize that to survive they need physical intimacy and the emotional companionship of their host species. For without human contact, the Inas willow and gradually die. Joan Braithwaite, an elder female Ina mother, points out to Shori why the human symbiont is an indispensable part of Ina life:

'We need our symbionts more than most of them know. We need not only their blood, but physical contact with them and emotional reassurance from them. Companionship. I've never known even one of us to survive without symbionts. We should be able to do it ---survive through casual hunting. But the truth is that that only works for short periods. Then we sicken. We either weave ourselves a family of symbionts, or we die.' (Butler, 2005, p. 276).

Eventually, to include the humans into their extended families and involve them in their life, the Ina insert and feed the human with their powerful hypnotic saliva, addicting them to a life-long term of dependency, usually without their will. The relationship between the human and the Ina is described by Shori's father, Iosif, as one of "mutualistic symbiosis" (Butler, 2005, p. 69). He explains that humans who are bitten by Inas become addicted to a powerful narcotic agent found in Ina saliva that can result in death in case of withdrawal:

They [humans] die if they're taken from us or if we die, but their death is caused by another component of the venom. They die of strokes or heart attacks because we aren't there to take the extra blood cells that our venom encourages their bodies to make. Their doctors can help them if they understand the problem quickly enough. But their psychological addiction tends to prevent them from going to a doctor. They hunt for their Ina –or any Ina until it's too late. (Butler, 2005, pp. 79-80).

Besides its addictive quality, Ina saliva also has antiseptic and healing agents that provide human symbionts longevity and a boosted immune and circulatory system. In return for being "fed" and "loved" (Butler, 2005, p. 133), the Inas offer their syms the possibility to live between 170 to 200 years (Butler, 2005, p. 69). Respectively, Shori's father Iosif defines the Ina/human relationship not on parasitical terms, as one of the consumer and the consumed, but as one of a mutually beneficial interdependence: "We can't magically convert humans into our kind. We do keep those who join with us healthier, stronger, and harder to kill than they be without us" (Butler, 2005, p. 69). Similarly, Brook, the human sym of Iosif explains to Shori that Ina-sym relationships depend on intimate physical contact:

You need to touch your symbionts more. . . You need to touch us and know that we're here for you, ready to help you if you need us. . . And we need to be touched. It pleases us just as it pleases you. We protect and feed you, and you protect and feed us. That's the way an Ina-and-symbiont household works, or that's the way it should work. (Butler, 2005, p. 183).

The parasitic practice of living off human blood is transformed into a more lenient one of give and take from which the humans also profit. Even so, Butler continues to cast doubt on the alleged seductive appeal of Ina venom –namely in its

frequent association with reciprocal benefit. In reality, it is a one-sided dependency from which the Inas greatly benefit and the humans cannot escape. The humans who are bitten by the Ina, usually without their will, turn into “human syms” who, if not bitten die a painful death. If bitten, they fall into a euphoric state of love and seek continuously their Ina’s compassion, devotion, and sexual intimacy. Within this symbiotic relationship, the feelings of the human toward the Ina fluctuate between love and hostility, attraction and repulsion. Sooner or later, the humans realize that they have unwillingly become human symbionts, confined and immobilized without a chance of escape:

‘They take over our lives,’ Brook said. ‘They don’t even think about it, they just do it as though it were their right. And we let them because they give us so much satisfaction and . . . just pure pleasure.’

Wright grunted, ‘We let them because we have no choice. By the time we realize what’s happened to us, it’s too late. . . . By the time Shori asked me-or rather, by the time she offered to let me go –I was very thoroughly hooked, psychologically if not physically.’ (Butler, 2005, pp. 167-68).

As both Brook and Wright clearly explain, whether the humans like it or not, whether they want it or not, by definition they are dependent on their Inas psychologically and physically. For after a few feedings, the human must give up his/her old life, family, and loved ones and begin life anew in these diasporic enclaves where surviving entails adaptation to Ina social practices, norms, and traditions. The Ina try to lessen the feeling of alienation and exile that their symbionts feel by letting them “hold jobs away from the community, and even live elsewhere part time” (Butler, 2005, p. 78). Some Inas even support symbiont marriages so that they can rear their own children.

For the sake of self-preservation, the Ina cannot harm their syms and due to their ‘life value,’ one way or the other, the Inas are bound to “safeguar[d]” their syms from “physical harm” (Butler, 2005, p. 194). Even Milo Silk, the racial purist responsible for the complete annihilation of Shori’s family, does not endanger the mental as well as the physical well-being of his syms. He only uses them as weapons, spies, and human tools. Moreover, considering that the Inas underwent a “microbial winnowing” (Butler, 2005, p. 195) that drove them to the verge of extinction, it would be not so surprising to think that the Inas will do anything for the conservation of their race.

Consequently, the Ina/human relationships that are described as “mutual symbiosis” actually function as an apparatus of hegemonic power, producing and regulating Ina and human social life. In the diasporic space of the Ina, the human is produced and reproduced as a colonial subject through a discourse of mutuality,

compassion, and benefit. Rather than the mind, the power of the body, desires, and emotions have become the power practices used to procure the consent of the Other. The control of human symbionts takes place through the dismantling of human morals and reason. By means of their relaxing and euphoric saliva, Inas offer their symbionts the fantasy of perfect love and pure irresistible sexual satisfaction. They use their saliva to ‘discipline’ the human so they can regulate and determine their actions according to their own needs. For instance, love-making becomes an action regulated by the degree of nutrition and amount of Ina hunger, and the pleasure taken from it depends on whether it’s a full or a half meal. In a way, for the Ina, whose chemical physiology perceives everything as a result of heightened sensorium, the human body and its senses become the controlling monism of power. In this new space of exile, the symbionts are offered more intense and satisfying ways of doing and feeling that can revive and invigorate their dull lives. Unconstrained from human norms and values, they feel free to practice polygamy, bisexual, and even pedophilic relationships. Thus, the human symbionts eager to taste the sexual joy the alien Inas are ready to offer, feel content about their condition and do not question or want to question their submissive role. The desires of the human body once unleashed easily appropriate the space of reason, and eventually lead to a fatal attraction. In the words of Wright, the vampire in a very short time becomes a craved demigod: “. . . ‘I think the scariest thing about all this so far is that all three of those symbionts seem genuinely happy . . . Old Iosif told them they were living in the best of all possible worlds, and they bought it because as far as they’re concerned, he’s God” (Butler, 2005, p. 93).

Nonetheless, for the Ina as well as the human, these open relationships and sexual encounters do not signify transgression or a crossing of the boundary to the Other. For the Ina, the human still remains to be a sym, a valuable livestock that must be carefully looked after, protected, and pleased so that he can always be available as a fresh blood donor and sexual partner. And the human, no matter how jealous, over-protective, or dependent he is and no matter how strong his craving is, still continues to view the Ina as the alien Other. Theodora Harden, Shori’s sym nicely describes her situation as, “I moved to Mars. . . Now I’ve got to learn how to be a good Martian. Who better to teach me than the other immigrants?” (Butler, 2005, p. 234).

To that end, describing such an asymmetrical Ina/human relationship as one of mutual symbiosis, perhaps, only serves to soothe the conscience of the Inas. Their domination over the human is resolved in what I can term a ‘bio-ethical’ way. For these new vampires do not kill but control, do not force but invite, do not prey but look after. In a way, mutual symbiosis becomes a form of bio-power by which humans turned into willing donors and lovers, ensure the health and well-being of the Ina race.

HYBRIDITY AS A CONTESTED SPACE

Shori Matthews and the ‘Pain of Unbelonging’

Shori’s unique hybridity gives her immense power and superiority over her kind making her the only non-nocturnal Ina who can function during the day; nevertheless, her community’s response to her crossbreed identity wavers between two poles. The younger generation who is more tuned into science and technology is fascinated by Shori and her human traits, seeing her as the “new improved model” (Butler, 2005, p. 126). Her closest relatives, the Braithwaites, also regard her as a “treasure” (Butler, 2005, p. 220), as “an asset to any [Ina] community” (Butler, 2005, p. 220). Shori is even considered as a “celebrity” among the Inas who come from various continents of “South America, Europe, Asia and Africa” (Butler, 2005, p. 84) to see her.

The more traditional and older generation, on the other hand, represented by the Silks and Dahlman families, see Shori’s hybrid nature not as a potential resource but as an undesirable element that must be eradicated for the preservation and maintenance of a pure white Ina society. Milo Silk, the 541-year-old Ina, who believes in the racial superiority of the Inas, sees Shori as a genetic deformation, as a dirty dog (Butler, 2005, p. 248) whose racial fusion is contaminating the whole Ina race. In fact, Milo Silk disregards Shori’s Ina identity completely and considers her as a threatening presence who if not stopped will absorb, consume, and destroy the whole Ina society:

We Ina are vastly outnumbered by the human beings of this world. And how many of us have been butchered, in their wars? They destroy one another by the millions, and it makes no difference to their numbers. They breed and breed and breed, while we live long and breed slowly. Their lives are brief and, without us, riddled with disease and violence. And yet, we need them. We take them into our families, and with our help, they are able to live longer, stay free of disease, and get along with one another. We could not live without them.

“But we are not them!”

“We are not them.”

“Nor should we try to be them. Ever. Not for any reason. Not even to gain the day; the cost is too great.” (Butler, 2005, p. 298).

Milo, in his attempt to defend the diasporic Ina species against what he considers to be the occupying multiplicity, volatility, and barbarity of the host

humans, replicates the binary constructs of colonial discourse that has given rise to such atrocities. His putative moral superiority makes him perceive the hybrid Shori as impure, inferior, lawless, and animal-like: “Murdering black Mongrel bitch. . .What will she give us all? Fur? Tails?” (Butler, 2005, p. 306). Thus, from the viewpoint of Milo, the Ina community must protect its one true self, its one shared culture from the contamination of the Other, the human. At first glance, Milo’s highly racialized discourse that describes the Ina in terms of fixity, purity, and homogeneity may lay starkly in contrast with the transnational diasporic experience asserted by Hall, and others, that equate diaspora with mobility, adaptation, and intercultural interaction. However, when one looks closer, one understands that the construct of racism is in fact a by-product of such a mobility and interaction. For racism as a phenomenon is not peculiar to the Ina culture, but initially a feature that has been appropriated by the diasporic communities (like the Silks and the Dahlmans) residing in racist human nation-states. The apathetic and devaluating words of Katherine Dahlman’s, the eldest of Dahlman Ina household residing in the United States best exemplifies this case: “You want your sons to mate with this person. You want them to get black, human children from her. Here in the United States, even most humans will look down on them. When I came to this country, such people were kept as property, as slaves” (Butler, 2005, p. 278). Moreover, the remarks of Wells Gordon, also, indicate how racism was in fact a trait gradually appropriated rather than inherited: “Ina weren’t racists. . . Human racism meant nothing to the Ina because human races meant nothing to them. They looked for congenial human symbionts wherever they happened to be, without regard for anything but personal appeal” (Butler, 2005, p. 154). As Wells Gordon clearly indicates, within the vampiric Ina culture, race was never a signifier of anything, let alone be a signifier of differentiation. Consequently, Milo’s speech that downplays humans as barbaric and inferior, his constant effort to reinscribe the theme of ‘sanguinity’ in the system of Ina law (a theme that begins to lose its significance with the presence of Shori), can be seen as a by-product of human racist ideologies that have been gradually internalized during centuries of Ina-human contact. Vijay Mishra (1996) in her article, “The Diasporic Imaginary,” describes the heavy influence of host cultures in the formation of diasporic communities;

What the community undergoes is a process of social semiosis whereby the tribe from a particular ‘homeland’ interacts with other cultures over a long period of time to produce diaspora. Against the fictions of a heroic past and a distant land, the real history of diasporas is always contaminated by the social processes that govern their lives. (p. 18).

Being not able to thrive outside the history of racism, some Ina households reproduce the racial constructs and antagonisms they have become a target of, making racist slurs and discourse thinking rampant in their communities. In other

words, the Ina not only appropriate human names suitable to the countries they settle (like Preston Gordon, Zoe Fotopoulos, Alexander Svoboda, or Vlademir Leontev) or learn the human language, not “bother[ing] to teach their children to read Ina any longer” (Butler, 2005, p. 221) or adapt to the “the rapid change and transformation of global culture,” but also retain racist practices of exclusivism and purification.

Furthermore, as the novel unfolds, the reader realizes that in the shaping of Ina character and interests, it is not only the racist ideologies that are in play but also the very old but still powerful mercantilist human forces. Surprisingly, throughout the centuries, most of the Ina families gradually learn to master the regulating ‘invisible hand’ of free-market capitalism, turning their communities into self-sufficient successful economic enterprises. While some families like the Morarius, the Dahlmans, the Marcus, and the Svobados run businesses that cater to tourists, others like the Andres, Nagys, and Akhmatovas profit from real estate transactions. And still others, like the Leontyev’s, operate their own local business, like owning a canary or a frozen food plant factory. Overall, except for a few families who resist putting a “show of human normality” (Butler, 2005, p. 240), the Inas have become successful key players of the capitalist market economy.

At the end of the novel, Shori wins her case against the racist Milo and has him and his family persecuted according to Ina laws. Her unique difference becomes accepted as an enriching, strengthening diversity and, thus, is ‘appropriated’ for Ina survival. Being a biological hybrid, Shori has the potential to become a “bridging” person offering a new synthesis. However, to act as a negotiator between the Ina and the human culture proves to be very difficult for Shori. She has to combat not only racist and chauvinistic Inas like Milo Silk who arraign the myth of purity against Shori’s hybrid self but also her ambivalent feelings towards her mixed heritage.

At the beginning of the novel, without the memory of a past, the act of determining who is ‘us’ and who is ‘them’ does not carry any significance for Shori. Her amnesiac state helps her to perceive the humans unbiased and without the overlay of her cultural past, and as a result, in the beginning, Shori tries to perceive herself through human eyes. However, as the novel gradually progresses, Shori’s genuine spontaneous feelings towards Wright and her human symbionts begin to be replaced by her desire to find the “familiar, welcoming place” (Butler, 2005, p. 138) that is erased from her memory and life. Not wanting to confront the feeling of “absolutely nothing[ness], emptiness” (Butler, 2005, p. 138), Shori, as time passes, becomes more and more in tune with Ina customs, eager to gain from her elders what she has lost in memory. It is only when Shori is in the position to chart the trajectory of her past, can she move forward in time. But once Shori embarks on her journey to self-discovery, her trajectory takes on a life of its own making. In conflict with herself and her surroundings all the time, she becomes a person making sense in

translation. Ultimately, the narrative model that begins to form the bedrock of Shori's new sense of subjectivity rests upon the realization that she is an Ina and the humans are her symbionts. Her readiness to make sense of her surrounding via Ina standards and categorizations is evident in her cold and patronizing response to her once dearly treasured human lover Wright, when he tries to caution her of the offensive "sym" labeling of humans:

Sym Wayne?' Wright said, frowning, 'Is that how you say it, then, when someone is a symbiont? That's what happens to our names? We're sym Shori?'

'You are,' I said.

'Something you remembered?'

'No. Something I learned from hearing people talk. (Butler, 2005, p. 261).

Unable to reconcile her Ina and human side in a satisfactory formula, or to borrow Stanley Fish's words, the "claims of difference and community" (1997, p. 385), Shori waivers between two poles. At times, we see a concerned Shori responsive to the needs and demands of her symbionts, treating them with respect and dignity, taking them out to picnics, conversing with them, trying to understand their true feelings to Ina social practices and norms. And at other times, we see a Shori who does not hesitate to use her venomous control over her symbionts so that they do whatever is requested. Shori's statements to Celia, "I inherited you from my father's family. You're mine" (Butler, 2005, p. 130) and her unpremeditated summoning of Wright and other humans as "syms," as possessions devoid of any personality or emotion reflect a feeling of paternalistic ownership reminiscent of Inas' hegemonic practices and mindset. Shori's domineering reactions and inculcated responses make it evident that she not only upholds Inas over her symbionts but also has chosen to make sense of the world through their eyes. Moreover, throughout the Council of Judgment, Shori's constant concern is not whether the Inas will acknowledge her human empathetic side but whether they will accept her as their kin.

Apparently, due to Shori's intense desire to be approved and acknowledged by her Ina community, her spontaneous attempts to create democratic spaces where human symbionts can co-equally interact with the Ina species, will likely, in the long run be replaced by her aspiration to meet the culturally assumed standards of Ina society. Each crossing will lead her away from her liberal humane self and more into the intertwined vampiric relations of family, class, and community. As Stanley Fish nicely puts it, "the trouble with stipulating tolerance as your first principle is that you cannot possibly be faithful to it because sooner or later the culture whose values you are tolerating will reveal itself to be intolerant at that same core" (1997, pp. 382-83).

Then, the question becomes: does the integration of Shori's dual heritage, her hybridity, necessarily imply that the Ina will acknowledge and learn to appreciate the difference of their symbionts? In other words, can Shori's physical hybridity, put an end to the indifferent domination exercised by the consensual 'we' and develop a sensibility that can bridge both the human and the vampire, the self and the other, the host and the settler at the same time? At the end of the novel, Shori's victory which closes with the "dissolution of the Silk family" (Butler, 2005, p. 305) and the decapitalization and burning of Katherine Dahlman, may have destabilized the dominance of the Silk and Dahlman families and their practices of racial exclusion; nevertheless, the dialectically generated colonialism within the Ina communities continue to exist. Milo's inability to declare Shori as a common enemy only illustrates the general acceptance of Shori's unique difference as an enriching and strengthening trait, as a valuable asset that should be appropriated for Ina survival. It does not, however, eliminate nationalist sentiments regarding Ina lineage and genealogy. In other words, during the Council, Shori's utmost efforts to prove to the Ina that she is one of them may have freed her from being positioned as the racialized Other. Nevertheless, her liberation from such a position does not illustrate whether the human symbionts will be freed from their position of servitude. After acquiring sufficient financial resources, Shori will also try to build her own household, marching her own prodigious expansion of human syms. While it's obvious that Shori will treat her syms with more flexibility and tolerance, she will not treat them as equals either. The wiping of her entire bloodline together with her unique hybrid state may have turned her into the ardent fighter she is; nevertheless, when it comes to conceiving the world beyond Ina perceptions, she fails considerably. In this respect, Shori's hybridity resembles what Jan Pieterse (2012) describes as an "assimilationist hybridity that leans over towards the center, adopts the canon and mimics the hegemony" (p. 575). As a result, her unique hybrid nature rather than providing a new model for existence becomes meaningful only in terms of its 'use' and 'value,' operating more as a precious DNA code from which a strong vampire race can be created and less as a cultural value that can encourage difference and diversity. In this respect, Shori's hybrid identity will allow to a certain extent a restructuring of the diasporic Ina community but not a total transformation.

CONCLUSION

In her modern science fantasy novel *Fledgling*, Octavia Butler through the utilization of religion, history, and popular vampire lore as well as parts and parcels of colonial history and oppression constructs the history of the Inas against the development of human civilizations making Ina communal experience resemble that of diasporic communities. By constructing a world of distinct and superior human-looking vampire species who try to preserve and maintain their livelihood in a mono-

human world, Butler transports us to an imaginary time and place where we can understand what it means to be the Other regardless of race, gender, or culture. The experience of diasporic people, and, especially, the stages of seclusion, displacement, and ethnic cleansing is projected from both sides since both the human and Inas undergo assimilation and exile, intolerance and domination; the humans experience this in the secluded Ina communities whereas the Inas in human nation-state territories.

Nevertheless, even though, the Inas for centuries have fallen prey to racial discrimination and violence, in the name of mutual benefit, they do not hesitate to produce and reproduce the social structures within which colonial power dominates. The only difference is that the Inas exert their power locally inside their diasporic communities rather than nation-states. Moreover, these diasporic species may have appropriated many cultural elements from their human hosts, their language, economic system, and some may even have built deep bonds with their human symms, but when it comes down to ethnic and national identity, the Ina cannot free or even loosen themselves from the fixed, bounded, rooted conceptions of home, community, and tradition. In fact, the oscillating competing and contending relations between the hybrid Shori and her diasporic community, her 'pain of unbelonging', and her constant desire to fit in, demonstrate the difficulty of merging the 'national' and the 'hybrid' in one single identity.

In this respect, Shori's hybrid identity should not be correlated as most critics have argued with subversion or transgression. In the 'vampire diaspora,' Shori's hybrid nature does not develop into an alternate power, bringing a sweeping change to the nature of Ina- human relationship. On the contrary, her unique hybrid nature is meaningful to her diasporic community only in terms of its functionality. Therefore, Shori's biracial make-up will be tolerated as long as it serves as a safety valve, safeguarding and enabling vampire life without endangering its hegemonic social make-up. Over time, Shori's hybrid traits will gradually be domesticated and rearticulated by the Ina community so that it can fit in more or less harmoniously with the dominant sense of order and continuity. This brings into mind Avtar Brah's fascinating remark about the contested nature of diasporic spaces where "multiple subject positions are juxtaposed, contested, proclaimed or disavowed; where the permitted and the prohibited perpetually interrogate; and where the accepted and the transgressive imperceptibly mingle even while these syncretic forms may be disclaimed in the name of purity and tradition" (1996, p. 205).

Butler by creating a world of diasporic vampires, by investing them with a sense of distinctiveness and common history, and by having them exert dominion and control over their human symbionts, makes us realize that diasporic communities, in fact, may not be the paradigmatic Other of the nation-state, for both

nation and diaspora can become 'life-consuming threats' if they endorse a rhetoric of racial purity and absolutist nationalism. As readers, we enter a world that resonates with the title of Nina Auerbach's (1995) popularly known work, *Our Vampires, Ourselves*: a world where the "evil incarnate" resides not outside but within the practices and discourses of a dominating community whose "regimes of truth" revolve around what Etienne Balibar has termed as the "stigmata of otherness" (1991, p. 18).

Consequently, Fledgling not only becomes a personal critique of our humanity and our intolerance of the Other, but also a potent political and cultural critique of the discourse of domination and ethnocentric articulations of nationhood and diaspora that serve to "kill" rather than celebrate hybrid conceptions of ethnic subjectivity.

REFERENCES

Amit, V. (2002). Armenian and other diasporas: Trying to reconcile the irreconcilable. In N. Rapport (Ed.), *British subjects: An anthropology of Britain* (pp. 263-280). Oxford, United Kingdom: Berg.

Anthias, F. (1998). Evaluating 'diaspora': Beyond ethnicity? *Sociology* 32, 557-580. doi: 10.1177/0038038598032003009

Appadurai, A. (2003). Disjuncture and difference in the global culture economy. In J. E. Braziel & A. Mannur (Eds.), *Theorizing diaspora: A reader* (pp. 25-48). Malden, MA: Blackwell Publishing.

Auerbach, N. (1995). *Our Vampires, Ourselves*. Chicago, IL.: University of Chicago Press.

Balibar, E. (1991). Is there a 'neo-racism'? In E. Balibar & I. Wallerstein (Eds.), *Race, nation, class: Ambiguous identities* (pp. 17-28). London, United Kingdom: Verso.

Basch, L., Schiller, N. G., & Blanc, C. S. (1994). *Nations unbound: Transnational projects, postcolonial predicaments, and deterritorialized nation-states*. Amsterdam, Netherlands: Gordon & Breach.

Bast, F. (2010). 'I won't always ask': Complicating agency in Octavia Butler's Fledgling. *Copas* 11, no. pag. Retrieved from <http://copas.uni-regensburg.de/article/view/128/152>.

Brah, A. (1996). *Cartographies of diaspora: Contesting identities*. London, United Kingdom: Routledge.

Braziel, J. E., & A. Mannur. (2003). Nation, migration, globalization: Points of conception in diaspora studies. In J.E. Braziel & A. Mannur (Eds.), *Theorizing diaspora: A reader* (pp.1-22). Malden, MA: Blackwell Publishing.

Brox, A. (2008). Every age has the vampire it needs: Octavia Butler's vampiric vision in *Fledgling*. *Utopian Studies* 19 (3), 391-409. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/20719918>

Brubaker, R. (2005). The 'diaspora' diaspora. *Ethnic and Racial Studies* 28(1), 1-19. doi: 10.1080/0141987042000289997

Butler, O. E. (2005). *Fledgling*. New York, NY: Seven Stories.

Castells, M. (2010). *The power of identity: The information age, economy, society and culture: Vol. 2.* (2nd ed.). Malden, MA: Wiley-Blackwell Publishing.

Chaliand, G. & Rageau J. (1995). *The penguin atlas of diasporas*. New York, NY: Viking.

Clifford, J. (1999). Diasporas. *Cultural Anthropology* 9(3), 302-338. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/656365>

Cook, D. N. & Lovell W. G. (1992). *Secret judgments of god: Old world disease in colonial Spanish America*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.

Douglas, A. E. (2010). *The symbiotic habit*. Princeton, MA: Princeton University Press.

Fish, S. (1997). Boutique multiculturalism, or why liberals are incapable of thinking about hate speech." *Critical Inquiry* 23 (2), 378-95. Doi:10.1086/448833

Hall, S. (2003). Cultural identity and diaspora. In J. E. Braziel & A. Mannur (Eds.), *Theorizing diaspora: A reader* (pp. 233-246). Malden, MA: Blackwell Publishing.

---. (2005). Thinking the diaspora: Home-thoughts from abroad. In G. Desai & S. Nair (Eds.), *Postcolonialisms: Anthology of cultural theory and criticism* (pp. 543-560). New Brunswick, Canada: Rutgers University Press.

Kalra, V. S., Kaur R. & Hutnyk J. (2005). *Diaspora and hybridity*. London, United Kingdom, Sage.

Lacey, L. J. (2008). Octavia Butler on coping with power in Parable of the Sower, Parable of the Talents, and *Fledgling*. *Critique* 49 (4), 379-94. Doi:10.3200/Crit.49.4.379-394

Mishra, V. (1996). The diasporic imaginary: Theorizing the Indian diaspora." *Textual Practice* 10 (3), 421-447.

Morris, S. M. (2012). Black girls are from the future: Afrofuturist feminism in Octavia E. Butler's *Fledgling*. *Women's Studies Quarterly* 40 (3-4), 146-166. Doi:10.1353/wsq.2013.0034

Olumide, J. (2002). *Raiding the gene pool: The social construction of mixed race*. London, United Kingdom: Pluto.

Pieterse, J. N. (2012). Globalization as hybridization. In M. G. Durham & K.M. Douglas (Eds.), *Media and cultural studies: Keywords* (pp. 567-582). (2nd ed.) Malden; MA: Wiley-Blackwell Publishing.

Strong, M. J. (2010). The limits of newness: Hybridity in Octavia E. Butler's *Fledgling*." *Femspec* 11(1), 27-43.

Waldinger, R. (2008). Foreword. In S. Dufoix (Ed.), *Diasporas* (pp. xi-xviii). Berkeley, CA: University of California Press.

Yayın Geliş Tarihi: 31.12.2020
Yayına Kabul Tarihi: 07.05.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.851106

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 553-568
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

HEALING INVISIBLE WOUNDS: DON DELILLO'S *FALLING MAN* AND THE RECOVERY OF TRAUMA

Hediye ÖZKAN*

Abstract

*9/11 has not only caused dramatic, social, and political changes in the US history but also created a literature in which many authors seek to understand the aftermath of the attacks on the World Trade Center. Literature about 9/11 focuses particularly on how white or immigrant male masculinity is shaken due to trauma as it fails to present the intricate relationship between traumatized woman and recovery. Furthermore, literary criticism on 9/11 narratives centered on the analysis of the traumatic experiences of individuals does not take the discussion further by examining the recovery process of trauma. Therefore, the purpose of this study is to examine Don DeLillo's *Falling Man* and the literary representation of the traumatized woman's recovery, a topic mostly neglected within the scholarship of 9/11 novels. Confronting trauma creates a psychological and emotional catharsis which is a vital process leading to healing and rejuvenation as well as coming into terms with the self, memory, past, and society. Through the lenses of contemporary literary trauma theory and contemporary trauma stress studies, this paper examines traumatized woman's recovery and healing to restructure, reorient, and rebuild self and life aftermath of 9/11 and its traumatic effects.*

Keywords: *9/11, Recovery of trauma, Woman, Contemporary literary trauma theory, *Falling Man*.*

GÖRÜNMEZ YARALARI İYİLEŞTİRMEK: DON DELILLO'NUN *FALLING MAN* ADLI ROMANI VE TRAVMANIN İYİLEŞMESİ

Öz

11 Eylül saldırıları Amerika tarihinde sadece çarpıcı sosyal ve siyasi değişikliklere sebep olmamış, aynı zamanda yazarların Dünya Ticaret Merkezine yapılan saldırılar sonrasını anlamaya çalıştıkları bir edebiyat meydana getirmiştir. 11 Eylül edebiyatı, özellikle beyaz veya göçmen erkeklik olgusunun travma sonucu nasıl sarsıldığı üzerine

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Özkan, H. (2021). Healing invisible wounds: Don DeLillo's *Falling Man* and the recovery of trauma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 553-568.

* Dr. Öğr. Gör., Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, ORCID: 0000-0002-7613-553X, hediyeozkan@aksaray.edu.tr

odaklandığı için travma yaşamış kadın ve iyileşme arasındaki karmaşık ilişkiyi yansıtmakta yetersiz kalmıştır. Ayrıca, 11 Eylül metinleri hakkında yazılan çalışmalar iyileşme sürecini incelemekten sadece bireylerin travma deneyimleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, Don DeLillo'nun *Falling Man* adlı romanında tasvir edilen travma yaşamış kadının iyileşme sürecinin edebi yansımalarını incelemektir. Çalışma, iyileşme ve yenilenmenin sebebinin, travma ile yüzleşme olduğunu savunur. Çünkü hayatı bir süreç olan psikolojik ve duygusal boşalma, bireyin geçmişi, hafızayı, öz benliği ve toplumu kabullenmesi ile mümkündür. Çağdaş edebi travma teorisi ve çağdaş travma stres çalışmaları ışığında bu makale, 11 Eylül ve onun etkileri sonucu travma geçirmiş kadının iyileşme süreci ile kendini ve hayatı yeniden inşa etmesini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: 11 Eylül, Travmanın iyileşmesi, Kadın, Çağdaş edebi travma teorisi, *Falling Man*.

INTRODUCTION

9/11 has not only caused dramatic, social, and political changes in the US history but also created a literature in which many authors seek to understand the aftermath of the attacks on the World Trade Center. According to Richard Gray, “The response of American writers to the crisis of 9/11 was that it reignited their interest in a paradox that lies at the heart of writing at least since the time of Romanticism: the speaking of silence, the search for verbal forms that reach beyond the condition of words, the telling of a tale that cannot yet must be told” (Gray, 2011, p. 14). The literary struggle and challenge of authors to portray the overwhelming situation is described by Jacques Derrida who states, “[w]hat is terrible about ‘September 11,’ what remains ‘infinite’ in this wound is that we do not know how to describe, identify, and even name it” (qtd. in Versluys, 2009, p. 987). However, the initial shock of indescribable experience was replaced by non-fictional and fictional writings that “allow for nuanced engagements with the subject of trauma, which is often personalized and contextualized, fictionalized and historicized, as well as psychologized and metaphorized at the same time” (Schönfelder, 2013, p. 29). Telling a tale initiates the negotiation between the paradox of untouchable, silent, and vulnerable as Kristiaan Versluys claims, “Expression counters obsession” and “language is the first healer” (Versluys, 2009, p. 14). Highlighting the role of literature as a way of expression, Irene Visser writes, “It is the domain of literature to present, re-present, and dramatize trauma in its many manifestations without making claims to precise definitions or complete exactitude” (Visser, 2015, p. 255). The function of literature is to “explain that event, extol, ethicize it, excuse it, repudiate it, name it as a significant marker of collective life-experience, as a model for future behavior” (Turner, 1987, p. 33). Expressing a traumatic catastrophe through writing is significant because “Transcending the laws of the empirical and factual and exploring the realm of the imaginary and textual, literature has the potential to elucidate the human psyche from different perspectives” (Schönfelder, 2013, p. 86). Furthermore, writing enables authors to break the silence which overwhelms the whole society and traumatized individuals.

Literature about 9/11 focuses particularly on how white or immigrant male masculinity is shaken due to trauma they go through while ignoring female characters, depicted as either supporters or passive observers of their husbands or lovers. The ethnic diversity of male characters in 9/11 novels such as Pakistani Changez in *The Reluctant Fundamentalist* (2007), Dutch Hans in *Netherland* (2008), and American Keith in *Falling Man* (2007) shows how the concept of 9/11 and trauma afterwards are mostly associated with male protagonists. A number of 9/11 novels, including *Falling Man* are written by white American writers, and the main concern of the novels are mostly masculine anxiety and trauma as they fail to present the intricate relationship between traumatized woman and recovery. Furthermore, literary criticism on 9/11 narratives centered on the analysis of the traumatic experiences of individuals does not take the discussion further by examining the recovery process of trauma. Therefore, this study focuses on Don DeLillo's *Falling Man* and the literary representation of the traumatized woman's recovery, a topic mostly neglected by scholars. I argue that confronting trauma creates a psychological and emotional catharsis which is a vital process, leading to healing and rejuvenation as well as coming into terms with the self, memory, past, and society. Through the lenses of contemporary literary trauma theory and contemporary trauma stress studies, this paper examines traumatized woman's recovery and healing to restructure, reorient, and rebuild self and life aftermath of 9/11 and its traumatic effects.

It is crucial to conceptualize trauma before analyzing it within contemporary literary trauma theory. Trauma in English, German, and Greek refers to "an injury inflicted on a body" (Caruth, 1996, p. 3). Sigmund Freud expands its definition in *Beyond the Pleasure Principle* by describing it as a wound not only on the body but in the mind (Freud, 1961, p. 23). Contrary to the wound of the body which is healable and simple, the wound of the mind is buried in consciousness until it comes out through the nightmares and flashbacks of the survivors. It is not known at first and haunts the survivor later. American Psychiatric Association's *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* defines trauma as follows: "The person experienced, witnessed or was confronted with an event or events that involved actual or threatened death or serious injury, or a threat to the physical integrity of self or others; [and] the person's response involved intense fear, helplessness, or horror" (qtd. in Eisen, 2003, p. 512). Examining the reoccurrence and repetition of the traumatic event from a psychological perspective, Dominik LaCapra states, "In acting out, tenses implode, and it is as if one were back there in the past reliving the traumatic scene" (LaCapra, 2001, p. 21). Returning to the traumatic scene is more than a pathological issue. It is an endless impact of the shock of a violent event in life because trauma "stands for destruction, excess, the ravaging of those categories which ground our selves and experiences" (Gross & Snyder-Körber, 2010, p. 378). In terms of responding to trauma, "we bear witness to the overwhelming" and "strive to overcome its effects. In other words, a drive to recovery drives trauma discourse" (Gross & Snyder-Körber, 2010, p. 378).

However, incomprehensibility is the primary challenge regarding trauma and its impact later in life.

In the early scholarship on literary trauma, Cathy Caruth's *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History* draws a classic trauma model in terminology of Freud and Lacan. Caruth writes, "trauma is not locatable in the simple violent or original event in an individual's past, but rather in the way that its very unassimilated nature—the way it is precisely *not known* in the first instance—returns to haunt the survivor later on" (Caruth, 1996, p. 4). She emphasizes the psychological dimensions of trauma as a haunting silent ghost and restricts the variability of trauma, diverse values, and social specificity. Suggesting that trauma cannot be fully understood or verbalized, Caruth notes that "the most direct seeing of a violent event may occur as an absolute inability to know it" (Caruth, 1996, p. 92). This limited approach to trauma, however, is criticized by contemporary critics because it "removes agency from the survivor by disregarding a survivor's knowledge of the experience and the self, which restricts trauma's variability and ignores the diverse values that change over time" (Balaev, 2014, p. 6). This earlier approach also defines traumatic experience as "repetitious, timeless, and unspeakable, yet, it is also a literal, contagious, and mummified" (Balaev, 2008, p. 151). The "antinarrative theorizations of trauma tend to be 'anti-therapeutic'" (Schönfelder, 2013, p. 32) while verbalizing and communicating trauma through a narrative may decrease the traumatic recall. Anti-narrative stance of Caruth and early literary trauma studies towards recovery does not allow language to be employed for healing.

Expanding the limitations of the classic model that considered trauma as "an unrepresentable event," pluralistic approach suggests that language does not fail to represent trauma and highlights "the ranging values and representations of trauma in literature and society" (Balaev, 2014, p. 6). Michelle Balaev argues that by focusing on "Rhetorical, semiotic, and social implications of trauma" in literary trauma theory, contemporary criticism moves away from the early psychoanalytic research and develops neoLacanian and neoFreudian approaches. The new approach underlines the social and cultural context of the traumatic experience within an interdisciplinary framework and diverse methodologies (Balaev, 2014, p. 3). Norman Saad Nikro remarks, "As a research paradigm, trauma cannot be stabilized according to a predetermined field of theory, but is both embedded in and traverses relational accommodations between disciplines, geographies, histories, implicating flows of material and imaginary resources and the institutions directing their distribution and access" (Nikro, 2014, p. 1). Rhetorical components of trauma are studied within psychoanalytic, semiotic, and postcolonial theories or cultural studies. The pluralistic approach allows the critics to study the function of trauma in literature by juxtaposing the relationship between language, psyche, and behavior rather than focusing on the classical definitions of trauma as a universal pathological disorder or a clinical case. Contrary to the classic Eurocentric, monolithic, and event-based conception of trauma and its deconstructionist and

psychoanalytical orientations, the diversified contemporary concept of trauma in literature emphasizes the multidimensionality of experiences in personal and public spaces and connects self, memory, and society. By moving away from its orientation on Freudian psychoanalysis, the contemporary literary trauma theory allows us to study the function of trauma represented in literary works within a larger conceptual framework that opens a range of alternative models and representational possibilities without considering it as a pathological dislocation and silence. This interdisciplinary approach allows us to redefine trauma as a multidimensional human experience reconciling literary and theoretical trajectories.

FROM MELANCHOLY AND STASIS TO HEALING AND SELF-GROWTH

Don DeLillo's initial anger in his essay, "In the Ruins of the Future" where he writes, "the power of American culture to penetrate every wall, home, life and mind that drew the terrorists fury" (2001, par. 2), transforms into mourning and melancholy in *Falling Man*, concerning masculinity, studied by various scholars. Mary J. Parish, for instance, examines the failure of masculinity "as a counternarrative to terrorism" in the narrative (Parish, 2012, p. 185). Similarly, Noemi Abe argues that the novel is a representation of "sentimental heroic male narrative" whose melancholic tone "prolonged male adolescence of the American hero" (Abe, 2011, p. 67). Taking a different approach, Hamza Karam Ally analyzes the symbolic images and representations in the novel (Ally, 2019, p. 352) while Hamilton Carroll relevantly discusses the relationship between 9/11 and its representation (Carroll, 2013, p. 108). Trauma and melancholy in the novel are discussed by Sonia Baelo-Allué who argues that *Falling Man* is a "psychic—rather than cultural—trauma novel" and examines the shortcoming of psychic trauma novels, representing the enormity of 9/11 (Baelo-Allué, 2012, p. 63). The scholarship about *Falling Man*—the name of the novel too suggests—examines particularly the male reaction to 9/11. My focus in this paper, however, is female reaction to 9/11 and its traumatic aftermath.

In the record of 9/11, the "choiceless choice," a term used by Lawrence Langer to describe the position of victims, "is embodied in an affectively and ethically charged visual icon: the falling man" (Langer, 1982, p. 375). Richard Drew took the photo of a falling man who jumped from the Twin Towers instead of dying within them, and this image was briefly circulated before it turned to a divisive and controversial debate about morality. The falling figures are part of the visual memory of 9/11 and "the image of the falling figure has defined the limits of post-9/11 remembrance" (Gross & Snyder-Körber, 2010, p. 376). Discussing the impact of this image, Joel Eisen states:

We posit that someone who personally watched a body falling from a burning tower must be more at risk for symptoms of post-traumatic stress

than someone who watched that same event on television, but beyond such comparison it gets difficult to say who is affected and by how much. The element of surprise inherent in terrorist attacks could increase the likelihood that even those watching on television were seriously affected. (Eisen, 2003, p. 525)

Stressing the collective dimensions of trauma, E. Ann Kaplan claims “the reader or viewer of stories or films about traumatic situations may be constituted through vicarious or secondary trauma” (Kaplan, 2005, 39). Furthermore, Kaplan notes that “most people encounter trauma through the media, which is why focusing on so-called mediatized trauma is important” (Kaplan, 2005, p. 2). Although the numbers are unreliable, “According to published reports, about 10% of those in the cities that were attacked will develop PTSD after 9/11. The few empirical studies completed in the past year tend to show that adults and children in New York and Washington are still affected” (Eisen, 2003, p. 522). Secondary trauma or vicarious trauma is “postulated to be the product of interactions between exposure to traumatic stimuli and each individual’s existing cognitive schemas, it has been suggested that the experience of vicarious trauma is unique for each individual” (Kadambi & Ennis, 2004, p. 4). Kaplan emphasizes “the power of visual media to trigger symptoms of vicarious trauma” (Kaplan, 2005, p. 89). Individuals who watch the attacks on TV and engage emphatically with trauma survivors are considered as potential sufferers from vicarious trauma like Lianne and her son, Justine, depicted in *Falling Man*.

Retrieving the notoriously disturbing image of falling man, Don DeLillo names his novel *Falling Man*, a reference to the psychological and emotional “falling” of the survivor Keith Neudecker; however, besides Keith, Lianne Glenn experiences “vicarious” and “mediatized” trauma. Lianne watches the collapse of the towers on TV:

[e]very time she saw a videotape of the planes she moved a finger toward the power button on the remote. Then she kept on watching. The second plane coming out of that ice blue sky, this was the footage that entered the body, that seemed to run beneath her skin, the fleeting sprint that carried lives and histories, theirs and hers, everyone’s into some other distance, out beyond the towers. (DeLillo, 2007, p. 35).

Lianne witnesses 9/11 through televisual images which become an embodied experience and account for the memories of her. She watches the footage over and over again—though she prevents Justine to watch the news—and experiences it in her body. The destructive images not only possess her psyche but also symbolically damage her body. Engraved in the memory, this experience disrupts the concept of time and space of Lianne, haunted with the disruptive memory as a source of trauma. Her individual experience becomes a collective shared experience through broadcasting. Beyond the individualistic level of trauma, the passage accentuates how the communal bonds are ruptured due to a mass-scale catastrophe, implying

the account of a collective/national trauma. Exposed to the televised graphic images of the attacks, Lianne is vicariously traumatized. Although Lianne is a “fictional figure [who] magnifies a historical event in which thousands or millions of people have suffered a similar violence” (Balaev, 2008, p. 155), the micro-level literary representation of trauma allows the intersection of private and public, and personal and political archetypes that carry trauma beyond a merely pathological and neurobiological paradigm.

Aftermath of the catastrophic event, individuals search ways of coming to terms with the traumatic situation on personal, communal, and intellectual levels. Taking action to seek treatment empowers the traumatized individual, and the empowerment of her and repairing the self are some of the key stages for recovery. At the essence of recovery is “to restore power and control to the survivor” and “The recovery process is all about the development of a new self, different in fundamental ways from the old” (Eisen, 2003, pp. 518, 533). The process of recovery, however, is not linear, and “can occur sporadically and over a lengthy period” (Eisen, 2003, p. 520). Despite the elements of the past that haunt the present, change is essential and necessary for the “Survivors [who] have come to appreciate capabilities they developed during the process (for example, mental skills that allowed for better processing of unpleasant memories) and features of their renewed connections with society (such as new support network” (Eisen, 2003, p. 533). The meaning-making process “create[s] an impetus for developing deeper relationships, increased personal strength, and changed priorities” (Tresis, 2013, p. 8). Self-integration is one of the rudiments of the healing process and “Recovery involves restoration of the ability consciously to claim one’s whole self (world)” (Krystal, 1988, p. 87). According to Judith Herman, recovery has three stages: “establishment of safety,” “remembrance and mourning,” and “reconnection with ordinary life” (Herman, 1992, p. 155). Changing the world around them to secure a safe environment, adapting a new personal agenda, confronting with the past and memories, and developing interpersonal relationship with others are crucial for the recovery of the traumatized individuals like Lianne, depicted in the narrative.

As the first step of recovery, Lianne establishes physical and emotional safety for both herself and her divided family through reconciliation with her estranged husband, Keith. Although including Keith, who walks away from the collapsed towers, representing Western materialism and multinational consumerist capitalism, in her life initially becomes a challenge, Lianne concludes the necessity of being together by “keep[ing] the family going” three of them, “long term under the same roof, not every day of the year or every month but with the idea that we’re permanent” (DeLillo, 2007, p. 214). Lianne emphasizes the importance of support between couples in hard times saying, “times like these, the family is necessary” (DeLillo, 2007, p. 214). The intimate relationship between Lianne and Keith in the bedroom demonstrates that Lianne celebrates Keith’s existence. They share the

same bed “because she could not tell him to use the sofa and because she liked having him here next to her” and “liked the spaces he made” (DeLillo, 2007, p. 18). Without voicing their feelings and thoughts, both of them are willing to go through the critical process together. Lianne “wanted him here, nearby, but felt no edge of self-contradiction or self-denial” (DeLillo, 2007, p. 35). She knows “the matter needed time” and “wanted contact so did he” (DeLillo, 2007, p. 35). Lianne “listened to what he said and let him know she was listening mind and body, because listening is what would save them this time, keep them from falling into distortion and rancor” (DeLillo, 2007, p. 104). The desire for building a deeper relationship with her ex-husband is a significant process of healing. Despite her fears, Lianne’s anxiety and safety concerns gradually vanish as she witnesses how Keith involves in their lives. Lianne is surprised “see[ing] a man she’d never known before” because Keith engages with his son by “spend[ing] time with Justin, taking him to school and picking him up, advising on homework.... tak[ing] the kid to the park to play catch” (DeLillo, 2007, p. 59). The unexpected unity after the attacks brings the family closer and provides a safe zone for the wounded individuals. Keith embraces a new role as a husband and father which he had neglected in his marriage. The therapeutic alliance between Lianne and Keith is a way of coping with anxiety and the effects of trauma. Restoring power and control over her life through repairing interpersonal relations within the nuclear family structure plays a therapeutic role in Lianne’s life. Establishing a safe environment becomes a shelter and refuge for the survivor who seeks the support of the family members. Such environment fosters recovery by establishing a sense of safety.

To maintain the new established safe environment, Lianne and Keith collaborate to help Justin understand the new micro and macro changes at home and in the country. They cooperate to convince Justin about the collapse of the towers by “talk[ing] to him” and “try[ing] to make gentle sense” (DeLillo, 2007, p. 102). Justin tries to make sense out of 9/11 with a group of children and ironically shares his parents’ paranoia by watching the skyline for the return of “Bill Lawton,” Americanized name of “Bin Laden” he misheard (DeLillo, 2007, p. 73). Henry Krystal claims that “Identification with the parents and imitation of their way of dealing with their emotions become the most important determinants of the patterns the child will develop for himself” (Krystal, 1988, p. 32). Confronting with a traumatic experience by himself is a self-shooting method of Justin who identifies with his parents’ emotions. On his visits to siblings, his playmates in the neighborhood, Justin takes binoculars which “are part of the whole hush-hush syndrome these kids are engulfed in” (DeLillo, 2007, 37). Together they either search the sky to see more planes or “[are] waiting for it to happen again” since Justin thinks that the planes hit the towers, but they did not collapse. Worried due to children’s disturbing imagination, Lianne asks the kids “to stop searching the skies” and “to stop talking about the man,” Bin Laden (DeLillo, 2007, 153). Symbolization and fantasy-making through playing is a creative verbalization and soothing activity to deal with the conflict for the children although their

imaginative response concerns the parents, particularly Lianne. Through parental supervision and intervention, Lianne undertakes the responsibility of establishing safety not only for herself but also for Justin.

Lianne internalizes the task of securing a safe environment by making major changes in her life and displaying aggression to likely threads that disrupt her sense of safety and new order in both the domestic and public spheres. One of the changes is jettisoning conflicts with Keith and “everyday friction” because they “don’t need this anymore” and “can live without it” (DeLillo, 2007, p. 75). Keith agrees, saying, “We’re ready to sink into our little lives” (DeLillo, 2007, p. 75). Besides the therapeutic alliance and new domestic rule, they have a “foreign” policy about potential intruders like Lianne’s Greek neighbor Elena, who listens to music defined as “Islamic” and later “noise” by Lianne. However, “[T]he music wasn’t Greek. She was hearing another set of traditions, Middle Eastern, North African, Bedouin songs perhaps or Sufi dances, music located in Islamic tradition” (DeLillo, 2007, p. 67). Lianne associates unfamiliar music with terror(ists) and conservatively complains about the music, but Keith “kicked the door when they were walking past,” and then “they looked at each other and laughed, hard and loud, husband and wife, walking down the stairs” (DeLillo, 2007, p. 96). She gets aggressive, yet Keith confronts “the other,” or “a potential terrorist,” indicating how Keith shares Lianne’s ethnic and racial stereotypical thoughts and negative perception about the East and eastern. The intolerant reaction of Lianne and Keith ironically mirrors to the growing xenophobic and Islamophobic discourse in the US aftermath of the attacks. However, she does not have the same reaction to her mother’s partner, Martin Ridnour (née Ernst Hechinger), a former political radical and shady art dealer, according to whom the towers present “fantasies of wealth and power that would one day become fantasies of destruction” (DeLillo, 2007, p. 116). Lianne thinks, “Maybe he was a terrorist but he was one of ours” and “the thought chilled her, shamed her—one of ours, which meant godless, Western, white” (DeLillo, 2007, p. 195). Lianne’s superficial classification of who is a terrorist and who is not is a reflection of anxiety and paranoia of the American nation. Hate and anger suppressed due to traumatic event are defined as forms of pain, and “its appearance can be marked as soon as safety is re-established” (Krystal, 1988, p. 165). Externalization of aggression and frustration to a constructed potential danger shows Lianne’s repressed traumatic feelings. Getting out her anger, Lianne directs her vindictive rage to a neighbor she identifies with the attackers. By doing so, she hopes to protect her safety against possible intrusions.

Besides establishing self-protection and safety, Lianne experiences the second stage of the recovery process, the remembrance and mourning, through the encounters of a performance artist and contemplations over her father’s death. Herman describes the transitions between stages as “gradual, occurring in fits and starts” (Herman, 1992, p. 174). The traumatized person gains some sort of control

over her life and little by little, she transitions to the next stage of recovery by facing the past. It is a work of uncovering the horrors of the past and demands the courage of the traumatized individual who should reconstruct the traumatic imagery. Lianne faces the past through the reenactment of the “falling man,” a performance artist whose “falls were headfirst, none announced in advance” and they were “not designed to be recorded by a photographer” (DeLillo, 2007, p. 220). She sees “A man was dangling there, above the street, upside down. He wore a business suit, one leg bent, arms at his sides. A safety harness was barely visible, emerging from his trousers at the straightened leg and fastened to the decorative rail of the viaduct” (DeLillo, 2007, p. 33). The performance artist “brought it back, of course, those stark moments in the burning towers when people fell or were forced to jump” (DeLillo, 2007, p. 33). On the other hand, his performance functions like an exposure therapy which “is based on the idea that (repeated) confrontation with the trauma is vital to recovery” (Schönfelder, 2013, p. 82). Lianne questions the performance artist, Falling Man’s provocative acts that recall the traumatic experience. However, emphasizing the importance of visual stimuli, LaCapra states:

Trauma brings about a dissociation of affect and representation: one disorientingly feels what one cannot represent; one numbingly represents what one cannot feel. Working through trauma involves the effort to articulate or rearticulate affect and representation in a manner that may never transcend, but may to some viable extent counteract, a reenactment, or acting out, of that disabling association. (LaCapra, 2001, p. 42)

Lianne watches the reenactment of one of the controversial images of 9/11, and her experience is revisited, revised, and rearranged. This performance is the representation of a traumatic experience because:

There were people shouting up at him, outraged at the spectacle, the puppetry of human desperation, a body’s last feet breath and what it held. It held the gaze of the world, she thought. There was the awful openness of it, something we’d not seen, the single falling figure that trails a collective dread, body come down among us all. And now, she thought, this little theater piece, disturbing enough to stop the traffic and send her back into the terminal. (DeLillo, 2007, p. 33)

This art performance symbolizes the unnamed falling bodies. With people on the street, Lianne watches how the Falling Man jumps as if watching the attacks and collapse of towers on TV. The reenactment creates a sense of connection and solidarity, and like her, another man tries to “see it correctly, [and] find a crack in the world where it might fit” (DeLillo, 2007, p. 168). The performance takes the people to the day of the attacks and brings back the memories:

But the fall was not the worst of it. The jolting end of the fall left him upside down, secured to the harness, twenty feet above the pavement. The jolt, the

sort of midair impact and bounce, the recoil, and now the stillness, arms at his sides, one leg bent at the knee. There was something awful about the stylized pose, body and limbs, his signature stroke. (DeLillo, 2007, p. 168)

As a response to art, Lianne is disturbed and traumatized and leaves the scene due to stress of fear and helplessness. Lianne's experience during the performance functions as exposure therapy which includes "a return to the site of trauma or exposure to closely related situations and objects" (Schönfelder, 2013, p. 82). Martin Randall states that "The performance of the 'Falling Man' causes Lianne and the other witnesses to relive the trauma of the attacks" because "His 'art' re-enacts the cognitive and ontological shock of seeing real events that cannot successfully be recalibrated back into language" (Randall, 2011, p. 126). Through visual confrontation, Lianne re-experiences the past traumatic event in the present. Janiak's performance has endless interpretations, one of which is how he creates a visual language and medium to articulate trauma. Lianne later learns that Janiak naturally dies due to heart ailment through an obituary in the newspaper while trying to make sense of the symbols and signs she sees. The provocative re-enactment and shocking art of Falling Man disrupts the everyday routine, ordinary perceptions, and the conventional thought system. It triggers the images of people who jumped from the Towers, preserved in Lianne's psyche. People who are watching the performances are compelled to make a meaning and interpretations with the power and words of art. The aesthetic vocabulary and style open new ways of thought in the observers' minds about the traumatic event.

As the last stage, reconnection with ordinary life helps Lianne recover from the effects of trauma. Lianne goes to church to find solace from her paranoia and leads a writing group of Alzheimer patients who create narratives to recover their memories while Keith begins physical therapy and plays poker. These repeated activities "provide Keith and Lianne with some structure in their chaotic thoughts" (Baelo-Allué, 2012, p. 71). The connection between the patients and Lianne is her father, Jack Glenn, who was in the early stages of Alzheimer and committed suicide because he "did not want to submit to the long course of senile dementia" (DeLillo, 2007, p. 40). Through storyline sessions in East Harlem in a community center, Lianne and the members in the early stages of Alzheimer's disease "handed out lined pads and ballpoint pens and suggested a topic they might write about or asked them to choose one" (DeLillo, 2007, p. 29).

They wrote for roughly twenty minutes and then each, in turn, read aloud what he or she had written. Sometimes it scared her, the first signs of halting response, the losses and failings, the grim prefigurings that issued now and then from a mind beginning to slide away from the adhesive friction that makes an individual possible. It was in the language, the inverted letters, the lost word at the end of a struggling sentence. It was in the handwriting that might melt into runoff. But there were a thousand high times the members experienced, given a chance to encounter the crossing points of insight and

memory that the act of writing allows. They laughed loud and often. They worked into themselves, finding narratives that rolled and tumbled, and how natural it seemed to do this, tell stories about themselves. (DeLillo, 2007, p. 30)

The gathering of the members functions like a “flooding session,” a behavioral therapy where the patient is exposed to relieve her experience through written scripts (Herman, 1992, p. 182). The extensive details of the traumatic experience in the written testimonies function as a confession. In addition, “Writing can help trauma victims regain a sense of control over their lives” (Schönfelder, 2013, p. 84). During these sessions, “Members wrote about hard times, happy memories, daughters becoming mothers (DeLillo, 2007, p. 31). Lianne asks them to write about the attacks. The patients “wrote about the planes. They wrote about where they were when it happened. They wrote about people they knew who were in the towers, or nearby, and they wrote about God” (DeLillo, 2007, p. 60). Writing the traumatic experience is “not merely a documentation of this process, but a potential means of personal recovery” (Gross & Snyder-Körber, 2010, p. 378). As a form of expression, writing is an aesthetic response to trauma. After writing, they “read what they’d written, each in turn, and there were remarks and then exchanges and then monologues” (DeLillo, 2007, p. 61). Emphasizing the importance of narrative, Christa Schönfelder claims, “Trauma memory needs to be transformed into narrative memory so that the specters of the past can be tamed and become part of the individual’s life-story” (Schönfelder, 2013, p. 83). Lianne encourages them to speak and argue. Each story may revoke remembrance and mourning in listeners; however, she “wanted to hear everything, the things everybody said, ordinary things, and the naked statements of belief, and the depth of feeling, the passion that saturated the room” (DeLillo, 2007, p. 61). Feeling a part of the patients’ community, Lianne concludes that “She needed these people. It was possible that the group meant more to her than it did to the members. There was something precious here, something that seeps and bleeds. These people were the living breath of the thing that killed her father” (DeLillo, 2007, p. 62). Meetings represent the interpersonal and social dimensions of her recovery. Reconstruction of a trauma narrative is a way of uncovering the memories and desensitization process within the context of the relational aspect of trauma while the collaboration with members fosters the sense of safety and provides a relieving experience.

Lianne faces her trauma and works through it by helping others write their trauma stories. Victims of trauma suffer to verbalize their feelings and experience although telling the unspeakable is the prerequisite for the healing of the sufferer. Schönfelder states, “[T]he medium of writing allows for the creation of more concretely visible and tangible forms of narrative than oral speech” (Schönfelder, 2013, p. 84). In addition, “The elements of ordering, contextualization, and integration probably play, due to the inherent characteristics of written discourse, a more prominent role in writing about trauma than in speaking about it” (Schönfelder, 2013, p. 84). Learning to tell the story of trauma turns their

traumatic memory into a narrative memory. It helps them rebuild their lives in the present and has a crucial importance in the process of recovery. During the delivery rituals, Lianne overcomes isolation and builds a connection with the outside world.

In addition to meetings, spiritual and physical activities as mediums of connecting inner and outer worlds reduce the effects of trauma and support Lianne's recovery. Contrary to people who "read poetry to ease the shock and pain, give them a kind of space, something beautiful in language," Lianne says, "To bring comfort or composure. I don't read poems. I read newspapers. I put my head in the pages and get angry and crazy" (DeLillo, 2007, p. 42). Besides, "Others were reading the Koran, she was going to church" two or three times a week (DeLillo, 2007, p. 233). As church brings people together, it bridges the past and present, dead and alive, and human and architectural edifice. Lianne psychologically and physically prepares herself for church visits:

She went early, before mass began, to be alone for a while, to feel the calm that marks a presence outside the nonstop riffs of the waking mind. It was not something godlike she felt but only a sense of others. Others bring us closer. Church brings us closer.... She felt the dead in the walls, over decades and centuries. There was no dispiriting chill in this. It was a comfort, feeling their presence, the dead she'd loved and all the faceless others who'd filled a thousand churches. They brought intimacy and ease, the human ruins that lie in crypts and vaults or buried in churchyard plots. (DeLillo, 2007, pp. 233-234)

The sense of community in the church parallels to the meetings of Alzheimer patients. Lianne searches for spirituality and finds solace among a religious community. About the search of a communal support, Herman states, "The survivor seeks assistance not only from those closest to her but also from the wider community" (Herman, 1992, p. 70). Church becomes a comforting space for Lianne and desperate loners. After 9/11 in the US, M. A. Schuster notes, "Turning to religion (prayer, religion or spiritual feelings) was the second most common way of coping (90%), after talking with others (98%)" (qtd. in Peres et al., 2007, p. 344). Lianne's religious longing pushes her to search for God to find answers for her questions about her father's death and the death of the people due to the attacks. Attending rituals helps her to establish new relationships with community of faith. Explaining the impact of spirituality on recovery of traumatic experience, J. F. P Peres claims, "Religious beliefs and practices may reduce loss of control and helplessness, provide a cognitive framework that can decrease suffering, and strengthen one's purpose and meaning in the face of trauma" (Peres et al., 2007, p. 348). Collective social and spiritual gatherings ease "the nonstop riffs of the waking mind" and give hope and motivation to Lianne (DeLillo, 2007, p. 233). Spiritual and theological encounter of Lianne reintegrates her with a society of people who might have similar wounds like her. Spirituality provides the "irresistible dimensions of the human experience, such as faith, awe, and

transcendence, which may infuse the mundane with a richness of experience” (Ratti, 2013, p. 17). Lianne defies the spiritual emptiness and secularism of the West by seeking comfort in the church where she searches ways of recovery to rectify her destabilized identity and memory.

Not only church, but also a long distance running plan for the next year’s marathon becomes a “spiritual effort” for her (DeLillo, 2007, p. 233). Krystal claims, “Any type of activity during the traumatic situation tended to minimize the severity of the aftereffects” (Krystal, 1988, p. 232). These activities bring self-discipline to Lianne’s life as well as engagement with outer world. Rather than the past, she focuses on the present and future. LaCapra explains this process with the term, “working through”—a process of gaining distance from the trauma by engaging with present and future rather than the past, possessed by flashbacks, nightmares, intrusive images—a passive process defined as “acting out” (LaCapra, 2001, 141-53). Runners forms a community like church mass and writing group through which Lianne finds new avenues outside of home to moderate anxiety and trauma.

CONCLUSION

In the US history, the 9/11 attacks caused political, cultural, emotional, and psychological destruction in individuals’ psychology and relationships and disrupted their minds, memories, and identities. Violence against the landscape and architecture mirrors the violence against the self, memory, and body and fragments reality, memory, and the sense of self. The disruption in a particular place like New York City parallels with the mental and emotional disruption of the individuals, particularly Lianne Glenn depicted in Don DeLillo’s *Falling Man*. Through establishing safety for herself and close family members, mourning and confronting trauma, and building relations with people help Lianne mitigate the effects of traumatic experience. In order to establish safety, Lianne restores the damaged relationship with her estranged husband and desires to protect her son, Justin. The reenactment of the performance artist allows Lianne to reconstruct a visual narrative and meaning of the disturbing images of the attacks buried in her shattered and fragmented psyche. Through Alzheimer patients’ writing group, church visits, and running as a physical activity, Lianne builds a sense community through restoring interpersonal relations.

Developing a new sense of self, new relationships, and a new environment lead the traumatized individual to engage actively in the world. Against the isolating effects of trauma, community provides ventilation, catharsis, collective belonging, experience of universality, and enhancing interaction. Although resolution of trauma is never complete, Lianne initiates a process of resolving conflicts between self, close family, and community and reconnects her past, present, and future by facing the past and building a new future. Restoring human connection and entrenching mutual relationships has a therapeutic role reminding her that she belongs to a wider world where she feels the sense of belonging and

being a part of human commonality. She fights against the feelings of helplessness and isolation, and new organized self emerges out of the negotiation of internal world with the external. Lianne's healing journey in *Falling Man* demonstrates that literature engages with the scientific discourse particularly the contemporary trauma studies since they have similar concerns and can mutually illuminate each other.

REFERENCES

- Abe, N. (2011). Triangulation and gender perspectives in *Falling Man* by Don DeLillo. *Altre Modernità*, 65-75. <https://doi.org/10.13130/2035-7680/1293>.
- Ally, H. K. (2019). Mourning in the age of terror: Revisiting Don DeLillo's elusive 9/11 novel *Falling Man*. *Canadian Review of American Studies/Revue canadienne d'études américaines* 49(3), 349-371. doi: 10.3138/cras.2018.016.
- Baelo-Allué, S. (2012). 9/11 and the psychic trauma novel: Don DeLillo's *Falling Man*. *Atlantis*, 34(1), 63-79.
- Balaev, M. (2008). Trends in literary trauma theory. *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Studies*, 41(2), 149-166.
- Balaev, M. (2014). *Contemporary approaches in literary trauma theory*. New York: Palgrave Macmillan.
- Carroll, H. (2013). "Like nothing in this life": September 11 and the limits of representation in Don DeLillo's *Falling Man*. *Studies in American Fiction*, 40(1), 107-130.
- Caruth, C. (1996). *Unclaimed experience: Trauma, narrative, and history*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- DeLillo, D. (2001). In the ruins of the future. *The Guardian*, Retrieved from <http://www.guardian.co.uk/books/2001/dec/22/fiction.dondelillo>.
- DeLillo, D. (2007). *Falling Man*. New York: Scribner.
- Eisen, J. B. (2003). The trajectory of normal after 9/11: Trauma, recovery and posttraumatic societal adaptation. *Fordham Environmental Law Journal*, 14(3), 499-561.
- Freud, S. (1961). *Beyond the pleasure principle*. Translated by James Strachey. New York: W. W. Norton & Company.
- Gray, R. (2011). *After the fall: American literature since 9/11*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Gross, A. S. & Snyder-Körber M. A. (2010). Trauma's continuum: September 11 reconsidered. *Amerikastudien / American Studies*, 55(3), 369-384.

Herman, J. (1992). *Trauma and recovery: The aftermath of violence—from domestic abuse to political terror*. New York: Basic Books.

Kadambi, M. A. & Liam E. (2004). Reconsidering vicarious trauma: A review of the literature and its limitations. *Journal of Trauma Practice*, 3(2), 1-21. doi: 10.1300/J189v03n02_01.

Kaplan, E. A. (2005). *Trauma culture: The politics of terror and loss in media and literature*. New Brunswick: Rutgers University Press.

Krystal, H. (1988). *Integration and self-Healing: Affect, trauma, alexithymia*. New York: Routledge.

LaCapra, D. (2001). *Writing history, writing trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Langer, L. L. (1982). *Versions of survival: The holocaust and the human spirit*. New York: State University of New York Press.

Nikro, N. S. (2014). Situating postcolonial trauma studies. *Postcolonial Text*, 9, 1–21.

Parish, M. J. (2012). 9/11 and the limitations of the man's man construction of masculinity in Don DeLillo's *Falling Man*. *Critique*, 53, 185-200.

Peres, J. F. P., et al. (2007). Spirituality and resilience in trauma victims." *Journal of Religion and Health*, 46, 343-350.

Randall, M. (2011). *9/11 and the literature of terror*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Ratti, M. (2013). *The postsecular imagination: Postcolonialism, religion, and literature*. New York: Routledge.

Schönfelder, C. (2013). *Wounds and words: Childhood and family trauma in romantic and postmodern fiction*. Bielefeld: Transcript Verlag.

Turner, V. (1987). *The anthropology of performance*. New York: PAJ Publications.

Tresis, E. J. (2013). Trauma theory without feminism? Evaluating contemporary understandings of traumatized women. *Journal of Women and Social Work*, 1-12.

Versluys, K. (2009). *Out of the blue: September 11 and the novel*. New York: Columbia University Press.

Visser, I. (2015). Decolonizing trauma theory: Retrospect and prospects. *Humanities*, 4, 250–265, doi:10.3390/h4020250.

Yayın Geliş Tarihi: 25.10.2020
Yayına Kabul Tarihi: 08.04.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.816079

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 569-585
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

CHARLOTTE SMITH'S "BEACHY HEAD" AS A SPACE OF CONTRASTS

Şafak ALTUNSOY*

Abstract

This study concerns itself with the analysis of "Beachy Head" by Smith from the respect of prevalent contradicting forces such as Nature and culture or the historical time and the mythical past in the poem. The long narrative structure of the poem enables to present different voices reflecting the poet's ideological stance towards the contemporary issues in her time and exemplifies the excluding attitude of the ones representing the Neoclassical values. The study, in this regard, tries to clarify the functionality of the contrasts in the poem and their influence on the possible meanings of the text. The tension and the Sublime in the poem appear in the way that the speaker observes Nature and her surroundings in order to grasp the circulations in the natural world and her private sphere. Accordingly, the concepts of time and place lead to alternative spatial and temporal experiences for the poetic persona. Then, the text also turns into a space in which the persona confronts not only the bloody history of humanity but also the consoling past experiences she has lost by integrating into the cultural world. The study concludes that "Beachy Head" goes beyond its geographical and natural qualities by offering both a corporeal journey and visionary progress for the poetic persona through certain dichotomies constructed and deconstructed throughout the text.

Keywords: Charlotte Smith, "Beachy Head," Culture, Romanticism, Contrast.

BİR KARŞITLIKLAR ALANI OLARAK CHARLOTTE SMITH'İN "KIYI BAŞI" ŞİİRİ

Öz

Bu çalışma Smith'in "Beachy Head" (Kıyı Başı) adlı şiirini tarihsel zaman, mitik zaman, Doğa, kültür gibi baskın karşıt güçler ekseninde incelemektedir. Şiirin uzun ve anlatıma dayalı yapısı, şairin kendi zamanının sorunları konusundaki ideolojik tavrını

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Altunsoy, Ş. (2021). Charlotte Smith's "Beachy Head" as a space of contrasts. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 569-585.

*Arş.Gör., Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-5573-1121, shafakaltunsoy@gmail.com.

göstermesine olanak sağlar ve neoklasik değerleri temsil edenlerin dışlayıcı tavrını da örnekler. Bu bakımdan çalışma, karşıtlıkların metin içindeki görevini ve metnin muhtemel anlamları üzerindeki etkisini açıklamaya çalışır. Şiirdeki gerilim ve Yüce kavramı hem doğal dünyadaki hem de içsel yaşamdaki döngüleri anlamak amacıyla şiir kişinin doğayı ve çevresini gözlemlemesi şeklindedir. Buna ek olarak, zaman ve mekân kavramları da şiir kişisi için alternatif zamansal ve mekânsal deneyimlere yol açar. Bu durumda metin, kişinin kültürel olana dahil olup kaybettiği iç rahatlatıcı geçmiş deneyimlerinin yanı sıra insanlığın kanlı tarihiyle de yüzleşeceği bir alana dönüşür. Çalışma, metinde kurulan ve bu kurulanın yapısının söküldüğü farklı karşıtlıklar vasıtasıyla “Beachy Head” adlı yerin hem bedensel hem de düşsel bir yolculuk olanağı sunarak doğal ve coğrafi niteliklerinin ötesine geçtiği sonucuna varır.

Anahtar Kelimeler: Charlotte Smith, “Beachy Head (Kıyı Başı),” Kültür, Romantik Akım, Karşıtlık.

INTRODUCTION

One of the women poets of the Romantic tradition, Charlotte Smith, poeticises the desire for a pure perception of human life through the observations of Nature. Unlike her male counterparts¹, the poet does not try to reach a sense of the Sublime by putting Nature into a secondary place. On the contrary, Nature stands as a unique entity that has significance and power in its own right. In other words, it is not a means for a higher ideal or a means for glancing at the world of the Sublime but stays as a totality holding the primary position and thus, should be considered with its own merits. According to Sert, such perception of Nature is “another novelty that Smith brought to poetry” (2018, p. 22) and stands as an essential element in questioning the poet’s stance as ‘Romantic’ since the poet deliberately denies “transcendental aspect” (2018, p. 23) in her poems. In this vein, even the abundance of flowers, birds and their names in Latin appearing in the footnotes or endnotes or the concern for grasping every change in Nature, every detail in the habitat of Beachy Head can demonstrate Smith’s attempt to break with the conventional romantic perception of Nature. As Holt puts it, “Beachy Head, then, radically defies the confines of explicitly gendered feeling or reason, and thereby anticipates the altruism called for by contemporary ecocriticism” (2014, p. 1). However, the poet cannot entirely keep an objective tone throughout the poem with the presence of a culture

¹ Sert discusses that contrary to the representation of the Sublime feelings in the major male poets of Romanticism, Smith cannot “experience the sublime as the male Romantics did” and thus the Sublime does not lead to “a genuine semi-mystical awakening” (2018, p. 3). As Curran states, “For the three canonical male poets of the first generation of British Romanticism, however differently they construe its forces, nature is essentially an abstraction” (1994, p. 77). Although Sert’s words, “she is not interested in going beyond the limits of that consciousness in the space of Wordsworthian egotistical sublime” (2018, p. 24) and “Charlotte Smith fails to use language in evocative and emotive fashion” (p. 31) affirm Curran’s discussion about Smith’s poetic stance, this study tries to argue that the attempt to ‘go beyond’ as an act of stoic existence through “Beachy Head” can suggest another dimension to Smith’s way of Romanticism. For further gender-based discussions of Romanticism and Smith, please see Sert (2018).

reminding her of the desire to separate from its chainlike temporality or heritage, and the impossibility of such a desire as the end of the poem underlines.

Therefore, in "Beachy Head," Smith reconsiders the poet's role as the one perceiving the others' sufferings, depicting her surroundings and narrating her own conflicts. She establishes her argument on the criticism of a culture artificially constructed and disconnected from the rhythm of Nature. A history full of evil deeds and mass destructions for "material gains through the abuse of power and exploitation" (Sert, 2018, p. 113) is also Smith's concern for demarcating the lines of the alleged civilised structure of humankind and the wild world. Thus, as Sert points out, "the speaker begins to insert her criticism of man's brutality to each other and the history of violence that has terrorized the region over centuries" (2018, p. 88) through the landscape of Beachy Head. As being the main discussion in "Beachy Head," the circular temporality of Nature contrasts with the linearity of man's history that is subject to be forgotten. Furthermore, another binary signified in the poem is about the Newtonian perception of science asserting an absolute explanation or demystification. In opposition to the Neoclassical positivism, Smith offers the possibility of a different kind of existence by voicing the unvoiced thoughts and topography of the farmers, hermits, and mountain shepherds throughout the poem.

However, Smith not only describes Beachy Head's surroundings as a spectacular place but also maps the features of the ones surviving from a discourse closing people into specifically limited spaces and distancing them from their true 'nature' with the presence of so-called cosmopolitan concerns. Thus, the study analyses the poem for demonstrating the narrator's compassion² towards certain figures such as the shepherds or the farmers appearing within another spatial border, the chalky cliffs of Beachy Head. Besides delineating the Romantic elements in the poem, this study tries to evaluate how Smith achieves a different perspective in her description of a natural spot by regarding the place not only as a starting point but an end on its own.

CULTURE VS NATURE AS A ROMANTIC CONTRAST

"Beachy Head" is a long poem in which the poetic persona or the poet starts with a description of the topography arousing specific sublime³ feelings or "a

---

² With "her sympathies to the marginal and the impoverished," "Smith believes that she is entitled to narrate the stories and advocate the rights of the disenfranchised" (Sert, 2018, p. 109)

³ The study takes the Sublime as the way Edmund Burke describes the term in *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757) in its general sense. According to Burke, "Whatever is fitted in any sort to excite the ideas of pain and danger; that is to say, whatever is in any sort terrible, or is conversant about terrible objects, or operates in a manner analogous to terror, is a source of the sublime; that is, it is productive of the strongest emotion which the mind is capable of feeling" (1823, p. 45). However, as Burke reiterates throughout his argument, such a feeling goes beyond a mere sense of fear by transferring horror into a more refined sense of pleasure originated from the seemingly negated fear. In this

conventional sublimity” (Girten, 2013, p. 216). In her concern to describe, Charlotte Smith employs her notes aggressively with a diligent concern to be understood by the reader clearly. As Labbe points out, “In ‘Beachy Head,’ Smith pursues a strategy that dispenses altogether with the hidden, using her footnotes to clarify and expand on the (hi)stories she poeticizes” (2011, p. 131). In a similar way, Tayebi states that “Yet all of the footnotes lead the reader toward the idea that there is an underlying order and classification to the overflowing abundance of natural phenomena in the world” (2004, p. 133). The text reflects not only the poetic persona narrating her experiences and memoirs of Beachy Head but also the poet’s personal voice concentrating on the details of certain birds, places and historical heritage recreated with the view of Beachy Head and the countryside. Ruwe suggests that “as if this language were not specific to enough, Smith’s endnote provides additional detail . . . Throughout Beachy Head, the endnotes pile more details, history, and specific information onto the image she is glossing” (1999, p. 123). Then, the poet’s notes do not provide only certain details about specific names but also, they turn into functional tools to sense the poet’s ideological stance about history, biology or politics. As Labbe maintains, “the tone of the notes is factual and narrative-based, whereas the tone of the poem is colorful and image-based. In terms of the dramatized monologue, however, this goes beyond tone: we see that the speaker of the notes is aware of the poem, and reacts to its content, although the speaker of the poem seems oblivious to this competition, at least at first” (2011, p. 131). Sert discusses the function of footnotes by keeping a gender-based analysis that affirms Smith’s “claim of authority as a poet” or “as spaces of authority” (p. 190) to consolidate “the scope of her knowledge” (2018, p. 182). Moreover, through the frequent appearance of the poet’s own notes on the text, the poem leaves its long monologue style to a more interactive one from the reader’s perspective.

Fletcher defines “Beachy Head” as a “topographical poem⁴” (2001, p. 327), or it is “in the body of botanical poetry (with scientific notes)” (Roberts, 2019, p. 134). Even with such generic richness, “Beachy Head” reflects its depth not only as a typical example of British Romanticism but as the voice of a female Romantic poet’s intricate mind (imagination). Thus, “Smith blends personal observation and historic detail, natural description and classical allegory” (Bernstein, 2007, p. 33).

---

respect, Smith’s perception of “Beachy Head” affirms Burke’s idea of the Sublime since the text alienates the actual place and the fear brought with it by turning it into an aesthetic source of pleasure through the poeticized sensory experiences. According to Sert, Burkean sublime is reflected merely on superficial level in the poem appearing as an imitation of the feeling poeticized by the male Romantic poets (2018, p. 75, p. 86). For further discussion, see Girten’s comparison of Burke and Kant explaining the connection between the Sublime, fear and aesthetics (2013, pp. 216-217) and see Ruwe (1999, p. 123, pp. 128-129).

⁴ Goodman also names Smith’s poetry as “topographical poetry” (2014, p. 986). Accordingly, the idea of land in “Beachy Head” clarifies the tension between “local and global” (Goodman, 2014, p. 986).

After seeing the high cliffs of Beachy Head, the speaker of the poem speculates on how it emerged in the south of Britain. Although she goes beyond the position of a mere observer, the first role attributed to her is to observe and appreciate as the following lines suggest,

*On thy stupendous summit, rock sublime!
That o'er the channel rear'd, half way at sea
The mariner at early morning hails,
I would recline; while Fancy should go forth,
And represent the strange and awful hour
Of vast concussion; when the Omnipotent
Stretch'd forth his arm, . . .* (Smith, 2005, pp. 47-48)

The persona records each detail with auditory and visual images, which is a prevalent attitude of Smith in "Beachy Head." As Girten puts it, "the visual imagery of Charlotte Smith's poetry is striking for its microscopic attention to detail and its transporting effects" (2013, p. 215). Similarly, the persona diligently describes the sounds of the sailors crossing the channel and those of seagulls and flocks or the shepherd's dog. In other words, starting with the opening lines, the persona visualises the coexistence of different life forms within the centralised position of Beachy Head. In the "panoramic view" (Zimmerman, 1991, p. 75) of the cliff, the persona willingly accepts the role of a passive perceiver in the first lines, but throughout the poem, she combines the corporeal surroundings with the political criticisms on culture, which means her passive perceptions activate a fresh perspective for herself and the solitary figures' situatedness in the world. Thus, it can also demonstrate the poet's own ideological stance as a whole. As Garnai states, "Her final work, the posthumously published blank-verse poem Beachy Head (1807) further exhibits Smith's political awareness as it appears at the end of her life" (2009, p. 179). Moreover, similar to the perception of the Sublime by most of the male Romantics as mentioned before, Holt comments on the position of the persona in the beginning lines from another perspective with the words, "Smith does not maintain this 'privileged' view that suggests not only male poet over the general population but male poet over nature, but uses it immediately to establish that the view itself is one to be literally brought down to earth-both in attitude and subject matter" (2014, p. 2). As Sert points out, "Her fall from the mountaintop to the cave underneath is symbolic of her descent from the transcendental to the earthy" (2018, p.106). Additionally, the speaker's observing eye moving from above to the ground towards the end of the poem delineates a gradual confrontation with the inevitability of the cultural space.

Every being in the surroundings of the cliff shows a connection with the vast land in such lines as "And thy rough hollows echo to the voice/ Of the gray cloughs" (Smith, 2005, p. 48). Smith's note for "vast concussion" (p. 48) presents the assumption that ages ago, Britain was an integral part of continental Europe, but a

natural force separated it (p. 48), which can imply the eternal reconstructive power of Nature on a larger scale than the situation of the isolated island.

“Beachy Head” underlines its biocentric concern through its depictions. Thus, the poem subverts the idea of anthropocentrism by depicting man’s daily chores as in the cases of the approaching sailor and the shepherd driving his flock in the following lines, “The sloop, her angular canvas shifting still,/ Catches the light and variable airs/ That but a little crisp the summer sea” (Smith, 2005, p. 48) not as an interruption but as a part of the whole. Accordingly, the sailing boat does not disturb the tranquillity of the ocean at sunset time. On the contrary, it reflects the colours appearing in the sky and the ocean, as the “rough hollows” (Smith, 2005, p. 48) of Beachy Head mirror the creaks of various birds finding home and food on the cliff.

However, the persona historicises the culture of continuous attacks and conflicts specific to Britain in order to recreate the feeling of “sullen menace” (Smith, 2005, p. 50) aroused by means of the past experiences. As Labbe discusses, “The speaker-poet here reveals her slippery diction: Memory refers not to personal memory, the history of the poet, but to a kind of public memory” (2011, p. 132). Accordingly, the serenity of Nature and the sense of wholeness felt as a result are obstructed with the presence of historical residue. To illustrate, the persona of “Beachy Head” changes her perspective from the near surrounding to the distant fishing ships and the commercial ones, which triggers “recording Memory unfold/ her scroll voluminous” (p. 50). Thus, in her description of the “ship of commerce richly freighted” that “makes/ her slower progress, on her distant voyage,/ bound to the orient climates,” (Smith, 2005, p. 49) the expansive colonialism of the Europeans (their trade “Defends the brows of Asia’s countless casts”(p. 49)) and the issue of slavery (“which the slave,/ With perilous and breathless toil, tears off/ From the rough sea-rock, deep beneath the waves” (p. 49)) are collaged into man’s failure to perceive Nature’s real bestowing beyond ‘ambition’ exemplified with the trade of exotic goods such as spice and silk or precious stones since these only lead to man’s suffering as follows,

*These are the toys of Nature; and her sport
Of little estimate in Reason’s eye:
And they who reason, with abhorrence see
Man, for such gaudes and baubles, violate
The sacred freedom of his fellow man
Erroneous estimate! As Heaven’s pure air,
Fresh as it blows on this aërial height,
Or sound of seas upon the stony strand,
Or inland, the gay harmony of birds,
And winds that wander in the leafy woods;
Are to the unadulterate taste more worth
Than the elaborate harmony, brought out*

*From fretted stop, or modulated airs
Of vocal science. . . .* (Smith, 2005, p. 49)

The persona criticises the positivist attitude that everything is explicable through intelligence. While she establishes her argument on the binaries of Nature (irrational) and Reason (rational), she also demonstrates the immense loss, the humane feelings, besides the holistic connection with Nature. In this regard, as Labbe states, "Nature provides not solace, but a constant reminder of what has been lost" (2011, p. 45). Therefore, the speaker disregards the precious stones by naming them as "toys of Nature," and "gaudes and baubles" (Smith, 2005, p. 49) when she compares them with the lost freedom. Thus, her humanitarian reaction suggests that cultured man is the primary threat to his species when he takes the material as a basis for his acts instead of empathy and emotions.

Moreover, another contrast appears in the "vocal science" (p. 49) and the natural sound. The tunes of the first one are limited, but Nature's sound is beyond any spatial restriction as it can be heard through "Heaven's pure air," (p. 49) the sea, the birds and the winds. The opposition between the artificial tunes of musicology and authenticity of Nature's sounds is extended into the comparison of the aesthetic difference between a crown embellished with gems and the stars as the following lines verbalise, "-So the brightest gems,/ Glancing resplendent on the regal crown,/ Or trembling in the high born beauty's ear,/ Are poor and paltry, to the lovely light/ Of the fair star" (Smith, 2005, p. 49)

The interconnectedness of separate elements in Nature to form the notion of oneness is visualised with various colours Nature grants in its "ethereal canopy" (p. 49). There, the persona experiences the sense of the Sublime as the lines suggest, "Thither aspiring Fancy fondly soars/ Wandering sublime thro' visionary vales" (p. 49). In those moments, the persona imagines an alternative world with royal images such as pavilions, trophies under "elysian bowers," (p. 49) which can indicate the doorway from the natural to the supernatural. However, this experience is momentary and only occurs in the times when the line between the world of the visible and the invisible⁵ is blurred as depicted in the change from the sunset to early evening, "then in paler light,/ Long lines of tenderer radiance, lingering yield/ To partial darkness" (Smith, 2005, p. 50). Thus, in "Beachy Head," by mythologising the sense of vision for the possibility of new perceptions, the idea of invisibility paradoxically contributes to a new way of imagination since it enables to go beyond the concern for factual details of Nature.

Nevertheless, the persona turns back to the detailed description of a "coaster" (p. 50). The speaker's attempt can signify the concern for reflecting the

---

⁵ The discussion of invisibility in Smith's poetry can be based on the poet's concern with the microscopic details of Nature besides her neoclassical educational background or her interest in biology and botany (Ruwe, 1999; Fletcher, 2001; Labbe 2011; Girten 2013; Roberts, 2019).

corporeal. The sailors disembarking the cargo from the ship to the dock seem to disturb the tranquillity of Beachy Head with their “loud clamours” (p. 50). However, Smith applies a Coleridgean polarity of thesis and antithesis in order to form a synthesis in the end. In *Aids to Reflection*, Coleridge suggests “Noetic Pentad” for the function and production of idea by defining thesis as “expressing being” (1847, p. 131), “the subjectively Real” or “position” (p. 132) and antithesis as “expressing act” (p. 131), “the objectively Real” or “opposition” (p. 132). After these two opposing forces, Coleridge offers synthesis that functions as “neutralisation” or “composition” (p. 132). Coleridge’s pattern of ‘mind’ can be applicable to Smith’s effort to give a detailed description of the natural world and her surroundings. In this respect, the coaster (thesis) reflects the sound of “busy hum” (synthesis) (p. 50) of the “wave-worn rocks” (antithesis) (p. 50). Then, seemingly different objects are unified in the presence of Nature. Additionally, the experience recounted as that in the moonlight, the small boat shines for a moment and “then lost in shadow” (p. 50) (again as Coleridge’s “the subjectively Real” (p. 132)) demonstrates the persona’s momentary experience on the visual level. Thus, the different objects with their own ‘sounds’ contribute to the serenity of the night and the fulfillment felt by the persona with her observations of the natural world.

The persona of “Beachy Head” is between the world of the present time and the past events that the cliff, she assumes, has seen. As Bode points out, “the subject of Beachy Head is not confined by any limitations of time or space” (2008, p. 63). Moreover, “Smith’s speaker extends her line of sight beyond the contemporary political scene to document historical event” (Zimmerman, 1991, p. 76). Respectively, “Contemplation” leads her to have a connection with the “Memory” which “unfold[s] her scroll voluminous” (Smith, 2005, p. 50) by recounting the dark history of the island Britain with invasions and wars. History’s roll of parchment reminds her of the Norman Conquest and the assaults of Scandinavian tribes. She projects the present situation of Britain for being threatened by France again, this time by Napoleon. As Goodman states, “during the French Revolutionary and Napoleonic wars, as Smith wrote most of her work, the watchful apprehension of what lay beyond the Channel coast was inseparable from the political questions and economic interests arising at the British border.” (2014, p. 984). Therefore, the text conveys a melancholic or Romantic view of the past through the former invaders of the island and sustains a malevolent contemporariness full of conflicts and consistent threats. Moreover, the heroic mood of the wars disappears in the poet’s time since no conqueror is singing “requiems for the slayers and slain” (2005, p. 51). As the following lines, “But let not modern Gallia [France] form from hence/ Presumptuous hopes, that ever thou again,/ Queen of the isles! shalt crouch to foreign arms” (p. 51) demonstrate, the persona wishes that Britain should not submit to the power of “the despot” with his “extorted sceptre” (pp. 51-52) as Italy and Spain did.

After the distressing influence of history, the narrator consoles herself with the depictions of the shepherds and the farmers. In the same lines, urban life is categorised under the head of History and the rural one in Nature. As the lines “From

even the proudest roll by glory fill'd,/ How gladly the reflecting mind returns/ To simple scenes of peace and industry" (Smith, 2005, p. 52) can suggest, while history leads merely to destruction and sorrows remembered, the other one suggests a promising alternative. Two archetypes are poeticised in the shepherd figures, the one leaving his "more honest toil" (p. 52) of herding sheep for contraband trade and the other "hind" living in his "independent hut" (p. 52). The persona criticises the former figure for his ambition for earning more money than he needs. He puts his life into danger by coping with the snowstorms and the strong winds. Nevertheless, rather than his own fault, his misdeed is an inevitable result of his connection with the dominant discourse that is based on money and consumption as expressed in the lines, "Well it were for him,/ If no such commerce of destruction known,/ He were content with what the earth affords/ To human labour; even where she seems/ Reluctant most" (p. 52). Accordingly, contact with the culture and community spoils the harmonic connection with Nature. Thus, the persona cherishes the isolated location of the farmer by praising his loneliness, which gives the idea that being in the margin rather than in the centre and being savage instead of being cultured provides a nobler life than the bourgeoisie obtains with bright gems or black-marketing. However, the farmer's life is not like "Arcady" (p. 53) appearing in "the poet's fabling dreams" (p. 53).

On the contrary, the farmer and his family have to endure the cold winter, the lack of opportunities, or the inconvenient conditions for farming (since the soil is "stony and cold and hostile to the plough" (p. 53)). "But he is free;/ The dread that follows on illegal acts/ He never feels; and his industrious mate/ Shares in his labour" (p. 53) and the coming of the spring restores their hope. His wife is not subject to the secondary position, and the meaning of gender roles makes no sense since they need to "patiently encounter" (p. 53) the hardships⁶ in Nature.

The farmer depicted by the persona does not lose his connection with the labour-power and the products because he feels himself like an integrated part of the production process in a Marxian sense. In other words, since he is not isolated from his labour, he experiences not "sick satiety" (p. 53) but contentedness. As Tayebi points out, "Charlotte Smith demonstrates the detriment brought about by the abandoning of rural labor, such as shepherding and farming, for the smuggling that occurs along the coast of England. Although more profitable for the worker, smuggling brings about a cost not only of human life but of morality and consequently the alienation of the individual" (2004, p. 135). In this respect, the farmer feels a sense of fullness when compared to the lack the ones in luxurious life

---

⁶ According to Tayebi, Smith does not romanticise the struggles of the farmers as if it is a stoic acceptance (2004, p. 136). However, although the poet keeps an objective attitude towards her subject matter throughout the poem, when the comparisons between the ones in the space of Nature and the ones outside of its circle, it can be said that the poet regards the farmer's life is more meaningful and closer to the sense of wholeness than the ones in favourable conditions.

experience as stated in “the child of Luxury/ enjoying nothing, flies from place to place/ In chase of pleasure that eludes his grasp” (Smith, 2004, p. 54).

*Ah! who is happy? Happiness! a word
That like false fire, from marsh effluvia born,
Misleads the wanderer, destin'd to contend
In the world's wilderness, with want or woe-
Yet they are happy, who have never ask'd
What good or evil means. The boy
That on the river's margin gaily plays,
Has heard that Death is there.-He knows not Death,
And therefore fears it not; and venturing in
He gains a bullrush, or a minnow-then,
At certain peril, for a worthless prize, . . .* (Smith, 2005, p. 54)

The narrator of “Beachy Head” points to the difference between Nature and culture from the respect of language and morality in the above lines. According to her, defining the word happiness cannot contribute to the farmer’s happiness because meaning is formulated and manipulated in accordance with the dominant discourse. In the farmer’s case, he cannot be called the happy one because of the poor life he maintains when appreciated from the centre of the wealthy ones. Moreover, it would intensify a desperate feeling for the farmer when the meaning of the word ‘happiness’ constructed through the urban values is imposed on him. Asking “what good and evil means” (Smith, 2005, p. 54) also registers the individual to the dominant ideology and moralises his behaviours. When the farmers and their families never ask such questions, they keep themselves away from the artificial pressures of society, which grants them a sense of freedom.

Furthermore, in “Beachy Head,” Smith subverts not only the concept of real wealth but also the perception of death through the land, Beachy Head. As Fletcher points out, “Beachy also meant death. It has been a notorious place for suicides since at least the seventh century, when St Wilfrid found the locals jumping off after a three-year drought” (2001, p. 330). However, Smith changes that factual detail into a rumour from the child’s perspective. Thus, the line “Has heard that Death is there.- He knows not Death” (2005, p. 54) can delineate how the poem’s speaker narrates a different reaction towards death anxiety. To be more precise, his son’s knowing nothing about the notion of death can transform the word into an empty signifier that has no referent in the actual surroundings of the boy. In this regard, it cannot produce a definite meaning, and the son does not feel the destructiveness of death and temporality while playing near the banks of the river or climbing a tree.

*. . . Early it came,
And childhood scarcely passed, I was condemned,
A guiltless exile, silently to sigh,
While Memory, with faithful pencil, drew
The contrast; and regretting, I compar'd*

*With the polluted smoky atmosphere
And dark and stifling streets, the southern hills
That to the setting Sun, their graceful heads
Rearing, o'erlook the frith, . . .* (Smith, 2005, p. 54)

The happy state of the boy and “the village girl” with her “bonnet newly purchased” (p. 54) reminds the persona of her own childhood. She changes her perspective from the outer observations into the inner feeling of a personal loss. Thus, throughout the poem, she not only voices the figures seen from the cliff of Beachy Head but also her own emotions. As Paterson discusses, “in the wider context of the place Beachy Head as well as the poem, they become part of a new narrative of personal history” (2019, p. 24). Therefore, the persona concedes that her ‘I’ undertakes a journey from the natural space to the cultural one.

Moreover, the sense of wholeness she feels in her childhood period and “the upland solitudes” or “mountain air” (Smith, 2005, 54) leave their place to the dirty streets and a suffocating air in her adulthood stage. In other words, as Patterson exemplifies in Smith’s other sonnets, “a happy childhood playfully engaged with the natural world becomes a life of sorrow; memories of the past only serve to heighten that sorrow through their painful ‘contrast’” (2019, p. 24). However, although the speaker knows that she cannot turn back to those years of childhood, she finds solace in the reimagined topography and the nostalgia of her memories.

As the following lines, “Haunts of my youth!/ Scenes of fond day dreams, I behold ye yet!” (Smith, 2005, p. 55) denote, the poetic persona develops a defence mechanism for the melancholy⁷ of being displaced. In this respect, her focusing on the descriptions of “village church” with “those lowly roofs of thatch are half concealed” by “the rude arms of trees” (p. 55) can signify her return to the patriarchal system from the imaginary one. Still, the appearance of boughs promises the possibility of a connection with childhood emotions since “With fond regret I recollect e’en now/ In Spring and Summer, what delight I felt/ Among these cottage gardens” (Smith, 2005, p. 56). In the lines the persona retelling her past experience of faith as “an early worshipper at Nature’s Shrine” (p. 56), she alludes to her current state as if it is a conversion from the natural religion to the systematised one. However, her yearning for the previous faith is only satisfied in the visions as stated in “Ah! hills so early loved! in fancy still/ I breathe your pure keen air” (p. 56).

---

⁷ According to Bernstein, “Smith’s poetry is a record of deep melancholy, frequently dwelling on the injustice and ceaseless worry of life” (2007, p. 30). Similarly, Cognevich states that “largely read as lyrics of sensibility, Smith’s sonnets are characterized by melancholy as they attempt to express a complicated grief” (2020, p. 2). However, as Pratt discusses in Smith’s sonnets, the poet’s perception of melancholy goes beyond the reductionist attitude of the male ones (2001, p. 575).

“Science’ proudest boast” (Smith, 2005, p. 57) delineates the failure of scientism⁸ dominant in the eighteenth century. Thus, “Nature cannot be easily read, even through science” (Tayebi, 2004, p. 141). To illustrate, the speaker recounts a scientist investigating “these fossil forms” (Smith, 2005, p. 57) and ends up in “vague theories” (p. 57). In other words, according to the persona, although some attempt to explain a phenomenon scientifically, they only form their opinions from incomplete theorems. As the lines “While to his daily task the peasant goes,/ Unheeding such inquiry; with no care/ But that the kindly change of sun and shower./ Fit for his toil the earth he cultivates” (p. 57) suggest, the peasant grasps the actuality in his simple daily deeds and is not away from his immediate surroundings. As Sert points out, the lines reflect a Wordsworthian praise towards “the peasant (the nonscientific mind of the underprivileged who knows other valuable things than science)” (2018, p. 94). For instance, his observations on the changing movements of the sun contribute to his struggle with the hard soil. The persona also compares the reactions of the peasants and “some lonely antiquary” (p. 57) towards the remains of “a huge unwieldy Elephant” (p. 57). As the lines “The wondering hinds, on those enormous bones/ Gaz’d; and in giants dwelling on the hills/ Believed and marvell’d” (p. 58) clarify, the peasants mysticise a historical object against the demystification of the scientist who explains the story of the elephant coming from Africa during the Roman invasion. “Yet Smith is concerned throughout her poem to allow multiple narratives to exist at once, not to deny them, and her second narrative of fossil origin accomplishes this” (Paterson, 2019, p. 29).

Furthermore, the circular time of Nature sweeps the tracks of history. The persona extends the fossil image with the “Ambition” (p. 58) of man to be immortal, but only “Earth” (p. 58) keeps its infinite essence. For instance, “The pirate Dane” “sleeps unremember’d here,” (p. 58) and their ambition⁹ for “destructive robbery, fire and sword” (p. 58) are also forgotten. Thus, “Smith not only defies the linear flow of time that demarcates past, present and future but also sees an organic unity

---

⁸ Sert discusses that “what Smith is criticizing here is not science itself: it is the rational Enlightenment male scientist that studies, analyzes, rationalizes and theorizes on the physical world from a distance” (2018, p. 94). Although Sert criticizes the dominance of a denying male version of science, her view on Smith’s use of details and the poet’s interest in botany or geography as “Smith finds a feminine terrain that focuses on the local, the minute, the material, which does not require her to transcend or totalize but to closely observe and catalogue” (p. 95) in a way, puts Smith into the same league as “the rational Enlightenment male scientist” (2018, p. 94) the group from whom the poet distinguishes her attitude with “vague theories” (2005, p. 57) in “Beachy Head.” Sert suggests that the poet “might have-voluntarily or involuntarily-internalized the idea of reason’s supremacy” (2018, p. 85) by referring to the influences of the Neoclassical poetry in Smith. However, in “Beachy Head,” such influence is refuted with a deliberate Romantic attitude about the superiority of Nature.

⁹ Smith uses the word ‘ambition’ in totally negative terms when compared to Burke’s arguments on ambition and its influence on the creation of the Sublime in his *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful*.

of men, though centuries apart, still together on the same land" (Sert, 2018, p. 137). Then, a Roman commander lying under the soil of the island shares the same fate with the Dane, which means in spite of their fame and power they are levelled to the same position of "the savage native, who his acorn meal/ Shar'd with the herds, that ranged the pathless woods" (p. 58). In this respect, "her [Smith's] sublime is not found in an overwhelming grandeur but in the infinite within the finite" (Ruwe, 1999, p. 127). Thus, endless resources of Nature reshape the landscape (the ruins from early ages are only imprints) and dominate over the limited humankind. In a similar manner, the persona's words stand as a moral lesson for the "human crimes" (Smith, 2005, p. 58) since humanity cannot "Come and behold the nothingness of all/ For which you carry thro' the oppressed Earth,/ War, and its train of horrors," (p. 58)

*But now a tiller of the soil dwells there,
And of the turret's loop'd and rafter'd halls
Has made an humbler homestead- Where he sees,
Instead of armed foemen, herds that graze
Along his yellow meadows; or his flocks
At evening from the upland driv'n to fold
In such a castellated mansion once
A stranger chose his home. (Smith, 2005, p. 58)*

As Smith states in her footnote, "In this country there are several of the fortresses or castles built by Stephen of Blois (King of England, 1135-54) in his contention for the kingdom, with the daughter of the Henry the First, the empress Matilda. Some of these are now converted into farm houses" (2005, p. 60), the grandiose mansions converted into simple farmhouses visualise the hollowness of the "war and its train of horrors" (p. 58). According to Sert, "the destruction and death entailed by wars and politics is almost always replaced by the rejuvenating and prosperous nature and human toil" (2018, p. 137). The conversion from the grandiose to the simple through the changing place images can also suggest a different perception of history. The emphasis on the ruins and the shipwrecks towards the end of the poem signifies the change occurring on the subjective and topographical levels. In this respect, Morrison's discussion of history as "garbage" (2015, p. 57) can be applicable to the poem's concentration on these ruins specified in the poet's footnotes since "orderly and tidy linear progression crumbles when jettisoned scraps return to prowl through narrative sequence" (p. 57). However, as Morrison maintains, "the poignant impossibility of trying to recover the past lies at the heart of the plight of history, making us look back to a longed-for state we can never be in again" (2015, p. 57). Such yearning appears in the poem as a longing for childhood memories as it happens in a regular nineteenth century romantic poem. But the poem also offers a hopeful solution to alleviate the sorrows brought with history by means of ruins, fossils and wrecked ships as these images carry both the past residue of completeness and the present feeling of loss. Accordingly, in order to cope with the sense of hollowness, the poetic persona also returns to the stories of the dwellers of Beachy Head. The descriptions of a shepherd trying to keep his flock from the fields and a

master carrying grain to the windmill soothe her remembrance of the man-centred history since those figures signify the possibility of reunification with Nature without disturbing it.

*. . . the tir'd hind
Pass'd him at nightfall, wondering he should sit
On the hill top so late: they from the coast
Who sought bye paths with their clandestine load,
Saw with suspicious doubt, the lonely man
Cross on their way: but village maidens thought
His senses injur'd; and with pity say
That he, poor youth! must have been cross'd in love-* (Smith, 2005, p. 61)

In the closing stanzas, the persona presents two hermit figures who are situated in the margin of the cultural space. The stranger residing in the ruins of a Roman battlement wanders in the woods in order to suppress his love for “Amanda” (Smith, 2005, p. 64) as it is indicated in the last stanza of his songs. However, his melancholy paradoxically does not lead to any painful experience with the healing power of Nature. In other words, his loitering mood only finds a stable ground in the continuity of Nature. Nevertheless, as the above lines suggest, he is distanced from the social or cultural space, which creates wonder, suspicion, or pity in the neighbourhood. That is to say, every reaction consolidates his stance on the periphery, and he cannot be registered in the order of the dominant discourse. Thus, he becomes a nameless person as being only a ‘stranger’ and a rootless figure without any known personal history. Although he does not have any contact with the people around him to befriend him, his songs have a therapeutic influence and function as a voice for him to reflect the subjective yearnings and sufferings,

*And then in silence, gliding like a ghost
He vanish'd! Lost among the deepening gloom.
But near one ancient tree, whose wreathed roots
Form'd a rude couch, love-songs and scatter'd rhymes,
Unfinish'd sentences, or half erased,
And rhapsodies like this, were sometimes found* (Smith, 2005, p. 62)

The stranger experiences a Wordsworthian leap from the natural space into the visionary one. He identifies his love for Amanda with the natural beauties that pave the way for a dreamy space. Then, his endurance in the linearity changes into a blissful temporality in which he “May haply build his cane-constructed bower/
Beneath the bread-fruit, or aspiring palm./ With long green foliage rippling in the gale./ Oh! let him cherish his ideal bliss” (p. 64).

Another hermit figure is poeticised as a man living in the caverns of the Beachy Head. Charlotte Smith recounts the source for the image of this lonely man helping the shipwrecked in her footnote as follows,

In a cavern almost immediately under the cliff called Beachy Head, there lived, as the people of the country believed, a man of the name of Darby, who for many years had no other abode than this cave, and subsisted almost entirely on shell-fish. he had often administered assistance to ship-wrecked mariners; but venturing into the sea on this charitable mission during a violent equinoctial storm, he himself perished. As it is above thirty years since I heard this tradition of Parson Darby (for so I think he was called): it may now perhaps be forgotten. (Smith, 2005, p. 65)

"The hermit of the rocks," (Smith, 2005, p. 65) relates his sense of time with the circularity of Nature. In this respect, his organic relation with Nature is reflected in such acts as reading weather through the "clouds of heaven" or "changing colours of the sea" (p. 65) and understanding seasonal changes through the migrant birds, fog, or rise in the sea level. He deliberately chooses to live on the periphery since the deeds of man situated in the cultural ground inflicts only sorrow and anger on him due to his immense love for the human beings and other animate/ inanimate beings as stated in the lines ". . . for his heart/ Was feelingly alive to all that breath'd;/ And outraged as he was, in sanguine youth,/ By human crimes, he still acutely felt/ For human misery" (p. 65). Besides emblematising the notion of charity (a popular issue in the nineteenth century), the hermit and his tragic end also reflect the persona's own trouble with the cultural space and her prospect for annulling linearity and spatiality as poeticised in the lines "His spirit, from its earthly bondage freed,/ Had to some better region fled forever" (p. 66).

CONCLUSION

"Beachy Head" glorifies the significance of Nature. Culture, on the contrary, stands as a source of both personal and social problems in the poem. In other words, the poem discusses that while the first one triggers the sense of immortality and change, the latter one tries to impose its limited space on human beings. The study demonstrates this essential incongruity between Nature and culture through certain elements such as shepherd or farmer, fossils, ruins and hermits. Through her narration, the observing eye implicates her distance and way of thinking based on culture. In this respect, the narrator's reactions towards time, historical events and landscape within the specific place of Beachy Head reflects the degree of the impeding cultural heritage for both the persona and the ones she narrates their stories.

Although the persona observes her surrounding from a particular spot, in some cases, her depictions leap from the empirical realm to the visionary one, so her reactions signify the desire for going beyond the cultural space towards the natural one. However, the persona's sense of the Sublime and her immediate turns to the physical descriptions of sailors or landscape also reflect her attitude of grasping the actual without denying the sublime experience. Thus, the persona's passivity in the position of an observer does not hinder her from indicating her own emotions. She actively proposes her criticism about culture, city life and the historical residue.

Thus, “Beachy Head” becomes the juxtaposition of contrasting ideas and emotions throughout different vantage points and stories conveyed through the long narrative style of the poem. Consequently, the poem provides a space for self-confrontation, since in “Beachy Head,” the persona demonstrates both what the hermit achieves through the serenity of Nature and what she loses in her presence in the cultural space.

REFERENCES

- Bernstein, S. (2007). “Nature seem’d to lose her course.” Crisis historiography and historiographic crisis in Charlotte Smiths *the Emigrants*. L. Felber (Ed.), In *Clio’s Daughters: British Women Making History 1790-1899*. (pp. 29-42). New Jersey: U of Delaware P.
- Bode, C. (2008). The subject of *Beachy Head*. J. Labbe (Ed.), In *Charlotte Smith in British Romanticism*. (pp. 57-69). London: Pickering& Chatto.
- Burke, E. (1823). *A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the Sublime and Beautiful with an introductory discourse concerning taste and several other additions*. London: Thomas M’Lean, Haymarket.
- Cognevich, C. (2020). Inside voice: Charlotte Smith, Silence, and the sonnet of insensibility. *Essays in Romanticism*, 27 (1), 1-22.
- Coleridge, S. T. (1847). *Aids to Reflection*. New York: Stanford& Swords.
- Curran, S. (1994). Charlotte Smith and British Romanticism. *South Central Review*, 11 (2), 66-78.
- Fletcher, L. (2001). *Charlotte Smith: A critical biography*. New York: Palgrave Macmillan.
- Garnai, A. (2009). *Revolutionary imaginings in the 1790s: Charlotte Smith, Mary Robinson, Elizabeth Inchbald*. Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.
- Girten, K. M. (2013). Charlotte Smith’s tactile poetics. *The Eighteenth Century*, 54 (2), Special Issue: Sensational Subjects, 215-230.
- Goodman, K. (2014). Conjectures on Beachy Head: Charlotte Smith’s geological poetics and the grounds of the present. *ELH*, 81 (3), 983-1006.
- Holt, K. M. (2014). Charlotte Smith’s Beachy Head: Science and the dual affliction of minute sympathy. *ABO: Interactive Journal for Women in the Arts, 1640-1830*, 4 (1), 1-14.
- Labbe, J. M. (2011). *Writing Romanticism: Charlotte Smith and William Wordsworth, 1784-1807*. Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.

Morrison, S. (2015). *The Literature of Waste: Material Ecopoetics and Ethical Matter*. New York: Palgrave Macmillan.

Paterson, A. (2019). Tracing the Earth: Narratives of personal and geological history in Charlotte Smith's Beachy Head. *Romanticism*, 25 (1), 22-31.

Pratt, K. (2001). Charlotte Smith's melancholia on the page and stage. *Studies in English Literature, 1500-1900*, 41 (3), 563-581.

Roberts, B. (2019). *Charlotte Smith and the sonnet: Form, place and tradition in the late eighteenth century*. Liverpool: Liverpool UP.

Ruwe, D. (1999). Charlotte Smith's sublime: Feminine poetics, botany, and Beachy Head. *Essays in Romanticism*, 7 (1), 117-132.

Sert, G. (2018). *Charlotte Turner Smith: A harbinger of romantic poetry?* (Unpublished PhD Dissertation). Middle East Technical University, The Graduate School of Social Sciences, Ankara.

Smith, C. (2005). Beachy Head. J. Reidhead (Ed.), In *The Norton Anthology: English Literature, Volume 2*. (pp. 47-66). New York and London: Norton.

Tayebi, K. (2004). Undermining the eighteenth-century pastoral: Rewriting the poet's relationship to nature in Charlotte Smith's poetry. *European Romantic Review*, 15 (1), 131-150.

Zimmerman, S. (1991). Charlotte Smith's letters and the practice of self-presentation. *The Princeton University Library Chronicle*, 53 (1), 50-77.

Yayın Geliş Tarihi: 06.10.2020
Yayın Kabul Tarihi: 27.04.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.806242>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 587-603
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

DİJİTAL BECERİLERİN CİNSİYET EŞİTLİĞİ İNDEKSİNE ETKİSİ: AB ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Esra BOZKANAT*
Oğuz BAŞOL**

Öz

Kullanıcı sayısı arttıkça internet ve onun sunduğu imkânlar günlük yaşamda daha fazla yer kaplar hale gelmiştir. Bu kalabalık dünyada yer alabilmek için çoğu zaman yalnızca bir internet bağlantısı yeterli gibi gözükse de, onunla beraber bazı dijital becerilere sahip olmak da önem taşımaktadır. Ancak dijital becerilerin eşitsiz dağılımı internetin sunduğu imkânlardan kadın ve erkeklerin olması gerektiği biçimde yararlanmalarının önüne geçmektedir. Başka bir deyişle dijital becerilerdeki adaletsiz dağılım, toplumsal cinsiyet eşitsizliğini körüklemektedir. Buradan hareketle mevcut araştırma dijital becerilerin artmasının toplumsal cinsiyet eşitliğini nasıl etkilediğini ortaya koymayı hedeflemektedir. SmartPLS 3 programıyla gerçekleştirilen araştırma sonuçları, yüksek dijital becerilerin, toplumsal cinsiyet eşitliği indeksini iyileştirdiğini (0,793, t:12,490) göstermiştir. Buna göre, toplumsal cinsiyet eşitliği indeksinde meydana gelen değişimin %62,8'i, yüksek dijital beceriler değişkeni tarafından açıklanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Dijital beceriler, toplumsal cinsiyet eşitliği, dijital bölünme, internet kullanımı, SmartPLS.*

EFFECTS OF DIGITAL SKILLS ON GENDER EQUALITY INDEX: A STUDY ON EU COUNTRIES

Abstract

As the number of users increases, the internet, and its possibilities have become more common in daily life. Although it often seems like only one internet connection is enough to take part in this crowded world, it is also important to have some digital skills as well. However, the unequal distribution of digital skills prevents women and men from taking advantage of the opportunities offered by the internet as they should. In other words, inequality in digital skills strengthens gender inequality. The study explores whether gender

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Bozkanat, E., Başol, O. (2021). Dijital becerilerin cinsiyet eşitliği indeksine etkisi: AB ülkeleri üzerine bir inceleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 587-603.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Görsel İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü, ORCID: 0000-0002-6050-2550, esra.bozkanat@klu.edu.tr.

** Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü ORCID: 0000-0002-7523-4544, oguzbasol@gmail.com.

equality improves when digital skills increase. As a result of the study, it was concluded that high digital skills improve the gender equality index (0.793, t: 12.490). Accordingly, 62.8% of the change in the gender equality index is explained by the high digital skills variable.

Keywords: Digital skills, gender equality, digital divide, internet usage, SmartPLS.

GİRİŞ

Günümüzde internet kullanıcı sayısı 4.5 milyara varmış bulunmaktadır (We are Social, 2020). Bu, dünya nüfusunun yarısından fazlasına denk gelmektedir. Kullanıcı sayısı arttıkça internet ve onun sunduğu imkânlar hayatımızda daha fazla yer kaplar hale gelmiştir. Bu kalabalık dünyada yer alabilmek için çoğu zaman yalnızca bir internet bağlantısı yeterli gibi gözükse de, onunla beraber bazı dijital becerilere sahip olmak da önem taşımaktadır.

Dijital beceriler, Bilgi ve İletişim Teknolojileri'nin (BİT) gelişip yaygınlaşmasıyla önem kazanmış kavramlardır. Günümüzde bu becerilerden çeşitli nedenlerle kısmen ya da tamamen mahrum olmak çoğu zaman günlük hayatımızı idame ettirme, iş arama/bulma, öğrenme, eğlenme gibi faaliyetlerimizi yerine getirememeye ya da kısıtlı getirebilme anlamına gelebilmektedir. Bu da dijital bölünmeyi doğurmaktadır.

Dijital bölünme alanı birçok yönde genişlemeye devam ederken, dijital eşitsizlikler ile diğer eşitsizlik biçimleri arasındaki ilişki henüz tam olarak anlaşılmamıştır. Konu hakkındaki bir araştırma, dijital eşitsizliklerin yaşam seyrinin; cinsiyet, ırk ve sınıfın yanı sıra sağlık hizmetleri, siyaset, ekonomik faaliyet ve sosyal sermaye dahil olmak üzere geniş bireysel ve makro düzeydeki alan yelpazesinde etkili olduğunu göstermektedir (Robinson, Cotten, Ono, Quan-Haase, Mesch, Chen ve Stern, 2015). Kadınların ve erkeklerin dijital becerileri edinmede yaşadıkları fırsat eşitsizlikleri toplumsal cinsiyete dayalı dijital eşitsizliğe neden olmaktadır. Cinsiyet, biyoloji, hormonlar, anatomi ile açıklanabilirken, toplumsal cinsiyet, farklılıkların, kültürel, sosyal ve psikolojik olarak inşa edilmesi olarak tanımlanmaktadır (West ve Zimmerman, 1987, s. 125). Toplumsal cinsiyet kavramı, biyolojik nedenlerle açıklanamayan kadınların dijital dünyadaki yerinin, kültürel/toplumsal nedenlerle açıklanmasına olanak sağlamaktadır. Literatürde pek çok araştırma farklı nedenlere dayanarak kadınların erkeklere oranla dijital becerilerden daha yoksun olduğunu ortaya koymaktadır (Borokhovski, Tamim, Pickup, Rabah, ve Obukhova, 2019; Liff, Shepherd, Wajcman, Rice ve Hargittai, 2004; Maric, 2018; Mumporeze ve Prieler, 2017). Dijital becerilerin kadın ve erkek cinsiyeti arasında eşit dağılmadığı ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin bu bağlamda sağlanamadığı görülmektedir.

Buradan hareketle “kadın ve erkek bireylerin dijital becerilerinin artırılması toplumsal cinsiyet eşitliğini olumlu yönde etkiler mi?” sorusu araştırmanın motivasyonunu oluşturmuştur. Bu bağlamda mevcut araştırma dijital becerilerin toplumsal cinsiyet eşitliği indeksini iyileştirip iyileştirmediğine odaklanmaktadır. Bu amaçla EUROSTAT (2020) veri tabanındaki “bireylerin dijital becerileri

seviyeleri indeksi” ve European Institute for Gender Equalities (Gender Equality Index, 2020) veri tabanındaki “toplumsal cinsiyet eşitliği indeksi” aracılığıyla dijital becerilerin, toplumsal cinsiyet eşitliği indeksi üzerindeki etkisi SmartPLS programı ile incelenmiştir. Araştırma sonuçları, toplumsal cinsiyet eşitliğini iyileştirmede rehberlik edecek bulgular sunması açısından önem taşımaktadır.

Pek çok araştırma dijital bölünme olduğunu ortaya koysa da (Abu-Shanab ve Al-Jamal, 2015; Cheong, 2007; Enoch ve Soker, 2006; Singh, 2017) literatürde bunun toplumsal cinsiyet eşitliğine olan etkisini inceleyen araştırmaya rastlanmamıştır. Böylece araştırmanın literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Mevcut araştırma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, dijital beceriler ile neyin kastedildiği açıklanmıştır. İkinci bölümde, dijital bölünme kavramı açıklanarak toplumsal cinsiyet odağına çekilmiştir. Üçüncü bölümde, dijital becerilerde ortaya çıkan toplumsal cinsiyet farkının tartışması gerçekleştirilmiştir. Dördüncü bölümde araştırmada kullanılan veri setleri açıklanırken son bölümde ise sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

DİJİTAL BECERİLER

Dijital beceriler, UNESCO tarafından, bilgilere erişmek ve bunları yönetmek için dijital cihazları, iletişim uygulamalarını ve ağları kullanmak adına sahip olunması beklenen bir dizi yetenek olarak tanımlanmaktadır. Bu tür beceriler bireylerin dijital içerik oluşturmaya ve paylaşmaya, iletişim kurmasına ve işbirliği yapmasına ve yaşamda, öğrenmede, işte, genel olarak sosyal faaliyetlerde kendini gerçekleştirmesine yönelik sorunları çözmeye olanak tanımaktadır. Dijital becerileri iki düzeyde ele almak mümkündür. *Temel düzeydeki dijital beceriler*, dijital cihazların ve çevrimiçi uygulamaların kullanımı için gerekli basit işlevsel beceriler anlamına gelir ve dijital çağda geleneksel okuma, yazma ve aritmetik becerilerle birlikte yeni bir okuryazarlık becerisinin önemli bir bileşeni olarak kabul edilir. *Gelişmiş dijital beceriler* yelpazesinde ise, kullanıcıların dönüştürücü yollarla dijital teknolojilerden, bilişim ve iletişim teknolojilerinden meslek olarak yararlanmasına olanak tanıyan üst düzey yetenekler vardır (UNESCO, 2018).

Avrupa Birliği istatistik ofisi EUROSTAT ise dijital becerilerin neler olabileceğini sınıflandırırken iki başlık ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki “İnternet ve bilgisayar kullanımı” başlığıdır. Bu başlık altında bilgisayar kullanımı, internet kullanım sıklığı, bulut hizmetlerinin kullanımı, daha önce hiç bilgisayar kullanmayan bireylerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. İkinci başlık ise “Bilgi ve iletişim teknolojileri kullanıcıları”dır. Bu başlık altında bireylerin bilgisayar kullanım beceri düzeyleri, bireylerin internet beceri düzeyleri, bilgi iletişim teknolojileri becerilerini edinme yolları, bilgisayar kullanımı için en son alınan eğitim ve bilgisayar eğitimi almamanın nedenleri ölçülmektedir (EUROSTAT, 2020). Buradan hareketle dijital becerilerin bilgisayarı etkin kullanma ve onunla ilgili yeni yeterlilikler edinebilme becerilerini kapsadığı söylenebilir.

Dijital beceri düzeyleri kişiden kişiye, ülkeden ülkeye, hatta bölgeden bölgeye değişkenlik gösterebilir. Dijital becerilerdeki bu farklılık literatürde dijital bölünme (*digital divide*), dijital eşitsizlik ya da dijital uçurum olarak geçen kavramla açıklanmaktadır. Dijital bölünme dijital becerilerin eşitsiz dağılımı sonucu ortaya çıkan ve dolayısıyla toplumsal eşitsizlikleri doğuran bir fenomendir.

DİJİTAL BÖLÜNME VE TOPLUMSAL CİNSİYETE DAYALI DİJİTAL BÖLÜNME

Dijital bölünme aslında tanıdık bir kavramdır. Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU), bireyler, gruplar ve ülkeler arasındaki Bilişim ve İletişim Sistemlerine erişim ve kullanımdaki boşluğu ölçen bir kavram olarak dijital bölünme (*digital divide*) terimini kullanmaktadır (ITU, 2007). Bu kavram sosyal, coğrafi veya jeopolitik kriterlere göre farklı gruplar arasında Bilgi ve İletişim Teknolojilerine erişim, kullanım veya bunların etkisindeki dağılımın eşit olmadığı anlamına gelmektedir (National Telecommunications and Information Administration, 1995). Dijital bölünmede eşitsizlikler, dijital bilgi ve iletişim teknolojilerine erişim, birinci seviye ve bunların kullanımındaki eşitsizliklerle ise ikinci seviye bölünme olarak isimlendirilmektedir (Büchi, Just ve Latzer, 2016, s.1). ITU, telekomünikasyonla ilgili 1841'den beri kaydedilen en eski istatistiklere sahiptir. Bu istatistiklere göre AB üye devletleri arasında, o zamanlar esas olarak Batı Avrupa'da, ülkeler arası açık bir uçurum görülmektedir. Bu ayrım zamanla daralsa da yeni eşitsizlikler doğurmuştur (ITU, 2019a).

Dijital bölünme küresel bir sorundur. Önemli dijital bölünmeler varlığını sürdürürken literatürdeki pek çok çalışma bu fenomeni irdelemiştir. Sosyo-demografik özellikleri inceleyen bir çalışma en çok yaş değişkeninin bölünme üzerinde etkisi olduğunu ortaya koymuştur (Büchi ve ark., 2016). Buna göre ileri yaştaki kullanıcılar genç kullanıcılara oranla dijital becerilerden çok daha fazla yoksun olmaları nedeniyle sorun yaşamaktadırlar.

Dijital bölünme sorununun uzun süre bir ülkenin internet bağlantı hızıyla ilgili olduğu düşünülmüştür. Otoritelere göre, ülkenin İnternet bağlantı hızı doyumluğa ulaştığında dijital bölünme sorunu çözüme kavuşacaktır. Ancak, internet becerilerindeki ve kullanım türündeki farklılıkların, fiziksel erişim evrensel olduktan sonra bile genişlemeye devam ettiği ortaya konmuştur. Materyal erişimi, cihazlara erişimdeki çeşitlilik, cihazla ilgili fırsatlar ve donanım, yazılım ve abonelikleri sürdürmek için gereken harcamalar, temel fiziksel erişimin genişlemesi, İnternet becerileri ve kullanımları mevcut eşitsizlikleri etkilemektedir. Hollanda gibi dünyadaki en zengin ve teknolojik açıdan en gelişmiş ülkelerden birinde bile dijital uçurum bir sorun olmaya devam etmektedir (van Deursen ve Dijk, 2019).

Mumporeze ve Prieler'in araştırmasına göre hükümetin tüm çabalarına rağmen Ruanda'da bir dijital bölünmenin hala var olduğunu ortaya koymuştur. Kadınların Bilgi ve İletişim Teknolojilerine erişiminin önündeki ekonomik engellerin nedenleri, kendine değer vermeme duyguları, kendine güven ve uygun

eğitim, ağır ev sorumlulukları ve bilgisayar kaygısı gibi sosyal, ekonomik ve kültürel faktörlerde bulunmuştur (Mumporeze ve Prieler, 2017).

Son 20 yılda yayınlanan araştırmalara genel bakış sağlayan bir çalışma, kadınların bilgisayar kullanımını öğrenirken veya bilgisayar destekli yazılım yardımıyla diğer materyalleri öğrenirken erkeklere göre dezavantajlı olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmanın kanıtları dijital uçurumun her yaştan insanı etkileyen ulusaşırı bir sorun olduğunu göstermektedir (Cooper, 2006). Pek çok gelişmiş ülkede fiziksel erişim bağlamında toplumsal cinsiyet farkı azalmış olsa da, erkekler, daha önce teknolojiyle ve işle ilgili gereksinimlere daha fazla maruz kalmaları nedeniyle kadınlardan daha fazla oranda interneti kullanmaktadır (van Deursen ve Andrade, 2018, ss.5-6). 2019'da gelişmiş ülkelerde insanların yaklaşık % 87'si internet kullanırken, bu oran gelişmekte olan ülkelerde % 47'dir. Erkekler, kent sakinleri ve gençlerin çevrimiçi olma olasılığı kadınlara, kırsalda yaşayanlara ve yaşlılara göre daha yüksektir. İnternet penetrasyonu açısından ölçüldüğünde dijital eşitsizlik gelişmiş ülkelerde nispeten az, gelişmekte olan ülkelerde daha belirgindir. Bu bölünmeler engellerin genellikle yaş, cinsiyet, engellilik, sosyoekonomik durum ve coğrafya ile ilgili olduğunu göstermektedir (ITU, 2019b).

Dünya çapındaki teknoloji işgücünün yalnızca %17,5'i kadındır ve liderlik pozisyonlarında kadınların oranı yalnızca %5'tir (UNESCO, 2019). Görüldüğü gibi kadınların teknoloji sektöründeki varlığı, erkeklere kıyasla oldukça düşüktür. Bu katılımın düşük olmasının nedeninin, kadınların tercihli olarak bu tür mesleklere yönelmemesi mi olduğu, yoksa erken yaşlardan itibaren erkek çocuklara kıyasla bir bilgisayarla tanışmalarının önüne geçilmesi mi olduğu hala tartışma konusudur.

Oyun sektöründe büyük ses getiren konsola verilen ismin "Game Boy" olması gibi, sektörde cinsiyet eşitsizliği bulunması da tesadüf değildir. Bugün Silikon Vadisinde çalışan oranlarındaki cinsiyet uçurumunun nedeni, bundan 22 yıl önce bilgisayar oyunlarının pazarlama tercihlerinin bir sonucudur (Quartz, 2017). Amerikan Üniversiteli Kadınlar Derneği'nin akademik dergiler, şirketler ve hükümet kaynaklarından alınan 380'den fazla araştırmanın incelemesine dayanan çalışmasında, okuldaki erkek çocuklar arasında mühendislik ve hesaplama daha erken yaşta maruz kalmanın "bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik konularına karşı daha olumlu tutum ve ilgi" yarattığı sonucuna varılmıştır. Öğrenciler üniversiteye ulaştıklarında, erkeklerin %20'si mühendislik veya bilgisayar alanında kariyer yapmayı planlarken, kadınlar arasında bu oran sadece %5,8'dir (Fortune, 2015). Buna ek olarak, Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT) algısı ve eğitim amaçlı kullanımdaki toplumsal cinsiyete dayalı farklılıklar üzerine gerçekleştirilen deneysel bir araştırma; (1) BİT genel tutumları ve memnuniyeti; (2) BİT güveni; (3) BİT ilgisi ve motivasyonu; ve (4) BİT araç ve uygulamalarının fiili kullanımı kategorilerinin hepsinde erkek öğrencilerin lehine sonuçlandığını göstermiştir (Borokhovski ve ark., 2019).

Son 30 yılda teknolojiye, özellikle de bilgi işlem ve yapay zekada toplumsal cinsiyet rollerinin önemli göstergelerinden biri, bir garajda çalışan ve dünyayı

değiştiren “dahi çocuk” imajıdır. Bill Gates'ten Steve Jobs'a, Jeff Bezos'a; Alibaba'dan Jack Ma ve Tencent'ten Pony Ma'ya, dijital çağın ve yapay zeka çağının “kralları” erkekler olarak yansıtılmaktadır (World Economic Forum, 2019).

Teknoloji sahasına çıkan az sayıda kadının sahada kalma olasılığı erkek meslektaşlarına göre çok daha düşüktür. Bir araştırma ve düşünce kuruluşu olan Yetenek İnovasyonu Merkezi, ABD'li kadınların teknoloji alanında kariyerlerini bırakma olasılığının erkeklerden %45 daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. Araştırma, kadınların kadın rol modellerinin olmaması ve erkekler arasındaki "arkadaşlık ağlarından" dışlanmış olma duygusu nedeniyle kendilerini izole hissettiklerini ortaya çıkarmıştır. ABD'li kadınların yalnızca %38'inin fikirlerinin liderler tarafından onaylandığı eklendiğinde (erkeklerin %44'üne kıyasla), kısa süre sonra kadınların neredeyse üçte birinin işlerini ilk aşamada bırakmak istedikleri görülmektedir (Center for talent innovation, 2014).

Toplumsal cinsiyete dayalı dijital bölünme önemli bir dezavantaj yaratmaktadır. Sosyal ağlarda dolaşan toplumsal cinsiyet ayrımcılığına dayalı söylemler çoğu zaman tespit edilememektedir. Bunun da nedeni kadın yazılımcı sayısının erkeklere oranla az olmasıdır. Büyük ölçüde erkekler tarafından tasarlanan yapay zeka sistemleri, tasarımlarının olumsuz toplumsal cinsiyet sonuçlarını görmezden gelme eğilimindedir (Sey ve Hafkin, 2019, s. 20).

Yukarıdaki araştırmalar bilgi ve iletişim teknolojileriyle tanışmada ve dijital dünyaya dahil olmada cinsiyetler arası eşitsizlik olduğunu göstermektedir. Bu da dijital becerilerin kazanılmasında toplumsal cinsiyetin önemli bir determinant olduğuna işaret etmektedir.

DİJİTAL BECERİLERDEKİ TOPLUMSAL CİNSİYET FARKINI ANLAMAK

Dünya çapında kadınların akıllı telefonu nasıl çalıştıracaklarını, internette nasıl gezineceklerini, sosyal medyayı nasıl kullanacaklarını ya da dijital ortamlarda bilgilerin nasıl korunacağını anlama gibi her yaşta insanı ilgilendiren becerilere sahip olma olasılıkları erkeklere oranla daha düşüktür. Benzer şekilde, kadınların internet kullanımının önünde bir engel olarak beceri eksikliğini bildirme olasılığı erkeklerden 1,6 kat daha fazladır (West, Kraut ve Chew, 2019, s.15). Başka bir deyişle, kadınlar dijital fırsatlardan yararlanırken zorluk yaşadıklarını erkeklere oranla daha fazla dile getirmişlerdir.

Ancak durum her zaman böyle değildir. 1980'lerden önce, bilgisayar programlama süreçleri genellikle kadınlar tarafından yürütülmektedir. Erkekler ve kadınlar arasında bilgisayar bilimine kaydolmanın oranı, 1970'lerde ve 1980'lerin başında eşitliğe doğru gitmiştir. 1984'te bilgisayar bilimi mezunlarının %37'si kadın iken, bu oranlar 1985 yılından itibaren çarpıcı bir şekilde düşmeye başlamıştır. 2016 yılına gelindiğinde ise bu oran %18'e kadar düşmüştür (Quartz, 2017). Bilgisayarlar hayatın tüm yönleriyle bütünleştikçe, programcıların muazzam bir etkiye sahip

olduğu anlaşılmıştır. Kadınlar sektörden dışlanmış ve alan giderek daha fazla erkek egemen hale gelmiştir. 1980'lerde yaşanan bu düşüş, son 30 yılın üstesinden gelemediği bir uçurum yaratmıştır. Bilgisayarların evlere girmeye başlaması ise alanın erkek egemen hale gelmesinin lokomotifidir. 1990'larda ABD'de yapılan araştırmalar, erkek çocuklara ebeveynleri tarafından bilgisayar verilme olasılığının kızlara göre iki kat daha fazla olduğunu ve ebeveynlerin bir erkek çocuğunun odasına bir aile bilgisayarını kızlardan daha fazla yerleştirdiklerini göstermiştir (West ve ark., ss.20-21). Gerek sektörün kadın bilişimcileri bilinçli dışlaması, gerekse ailelerin erkek çocuklarını bilgisayarla daha erken yaşta tanıştırmaları, bugün sektördeki eşitsizliğin kaynağının biyolojik değil toplumsal olduğunu göstermektedir.

Benzer şekilde, erkeklerin birçok ülkede sosyal medyayı kullanma olasılığı kadınlara oranla daha yüksektir. Japonya, Tunus, Senegal, Nijerya, Gana, Kenya, Tanzanya ve Hindistan'ın da dahil olduğu ülkeler arasında Türkiye kadın ve erkek kullanıcıların en yüksek olduğu ülkedir. Bununla beraber Türkiye'nin sosyal medya kullanımında toplumsal cinsiyet eşitsizlik değeri -11'dir (West ve ark., s.18). Bir araştırmanın sonuçları ise çarpıcı bir gerçeği de ortaya koymaktadır. Dijital cihazlara sahip olma, internete erişme ya da akıllı telefon sahipliğinde uçurum olmadığı durumda bile operasyonel bilgisayar ve internet kullanımında, sosyal ve yaratıcı becerilerde cinsiyet ayrımı olduğu bulunmuştur (Ahmad, Ayub ve Khambari, 2019).

Avrupa Birliği komisyonunun toplumsal cinsiyete bağlı dijital yetenek farklılıklarının azaldığını rapor etmesi üzerine gerçekleştirilen bir araştırma, komisyonun iddia ettiğinin tersi şekilde toplumsal cinsiyete göre dijital beceri farklılıklarının, özellikle daha yüksek uzmanlık düzeylerinde hala önemli olduğunu ve gençler veya yüksek eğitilmiş gruplar arasında bile devam edeceğini ortaya koymuştur (Martinez-Cantos, 2017, s.17). Başka bir çalışma ise Latin Amerika ülkelerinde gerçekleştirilmiştir. Buna göre, Latin Amerikalı erkeklerin interneti kadınlardan daha fazla kullanma eğiliminde olduğu ortaya konmuştur. Erkekler, daha fazla sosyal medya kullanmakta ve sosyal ağlardan daha sık siyasi bilgi toplamaktadır. Ayrıca, cinsiyet eşitliğinin daha fazla olduğu ülkelerde İnternet kullanımı daha yüksektir. İnternetin Latin Amerika'da sosyal ve politik bir eşitleme gücü olarak hizmet etme potansiyelinin, toplumsal cinsiyete dayalı dijital uçurum tarafından kısmen engellenmiş durumda olduğu anlaşılmıştır (Gray, Gainous ve Wagner, 2017). Başka bir deyişle, kadınların dijital mecralardan daha az yararlanmaları, onların bu mecraların sunduğu dolaylı dolaysız tüm olanaklardan mahrum kalacakaları anlamına da gelmektedir.

Literatürdeki bulgulardan hareketle, dijital becerilerin artırılmasının, kadın ve erkeklerin ekonomik, sosyal ve kültürel çıktılardan eşit bir şekilde faydalanmalarını sağlamada önemli bir etken olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu bağlamda, bir toplumdaki dijital becerilerin yükseltilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamada önemli bir araç olarak değerlendirilmektredir. Buradan hareketle, mevcut araştırmanın hipotezi aşağıdaki gibi belirlenmiştir;

H₁: Dijital becerilerin artması toplumsal cinsiyet eşitliğini iyileştirmektedir.

Kadın ve erkek cinsiyetleri arasındaki dijital uçurumun kapanması için kadınların dijital becerilerini artırmasına yönelik girişimlere ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Böyle olduğunda, durumun toplumsal cinsiyeti iyileştirip iyileştirmeyeceğini anlamak için verileri analiz edilmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI, VERİ TOPLAMA SÜRECİ VE ANALİZ YÖNTEMİ

Araştırmanın amacı 2017 yılı verileri için 28 AB üyesi ülkede dijital becerilerin toplumsal cinsiyet eşitliği indeksini iyileştirmede anlamlı bir etkisinin olup olmadığını sorgulanmasıdır. Bu çalışmada analize konu olan yılın 2017 olmasının nedeni, toplumsal cinsiyet eşitliği indeksine ilişkin en güncel verinin 2017 yılı verisi olmasıdır.

Araştırmaya konu olan veriler iki ayrı merkezden elde edilmiştir. Buna göre dijital beceriler verisi EUROSTAT (2020) veri tabanındaki “bireylerin dijital becerileri seviyeleri” veri setinden elde edilmiştir. Bu veri setindeki değerler 0 ile 100 arasında değişmektedir ve oran olarak ölçülmektedir. Bahsi geçen değer toplumdaki bireylerin dijital beceri seviyelerinin oranlarını göstermektedir. Bu değer 0’a yaklaşması toplumda dijital beceri seviyesinde olanların oranının azaldığını gösterirken; değer 100’e yaklaşması toplumda bahsi geçen dijital beceri seviyesinde olanların oranının arttığını göstermektedir. 28 AB ülkesinde 2017 yılında dijital becerisi olmayanların oranı ortalama %1, düşük dijital beceriye sahip olanların oranı ortalama %26, temel dijital beceriye sahip olanların oranı ortalama %26 ve son olarak ileri dijital beceriye sahip olanların oranı ortalama %31 olarak tespit edilmiştir. Buradan hareketle AB ülkelerinden temel ve ileri düzey dijital beceriye sahip olanların oranının %57 seviyesinde olduğu görülmektedir. Neredeyse her 10 kişiden 6’sının temel ya da ileri düzey dijital beceriye sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Araştırmada kullanılan diğer veri olan toplumsal cinsiyet eşitliği verisi ise European Institute for Gender Equalities (2020) veri tabanındaki “toplumsal cinsiyet eşitliği indeksi” veri setinden elde edilmiştir. Bu veri setindeki değerler de 0 ile 100 arasında değişmektedir ve puan olarak ölçülmektedir. Bahsi geçen indeks değeri toplumun iş, para, bilgi, zaman, güç ve sağlık bakımından toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanma seviyesini göstermektedir. Bu değer 0’a yaklaşması ilgili toplumsal cinsiyet eşitliği seviyesinin düştüğünü (diğer bir ifadeyle toplumsal cinsiyet eşitsizliği seviyesinin arttığını) gösterirken; değer 100’e yaklaşması toplumda toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlandığını göstermektedir. 28 AB ülkesinde 2017 yılında iş bakımından toplumsal cinsiyet eşitliği indeksi ortalaması 72 olurken, para bakımından indeks ortalamasının 80,4 olduğu, bilgi bakımından ise indeks ortalamasının 63,5 olduğu görülmüştür. Toplumsal cinsiyet eşitliği indeksini oluşturan diğer etmenlerden biri olan zaman bakımından indeks değeri incelendiğinde ortalamasının 65,7 güç bakımından ortalamasının 53,9 ve son olarak sağlık bakımından ortalamasının 88,1 olduğu görülmüştür. Buna göre toplumsal

cinsiyet eşitliğinin görece sağlandığı alanlar sağlık, para ve iş olurken; zaman, bilgi ve güç konularında cinsiyet eşitliğinin sağlanması için atılması gereken adımların olduğunu söylemek mümkündür.

Araştırmaya konu olan 28 AB üyesi ülke; Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Hırvatistan, Kıbrıs, Çekya, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, İtalya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Malta, Hollanda, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, Slovenya, İspanya, İsveç ve Birleşik Krallık'tır.

Tablo 1, araştırmada kullanılan değişkenleri ve maddeleri göstermektedir. Buna göre araştırmada analize 3 değişken ve 10 madde dahil edilmiştir.

Tablo 1: Araştırmada Kullanılan Değişkenler ve Maddeler

Değişkenler	Maddeler	Kısaltma
Düşük Dijital Beceriler (DUDB)	Dijital becerisi olmayanların oranı (%)	NDB
	Düşük dijital beceriye sahip olanların oranı (%)	DDB
Yüksek Dijital Beceriler (YDB)	Temel dijital beceriye sahip olanların oranı (%)	TDB
	İleri dijital beceriye sahip olanların oranı (%)	IDB
Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İndeksi (TCEI)	İş (Puan)	IS
	Para (Puan)	PA
	Bilgi (Puan)	BI
	Zaman (Puan)	ZA
	Güç (Puan)	GU
	Sağlık (Puan)	SA

Bu araştırmada verilerin analizi için SmartPLS 3.0 yapısal eşitlik modellemesi programı kullanılmıştır. Bu program, küçük örneklemeler ile, 3'den daha az indikatörü olan değişkenler üzerinden, normal dağılım varsayımı olmaksızın analiz yapmayı mümkün kılan bir program olması nedeniyle tercih edilmiştir (Kwong and Wong, 2013; Dülgeroğlu ve Başol, 2017; Başol ve Yalçın, 2020).

BULGULAR

SmartPLS 3 programında, ileri sürülen modelin güvenilirlik ve geçerliği için; madde güvenilirlik, yapı güvenilirlik, içsel tutarlık, yakınsak geçerlik ve ayrık geçerlik analizleri gerçekleştirilmektedir. Buna göre modelin güvenilirliği için; harici yüklerin 0,60'ın üzerinde (Hair, Hult, Ringle, ve Sarstedt, 2017, s. 136; Hair, Ringle ve Sarstedt, 2011, s. 145), yapı güvenilirlik değerlerinin 0,70'ın üzerinde (Bagozzi ve Yi, 1988, s.80) ve içsel tutarlık değerlerinin 0,60'ın üzerinde olması (Mohamad, Sulaiman, Sern ve Salleh, 2015, s. 165) gerekmektedir. Modelin geçerliği için ise; çıkarılan ortak varyans değerlerinin (AVE) değerinin 0,50'nin üzerinde olması (Bagozzi ve Yi, 1988, s. 80) ve AVE değerinin karekökü olarak hesaplanan değerlerin ilgili sütundaki korelasyon değerlerinden büyük olması (Nascimento ve Macedo, 2016, s. 295) beklenmektedir. Son olarak güvenilir ve geçerli modellerde çoklu doğrusal bağlantı sorunu olup olmadığının da tespit edilmesi gerekmektedir. Çoklu doğrusal bağlantı sorunu için varyans artırıcı faktör (VIF) değerinin 5'in

altında olması ayrıca maddeler arasındaki korelasyon değerlerinin 0.90'ın altında olması gerekmektedir.

Tablo 2, SmartPLS 3 programında ileri sürülen modelin güvenilirlik değerlerini göstermektedir.

Tablo 2: Güvenirlik Değerleri

Değişkenler	Maddeler	Madde Güvenirlik	Yapı Güvenirlik	İçsel Tutarlık
		Harici Yükler		
Düşük Dijital Beceriler (DUDB)	NDB	0.052	0.525	0.145
	DDB	1.000		
Yüksek Dijital Beceriler (YDB)	TDB	0.718	0.811	0.670
	İDB	0.925		
Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İndeksi (TCEI)	IS	0.817	0.929	0.908
	PA	0.878		
	BI	0.866		
	ZA	0.875		
	GU	0.690		
	SA	0.827		

Tablo 2’de ileri sürülen modele ilişkin güvenilirlik değerleri gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde, “düşük dijital beceriler” değişkeninin güvenilirlik değerlerini sağlamadığı görülmektedir. Buradan hareketle düşük dijital beceriler değişkeninin toplumsal cinsiyet eşitliği üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığını söylemek mümkündür. Bu nedenle ilgili değişken modelden çıkarılıp, model yeniden tahmin edilmiştir. Yeni tahmin edilen modele ilişkin güvenilirlik değerleri Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3: Yeni Tahmin Edilen Modele İlişkin Güvenirlik Değerleri

Değişkenler	Maddeler	Madde Güvenirlik	Yapı Güvenirlik	İçsel Tutarlık
		Harici Yükler		
Yüksek Dijital Beceriler (YDB)	TDB	0.722	0.812	0.670
	İDB	0.922		
Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İndeksi (TCEI)	IS	q	0.928	0.908
	PA	0.889		
	BI	0.870		
	ZA	0.866		
	GU	0.669		
	SA	0.844		

Tablo 3, yeni tahmin edilen modele ilişkin güvenilirlik değerlerini göstermektedir. Analiz sonuçlarına göre modelin; harici yükleri 0,60’ın, yapı güvenilirlik değerleri 0,70’in ve içsel tutarlık değerleri 0,60’ın üzerindedir. Dolayısıyla, gerçekleştirilen analiz sonrasında “yüksek dijital beceriler” ve

“toplumsal cinsiyet eşitliği indeksi” değişkenlerinin ve ileri sürülen modelin istatistiki açıdan güvenilir olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 4, SmartPLS 3 programında ileri sürülen modelin geçerlik değerlerini göstermektedir.

Tablo 4: Geçerlik Değerleri

Değişkenler	Yakınsak Geçerlik	Ayrık Geçerlik	
	AVE	YDB	TCEI
Yüksek Dijital Beceriler (YDB)	0,686	0,828*	0,793
Toplumsal Cinsiyet Eşitliği İndeksi (TCEI)	0,684	0,793	0,827*

* AVE değerinin karekökünü göstermektedir.

Tablo 4’te ileri sürülen modelin geçerlik değerleri gösterilmektedir. Buna göre, modeldeki değişkenlerin çıkarılan ortak varyans değerleri (AVE) 0.50’nin üzerindedir ve AVE değerlerinin karekökleri ilgili sütundaki en büyük değerlerdir. Dolayısıyla ileri sürülen modelin geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 5, SmartPLS 3 programında ileri sürülen modelin çoklu doğrusal bağlantıya ilişkin sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 5: Çoklu Doğrusal Bağlantıya İlişkin Sonuçlar

	VIF	TDB	IDB	IS	PA	BI	ZA	GU
TDB	1.189	-						
IDB	1.189	,399*	-					
IS	2.951	,210	,730**	-				
PA	4.762	,592**	,688**	,541**	-			
BI	2.975	,349	,680**	,617**	,756**	-		
ZA	3.483	,348	,730**	,779**	,672**	,649**	-	
GU	1.940	,105	,379*	,638**	,471*	,515**	,638**	-
SA	4.061	,469*	,679**	,502**	,851**	,734**	,587**	,358

*p<0.05 **p<0.01

Tablo 5’de ileri sürülen modelde çoklu doğrusal bağlantı sorunu olup olmadığını incelemek için varyans artırıcı faktör (VIF) değerleri ve maddeler arasındaki korelasyon değerleri incelenmiştir. Bağımsız değişkene ait VIF değerlerinin 5’in altında, ayrıca maddeler arasındaki korelasyon değerlerinin 0.90’ın altında olduğu görülmüştür (Doğan, 2019, s. 101). Dolayısıyla ileri sürülen modelin çoklu doğrusal bağlantı sorununa sahip olmadığını söylemek mümkündür. İlave olarak, etki büyüklüğü için de (f^2) incelenmiş ve modelin etki büyüklüğünün 1.692 olduğu görülmüştür. Buradan hareketle modelin etki büyüklüğünün yüksek olduğunu söylemek mümkündür (Doğan, 2019, s. 101).

SmartPLS programında, modelin güvenilir, geçerli olduğu ve çoklu doğrusal bağlantı sorunu olmadığı tespit edildikten sonra ileri sürülen hipotezin test edilmesi için modeldeki yolların anlamlılığı ve katsayı değerleri incelenmektedir. Ayrıca SmartPLS programında tahminlerde bootstrapping sayısının 5.000 olarak gerçekleştirilmesi tavsiye edilmiş olduğundan (Hair ve ark., 2011, ss. 145-148;

Henseler, Ringle ve Sinkovics, 2009, s. 305) buna uygun bir tahmin gerçekleştirilmiştir. Tahmin edilen modeldeki katsayı ve “t” değerlerine ilişkin sonuçlar Tablo 6’da incelenebilir.

Tablo 6: Modele İlişkin Katsayılar ve t Değerleri

Maddeler ← Değişken	Katsayılar	t değerleri
TDB ← YDB	0.722	3.866
IDB ← YDB	0.922	34.874
IS ← TCEI	0.805	11.237
PA ← TCEI	0.889	28.845
BI ← TCEI	0.870	16.479
ZA ← TCEI	0.889	14.922
GU ← TCEI	0.669	4.922
SA ← TCEI	0.844	21.287
YDB → TCEI	0.793	12.490

Gözlem: 28   Bootstrapping: 5000   R²: %62,8

Tablo 6’da tahmin edilen modele ilişkin katsayı ve t değerleri gösterilmektedir. Buna göre, yüksek dijital beceriler değişkenini oluşturan maddelerin t değerleri 3.866 ile 34.874 arasında, toplumsal cinsiyet eşitliği indeksini oluşturan maddelerin t değerleri de 4.922 ile 28.845 arasında değişmektedir. Dolayısıyla modeldeki tüm maddelerin anlamlı olduğunu söylemek mümkündür ($t > 1,96$). Yüksek dijital becerilerin, toplumsal cinsiyet eşitliği indeksi üzerindeki etkisi incelendiğinde, yüksek dijital becerilerin, toplumsal cinsiyet eşitliği indeksini iyileştirdiği (0,793, t: 12-490) sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, yüksek dijital becerilerin toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamada anlamlı bir araç olduğunu söylemek mümkündür. Toplumsal cinsiyet eşitliği indeksinde meydana gelen değişimin %62,8’i, yüksek dijital beceriler değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Buradan hareketle gerçekleştirilen analizler sonrasında, ileri sürülen hipotezin desteklendiği görülmüştür.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma, dijital becerilerde meydana gelen artışın toplumsal cinsiyet eşitliğini iyileştirip iyileştirmediğini ortaya koyma amacı taşımaktadır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, 2017 yılında AB ülkelerinde, bireylerin yüksek dijital becerilere sahip olması, toplumsal cinsiyet eşitliği indeksini iyileştirmiştir. Diğer bir ifadeyle, bireylerin dijital becerilerinin yükselmesi, işten paraya, zamandan sağlığa kadar birçok etkeni içinde barındıran toplumsal cinsiyet eşitsizliğini azaltmakta, toplumsal cinsiyet eşitliğini arttırmaktadır. Buradan hareketle toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamada dijital becerilerin geliştirilmesinin önemli bir strateji olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamada hem erkek hem de kadınların mevcut dijital becerilerinin artırılması bu çalışmanın en temel önerisidir. Bu araştırma sonuçlarına göre, dijital becerilerin ileri düzeyde olması, toplumsal cinsiyet eşitliğinde bir artış yaratmaktadır. Buna göre, dijital teknolojilerdeki gelişmeler kuşkusuz toplumsal cinsiyet eşitliğine ve katılımına yeni yollar açacaktır.

Literatüre göre çeşitli nedenlere bağlı olarak kadınların dijital becerileri daha düşük olduğu için kadınların dijital becerilerini artırmasını temin edecek (ya da sağlayacak) politikaların başlatılması ya da mevcut olanların artırılması çalışmanın ikinci önerisidir. Her ne kadar literatür dijital uçurumda kadınların daha dezavantajlı olduğunu söylese de toplumsal cinsiyet eşitliği erkeği de maruz kaldığı toplumsal baskılardan koruyan bir mekanizmadır. Toplumdaki cinsiyet eşitliği algısının iyileşmesi, erkek cinsiyetine yapılan toplumsal dayatmaları da azaltabilecektir.

Dijital teknolojilerin kullanımı ve dijital okuryazarlık düzeyleri, gelişmiş G20 ülkelerinde önemsiz farklar sergilerken, Türkiye, Hindistan, İtalya, Arjantina ve Suudi Arabistan'da önemli dijital bölünmeler söz konusudur. Üstelik bu ülkelerden Suudi Arabistan ve Türkiye'de hükümet ya da sivil toplum örgütleri tarafından başlatılmış kadınların dijital okuryazarlığını ilerletmeleri için özel girişimler bulunmamaktadır (Sorgner, Bode, Krieger-Boden, Aneja, Coleman, Mishra ve Robb, 2017, s.7). Sorgner ve ark. (2017) araştırması ile mevcut araştırmanın sonuçları birlikte düşünüldüğünde; mevcut araştırmanın üçüncü önerisi de kadın dijital okuryazarlık düzeylerinin artırılmasına yöneliktir. Bu bağlamda kadınların dijital okuryazarlık seviyesinde meydana gelen bir artış, dijital becerileri arttırdığı için toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlama yönünde bir strateji olarak görülebilir.

Çevrimiçi mahremiyet ve güvenlikle beraber dijital ekonomiye tam katılımı sağlamak için, kadınların yeterli temel ve ileri dijital becerileri geliştirmeleri adına eşit fırsatlara sahip olması gerekmektedir. Bununla beraber siber taciz, görüntü manipülasyonu, gizlilik ihlali gibi durumlar kadınların güvenliğini tehlikeye atmaktadır. Bu bağlamda kadınların dijital becerilerini ve dijital farkındalıklarını arttırmaya yönelik yapıcı politikalar geliştirilmelidir.

Dijital bölünmeler, yetersiz ekonomik kaynaklar, eğitim ve öğretim eksikliği ve kadınların toplumdaki ve işgücü piyasasındaki rolü ve yeri hakkında sosyokültürel varsayımlar dahil olmak üzere bir dizi teknolojik olmayan engellerden kaynaklanmaktadır (Davaki, 2018, s. 10). Nitekim, 2019 yılında yayınlanan bir rapora göre, toplumsal cinsiyete dayalı dijital eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için kesin bir strateji bulunmamaktadır. Öneriler genellikle ya dijital cinsiyet eşitsizliğine katkıda bulunan belirli faktörleri (satın alma gücü veya işe alma uygulamaları gibi) hedeflemekte ya da toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin kökeninde yer alan derinlemesine kökleşmiş sosyal normları ve uygulamaları (cinsiyet klişeleri gibi) yeniden şekillendirmeyi gerektirmektedir. Ek olarak, bazı kanıtlar, emeğin dijital dönüşümünün toplumsal cinsiyete dayalı ücret farklarını genişlettiğini göstermektedir. Bu sonuçlar, sosyal ve kurumsal değişimle birleştirilen doğru eğitim türleriyle önlenabilir (Sey ve Hafkin, 2019, ss. 19-20). Bu bağlamda kadınların teknolojik becerilerinin temel düzeyde kalması, teknolojik olmayan sorunlarla yüzleşmelerine neden olmaktadır. Bunun önlenmesi için ise kapsamlı politikalara ihtiyaç vardır.

Araştırmanın Kısıtları

Araştırmanın üç temel kısıtı bulunmaktadır. Bunlardan ilki coğrafi bölgedir. Araştırmada 28 AB üyesi ülke analize dahil edilmiştir. Farklı coğrafi bölgeler için sonuçların değişebileceği unutulmamalıdır. Araştırmanın bir diğer kısıtı araştırmaya konu olan yıldır. Bu araştırma yalnızca 2017 verilerini analize dahil etmiştir. Farklı yıllar için sonuçların değişebileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Son kısıt ise araştırmanın yöntemidir. Mevcut araştırmada SmartPLS yapısal eşitlik modellemesi programı kullanılmıştır. Farklı programlarla yapılan analizlerde sonuçların değişmesi mümkündür.

Gelecekteki Araştırmalar

Mevcut konuya ilgi duyan araştırmacıların; panel veri analizini kullanarak dijital beceriler ve toplumsal cinsiyet eşitliği indeksi ilişkisini incelemesi alan yazına önemli katkılar sunabilir. Aynı ilişkinin farklı ülke grupları için (Örneğin, BRICS, OECD, vb) analiz edilerek araştırmaya konu olan sorunun coğrafi temellerinin incelenmesi de alan yazına yeni perspektifler sunabilir. Buna ek olarak dijital eşitsizlik yalnızca uzmanların koruması altında olmamalı, aynı zamanda yaşam fırsatları ve yaşam yörüngeleriyle bağlantılı çok çeşitli sonuçlarla ilgilenen sosyal bilimcilerin çalışmalarına da girmelidir.

KAYNAKÇA

Abu-Shanab, E., ve Al-Jamal, N. (2015). Exploring the gender digital divide in Jordan. *Gender, Technology and Development*, 19(1), 91-113.

Ahmad, N. A., Ayub, A. F. M., ve Khambari, M. N. (2019). Gender digital divide: Digital skills among Malaysian secondary school. *Development*, 8(4), 668-687.

Bagozzi, R. P., ve Yi, Y. (1988). On the evaluation of structural equation models. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 16(1), 74-94.

Başol, O. ve Yalçın, E. C. (2020). How does the digital economy and society index (DESI) affect labor market indicators in EU countries?, *Human System Management*, 39(1) 1-10.

Borokhovski, E., Tamim, R. M., Pickup, D., Rabah, J., ve Obukhova, Y. (2019, June). Gender-based “digital divide”: The latest update from meta-analytical research. In *EdMedia+ Innovate Learning* (ss. 1537-1543). Association for the Advancement of Computing in Education (AACE).

Büchi, M., Just, N., ve Latzer, M. (2016). Modeling the second-level digital divide: A five-country study of social differences in Internet use. *New media & society*, 18(11), 2703-2722.

Center for talent innovation. (2014). Athena Factor 2.0: Accelerating Female Talent in Science, Engineering & Technology,

https://www.talentinnovation.org/_private/assets/Athena-2-ExecSummFINAL-CTI.pdf

Cheong, P. H. (2007). Gender and perceived internet efficacy: Examining secondary digital divide issues in Singapore. *Women's Studies in Communication*, 30(2), 205-228.

Cooper, J. (2006). The digital divide: The special case of gender. *Journal of Computer Assisted Learning*, 22(5), 320-334.

Davaki, K. (2018). The underlying causes of the digital gender gap and possible solutions for enhanced digital inclusion of women and girls. FEMM: Women's Rights and Gender Equality.

Doğan, D. (2019). *SmartPLS ile veri analizi*. Ankara: Zet Yayınları.

Dülgeroğlu, İ. ve Başol, O. (2017). İş stresi ve çalışma yaşamı kalitesinin yansımaları: Satış temsilcileri üzerine bir araştıma. *Business and Economics Research Journal*, 8(2): 293-304.

Enoch, Y., ve Soker, Z. (2006). Age, gender, ethnicity and the digital divide: university students' use of web-based instruction. *Open Learning: The Journal of Open, Distance and E-Learning*, 21(2), 99-110.

European Institute for Gender Equalities (2020)
<https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2019>

EUROSTAT (2020).
https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=isoc_sk_dskl_i&lang=en

Fortune (2015). Report: Disturbing drop in women in computing field, <https://fortune.com/2015/03/26/report-the-number-of-women-entering-computing-took-a-nosedive/>

Gray, T. J., Gainous, J., ve Wagner, K. M. (2017). Gender and the digital divide in Latin America. *Social Science Quarterly*, 98(1), 326-340.

Hair, J. F., Ringle, C. M., ve Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 19(2), 139–150.

Hair, J.F., Hult, G.T.M., Ringle, C., ve Sarstedt, M. (2017). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)*. (2nd Edition). Thousand Oaks: Sage Publications.

Henseler, J., Ringle, C. M., ve Sinkovics, R. R. (2009). *The use of partial last squares path modelling in International marketing*. *Advances in International Marketing*, 20, 277–319.

ITU – International Telecommunication Union. (2019a). Bridging the digital divide,

<https://www.itu.int/osg/spu/publications/worldinformationsociety/2007/WISR07-chapter2.pdf>

ITU – International Telecommunication Union. (2019b). Digital inclusion of all, <https://www.itu.int/en/mediacentre/backgrounders/Pages/digital-inclusion-of-all.aspx>

Kwong, K. ve Wong, K. (2013). Partial Least Squares Structural Equation Modelling (PLS-SEM) Techniques Using Smartpls. *Marketing Bulletin*, 24(Technical Note 1): 1-32.

Liff, S., Shepherd, A., Wajcman, J., Rice, R., ve Hargittai, E. (2004). An evolving gender digital divide?. *OII Internet Issue Brief*, (2).

Maric, J. (2018). The gender-based digital divide in maker culture: features, challenges and possible solutions. *Journal of Innovation Economics Management*, (3), 147-168.

Martínez-Cantos, J. L. (2017). Digital skills gaps: A pending subject for gender digital inclusion in the European Union. *European Journal of Communication*, 32(5), 419-438.

Mohamad, M.M., Sulaiman, N.L., Sern, L.C., ve Salleh, K.M. (2015). Measuring the validity and reliability of research instruments. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 204, 164-171.

Mumporeze, N., ve Prieler, M. (2017). Gender digital divide in Rwanda: A qualitative analysis of socioeconomic factors. *Telematics and Informatics*, 34(7), 1285-1293.

Nascimento, J. C. H. B., ve Macedo, M. A. S. (2016). *Structural equation models using partial least squares: An example of the application of Smartpls in accounting Research*. REPeC, 10(3), 282–305.

National Telecommunications and Information Administration (NTIA). (1995). Falling through the net: A survey of the have nots in rural and urban America., <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/fallingthru.html>.

Quartz. (2017). Blame The Game Boy, <https://qz.com/911737/silicon-valleys-gender-gap-is-the-result-of-computer-game-marketing-20-years-ago/>

Robinson, L., Cotten, S. R., Ono, H., Quan-Haase, A., Mesch, G., Chen, W., ve Stern, M. J. (2015). Digital inequalities and why they matter. *Information, communication & society*, 18(5), 569-582.

Sey, A., ve Hafkin, N. (2019). Taking stock: Data and evidence on gender equality in digital access, skills and leadership. United Nations University, Tokyo.

Singh, S. (2017). Bridging the gender digital divide in developing countries. *Journal of Children and Media*, 11(2), 245-247.

Sorgner, A., Bode, E., Krieger-Boden, C., Aneja, U., Coleman, S., Mishra, V., ve Robb, A. (2017). The effects of digitalization on gender equality in the G20 economies. *Kiel: Kiel Institute for the World Economy*.

UNESCO. (2018). Digital skills critical for jobs and social inclusion, <https://en.unesco.org/news/digital-skills-critical-jobs-and-social-inclusion#:~:text=Digital%20skills%20are%20defined%20as,to%20access%20and%20manage%20information>.

UNESCO. (2019). Digital technologies: an ally for gender equality?, <https://en.unesco.org/news/digital-technologies-ally-gender-equality>

van Deursen, A. J., ve Van Dijk, J. A. (2019). The first-level digital divide shifts from inequalities in physical access to inequalities in material access. *New Media & Society*, 21(2), 354-375.

van Deursen, A., ve Andrade, L. S. (2018). First-and second-level digital divides in Cuba: Differences in Internet motivation, access, skills and usage. *First Monday*. 23(8). <https://doi.org/10.5210/fm.v23i8.8258>

We Are Social (2020). Digital 2020: 3.8 Billion People Use Social Media, <https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media#:~:text=Our%20new%20Digital%202020%20reports,passed%20the%203.8%20billion%20mark>.

West, M., Kraut, R., ve Chew, H. (2019). I'd blush if I could: closing gender divides in digital skills through education.

West, C., ve Zimmerman, D. H. (1987). Doing Gender. *Gender & Society*, 1(2), 125–151. doi:10.1177/0891243287001002002

World Economic Forum (2019). This is why AI has a gender problem, <https://www.weforum.org/agenda/2019/06/this-is-why-ai-has-a-gender-problem/>

Yayın Geliş Tarihi: 05.01.2021
Yayına Kabul Tarihi: 06.04.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.854268

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 605-626
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

DETERMINATION OF CORPORATE RISK MANAGEMENT APPLICATION LEVEL: A SURVEY IN MANISA PROVINCE¹

Burcu KOCARIK GACAR*
Anıl GACAR**

Abstract

In this study, it was aimed to research the levels of corporate risk management application in businesses operating in Manisa. For this purpose, a survey was conducted to investigate the awareness of corporate risk management of businesses in Manisa Organized Industrial Zone. The survey results were evaluated by multidimensional scaling and correspondence analysis. Corporate risk management managers of 56 businesses participated in the survey. According to findings, it is found that the corporate risk management practices of businesses are at Level 4, but there is a lack in which guidance or standard is adapted. Also, while corporate risk management can be mentioned as a formal and rules-based risk management process in businesses carried out by internal auditors, it is observed that there is no specific risk management process in businesses where other (board of directors, CEO, human resources, occupational health, and safety specialist, external support) are responsible. Besides, it is determined that there are no businesses with the COSO corporate risk management guidance published by the United States that could be adapted to large businesses among the businesses that responded to the survey.

Keywords: Corporate Risk Management, Multidimensional Scaling, Correspondence Analysis, Categorical Data Analysis.

---

¹This study was supported by the Manisa Celal Bayar University Scientific Research Projects Coordination Unit. Project Number: 2019-088. Some of the project data were used in this study. *Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):*

Kocarik Gacar, B., Gacar, A. (2021). Determination of corporate risk management application level: A survey in Manisa province. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 605-626.

* Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ORCID: 0000-0001-5944-4456, burcukocarik@gmail.com.

** Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-4571-3886, anil.gacar@cbu.edu.tr.

KURUMSAL RİSK YÖNETİMİ UYGULAMA DÜZEYİNİN BELİRLENMESİ: MANİSA İLİNDE BİR UYGULAMA

Öz

Bu çalışmada, Manisa'da faaliyet gösteren işletmelerde kurumsal risk yönetimi uygulama düzeylerinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, Manisa Organize Sanayi Bölgesi'ndeki işletmelerin kurumsal risk yönetimi farkındalığını araştırmak amacıyla anket uygulanmıştır. Ankete 56 işletmenin kurumsal risk yönetimi yöneticileri katılmıştır. Anket sonuçları çok boyutlu ölçekleme ve uyum analizi yapılarak değerlendirilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, işletmelerin kurumsal risk yönetimi uygulamalarının Düzey 4 seviyesinde olduğu; ancak bu sürecin bir rehber ya da standarda uyarlanması konusunda bir eksiklik olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, kurumsal risk yönetimi süreci, iç denetçiler tarafından yürütülen işletmelerde resmi ve kurallara dayalı bir risk yönetim süreci olup diğer sorumluların (yönetim kurulu, CEO, insan kaynakları, iş sağlığı ve güvenliği uzmanı, dış destek) olduğu işletmelerde özel bir risk yönetim süreci uygulaması olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, ABD tarafından yayınlanan COSO kurumsal risk yönetimi rehberine ankete katılan büyük işletmelerden hiçbirinin sahip olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Risk Yönetimi, Çok Boyutlu Ölçekleme, Uyum Analizi, Kategorik Veri Analizi.

INTRODUCTION

The concept of risk is defined as “the danger of suffering a loss” in the Dictionary of the Turkish Language Association. Collier (2007) defined the risk concept as the probability of the companies losing their assets or their assets being suffered. The concept of the risk is generally identified as the possibility of the emergence of the events that might create loss in assets and the potential size of this loss (Manab et. Al., 2010). According to these definitions, the risk is the probability of the occurrence of a decline in assets of management and, when the degree of this probability increases, the degree of the risk might be higher.

In another definition of the risk made by Derici et. Al., (2007), it is expressed as threats (negativities) which may be faced with in the future and that may prevent the realization of goals or the opportunities that may ease to reach the achievement of the goals. This definition illustrates the fact that the risk entails the danger as well as opportunities. Therefore, risk has both danger and opportunity features.

Even though risk and uncertainty are two terms confused with each other, they are mostly used interchangeably, as well. However, in the risk, the probability of occurrence of an event that may occur in the future can be predicted, but in the uncertainty the probability of occurrence of an event cannot be predicted (Zaif, 2017). In this context, in any situation it is not possible to express uncertainty mathematically.

After World War II, risk management had the opportunity to be applied scientifically. After World War II, the studies to measure the potential affordable losses of managements by statistical methods gathered speed. The phenomenon of

risk management, which has emerged with different sub-disciplines in time, has developed substantially to direct these activities within distinctive organisational units (Altaş and Yakut, 2018). In this period, risk management was addressed individually by each organisational unit in the management.

The increment of the risk of the businesses caused by operational or strategical causes from both internal and external environment has given rise to have changed in the understanding of risk management (Crockford, 2015). Therefore, developments in the management mentality of the businesses might be evaluated as an important factor to affect risk management. Especially, it can be accepted that the fact that managements become an open system interacting with an external environment from a closed management understanding has also been effective in the change of the understanding of risk management.

Business bankruptcies, which occur as a result of the increment of risk types involving businesses and the phenomenon of the risk management being gradually left to the initiative of certain managers, increase international pressures to approach risks from a different point of view.

The importance of managing risks in terms of powerful institution management has been increasingly understood and accepted. Institutions have been under pressure to define all types of risks (social, ethical, and environmental risks and financial and operational risks) which they face and explain how they manage to keep these risks at an acceptable level (TİDE, 2009).

Corporate risk management is an integrated system in which operating risks have been managed in a body. This system differs from traditional in which each risk has been managed by separate units (supply chain, credit, marketing, human resources etc.) and financial risk management (Monda and Giorgino, 2013). Detailed information about corporate risk management is given below.

In times when risk management was traditionally addressed, every unit in the business took its own precautions against risks that their units may encounter, and this situation prevented to address risks at the institution level. It can be said that this situation caused to lack of common awareness in face of risks.

Corporate risk management addresses risks with a holistic view, unlike traditional risk management. With corporate risk management, senior staff are allowed to examine all risks and to prepare for risks in advance (Kanu, 2020). Corporate risk management attributes joint responsibility to whole employees in the business to provide long term competitive advantage (Viscelli et. Al., 2017). In this sense, it can be accepted that business employees act with the principle of joint responsibility against risk management with corporate risk management instead of traditional ones.

It is been indicated that corporate risk management is going to take an important place in the future in the area of business administration (Buchanan, 2004).

In this area, institutions like professional associations, rating bureaus, consulting companies, international standard-setting institutions has lead by preparing guides for businesses about how corporate risk managements are applied (Şener, 2017). In the countries such as the United States of America, Britain, Canada and Australia guides for applying corporate risk management are in force and at the same ISO 31000 Corporate Risk Management Guide which is created rallying by experts from 28 different countries is also present (Purdy, 2010).

CONCEPTUAL FRAMEWORK

Application of corporate risk management is a phenomenon that brings with important changes in terms of administrative and requires to use of more resources in human resources and financial. Thus, businesses can provide efficiency in the process of decision – making (Görmen and Korkmaz, 2017). Corporate risk management decreases uncertainty and instability by making it easier to reach organisational goals and increasing the value of the institution (Beasley et. al., 2018). Therefore, it can be indicated that in passing to corporate risk management for businesses it is necessary to revolutionize, besides important acquirements can be gainable.

Determining the level of corporate risk management in the businesses have been evaluated as maturity level studies in the literature (Griffiths, 2006). According to the study held by AON (2010), as the level of corporate risk management application (maturity level) increases, it is concluded that the operating value also increases.

According to the study by Hillson (1997), it can be accepted that the first model towards corporate risk management maturity level has been developed. This model presents a guide in terms of determining the current status of corporate risk management of businesses and presenting the deficiencies. Businesses that want to develop application level should take overhead precautions such as education, process development, employee assignment, etc. (Görmen and Korkmaz, 2017).

In this study, 4 maturity levels about corporate risk management application levels which are determined by Hillson (1997) are going to be used. This is because of the expectation that fewer measurement as maturity level will decrease the uncertainty. In the literature, there are some studies that uses 5 different maturity levels, as well (AON, 2010). In this study, four levels will be used to decrease the uncertainty about maturity level. These are Level 1, Level 2, Level 3, and Level 4. All explanations about each level are below (Görmen and Korkmaz, 2018).

Level – 1: At this level, corporate risk management is considered unnecessary and risk management is seen as a waste of time. The support of executives and risk communication do not exist; risks are not managed in any area. There is no integration of risk management with other areas of management and there

is no budget assigned for risk management. Also, neither qualitative nor quantitative measurement, archiving and risk monitoring are done.

Level – 2: In this level, the reliance on risk management is moderate and even if it is believed that risk management has some advantages, they are questioned. The integration of risk management with other areas of management are restricted, the budget assigned for risk management is not constant.

Level – 3: The reliance on contribution provided by risk management and awareness are high level. Even though it cannot be benefitted from all the advantages being offered by risk management, the support of executives are high level. The information sharing in the business about risk is high and risk management are applied in so many projects. The extent of risk management applications take place in the entire business.

Level – 4: The awareness about/regarding the value and importance of risk management are high level. Risk management is seen as a critical success factor and the support of executives are high. Information about risk in the business is shared in all reaches and risk management are applied in all projects. Nonoperating stakeholders also attend to the process of risk management. Integration of other project management duties and risk management is high level. A budget has been allocated for all projects and for the development of risk management.

Olivia (2015), has presented a model to determine the corporate risk management application levels in the supply chain of Brazilian businesses. Benekos et. al., (2019) indicated in the study held in the USA that corporate risk management maturity level can be applied to all businesses which carry on a business in the transportation industry.

Tjahjono (2017) has stated in the maturity level study carried out for real sector businesses in Indonesia Stock Exchange that corporate risk application level is low. According to that, it has been concluded that as the operating assets increase, corporate risk management maturity level also increases. In the study, it is stated that real sector businesses are vulnerable to risks and managers carry out their risk management activities in order to assort with legal regulations.

Mahama (2020) has presented “corporate risk management maturity model” for the institutions took place in the public sector. Marnick (2016) conducted a study to investigate the corporate risk management applications of an airline company operating in Europe and to develop a corporate risk management maturity index for this business.

Görmen and Korkmaz (2017) carried out a study to reveal a framework which will be helpful to understand the corporate risk management application level in organizations and to develop current corporate risk management applications. In the study, a survey is applied to 100 people who work in the public and private sector

and it is indicated that this applied survey can be used to determine corporate risk management maturity level.

METHODOLOGY

Continuity of business activities depends on the correct identification and effective management of the risks encountered. Risk is a phenomenon that businesses can constantly face. Corporate risk management has been developed to address risks in holistically and proactively unlike traditional risk management. In this context, it can be accepted that corporate risk management has important advantages in ensuring the continuity of business activities.

This study aims is to determine the level of corporate risk management practices of large businesses operating in Manisa Organized Industrial Zone. The reason for the selection of big businesses within the scope of the study is that corporate risk management practices are mostly aimed at big businesses; In other words, it is thought that the costs of implementing this management model can be covered by big businesses. In this sense, a total of 56 businesses located in the Manisa Organized Industrial Zone and ranked first and second in the ISO (Istanbul Chamber of Industry) list; however, a total of foreign businesses operating in this region constitute the sample space. In the study, the survey method was used as a data collection tool, and as a result of the survey, data of the Likert scale (1 = strongly disagree – 5 = strongly agree) and categorical scale type were obtained. IBM SPSS 25 was used for analysis.

Multidimensional Scaling Method

Multidimensional Scaling is a graphical method used to represent the relationships between phenomena or units in a smaller-sized space with the help of calculated distances. In this method, units defined in k variable and k dimensional space are represented in a new space by reducing the number of dimensions without moving away from their real positions. In the meantime, inter-relational mapping is made in this space that provides conceptual significance. In the Multidimensional Scaling Method, there is no assumption about the distribution of data (Kalaycı, 2014).

Multidimensional Scaling is used as a metric and non-metric, that is, ordered or categorical scaling, depending on the data type. Ordered scaling is used when it comes to distance matrices obtained from subjective judgments within the ordering relationship. For this purpose, the solution is obtained by ordering distances, that is, dissimilarities or similarities (Alpar, 2013; Özdamar, 2013). In other words, in non-metric multidimensional scaling, it is aimed to form a perceptual map that is perceived by those who answer the questions and is relative. In this way, detailed information about the conceptual perception structure that can be reduced to two or three dimensions is obtained. This type of analysis is used to measure perceptions, behaviors, attitudes and preferences in many fields, especially in social sciences.

Coordinates

Assuming that the distance between phenomena or units can be ordered, in the non-metric multidimensional scaling method, the ordinal numbers of the distance values are taken into account. The steps of the algorithm for scaling the ordered dissimilarity values (Shepard-Kruskal) are as follows (Alpar, 2013):

D(δij) distance matrix excluding the diagonal elements m = n(n-1)/2 number distances are ordered in ascending. (n: number of units)

$$d_{r_1s_1} < d_{r_2s_2} < \dots < d_{r_ms_m}$$

The stress value expressing the difference between the real values in the multi (p) dimensional space and the values obtained in the reduced space is obtained. The shape with the smallest stress value is determined as the most compatible shape for that size. The number of appropriate dimensions is determined as the dimension with the smallest stress value (Kalaycı, 2014).

$$Stress = \sqrt{\frac{\sum (d_{ij} - \hat{d}_{ij})^2}{\sum d_{ij}^2}}$$

Table 1: Stress Value and Correspondence Table

Stress value	Correspondence Measure
0.00- < 0.025	Perfect Fit
0.025- < 0.05	Best Fit
0.05- < 0.10	Good Fit
0.10- < 0.20	Low Fit
≥0.20	Discordance

Correspondence Analysis

In the Correspondence Analysis, which is one of the nonlinear multivariate analysis techniques, the correspondence of the categories of categorical variables or objects, in other words, how similar they exhibit and the relationship of homogeneity between them are researched. In this method, it is aimed to explain the similarity relationship graphically by reducing the data matrix, that can be multi-dimensional depending on the number of categories of the components so that it can be represented in a simpler structure with cross-table analysis (Gifi, 1990). There is no assumption about the distribution of data due to the use of categorical data.

In the first stage of applying the Correspondence Analysis, the analysis is done based on the categories of one of the variables. First, row profiles and their

distances to each other are obtained. In the second step, column profiles and their distances to each other are obtained based on the categories of the other variable. Finally, the result graphs obtained since the first stage are combined and evaluated together for the row and column components (Giray, 2011; Van de Geer, 1993).

Correspondence Analysis is called simple if it has two variables, and multiple if it has more variables. In the chi-square analysis, the part responsible for the dependency structure between categories cannot be determined, therefore, simple correspondence analysis is used as a descriptive data analysis method that eliminates this deficiency. Two dimensions are generally used due to the ease of graphical interpretation.

Profile Points, Weights and Distances

The crosstab frequency values are converted into proportional values so that the total value of the k components is equal to 1 for each row or each column profile. Through the representations of these profile points (minimum number of categories - 1), all relationships in a dimensionally constrained subspace can be explained. If each row or column profile is expressed as points in space, if the weights of the points are equal, the centroid (weighted average) will be located in the geometric center of the point cluster. In the case of categorical data, the distance between rows and columns can be calculated by Euclidean distance (Sharma, 1996).

Euclidean distance between two units,

x_{im} : m. variable value of i. observation unit,

x_{jm} : m. variable value of j. observation unit, are on the point of being,

is the form of $d(i,j) = \sqrt{((x_{im} - x_{jm})^2)}$, $i=1,2,\dots,k$, $j=1,2,\dots,p$.

Inertia, Coordinates and Eigenvalues

The term “inertia” is used instead of the term variability (variance) and it is measured by the weighted average of the squares of the chi-square distances between row or column profiles in the data table. It is calculated as

$$\text{Inertia} = \sum_i w_i d_i^2$$

including w_i , the weight of i. point; d_i , the distance of the i. point to the center (Alpar, 2013).

Coordinates express the discretization state of the square (d^2) of the chi-square distance to the center. For this purpose, the singular value discretization approach is used. The squares of the singular values give the eigenvalues of the new dimensions. Eigenvalues are calculated as much as the number of dimensions and

the sum of the eigenvalues shows the compliance of the solution (Altaş and Yorulmaz, 2018).

FINDINGS

In this study, “Global Enterprise Risk Management Survey” that published by AON (2010) was used. Accordingly, the degree of reliability of Likert-scale survey questions in the study was found to be approximately 0.80 for 8 groups. Alpar (2013) states the test or scale used has high reliability if the Cronbach Alpha coefficient is greater than 0.80.

There are a total of 111 businesses operating in Manisa Organized Industrial Zone, 56 of which are in the category of large businesses. In the study, 33 of the 56 large businesses operating in Manisa Organized Industrial Zone were reached. It is thought that the Covid-19 pandemic, which affected the world at the time of the study and caused the disruption of commercial activities, was effective in this situation. During the pandemic, some businesses may suspend their activities for health, safety, etc. reasons. Out of the remaining 55 businesses, 23 (medium-sized) respondents were received. Table 2 involves data regarding the professional experience of the survey participants in risk management. Accordingly, it is seen that 55.4% of the supervisors have 4 years or more experience. This situation can be interpreted as the majority of the respondents are experienced in risk management.

Table 2: What is Your Professional Experience with Risk Management?

	Frequency	Percentage	Cum. Percentage
Less than 1 year	6	10.7	10.7
1-3 years	19	33.9	44.6
4-6 years	20	35.7	80.3
7-9 years	6	10.8	91.1
10 years and more	5	8.9	100.0
Total	56	100.0	

In the study, the eight components (internal environment, goal setting, event identification, risk assessment, response to risk, control activities, information-communication and monitoring) included in the corporate risk management guide published by COSO in 2014 were directed to large and medium-sized businesses operating in Manisa Organized Industrial Zone. In the first part of the study, a total of 40 questions were asked, 5 for each component. Responses were measured on a 5-point Likert scale (strongly disagree, disagree, undecided, agree, strongly agree). Analyzes were carried out on the score/point values calculated for the components.

Table 3: Is There an Existing Corporate Risk Management Process in the Business?

	Frequency	Percentage	Cum. Percentage
Yes	43	76.8	76.8
No	13	23.2	100.0
Total	56	100.0	

According to Table 3, 43 supervisors have answered that there is an existing corporate risk management in the business and 13 supervisors that there is not. In this case, it can be accepted that 76.8% of the supervisors participating in the survey work in businesses with corporate risk management practices.

Table 4: Is There a Risk Manager Assigned for Risk Management within the Business?

	Frequency	Percentage	Cum. Percentage
Yes	37	66.1	66.1
No	19	33.9	100.0
Total	56	100.0	

According to Table 4, it is seen that 66.1% of supervisors within their business have a manager assigned for corporate risk management. On the other hand, when this result is correlated with Table 3, it can be assumed that some businesses have corporate risk management, but 6 businesses do not have a risk management manager.

Table 5: Who is Responsible for Implementing Risk Management within the Business?

	Frequency	Percentage	Cum. Percentage
Internal Auditor	38	67.9	67.9
Board of Directors	11	19.6	87.5
CEO	3	5.4	92.9
Others (human resources specialist, occupational health and safety expert, external support etc.)	4	7.1	100.0
Total	56	100.0	

In Table 5, it is observed that the responsibility of applying corporate risk management is predominantly (67.9%) on internal auditors; the board of directors follows this with 19.6%.

Table 6: Is There a Formal Risk Management Process to Identify Potential Risks?

	Frequency	Percentage	Cum. Percentage
Yes	32	57.1	57.1
No	4	7.1	64.3
Not yet, under process	20	35.7	100.0
Total	56	100.0	

According to Table 6, it is seen that 57.1% of the respondents have a corporate risk management process in the businesses, nevertheless, 35.7% of them have corporate risk management, but the process has not been completed. In this case, it can be said that 92.8% of the businesses participating in the survey have corporate risk management awareness.

Table 7: Are the Roles and Responsibilities of Everyone Involved in Risk Management Formally Established?

	Frequency	Percentage	Cum. Percentage
Yes	37	66.1	66.1
No	4	7.1	73.2
Only in one dept.	15	26.8	100.0
Total	56	100.0	

According to Table 7, it can be stated that approximately 66% of the supervisors participating in the survey stated that there is a formal application process regarding corporate risk management in their businesses, in other words, it can be stated that this process is carried out on a rules-based basis. On the other hand, it has been observed that there are responses to the fact that corporate risk management is applied in only one unit of the business, this situation is considered that some supervisors don't have a clear understanding of the phenomenon of corporate risk management.

In the answers given about whether the corporate risk management process is carried out, and if so, according to which standard (guideline) (Table 8), it was observed that England in 6 businesses, ISO 31000 in 6 businesses and the Canadian Risk Management Model in 1 business. However, it is seen that the majority of the

supervisors (53.6%) do not have information about the guides and 23.2% of them stated that they are not a guide adopted. It can be said that this situation brings with it question marks about which guideline the corporate risk management processes are organized and carried out in the businesses participating in the survey in Manisa Organized Industrial Zone.

Table 8: Which Risk Management Standard has been Adopted within the Business?

	Frequency	Percentage	Cum. Percentage
ISO 31000	6	10.7	10.7
England Corporate Risk Management St.	6	10.7	21.4
Canada Corporate Risk Management St.	1	1.8	23.2
There is no standard adopted	13	23.2	46.4
I do not know about this	30	53.6	100.0
Total	56	100	

RESULTS

Multidimensional Scaling Analysis Results

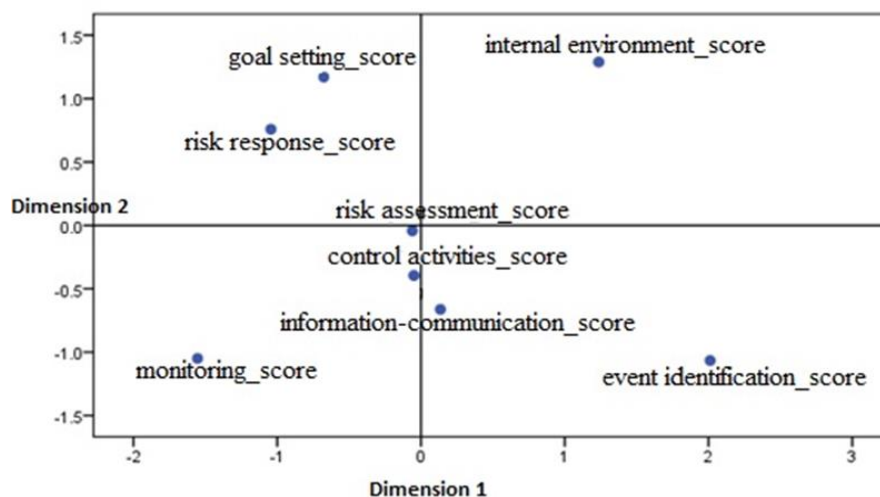
Non-Metric Multidimensional Scaling Analysis was applied to eight components measured in Likert scale type. Ratings of 56 participants were taken into account in evaluating the relationship between these components. It is obtained as when the number of dimensions is determined as 3, Stress = 0.07 and $R^2 = 0.99$; when the number of dimensions is determined as 2, Stress = 0.10 and $R^2 = 0.92$; when the number of dimensions is determined as 1, Stress = 0.24 and $R^2 = 0.80$.

The fact that the stress value is in the range of 0.05 - 0.10 means that the real distances and the distances obtained as a result of multidimensional scaling show "good correspondence" with each other. Since the stress value is the smallest and the R^2 value is the highest, the relationship structure between the eight components can be represented by reducing it to three dimensions (99%). Also, representation seems possible with both dimensions (92%).

Figure 1 shows two dimensional reduced graphics within the framework of the interconnection of eight components in the COSO Corporate Risk Management Framework. According to the figure, components with similar proportions are located closely.

Figure 1: Two-Dimensional Euclidean Distance Model of Eight Components

According to the results of the Multidimensional Scaling Analysis, similar points among these eight components are located close to each other. In this case, it can be said that the variables of “risk assessment”, “control activities” and “information-communication” have interrelated and similar practices due to their clustering together by positioning close to each other and to the center. Accordingly, “monitoring”, “event identification” and “internal environment” components differ by positioning them away from other components. In the meantime, “monitoring” is mostly (98%) located far away as the “participating” component. To a lesser extent (85%), the “participating” component is “event identification” and this component is also located separately from the group.

Correspondence Analysis Results

In this section, according to the information obtained from the literature, correspondence analysis was performed for two different groups whose relations with each other might be important. Thus, the homogeneity of the answers given to the questions that are thought to be related, in other words, how similar they exhibit, and the relationship between them were evaluated.

Firstly, results of the correspondence analysis performed to measure the correspondence between “Who is responsible for applying corporate risk management within the business?” (4 categories) and “Is the roles and responsibilities of everyone involved in risk management formally established?” (3 categories) categorical variables are given below.

Table 9: Correspondence Table

Who is responsible for implementing corporate risk management within the business?	Are the roles and responsibilities of everyone involved in risk management formally established?			Total
	Yes	Only in one department	No	
Board of Directors	7	3	1	11
CEO	0	1	1	2
Internal Auditors	29	10	0	39
Others	1	1	2	4
Total	37	15	4	56

In Table 9, a correspondence analysis was done between two questions measuring the role and responsibilities in corporate risk management and risk management application responsibility. 29 out of 39 people who stated that the responsibility of applying corporate risk management was carried out by internal auditors; state that the roles and responsibilities of everyone involved in risk management are formally established.

Table 10: Summary of Dimensions

Dimension	Sing.Value	Inertia	Chi-Square	Sig	Proportion of Inertia	
					Accounted for	Cum.
1	.613	.375			.98	.98
2	.085	.007			.02	.02
Total		.383	21.458	.002	1.000	1.000

The dimension of the coordinate system, due to the minimum number of components that row and column profiles have $\min(4,3) = 3$, it will be one less than this value. Therefore, according to the information obtained in Table 10 for the newly acquired 2 dimensions, Inertia (variability) was obtained as 0.383. The fact that this value is different from zero indicates that there is a relationship between “who has the responsibility of applying corporate risk management within the business?” and “whether the roles and responsibilities of those involved in risk management have been formally established”.

In other words, preliminary information about whether the roles and responsibilities of everyone involved in risk management should be formally established depending on who is responsible for applying corporate risk management within the business ($p\_value < 0.05$). “Inertia Ratio” shows how much of the

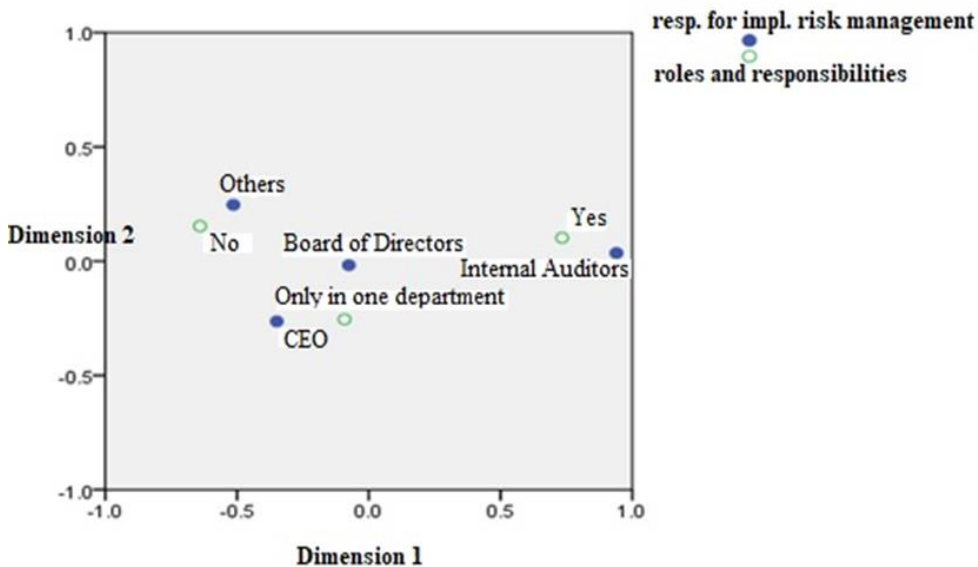
variability is explained by which dimension, and according to results, first dimension variability explains 98% and second dimension only 2%.

Figure 2: Profiles

Who is responsible for implementing risk management within the business?	Mass	Score in Dimension			Contribution				Total
		1	2	Inertia	Of Point to inertia of Dimension	Of Dimension to inertia of Point	1	2	
Board of Directors	250	-.076	-.018	.000	.005	.002	.994	.006	1.00
CEO	250	-.350	-.264	.010	.096	.528	.944	.056	1.00
Internal Auditors	250	.940	.035	.070	.692	.009	.990	.010	1.00
Others	250	-.514	.246	.022	.207	.460	.977	.023	1.00
Total	1.000			.103	1.000	1.000			

According to Figure 2, being an internal auditor in the first dimension and a CEO (General Manager) in the second dimension has the highest score. 69.2% of the variability in the first dimension is explained by the internal auditor, and 52.8% of the variability in the second dimension is explained by the CEO category; these categories make the greatest contribution to dimensions. At the same time, the contribution of dimensions to the profile points is an indicator of how much that point is explained by the dimension. Thus, while the internal auditor category is explained by the first dimension with a rate of 99%, it is explained by only 1% by the second dimension.

Figure 3: Row and Column Profiles

As a result, when Figure 3 is analyzed, those who said “yes” to the question of whether the risks and responsibilities of everyone involved in risk management are formally established; it states that the responsibility in risk management lies with the internal auditors. Accordingly, it can be said that corporate risk management is carried out officially in businesses with internal auditors.

If should be stated generally; while corporate risk management is mentioned in a formal and rules-based risk management process in businesses carried out by internal auditors, it has been found that there is no specific risk management process in businesses where others (board of directors, CEO, human resources, occupational health and safety expert, external support) are responsible.

Table 12: Correspondence Table

Is the risk tolerance of the business determined in accordance with each organizational goal?	Which corporate risk management standard within the business is adopted?					Total
	ISO 31000	England	Canada	There is no standard	I do not know about this	
Yes, compatible with each organizational goal	5	6	1	8	13	33
No, it is only compatible with the most important organizational goals	1	0	0	4	17	22
No, it is not compatible with any organizational goals	0	0	0	1	0	1
Total	6	6	1	13	30	56

Secondly the results of the correspondence analysis performed to measure the correspondence between “Is the company's risk tolerance determined in accordance with the target with each organization?” (3 categories) * “Which corporate risk management standard has been adopted within the business?” (5 categories) categorical variables are given below.

Table 13 gives preliminary information ($p\_value < 0.05$) about the relationship between which corporate risk management standard is adopted within the business and whether the risk tolerance of the business is determined by the target with each organization. The first dimension explains 75.6% of the variability and the second dimension explains 24.4%.

Table 13: Summary of Dimensions

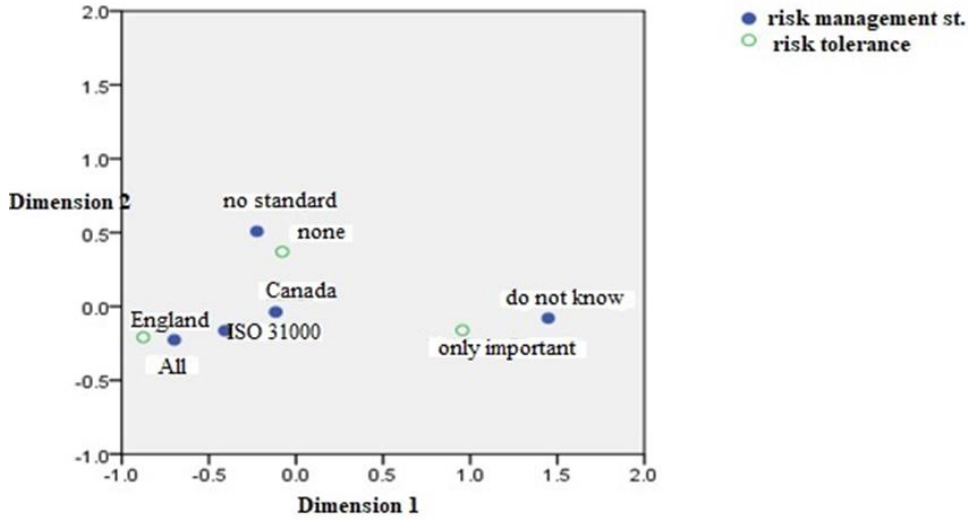
Dimension	Sing.Value	Inertia	Chi-Square	Sig	Proportion of Inertia	
					Accounted for	Cum.
1	.423	.179			.756	.756
2	.240	.058			.244	1.000
Total		.237	13.24	.004	1.000	1.000

As if in Figure 4, in the first dimension, the England, ISO 31000 corporate risk management standards and the categories of not having information on this subject; not being a standard adopted in the second dimension have the highest scores. 74.5% of the variability in the first dimension is explained by the lack of knowledge and 75% of the variability in the second dimension is explained by the absence of an adopted standard.

Figure 4: Profiles

Which corporate risk management standard within the enterprise is adopted?	Contribution								
	Score in Dimension			Inertia	Of Point to inertia of Dimension		Of Dimension to inertia of Points		Total
	Mass	1	2		1	2	1	2	
ISO 31000	.200	-.408	-.164	.019	.059	.079	.981	.019	1.00
England	.200	-.699	-.226	.056	.173	.149	.987	.013	1.00
Canada	.200	-.116	-.038	.002	.005	.004	.987	.013	1.00
There is no standard adopted	.200	-.225	.508	.009	.018	.750	.615	.385	1.00
I do not know about this	.200	1.448	-.080	.236	.745	.018	0.990	.010	1.00
Total	1.000			.322	1.000	1.000			

As a result, when Figure 5 is examined, ISO 31000 guideline and England corporate risk management adopters state that the risks are handled by considering the entire business. Those who do not have information about whether there is any guide in their business state that the risks are compatible with the most important goals. It should be stated generally, it has been revealed that all processes performed in businesses that follow a certain guideline in corporate risk management (ISO 31000, England and Canada risk management guidelines) are related to organizational goals.

Figure 5: Row and Column Profiles

DISCUSSION AND CONCLUSION

Corporate risk management provides a structure that allows businesses to handle all risks together and by considering corporate goals. The purpose of corporate risk management is to achieve business goals in a sustainable and value-creating manner.

As a result of the study, it has been concluded that the corporate risk management application levels are high in the businesses participating in the survey in Manisa Organized Industrial Zone. In other words, this indicates that there is an awareness of corporate risk management. In the basic obtained findings of the businesses included in the questionnaire, the businesses under eight sub-titles: "internal environment", "goal setting", "event identification", "risk assessment", "risk response", "control activities", "information-communication" and "monitoring" is seen that the application levels are high. It can be said that the mode of the answers given for these eight components is "4" and corresponds to the result of "agree" supports this situation. In this case, according to the participants it can be accepted that businesses' risk management awareness levels are high. In other words, it can be said to be at Level 4. However, it is observed that corporate risk management processes in these businesses are mostly carried out without a risk management guide (23%) and the respondents of the survey have relatively less knowledge of these guidelines (54%).

According to the results of the Multidimensional Scaling Analysis, which got similar points and values among these eight components are located close to each

other. Accordingly, “monitoring”, “event identification” and “internal environment” components differ by positioning them away from other components. At the same time, it can be said that the variables of “risk assessment”, “control activities” and “information-communication” have similar applications due to their positioning close to each other and to the center. Since event identification, internal environment and monitoring processes specific to businesses differ, these components can be considered to be located separately. However, it can be stated that information and communication, risk assessment and control activities are similar at the enterprise level according to the responses given. Lai (2014), in his study investigating the corporate risk management intensity of publicly traded businesses in Malaysia, reveals that the process (information and communication), structure (internal environment) and process (risk assessment) are at a good level.

According to the results of the Correspondence Analysis, another analysis conducted in the study, it was evaluated whether there was correspondence between the answers given to the questions thought to be related to each other. According to the results of the Correspondence Analysis, while corporate risk management is a formal and rules-based risk management process in businesses carried out by internal auditors, it has been reached to the finding that there is no specific risk management process in the businesses others (board, CEO, human resources, occupational health and safety expert, external support) are responsible. Also, it has been revealed that all processes performed in businesses that follow a certain guideline in corporate risk management (ISO 31000, UK and Canada risk management guidelines) are related to organizational goals. The results obtained are similar to the results of the survey study conducted by KPMG (2017) and applied to 105 businesses in Belgium.

Covid-19, which took place during the study period, is the limitation of the study. In the meantime, it is thought that the study conducted is an important study that contributes to the relevant literature in terms of measuring the perception of corporate risk management in businesses located in the Manisa Organized Industrial Zone and can raise awareness on the deficiencies in corporate risk management.

By the findings obtained from the research, providing informative training about corporate risk management guides to businesses in Manisa Organized Industrial Zone in line with their requirements and at this point, a collaboration between university and industry is recommended. It is thought that more comprehensive and different results can be obtained by including the businesses located in different regions in subsequent studies. Thus, it will be possible to reach findings on whether the perception of corporate risk management differs by regions, and if there is a difference, what may be the factors that lead to this difference.

REFERENCES

- Alpar, R. (2013). *Uygulamalı çok değişkenli istatistiksel yöntemler*. Detay Yayıncılık. Ank.
- Altaş, D., Giray Yakut, S., & Yorulmaz, Ö. (2018). Araştırma – geliştirme’ye bütçe ayıran şirketlerin çok değişkenli istatistiksel teknikler ile analizi, *Social Sciences Research* 7,(4).
- Andersen, T, J. vd. (2014). *Managing risk and opportunity: The governance of strategic risk taking*, Oxford University Press.
- AON. (2010). *Global enterprise risk management survey*. <http://insight.aon.com/?elqpurlpage=4889> (20.11.2020)
- Arthur J. Gallagher Risk Management Services, Inc. (2009). *Road to implementation ERM for Colleges and Universities*.
- Beasley, M., vd. (2008). The information conveyed in hiring announcements of senior executives overseeing enterprise-wide risk management processes. *Journal of Accounting, Auditing and Finance*. ss. 311-332.
- Buchanan, L. (2004). Breakthrough ideas for 2004. *Harvard Business Review*., 2, 13-16. <https://hbr.org/2004/02/breakthrough-ideas-for-2004> (23.09.2020)
- Crockford, G.N. (2005). The changing face of risk management, *The Geneva Papers*, 30:5.
- D'Arcy, S.P., (2001). Enterprise risk management, *Journal of Risk Management of Korea*, 12(1): 1-24.
- Derici,O. vd.. (2007). Kurumsal risk yönetimi ve sayıştay uygulaması, 65, *Sayıştay Dergisi* 145. Yıl Özel Sayısı, 65: 151-172.
- Gifi, A. (1990). Niet-Lineaire Multivariate Analyse [Nonlinear Multivariate Analysis]. Leiden, The Netherlands: Department of Data Theory FSW/RUL.: http://www.stat.ucla.edu~deleeuw/janspubs/1980/books/gifi_B_80.pdf. (25.11.20)
- Giray, S. (2011). Doğrusal olmayan kanonik korelasyon analizi ve yaşam memnuniyeti üzerine bir uygulama. *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*.
- Görmen, M. ve Korkmaz, G. (2017). Kurumsal risk yönetimi olgunluk düzeyi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 7(7).283-310.
- Griffiths, D. (2006). Risk based internal auditing: An introduction. <https://www.internalaudit.biz/files/implementation/rbiaimplementing.pdf>(30.12.20)
- Hillson, D. (1997). Towards a risk maturity model. International, *Journal of Project and Business Risk Management*: 35-45.

Kalaycı, Ş. (2014). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*, Ankara.: Asil Yayınevi, 6. Baskı.

Kanu, M.S. (2020). Integrating enterprise risk management with strategic planning for improved firm performance. *European Journal of Business and Management Research*. 5(5)

Karakaya, G. (2018). COSO Kurumsal risk yönetimi - riskin strateji ve performansla uyumlaştırılmasına ilişkin düzenleme çerçevesinde getirilen güncellemeler. *Denetim*, 8(18): 15-22.

KPMG (2017). Enterprise risk management: The current state of risk management maturity for Belgian organizations. www.kpmg.be (03.12.20)

Lai, F.W. (2014). Examining the dimensions of enterprise risk management implementation framework, its challenges and benefits: A study on Malaysian public listed companies. *Journal of Economics, Business and Management*. 2(2): 81-86.

Mahama, H. vd. (2020). New development: Enabling enterprise risk management maturity in public sector organizations. *Public Money&Management*.

Manab, N. A.vd. (2010). Enterprise-wide risk management practices: Between corporate governance compliance and value creation, *International Review of Business Research Papers*. 6(2): 239-252.

Marnick, G. (2016). Developing an ERM maturity index for European airports. <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/15774> (24.09.20)

Monda, B. ve Giorgino, M. (2013), An ERM Maturity Model, *Enterprise Risk Management Symposium*, April 22-24, Chicago.

Olivia, F. (2015). A maturity model for enterprise risk management, *International Journal of Production Economics*. 173: 66-79.

Özdamar, K. (2013), *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi*, 9. Baki, Nisan Kitabevi, Ankara.

Purdy, G. (2010). ISO 31000:2009—Setting a new standard for risk management. *Risk Analysis, An International Journal*. 30(6): 881-886.

Sharma, S. (1996). *Applied Multivariate Techniques*. 1.Edition. NewYork: John Wiley Publication.

Şener, M.M (2018). Kurumsal risk yönetimi üzerine bir yazın taraması, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 71, 459-494.

TİDE (2009). IIA Pozisyon Raporu: İç Denetimin Kurumsal Risk Yönetiminde Oynadığı Rol, Uluslararası İç Denetçiler Enstitüsü.

Tjahjono, S. (2017). Enterprise risk management implementation maturity in non bank and financial companies. *Etikonomi*, 16, (2): 173-186.

Van de Geer, J. P. (1993). *Multivariate analysis of categorical data: Theory*. 2. Edition. California: Sage Publication.

Viscelli, T. R. vd. (2016). *Research insights about risk governance: Implications from a review of ERM Research*. Sage Open: 1-17.

Zaif, F. A. (2007). *Muhasebe verilerine dayalı risk ölçümü*. Gazi Kitabevi, Ankara.

Yayın Geliş Tarihi: 21.12.2020
Yayına Kabul Tarihi: 04.04.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.843914

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 627-640
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

AN APPLICATION ON THE MOST SUITABLE SUPPLIER SELECTION WITH FUZZY TOPSIS AND FUZZY VIKOR METHODS

Muhammet Enes AKPINAR*

Abstract

In today's increasing competitive situations companies need dynamic strategies to survive. Strategic relations with suppliers are undoubtedly at the top of these strategies. Any problems that may occur with the suppliers will cause serious difficulties during the production process of the company. Therefore, companies should determine their suppliers in the best way and establish long-term relationships. In this study, an application was conducted on supplier selection in a food company considering multiple criteria decision-making methodology. To achieve this aim, five different suppliers were determined by the purchasing department managers and they were evaluated concerning five different criteria. Fuzzy TOPSIS methodology was proposed to decide the best supplier. The problem is solved by fuzzy TOPSIS methodology. Finally, the same problem is also solved by using fuzzy VIKOR methodology to compare results.

Keywords: Multi Criteria Decision-Making, Fuzzy VIKOR, Supplier Selection, Fuzzy TOPSIS

BULANIK TOPSIS VE BULANIK VIKOR YÖNTEMLERİ İLE EN UYGUN TEDARİKÇİ SEÇİMİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Öz

Günümüzün her geçen gün artmaya devam eden rekabet durumunda işletmelerin sürdürülebilir bir şekilde faaliyetlerine devam edebilmeleri için belirli stratejilere sahip olmalıdır. Bu stratejilerin başında da hiç kuşkusuz tedarikçiler ile olan stratejik ilişkiler yer almaktadır. Tedarikçiler ile yaşanabilecek herhangi bir problem işletmenin üretiminde ciddi zorluklara sebep olacaktır. Dolayısıyla işletmeler çalıştıkları tedarikçilerini en iyi şekilde belirlemeli ve uzun vadeli tedarikçi ilişkileri kurmalıdır. Bu çalışmada da gıda sektöründe faaliyet gösteren bir firmada tedarikçi seçimi üzerine bir çalışma yapılmıştır. Çalışmada satın alma departmanı personellerinin belirlediği beş farklı tedarikçi beş farklı kriter üzerinden değerlendirilmiştir. Değerlendirme için karar vericilerin daha esnek karar

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Akpınar, M. E. (2021). An application on the most suitable supplier selection with fuzzy TOPSIS and fuzzy VIKOR methods. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 627-640.

* Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, ORCID: 0000-0003-0328-6107, enes.akpinar@cbu.edu.tr.

vermelerine imkan tanıyan bulanık TOPSIS yöntemi kullanılmıştır. Çok kriterli karar verme metodlarında bulanık TOPSIS metodu ile çözülen problemin sonuçları kıyaslama açısından bulanık VIKOR ile de çözülmüş ve sonuçlar kıyaslanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Çok Kriterli Karar Verme, Tedarikçi Seçimi, Bulanık VIKOR, Bulanık TOPSIS*

INTRODUCTION

In today's world competition is felt more and more intensely, the adoption of a competitive purchasing strategy in companies enables the market shares of companies to increase more. Having an effective procurement system should not only focus on minimizing costs, but also aim to cooperate with suppliers that are compatible with the strategic goals of the company. Companies that want to continue their existence in the future must be in good relations with their suppliers to meet customer requests on time. For this reason, when choosing their suppliers, companies should choose suppliers that are suitable for their company strategies and are willing to cooperate.

Choosing the right supplier and evaluating supplier relations objectively has emerged as the main argument. First of all, it is the determination of the criteria to be used in the performance evaluation and the supplier selection with an appropriate method. With its increasing importance in recent years, this subject is included in the literature.

If we look at the supplier selection literature, more than one parameter was used in 47 of the 74 studies available (Weber, 1991, p. 2). The criteria to be considered for supplier selection in different studies were grouped under three groups as the financial, technical, and operational success (Tam & Tummala, 2001, p. 171). The supplier sorting algorithm is also proposed (Demir et al., 2018, p. 479; Araz & Ozkarahan, 2007, p. 585; Xu et al., 2019, p. 273; Akpınar, 2016, p. 54). Hybrid algorithm (Kannan et al., 2020, p. 1), evaluation of suppliers under risk criteria (Alikhani et al., 2019, p. 69), machine learning system (Cavalcante et al., 2019, p. 98) are also proposed in the literature. Companies aim to establish better relationships with their suppliers, depending on the increase in dependency on their suppliers. One of the first studies on the criteria used in supplier selection was carried out by Dickson in 1966 with a study he conducted with 273 purchasing managers in America and Canada. In the study, 23 criteria were used to select the best supplier (Dickson, 1966, p. 5).

In the study on supplier selection, it was formulated by a linear modeling method that minimizes purchasing and storage costs (Lo et al., 2018, p. 318). In the other study, the best supplier was selected using the integer programming model based on cost, quality, and service criteria, where quality and service are specified in constraints and cost is minimized in the objective function (Hamdan & Cheaitou, 2017, p. 573). Integer programming was used in supplier selection together with Analytical Hierarchy Process (Silalahi et., 2019, p. 124). In the multi-purpose

linear programming model established for supplier selection, the relationship between conflicting factors is analyzed (Tirkolaei, 2020, p. 1). In this model, where cost, delivery, and quality are determined as the purpose, items such as the supplier's production capacity, lot sizes, demand fulfillment, purchasing cost are determined as constraints, and factors such as supply quantities and the number of suppliers to work with are added to the model as a separate constraint set.

In the multi-criteria linear goal programming model established, a set of supplier factors such as quality, price, distribution, and a set of factors including specifications such as the material need and safety stock of the company were evaluated (You et al., 2020, p. 302). In another study, he created a multi-purpose programming model, and this model was used in the selection of suppliers for a department of a pharmaceutical company and the determination of the relevant supply amounts (Weber et al, 2000, p. 90).

In the research conducted in the supplier selection problems literature, it was seen that these and similar problems were solved by using too many methods. Especially, the reason for choosing the fuzzy TOPSIS method is that it is based on fuzziness and let flexible decision-making opportunities for the managers. In this way, managers had the opportunity to make decisions by using linguistic expressions within a certain range instead of definite expressions. However, decision-makers were prevented from making wrong decisions due to subjective expressions. In this study, it has been tried to decide which supplier is at the desired level for a food firm.

In the rest of the study, the second section presents fuzzy TOPSIS methodology. Data on the real-life application were shared, the problem was solved and the results were compared in the third section. General comments about the results and possible future studies are detailed in the last section.

FUZZY TOPSIS METHODOLOGY

TOPSIS methodology is a well-known methodology in Multiple Criteria Decision Making (MCDM) problems and this methodology was firstly applied in 1981 (Hwang & Yoon, 1981, p. 16). The most crucial function of this method is that TOPSIS is a linear weighting technique and the determination of the most appropriate solution that is the farthest to the negative ideal solution (NIS) and nearest to the positive ideal solution (PIS). Numerical values may be insufficient when making evaluations in many situations in real life because human thoughts and judgments, especially preferences, often contain uncertainty (Jahanshahloo et al., 2006, p. 1545).

In the TOPSIS methodology fuzzy values are started to use in 1992 with referred to the classical TOPSIS methodology (Chen & Hwang, 1992, p. 289). After that, this method has been used to get a solution to many MCDM problems. In the fuzzy TOPSIS methodology proposed by (Chen, 2000, p. 1), determination of criterion weights and evaluation of candidates are made with verbal parameters

expressed with Triangular Fuzzy Numbers (TFN). The methodology used in the evaluation of the quality of service operating in the air sector by (Tsaur & Chang, 2002, p. 107; Chu & Lin, 2003, p. 284), sustainable supplier selection (Rashini & Cullinana, 2019, p. 266, Memari et al., 2019, p. 9; Lei et al., 2020, p. 1), in robot Selection (Deli, 2020, p. 779) proposed the fuzzy TOPSIS method to handle multi-purpose large-scale nonlinear programming problems. It is also used to decide suitable logistics service providers (Singh et al., 2018, p. 531) and nonlinear programming (Zeng et al., 2020, p. 424).

The fuzzy TOPSIS algorithm enables decision-makers, which can be also as a group, to transform the weights of importance they have determined for criteria and their evaluations for alternatives into a group evaluation (Zimmermann, 1987, p. 19). The steps in the implementation of the fuzzy TOPSIS methodology can be detailed as follow subsections (Chen, 2000, p. 9).

Creating Linguistic Variables (LVs) and Evaluating Criteria Weights and Alternatives According to These LVs

Weights importance and criterion values of the decision criterion, which are considered to be included in the alternatives to be selected, are evaluated by decision-makers using linguistic expressions. Positive triangle or trapezoidal fuzzy numbers can be used to use the evaluations made with linguistic expressions in calculations. Since positive triangle fuzzy numbers were used in the study, linguistic expressions used by managers while evaluating the decision criteria and candidates and their positive TFN equivalents are as in Table 1. Table 2 presents the evaluation of TFN.

Table 1: LVs Used in Weighting Criteria and Their Equivalents as TFN (Chen, 2000, p. 4)

Linguistic Variables	Short form	TFN
Very High	VH	(0.90, 1.0, 1.0)
High	H	(0.70, 0.90, 1.0)
Moderate High	MH	(0.50, 0.70, 0.90)
Moderate	M	(0.30, 0.50, 0.70)
Moderate Low	ML	(0.10, 0.3, 0.50)
Low	L	(0.0, 0.10, 0.30)
Very Low	V	(0.0, 0.0, 0.10)

Creating the Fuzzy Decision Matrix (FDM)

Matrix A shows the initial matrix created by manager/s. The following parameters are needed for the selection of candidates for the evaluation committee (Chen et al, 2006, p. 289).

- Decision-makers ($DM_1, DM_2, \dots, DM_k$),
- Candidates or Alternatives ($A_1, A_2, \dots, A_k$)
- The set of decision criteria by which candidates are evaluated ($C_1, C_2, \dots, C_k$),
- The set of criteria values by which candidates are assessed to a predefined criterion

Table 2: LVs Used in the Evaluation of Alternatives and Their Corresponds as TFN (Chen, 2000, p. 5)

Linguistic Variables	Short form	TFN
Very Good	VG	(9.0, 10.0, 10.0)
Good	G	(7.0, 9.0, 10.0)
Moderate Good	MG	(5.0, 7.0, 9.0)
Fair	F	(3.0, 5.0, 7.0)
Moderate Poor	MP	(1.0, 3.0, 5.0)
Poor	P	(0.0, 1.0, 3.0)
Very Poor	VP	(0.0, 0.0, 1.0)

Let the assessment of k DMs on the candidates or alternatives based on the importance weights and decision criterion of the criteria be $\tilde{w} = (w_{ij1}, w_{ij2}, w_{ij3})$ and $\tilde{x} = (a_{ijk}, b_{ijk}, c_{ijk})$ respectively. Fuzzy criteria values obtained by evaluating candidates according to the criteria of DMs are shown as $\tilde{x} = (a_{ij}, b_{ij}, c_{ij})$ and these values are calculated with the help of Equation (1).

$$a_{ij} = \min_k(a_{ijk}), b_{ij} = \frac{1}{k} \sum_{k=1}^K b_{ijk}, c_{ij} = \max_k(c_{ijk}) \tag{1}$$

Importance weights of the criterion presented as $\tilde{w}(w_1, w_2, w_3)$ and calculated with the help of Equation (2).

$$w_{j1} = \min_k(w_{jk1}), w_{j2} = \frac{1}{k} \sum_{k=1}^K w_{jk2}, w_{j3} = \max_k(w_{jk3}) \tag{2}$$

The representation of the matrix is as follows:

$$\tilde{A} = \begin{bmatrix} B_{11} & B_{12} & \dots & B_{1n} \\ B_{21} & B_{22} & \dots & B_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ B_{m1} & B_{m2} & \dots & B_{mn} \end{bmatrix} \text{ and } \tilde{W} = [\tilde{w}_1, \tilde{w}_2, \dots, \tilde{w}_n]$$

In the decision matrix, $\tilde{x} = (a_{ij}, b_{ij}, c_{ij})$ and $\tilde{w}(w_1, w_2, w_3)$ are TFN, FDM is $\tilde{A}$ while Fuzzy Weights Matrix (FWM) is $\tilde{W}$.

Creation of Normalized FDM

$$\tilde{R} = [\tilde{r}_{ij}]_{m \times n} \tag{3}$$

where, $\tilde{R}$ is the utility criterion, $\tilde{r}$ is the cost criterion can be found as follows;

$$\tilde{r}_{ij} = (\frac{a_{ij}}{d_j^*}, \frac{b_{ij}}{d_j^*}, \frac{c_{ij}}{d_j^*}), c_j^* = \max_i c_{ij}, j \in B \tag{4}$$

$$\tilde{r}_{ij} = (\frac{a_j^-}{c_{ij}}, \frac{a_j^-}{b_{ij}}, \frac{a_j^-}{c_{ij}}), a_j^- = \min_i a_{ij}, j \in B \tag{5}$$

Creation of the Weighted Normalized FDM

$$\tilde{V} = [\tilde{v}_{ij}]_{m \times n} \quad i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n \tag{6}$$

and each of elements can be created:

$$\tilde{v}_{ij} = \tilde{r}_{ij} \odot \tilde{W}_j \tag{7}$$

Calculation of Fuzzy (F-PIS) and Fuzzy (F-NIS)

Determining the weighted normalized FDM then the FPIS and FNIS points are as follows:

$$A^* = (\tilde{v}_1^*, \tilde{v}_2^*, \dots, \tilde{v}_n^*), A^- = (\tilde{v}_1^-, \tilde{v}_2^-, \dots, \tilde{v}_n^-)$$

$$v_j^* = \max_i (v_{ij3}) \text{ and } v_j^- = \min_i (v_{ij1}) \quad i = 1, 2, \dots, m; j = 1, 2, \dots, n$$

Calculation of Distances from FNIS and FPIS Points

d_v represents the distances of each alternative from FNIS to FPIS and these points are found as follows:

$$d_v^* = \sum_{j=1}^n d_v(\tilde{v}_{ij}, v_j^*), i = 1, 2, \dots, m \tag{8}$$

$$d_v^- = \sum_{j=1}^n d_v(\tilde{v}_{ij}, v_j^-), i = 1, 2, \dots, m \tag{9}$$

Calculation of Proximity Coefficients

After determining the candidates' distances to FPIS and FNIS points, the proximity coefficients are calculated to determine the rank of the candidates. The proximity coefficient calculates as follows:

$$CC_i = \frac{d_i^*}{(d_i^- + d_i^*)}, i = 1, 2, \dots, m \tag{10}$$

Sorting and Evaluating Alternatives

According to the calculated proximity coefficients, alternatives are sorted to values from high to low.

SUPPLIER SELECTION USING FUZZY TOPSIS

In this part of the study, information is given about the application of supplier selection based on the fuzzy TOPSIS method. The study includes a real-life application and it has been applied in a company operating in the food sector in İzmir Sarnıç Organized Industrial Zone. The company has many suppliers that supply the products it consumes daily during the purchasing phase. Although many of these suppliers have the same products, the company manager has understood that he is meeting with too many suppliers when purchasing. This causes unnecessary waste of time for the decision-maker. Based on this problem, it was decided to choose the supplier that satisfies the criteria at the best level.

Step 1: Managers are determined the criteria.

Mangers consist of three personnel working in the purchasing department (DM_1, DM_2, DM_3). There are five suppliers to be evaluated (S_1, S_2, S_3, S_4, S_5). Criterion decided by the managers as presented in Table 3.

Table 3: Fuzzy TOPSIS Case Criterion

CRITERION	
Criteria 1 (C_1)	Price
Criteria 2 (C_2)	Delivery Time
Criteria 3 (C_3)	Payment Options
Criteria 4 (C_4)	Quality
Criteria 5 (C_5)	Accessibility

Step 2: Suitable verbal variables are selected for the weights of the significance of each criterion by considering verbal variables.

At this stage, managers used the Table 1 parameter to decide the criteria importance and evaluating the suppliers. The data obtained are presented in Tables 4 and 5.

Table 4: Weights of Importance of the Criterion

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅
<i>DM₁</i>	H	H	H	VH	VH
<i>DM₂</i>	H	VY	VH	VH	H
<i>DM₃</i>	H	VY	H	VH	VH

Table 5: Importance Levels of Suppliers According to the Criteria

Criterion (C)	Suppliers (S)	Decision Makers (DMs)		
		<i>DM₁</i>	<i>DM₂</i>	<i>DM₃</i>
C ₁	S ₁	G	VG	VG
	S ₂	VG	VG	MG
	S ₃	VG	MG	F
	S ₄	VG	MG	MG
	S ₅	VG	G	F
C ₂	S ₁	MG	F	G
	S ₂	G	MG	MG
	S ₃	MG	MG	F
	S ₄	VG	G	F
	S ₅	VG	G	MG
C ₃	S ₁	G	VG	G
	S ₂	G	G	G
	S ₃	VG	G	MG
	S ₄	VG	MG	MG
	S ₅	G	MG	F
C ₄	S ₁	VG	G	MG
	S ₂	G	G	F
	S ₃	G	G	MG
	S ₄	VG	VG	MG
	S ₅	VG	MG	F

C ₅	S ₁	G	VG	G
	S ₂	G	G	VG
	S ₃	G	G	G
	S ₄	VG	G	MG
	S ₅	VG	MG	MG

Step 3: The verbal variables decided by managers for the evaluation of the importance weights and alternatives are turned into TFN. After the converted process, the decision matrix is attained by using Equation (1). This matrix is presented in Table 6. Using Equation (2), the fuzzy weights matrix is obtained. Table 7 illustrates the values obtained from the calculation.

Step 4: FDM and normalized FDM (NFDM) are formed.

FDM is normalized considering Equation (3, 4, 5) and Table 8 presented these calculations.

Table 6: FDM of methodology

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅
S ₁	(5, 8.3, 10)	(7, 9, 10)	(7, 9, 10)	(3, 6.3, 9)	(5, 8.3, 10)
S ₂	(3, 7, 10)	(5, 8.7, 10)	(5, 8, 10)	(3, 8, 10)	(5, 9, 10)
S ₃	(7, 9, 10)	(7, 9.3, 10)	(7, 9.7, 10)	(3, 7, 10)	(7, 9, 10)
S ₄	(3, 7, 10)	(5, 8, 10)	(3, 8, 10)	(5, 8.7, 10)	(3, 7.3, 10)
S ₅	(7, 9.3, 10)	(7, 9.3, 10)	(7, 9, 10)	(5, 7.7, 10)	(3, 7.7, 10)

Table 7: FWM of the methodology

Criterion	Weights
C ₁	(0.7, 0.93, 1)
C ₂	(0.9, 1, 1)
C ₃	(0.7, 0.9, 1)
C ₄	(0.7, 0.97, 1)
C ₅	(0.7, 0.97, 1)

Step 5: The weighted NFDM (WNFDM) is obtained.

WNFDM is calculated by considering Equations (6, 7) and the calculations are presented in Table 9.

Table 8: NFDM of the methodology

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅
S ₁	(0.1, 0.64, 1)	(0.1, 0.64, 1)	(0.1, 0.5, 1)	(0.1, 0.7, 1)	(0.3, 0.74, 1)
S ₂	(0.3, 0.8, 1)	(0.1, 0.72)	(0.1, 0.54, 1)	(0.3, 0.78, 1)	(0.3, 0.74, 1)
S ₃	(0.5, 0.92, 1)	(0.7, 0.94, 1)	(0.1, 0.6, 1)	(0.3, 0.84, 1)	(0.3, 0.84, 1)
S ₄	(0.7, 0.94, 1)	(0.5, 0.88, 1)	(0.3, 0.82, 1)	(0.7, 0.94, 1)	(0.5, 0.94, 1)
S ₅	(0.5, 0.86, 1)	(0.5, 0.86, 1)	(0.1, 0.74, 1)	(0.3, 0.78, 1)	(0.5, 0.86, 1)

Table 9: WNFDM of the methodology

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄	C ₅
S ₁	(0.07,0.61,1)	(0.07,0.60,1)	(0.03,0.38,1)	(0.03,0.52,1)	(0.09,0.55,1)
S ₂	(0.21,0.77,1)	(0.07,0.68,1)	(0.03,0.41,1)	(0.09,0.58,1)	(0.09,0.55,1)
S ₃	(0.35,0.88,1)	(0.49,0.88,1)	(0.03,0.46,1)	(0.09,0.62,1)	(0.15,0.65,1)
S ₄	(0.49,0.90,1)	(0.35,0.83,1)	(0.09,0.62,1)	(0.21,0.70,1)	(0.15,0.70,1)
S ₅	(0.35,0.83,1)	(0.35,0.81,1)	(0.03,0.56,1)	(0.09,0.58,1)	(0.15,0.64,1)

Step 6: FPIS and FNIS are determined.

FNIS and FPIS points are decided to the WNFDM. FPIS and FNIS parameters are respectively:

$$A^* = [(1.0, 1.0, 1.0), (1.0, 1.0, 1.0), (1.0, 1.0, 1.0), (1.0, 1.0, 1.0), (1.0, 1.0, 1.0), (1.0, 1.0, 1.0), (1.0, 1.0, 1.0)]$$

$$A^- = [(0.21, 0.21, 0.21), (0.35, 0.35, 0.35), (0.21, 0.21, 0.21), (0.27, 0.27, 0.27), (0.21, 0.21, 0.21)]$$

Step 7: Suppliers' distance from FNIS and FPIS is figured out.

The distances for suppliers from FPIS and FNIS points were figured out with the help of Equations (8, 9, 10) and presented in Table 10.

Table 10: FNIS and FPIS Point Distances

Suppliers	d_i^*	d_i^-
S ₁	4.31	4.59
S ₂	4.02	4.72
S ₃	3.63	4.98
S ₄	3.53	5.03
S ₅	3.72	4.91

Step 8: Find the proximity coefficients for each alternative and by looking at the proximity coefficients, all suppliers are listed and the suppliers with the highest proximity coefficient are decided. Table 11 presents these calculations.

According to Table 11, when the proximity coefficients are listed in descending order, the supplier is in the form of $S_4 > S_3 > S_5 > S_2 > S_1$. In other words, the number 4 supplier criteria is the supplier that satisfies the best level. To analyze the superiority or weakness of the supplier selection problem, the same variables are used and the problem was solved using fuzzy VIKOR methodology and the solutions are shown in Table 12.

Table 11: Proximity Coefficients of Suppliers and Ranking

Suppliers	CC_{S_i}	Ranking
S_1	0.521	5
S_2	0.553	4
S_3	0.586	2
S_4	0.593	1
S_5	0.578	3

Table 12: Fuzzy VIKOR Results

Suppliers	Q values	Ranking
S_1	0.631	5
S_2	0.663	4
S_3	0.801	3
S_4	0.915	1
S_5	0.813	2

As seen in Table 12, S_4 showed the best performance again. S_5 is the second-best supplier while S_3 , S_2 , and S_1 are the other good suppliers respectively. According to this comparison, in both cases, the S_4 supplier is the supplier that can be chosen by the company because it has the best performance that satisfies all the criteria at the best level.

RESULT AND CONCLUSION

In increasing competitive conditions, companies need dynamic strategies to survive. The ability to respond to customer needs and expectations in the fastest way and to catch market opportunities is vital. Throughout history, all companies have researched how to use scarce resources most efficiently and tried to answer how we can achieve this job with the highest efficiency, highest quality, and lowest cost.

The selection process is always laborious for decision-makers and raises concerns about the accuracy of its results. These concerns cause the development of many new selection methods or models today. The supplier selection process is one of the topics that have been widely studied. In recent years, many academic studies have been conducted on systematic approaches to be used in supplier selection decisions. In this context, detailed literature research is available on methods and tools that support supplier selection.

In this study, a real-life application was made for supplier selection. The company is a food production company located in İzmir Sarnıç Organized Industrial Zone. An application has been made on the suppliers of the products supplied by the purchasing department for the products needed. In practice, the purchasing department experts decided on criteria and alternatives. They were acted during the evaluation phase. Fuzzy TOPSIS and fuzzy VIKOR methods were used as methods for selection. First of all, the problem was solved with fuzzy TOPSIS. The problem is also solved with fuzzy VIKOR to compare the results. In both cases, the fourth supplier performed the best. A certain number of criteria were used in the study. Lack of more criteria and decision-makers were the limitations of this study. Besides, the analytical network process or Choquet integral methods that take into account the interactions between criteria can be considered as future studies. In addition, linear physical programming or simulation modeling methods can be used to extend the study.

REFERENCES

Akpınar, M. E. (2016). *Vikor tabanlı yeni bir çok kriterli sınıflandırma metodu: Vikorsort*, (Published Master's thesis). Pamukkale University, Graduate School of Natural and Applied Sciences, Denizli.

Alikhani, R., Torabi, S. A., & Altay, N. (2019). Strategic supplier selection under sustainability and risk criteria. *International Journal of Production Economics*, 208, 69-82.

Araz, C. & Ozkarahan, I. (2007). Supplier evaluation and management system for strategic sourcing based on a new multicriteria sorting procedure. *International journal of production economics*, 106(2), 585-606.

Chen, C. (2000). Extensions of the TOPSIS for group decision-making under fuzzy environment. *Fuzzy Sets and Systems*, 114, 1-9.

Chen, S. J. & Hwang, C. L. (1992). Fuzzy multiple attribute decision making methods. *In Fuzzy multiple attribute decision making*, 289-486.

Chen, C. Lin, C. & Huang, S. (2006). A fuzzy approach for supplier evaluation and selection in supply chain management. *International Journal of Production Economics*, 102(2), 289-301.

Chu, T. C. & Lin Y. C. (2003). A Fuzzy TOPSIS Method For Robot Selection. *International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 21, 284-290.

Demir, L., Akpınar, M. E., Araz, C. & Ilgın. M. A. (2018). A green supplier evaluation system based on a new multi-criteria sorting method: VIKORSORT, *Expert Systems with Applications*, 114(1), 479-487.

Deli, I. (2020). A TOPSIS method by using generalized trapezoidal hesitant fuzzy numbers and application to a robot selection problem. *Journal of Intelligent & Fuzzy Systems*, 38(1), 779-793.

Dickson, G. W. (1966). An Analysis of Vendor Selection: Systems and Decisions, *Journal of Purchasing*, 2(1), 5-17.

Hamdan, S., & Cheaitou, A. (2017). Dynamic green supplier selection and order allocation with quantity discounts and varying supplier availability. *Computers & Industrial Engineering*, 110, 573-589.

Hwang, C. L. & Yoon, K. (1981). *Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications*, Springer-Verlag, Berlin/Hiedelberg, 2, 16.

Jahanshahloo, G. R., Lotfi, F.H. & Izadikhah, M. (2006). Extension of the TOPSIS Method for Decision-Making Problems with Fuzzy Data, *Applied Mathematics and Computation*, 181, 1544-1551.

Kannan, D., Mina, H., Nosrati-Abarghooee, S., & Khosrojerdi, G. (2020). Sustainable circular supplier selection: A novel hybrid approach. *Science of the Total Environment*, 722, 137936.

Lei, F., Wei, G., Gao, H., Wu, J., & Wei, C. (2020). TOPSIS method for developing supplier selection with probabilistic linguistic information. *International Journal of Fuzzy Systems*, 1-11.

Lo, H. W., Liou, J. J., Wang, H. S., & Tsai, Y. S. (2018). *An integrated model for solving problems in green supplier selection and order allocation*. *Journal of cleaner production*, 190, 339-352.

Memari, A., Dargi, A., Jokar, M. R. A., Ahmad, R., & Rahim, A. R. A. (2019). Sustainable supplier selection: A multi-criteria intuitionistic fuzzy TOPSIS method. *Journal of Manufacturing Systems*, 50, 9-24.

Pan, A. C. (1989). Allocation of order quantity among suppliers, *Journal of Purchasing and Materials Management*, 25(3), 36-39.

Rashidi, K., & Cullinane, K. (2019). A comparison of fuzzy DEA and fuzzy TOPSIS in sustainable supplier selection: Implications for sourcing strategy. *Expert Systems with Applications*, 121, 266-281.

Singh, R. K., Gunasekaran, A., & Kumar, P. (2018). *Third party logistics (3PL) selection for cold chain management: a fuzzy AHP and fuzzy TOPSIS approach*. *Annals of Operations Research*, 267(1), 531-553.

Silalahi, A., Sukwadi, R., Pramesjwari, D. A. H., Wahyu, C., & Oktavia, C. N. (2019). Integrated analytic hierarchy process and mixed integer programming for supplier selection in mold and dies industry. *Jurnal Sistem dan Manajemen Industri*, 3(2), 124-133.

Tam M. C. Y & Tummala V. M. R. (2001). An Application of The AHP in Vendor Selection of a Telecommunications System, *OMEGA*, 29(2), 171-182.

Tirkolae, E. B., Mardani, A., Dashtian, Z., Soltani, M., & Weber, G. W. (2020). A novel hybrid method using fuzzy decision making and multi-objective programming for sustainable-reliable supplier selection in two-echelon supply chain design. *Journal of Cleaner Production*, 250, 119517.

Zeng, S., Chen, S. M., & Fan, K. Y. (2020). Interval-valued intuitionistic fuzzy multiple attribute decision making based on nonlinear programming methodology and TOPSIS method. *Information Sciences*, 506, 424-442.

Zimmermann, H. J. (1987). *Fuzzy sets, decision making, and expert systems*. Boston: Kluwer Academic Publishers.

Tsaur S. H., Chang T. Y. & Yen C. H. (2002). The evaluation of airline service quality by fuzzy MCDM, *Tourism Management*, 23, 107-115

Wang Y. M. & Elhag, T. M. S. (2006). Fuzzy TOPSIS Method Based on Alpha Level Sets With An Application to Bridge Risk Assessment, *Expert Systems With Applications*, 31, 309-319

Weber, C. A., Current, J. R. & Benton, C. (1991). Vendor selection criteria and methods, *European Journal of Operational Research*, 50(1), 2-18.

Weber, C. A., Current, J. & Desai, A. (2000). An optimization approach to determining the number of vendors to employ, *Supply Chain Management: An International Journal*, 5(2), 90.

Xu, Z., Qin, J., Liu, J., & Martinez, L. (2019). Sustainable supplier selection based on AHPSort II in interval type-2 fuzzy environment. *Information Sciences*, 483, 273-293.

Yayın Geliş Tarihi: 08.01.2021
Yayına Kabul Tarihi: 25.05.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.856560

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 641-660
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA UNVAN-LAKAP KULLANIMLARI HAKKINDA BİR İNCELEME: UNVAN VE LAKAP KAPILARI AÇILIRKEN

Ali MIYNAT*

Öz

İslam medeniyetinin asli unsurlarını oluşturan Türkler, Araplar ve İranlılarda unvan veya lakap kullanımı çok eski bir gelenektir. Bu halklar, İslamla birlikte bazı geleneksel unvan ve lakapları kullanmaya devam ederken, onların yanına İslamî geleneğe göre yeni türetilenleri de eklemiştir. İslam'ın ilk yıllarında halifeler, hükümdarlar, valiler, vezirler ve diğer üst düzey devlet yöneticileri daha az sayıda ve kısmen mütevazı unvanlar ve lakaplar kullanırken, 10. yüzyıldan itibaren unvan ve lakap sayılarında ciddi bir enflasyon baş göstermiştir. Bu durum onların değerini düşürdüğü gibi, zamanla hükümdarlar arasında abartılı ve şaşalı unvan ve lakap kullanma yarışı ortaya çıkmıştır. Bu durum özellikle hilafet merkezi Bağdat'ın 945 senesinde Şii Büveyhoğulları tarafından zaptı ve Büveyhî emirlerinin Abbasi halifelerini kontrolleri altına almasından sonra görülmektedir. 10.-11. Yüzyıl İslam tarihi kaynaklarında unvan ve lakap kullanımlarındaki ölçsüzlük ve abartı hakkında sert ve çarpıcı eleştiriler, örnekler kendini göstermektedir. Bu makale yaşanan bu sürecin ortaya çıkışı, nedeni, doğurduğu sonuçlara odaklanacak, ayrıca devrin kaynaklarından örneklerle ortaya çıkan tepkiler ve eleştiriler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *İslam Dünyası, Unvanlar, Lakaplar, Abbasiler, Büveyiler.*

AN INVESTIGATION ON THE USAGE OF TITLE AND LAQAB IN MEDIEVAL ISLAMIC WORLD: WHEN OPENING THE GATES OF TITLE AND LAQAB

Abstract

The usage of titles or laqabs in Turks, Arabs and Iranians, which constitute the essential elements of Islamic civilization, is an ancient tradition. While these peoples continued to use some traditional titles and laqabs along with Islam, they also added them new ones derived from the Islamic tradition. While, in the early years of Islam, caliphs,

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Mıynat, A. (2021). Ortaçağ İslam dünyasında unvan-lakap kullanımları hakkında bir inceleme: Unvan ve lakap kapıları açılırken. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 641-660.

*Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-9000-6550, alimiynat@hotmail.com.

rulers, governors, viziers and other senior government officials used fewer and partially modest titles and laqabs, since the 10th century serious inflation started in the number of titles and laqabs. As this situation debased their value, over time, a race of exaggerated and pompous titles and laqabs emerged among the rulers. This situation appears particularly after the takeover of Baghdad in 945 by Shiite Buwayhids and the Abbasid caliphs was controlled by the Buwayhid emirs. In 10th-and-11th-century Islamic sources, rigorous and striking criticisms and examples about the inconsistency and exaggeration in the use of titles and laqabs are manifested. This article will focus on the emergence of this process, its cause, its consequences, and also the reactions and criticisms will be investigated by examples from the contemporary sources.

Keywords: Islamic World, Titles, Laqabs, Abbasids, Buwayhids.

GİRİŞ

Orta Çağ İslam dünyasında unvan veya lakap kullanımları oldukça yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Halifelerin henüz veliaht tayin edilmeleriyle birlikte çeşitli unvan ve lakaplarla anılır olmaya başlayıp, hilâfet makamına çıktıklarında ise daha şatafatlı unvan ve lakaplar aldıkları görülmektedir. Sadece halifeler değil, diğer İslam devletlerinin hükümdarları da çok sayıda onore edici unvan ve lakaplar kullanmışlar, bunların ihtişamıyla da gururlanır olmuşlardır. Hatta belli devirlerde bu hükümdarların diğer Müslüman devlet adamlarınınkinden daha fazla sayıda ve daha şatafatlı unvan ve lakaplara mazhar olmak için yarışa giriştikleri bile görülmektedir.

Devletlerarası yazışmalarda bu unvan ve lakaplar büyük bir öneme haiz olduğundan kâtiplerin yazışmalarda kusursuz bir biçimde kimleri hangi unvan ve lakaplarla takdim edeceğini kusursuz bir biçimde bilmesi gerekliydi. Bundan hareketle İslam tarihinde erken devirlerden itibaren *Edebü'l-kâtip* tarzı eserler ve kâtiplere örnek teşkil etmesi açısından çok sayıda *münşeât mecmuaları* kaleme alınmıştı. (Özaydın, 2008, s. 421-422)

İslam geleneğinde saygı ifade eden unvanlar genellikle yeryüzünde dinin hükümlerini uygulamak ve dünya işlerini düzene sokmakla görevli olan *halife* tarafından tevcih edilirdi. Böylece, *halife* tarafından verilmeyen unvanlar tartışmalıydı. (Uzunçarşılı, 1988, s. 15) Kaynaklar göstermektedir ki zamanla, özellikle hilafetin zayıfladığı dönemlerde, bu unvanlar hak edilmeyenlere, bazen ticarî ve idarî kaygılarla, çok iyi bir para mukabilinde verilmeye başlanmıştır. (Mez, 2000, s. 172) Bu da İslam dünyasında ciddi bir *unvan ve lakap enflasyonuna* sebebiyet vermiştir.

UNVAN VE LAKAP KULLANIMLARINDAKİ YOZLAŞMALARA ELEŞTİRİLER

Bu şehrin [Duneysir] hâkimi, Atabek'in iki oğlunun da hısmı olan Kutbeddîn'dir. Aynı zamanda Dara [Anastasiapolis-Oğuz Köyü], Mardin ve Re'sü'l-Ayn [Ceylanpınar] kentleri de ona bağlıdır. Bu bölgenin tümü,

Endülüs'ün mülûk-u tavaifine benzer çeşitli sultanların yönetimindedir. Her biri, din kelimesi ile biten büyük lakaplar ve gereksiz niteliklerle anılırlar. Sultanlarla tebaası aynıdır. Zengini ile fakiri eşittir. Kimse taşıdığı ada veya nitelendiği sığata layık değildir. Tabii ki Şam [Suriye], Mısır, Hicaz ve Yemen'in sahibi Selâhaddin müstesna. O, fazilet ve adaletle meşhur, adına layık biridir. Onun dışındakiler, rüzgâr gibi gelip geçici, yalancı birer şahit, dini derinden yaralayan birer lakaptan ibarettirler:

Memlekette lakaplar layık olmayanlarda;

Kasılıp aslana benzemeye çalışan kediler gibi. (İbn Cübeyr, 2003, s. 177)

Dışarıdan bir kişinin Artuklu coğrafyasında kullanılan lakaplarla ilgili algısı hakkında önemli bir örnek sunan yukarıdaki satırlar, Orta Çağ'ın en önemli seyyah, şair ve ediplerinden biri olan Ebu'l Hüseyin Muhammed ibn Ahmed ibn Cübeyr el-Kinanî (1145-1217) tarafından kaleme alınmıştır. Yazar, 1144 veya 1145 (Hicrî 539 veya 540) yılında İspanya'nın Valencia veya Hatib şehrinde entelektüel ve üst düzey bir devlet memurunun çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Kendi de iyi bir eğitimin ardından önce Muvahhidlerden bir emîrin sekreterliğini, sonrasında Granada valisinin kâtipliğini yapmıştır. Endülüslü olan İbn Cübeyr 1183'te gerçekleştirdiği ilk hac farızasının ardından kuzeye doğru seyahate çıkmış, birçok önemli şehri ziyaretinin ardından 14 Haziran 1184 (3 Rebiülevvel 580) tarihinde Mardin Artuklu meliki Kutbeddîn II. İlgazi'nin (572-580 / 1176-1184) idaresinde olan Düneysir'e¹ varmıştır. Endülüslü seyyah, bu şehre ait bahsinde el-Cezire bölgesindeki hükümdarların kullandıkları lakapların² son derece abartılı olduğunu, taşınan sıfat ve isimlerin bir o kadar kullananlara denk düşmediğini sert bir üslupla dillendirmekten çekinmemiştir. Hatta yazar eleştirilerini kuvvetlendirmek için önemli Arap edip ve şairlerinden İbn Reşik el-Kayrevânî'nin (390-456 / 1000-1064) kendisinden yaklaşık bir asır önce kaleme aldığı dizelere de yer vermektedir.

İslam dünyasının büyük sultanı Selâhaddin Eyyübî'nin kullanmayı hak ettiği lakapların fütursuzca sadece birkaç şehrin hâkimi olan hükümdarlar tarafından

¹Bugün Mardin iline bağlı Kızıltepe ilçesine denk gelen şehir, yazarın bölgeyi ziyaret ettiği dönemde önemli bir ticaret merkezi olma yolunda ilk adımlarını atmaktaydı. Detaylı bilgi için bkz. Mıynat, 2018, ss. 45-65.

²Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlüğünde, "Bir kimseye, bir aileye kendi adından ayrı olarak sonradan takılan, o kimsenin veya ailenin bir özelliğinden kaynaklanan ad" olarak tanımlanan lakap, (Komisyon, 2005, s. 1295) tarihsel süreçte şeref payesi, halife ve hükümdarların hâkimiyet alameti olarak kullanılmıştır. (Bozkurt, 2003, s. 65) Unvan ise "bir kimsenin işi, mesleği veya toplum içindeki durumu ile ilgili olarak kullanılan ad" olup, (Komisyon, 2005, s. 2036) terim olarak ise unvan halifelerin, hükümdarların, vezirlerin, başkumandanların, ulemânın ve resmî devlet görevlilerinin sıfat ve lakaplarını ifade etmektedir. (Özaydın, 2012, s. 163) Türkçe'de bu iki kelimenin, yani lakap ve unvanın eş anlamlı gibi kullanıldığı da görülmektedir.

kullanılması onun için rahatsızlık veren bir durumdur. Endülüslü yazar bu satırları yazarken Mısır ve Suriye sultanı, Eyyûbî hanedanının kurucusu Sultan Selâhaddin (567-589 / 1138-1193) henüz Kudüs'ü almamış (1187) ve İslam dünyasının kurtarıcısı ününe kavuşmamış olmasına rağmen, onun için Selâhaddin dışındakilerin kullandıkları lakaplar 'rüzgâr gibi gelip geçici yalancı şahit'ten başka bir şey değildir. Aslında yazar seyahati boyunca Eyyûbî topraklarında uzun zaman geçirmiş, *Rihle*'sinde ise Sultan Selâhaddin'in adaletini, yumuşak başlılığını ve cömertliğini, merhametini, gücünü birçok kez vurgulayarak ona hayranlığını da gizlememiştir. (İbn Cübeyr, 2003, s. 19, 31, 47, 220)

Peki, unvan ve lakap kullanımı noktasında bölgede durum İbn Cübeyr'in anlattığı kadar vahim midir? Sadece bu devre ve coğrafyaya ait bir vaka mıdır? Bu tartışmalara, eleştirilerin en odağında görülebilecek olan Artuklu meliki Kutbeddîn II. İlgazi ile başlamamız yerinde olacaktır.

II. İlgazi, 12. Yüzyılın son çeyreğinde ön yüzünde *diyademli* yan profilden çizilmiş bir büst bulunan, kesim yeri ve tarihi olmayan bir bakır sikke darp ettirmiştir. Aslında bu figür Hıristiyan olan ilk Roma imparatoru I. Konstantinos'un (303-337) paralarındakiyle aynıdır. (Bkz. Resim 1) Yunan piskopos ve kilise tarihçisi Eusebius Pamphilius (263-339) ise bu paranın hikâyesini şu şekilde anlatır:

"Kutsal inancın gücü tarafından son derece etkilenen ruhu, İmparatorun altın sikkesinde gözlerini yukarı dikerek Tanrıya bir yakarışın pozunu olarak resmedilmiş tasvirinde anlaşılabilir ki, bu para Roma dünyasında hızla yayılmıştır." (Eusebius Pamphilius, *Vita Constantini*, s. 1039)

Resim 1: Solda: Kutbeddîn II. İlgazi'nin Bakır Dirhemi / I. Konstantinos'un Altın *Solidus*unun Ön Yüzü.

Kaynak: Barber Institute Sikke Koleksiyonu, TK041 (solda) ve R3095 (sağda)

28 Ekim 312'de imparatorun en büyük düşmanı Marcus Aurelius Valerius Maxentius (306-312)'a karşı Roma'da Milvian Köprüsü Savaşı'nda kazandığı zaferin ardından kaleme alınan bu satırlarda, Eusebius'un bu zafere ve imparatorun paraları üzerindeki pozuna dini bir anlam yüklediği görülür. Konstantinos'un paralarında ilk kullanımından yaklaşık 750 yıl sonra Artuklu sikkelerinde tekrardan görülen bu tasvirin hikâyesi, pek muhtemelen Kutbeddîn II. İlgazi tarafından bilinmez; ancak Artuklu meliki tebaası üzerindeki hâkimiyetini vurgulamak için bu

figürü kendine mal etmekten çekinmez. Daha da ilginç Endülüslü seyyahın eleştirilerini doğrular biçimde, paranın arka yüzündeki unvanlar ve sıfatlar oldukça iddialı kabul edilebilir:

ایل غازی
لمو لا نا المالك العلم
العادل قطب الدين
ملك الامرا شاه
ديارباكر

İlgâzi / li mevlanâ el-Melikü'l-Âlim / el-Âdil Kutbü'd-dîn / Melikü'l-Umerâ Şâh / Diyâr Bekr.(Artuk ve Artuk,1993, s. 90, no. 46; Lane-Poole, 1875, s. 28, no. 41; Spengler ve Sayles, 1992, s. 91, no. 31)

İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki sikkede bulunan '*li mevlanâ*' ifadesi ilk dönem Türk beylikleri sikkelerinde pek görülmez iken, Stanley Lane-Poole'un da belirttiği üzere, bu bakır sikke Artuklu melikine bağlı bir vali ya da vasalı bir kişi tarafından darp ettirilmiş olabilir. (Lane-Poole, 1875, s. 28) Diğer Türkmen beylerinin sikkelerinde de sıklıkla rastlanan Arapça *melikü'l-âlim*, *melikü'l-âdil* ve *melikü'l-umerâ* unvanlarının yanında Farsça *şâh* unvanının da kullanılmış olması oldukça dikkat çekicidir.³ Bu figür, lakap ve unvanlar söz konusu Türkmen liderinin bölge üzerinde güttüğü hırs ve tutkusunun paralar üzerindeki bir yansıması olarak kabul edilebilir. Bölgedeki diğer Türkmen beylerinin yapı kitabeleri ve bastırdığı sikkelerde de benzer durumun sıklıkla tekrarlandığı görülmektedir. (Bkz. Karaçam, 2012)

973 senesinde Harizm'in merkezi Kâs'ta doğan, astronomi, matematik, geometri, fizik, kimya, coğrafya ve tarih gibi alanlarda çok sayıda eser kaleme alan sadece Türk-İslam tarihinin değil, dünya tarihinin de en önemli ilim adamlarından Bîrûnî (362-453? / 973-1061?) İslam dünyasında artan unvan ve lakap enflasyonu hakkında çarpıcı eleştirilerde bulunmaktadır. Bîrûnî, her şeyden önce Abbasi Devleti'ndeki çözülme ve erimeyi dost düşman ayrımı yapmadan kendi menfaatleri doğrultusunda hareket eden, kendilerine yardımda bulunan herkese *sahte unvanlar* tevdi etmesine bağlamaktadır. Özellikle *devle*⁴ ibaresine sahip bu unvan ve lakaplar o kadar bonkörce kullanılmaya başlanmıştır ki, saraya ait olanlar ile diğerlerini birbirinden ayırt etmek için çift sıfatlı unvanlar verilmektedir. Hatta bu çift unvanları elde etmek isteyenler çok büyük miktarda para ve hediyeyi gözden çıkarır olmuşlardır. Bu sefer de bu unvanları alanlarla, halifeye daha yakın olanları

³Bu durum yakın dönemde figürlü Artuklu sikkeleri üzerine bir eser kaleme alan William F. Spengler ve Wayne G. Sayles tarafından 'yağcılık ya da dalkavukluk' olarak nitelendirilmiştir. (Spengler ve Wayles,1992, s. 91)

⁴*Nasirü'd-devle* (devletin yardımcısı), *seyfü'd-devle* (devletin kılıcı), *amîdü'd-devle* (devletin direği), *veliyü'd-devle* (devletin dostu) vb.

(zadegânları) birbirinden ayırt etmek sorun teşkil etmeye başlamıştır. Böylece üç unsur ihtiva eden unvanlar icat edilmiştir. Hatta Pers üstün krallık fikrini temsil eden *şâhânşâh* (şahların şahı) unvanı bile kullanılır olmuştur. (Bîrûnî, 2011, s. 166)

Bîrûnî'nin satırlarından anlaşıldığına göre çığırından çıkan bu durum oldukça trajikomik bir hal almış, artık bu kişilerin unvanlarını hatırlamak bile zor olmaya başlamıştır. Kâtipler ise unvanları yazmakla ciddi zaman kaybetmektedirler. Yazar, burada mübalağaya da kaçarak onlara hitap edenlerin bu uzun hitap ve unvanlar yüzünden namaz vakitlerini bile kaçırmayla yüz yüze kaldıklarından bahsetmektedir. (Bîrûnî, 2011, s. 166)

Büveyhîlerin Bağdat'ta hâkimiyet kurdukları süreçte (334-447 / 945-1055) Abbasi halifelerini taklit etmeleri, hatta daha da ileriye gidip hiçbir anlam ifade etmeyen sahte lakap ve unvanlar dağıtmaları, vezirlerine *kâfiu'l-kufât* (mükemmeller mükemmeli), *el-kâfiu'l-evhâd* (eşsiz mükemmel), *evhadu'l-kufât* (mükemmellerin eşsizi) gibi lakaplar vermeleri Bîrûnî'nin eleştirilerinden nasibini almıştır. Bîrûnî, 2011, s. 168) Bazı Karahanlı hükümdarlarının *emîru'l-âlem* (dünyanın emîri), *seyyidu'l-ümerâ* (emîrlerin seyidi) gibi çok iddialı unvanlar kullanmalarının sonucunda, Allah'ın onları küçük düşürerek cezalandırdığını belirten Bîrûnî, buna karşılık kendi emîri Kâbûs bin Veşmgîr'in (978-981 / 998-1012)⁵ ise bu unvanlara itibar etmediğini büyük bir övgüyle anlatır. Halifelikten gönderilen mektupta kendisine *devle* kelimesiyle başlayan unvanlar teklif edilince, emîr bu mecazî unvanları kullanmak yerine Abbasi halifesi Ebû Bekr Abdülkerîm Tâi'lillâh (363-381 / 974-991) tarafından 368 (978-79) senesinde kendisine verilen *şemsü'l-meâlî* ile yetinmiştir. Hatta yazarın iddiasına göre halifeler ona *emîrü'l-mü'minîn* unvanını teklif ettiğinde, onu da reddetmiştir. (Bîrûnî, 2011, ss. 168-169)

Bîrûnî'nin ömrünün büyük kısmının, Şîî asıllı Büveyhî Devleti'nin Abbasi hilafetini kontrolüne aldığı döneme rastladığını belirtmemiz yerinde olacaktır. Abbasi halifeleri bu süreçte tamamen güçten düşmüş olup, Büveyhî emîrlerinin boyunduruğunda var olma çabası vermekteydiler. Mustekfî-Billâh (333-334 / 944-946), 333/944 yılında Abbasi halifesi ilan edilmiş, Mustekfî'nin kısa süren hilafeti döneminde ise Büveyhîler hilafet merkezi Bağdat'ı ele geçirmiştir. Büveyhî Muizzü'd-Devle Ahmed (334-356 / 945-967) 334/945-46 senesinde Bağdat üzerine yürüyerek burayı almış, ancak Abbasi hilafetini ilga etmek yerine onlarla birlikte iktidarı paylaşmayı tercih etmiştir. (Azimli, 2005, ss. 19-32; Akyol, 2018, ss. 119-130; Ünal, 2018, ss. 405-416) Halife ise asıl ismi Ahmed olan bu Büveyhî emîrine *muizzü'd-devle* lakabını tevcih ederek, onu *emîrü'l-ümerâ* ilan etmiştir. Hatta Bağdat'ın Şîî asıllı yeni Büveyhî emîrine tuğ, bilezik, saltanat alametleri, sancak vermekten de geri durmamıştır. Ancak tüm bunlar, Bağdat'taki ilk Büveyhî

⁵Bahsedilen kişi Ziyârî emîri Kâbûs bin Veşmgîr olup, 388 (998) senesinde Sâmânî ülkesinden dönerken Bîrûnî'de onunla birlikte Cürcân'a gelmiş, hatta bu çalışmada kullandığımız *el-Âsârü'l-Bâkiye* adlı eserini de ona ithaf etmiştir. (Güner, 2001, s. 44) Söz konusu eserde belki de ona yakınlığına binaen ona farklı yerlerde yaptığı övgüleri görmek mümkündür.

emîrinin gazabından kurtulmasına yetmeyecektir. Muizzü'd-Devle'nin askerleri, kendi aleyhine bazı faaliyetler yaptığını düşündüğü halife Mustekfi'nin sarayını basıp, yağmalamışlar, ardından ele geçirdikleri halifeyi Büveyhî emîrinin evine götürmüşler, ayaklarını bağlayıp, gözlerine mil çekmişlerdir. Devrik halife bu halde öleceği 338 /949 yılına kadar, saltanat sarayında tutuklu olarak kalmıştır. (İbn Tıktaka, 2016, s. 205) Halife, Ahmed'e verdiği *muizzü'd-devle* (devlete kudret veren) lakabından başka Büveyh'in diğer oğulları Hasan ve Ali'ye de sırasıyla *rüknu'd-devle* (devletin dayandığı sütun), *imâdü'd-devle* (devletin direği) lakaplarını tahsis etmiştir. Bundan sonra debdebeli unvanlar almak moda haline gelmiştir. (Hitti, 1997, s. 741) Onun esaretinin devamında, Ebû'l-Kasım, Mufî (334-363/946-974) unvanıyla halife yapılmıştır. Böylece Mustekfi devrinde Abbasi hilafeti siyasi gücünü tamamen kaybetmiş, halifelerin elinde sadece dini nüfuzu kalmıştır. Halifeler varlıklarını muhafaza edebilmek için, Büveyhî hükümdarlarına, *tacü'l-mille*, *ziyâü'l-mülk*, *gyâsü'l-ümme* gibi kendi heybetlerini azaltıp onların şanını yücelten lakaplar verecekler, (Hasan, 1986, s. 176) bu da onların iyice itibarsızlaşmasına neden olacaktır.

Aslında hilafet merkezi zayıflama sürecine Büveyhî işgalinden bir süre önce girmeye başlamıştır. Amerikalı İslam tarihçilerinden Marshal G. S. Hodgson'un belirttiği üzere, bir zamanlar genelin benimsediği halifenin otoritesi ilk olarak devletin içerisinde ücretli askerlik yapan kişilerin yeni devletçikler kurmasıyla güçsüzleştirilmiş, başkanlığını halifenin yaptığı hükümet merkezi eyaletlerde dahi kontrolü yitirmiştir. (Hodgson, 1995, s. 13) Halifenin siyasi rolü artık, sadece debdebeli unvanlar ve lakaplar vermekten çok da fazlası değildir.

UNVAN VE LAKAP KAPILARI AÇILIRKEN

Büveyhî emîrlerinin elinde halifelerin oyuncak durumuna gelmesi, dönemin bazı edebi eserlerinde bile hicvedilmiştir. 10. yüzyıl Arap seyyahı ve şairi Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbûî (ö. 390/1000?) 150 beyte yaklaşan dilenci türlerini, insanlardan para koparmak için yaptıkları kurnazlıkları ve çeşitli ülkelerdeki gezintilerini dile getirdiği *el-Kasidetü's-Sasaniyye* olarak bilinen kasidesinde Halife el-Muti'yi (334-363 / 946-974) ironik bir biçimde profesyonel dilencilerin yoldaşlarından biri olarak niteler:

“Bizim üyelerimizden bir diğeri dinin dayanak noktalarından birisi, şanı ün yapmış *el-Muti*'dir;

O ki ekmeğini düzenli taksitlerle Muizzü'd-Devle'den çıkarır.” (Seâlibî, 1958, s. 357, 371; Bosworth, 1962, ss. 211-212; Mez, 1937, ss. 135-136)

Aynı devirde Abbasi halifeleri 10. yüzyıl İslam dünyasının en önemli edip ve şairlerinden Ebû Bekir Harizmî'nin (323-383/ 935-993) sivri dilinden de kendilerini kurtaramamışlardır. Meşhur tarihçi İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310 / 923) yeğeni olan Ebû Bekîr Harizmî Bağdat, Halep gibi şehirlerde eğitim almış, Hamdânî, Sâmânî, Büveyhî topraklarında yaşamış, ancak hiçbir devlet görevinde

yer almamıştır. Devlet büyüklerine karşı yazdığı sert ve kırıcı şiirlerinden, yapmış olduğu hicivlerden dolayı zindanlarda yatmış, hatta bir defasında dilinin kesilmesinden son anda kurtulmuştur. (Demirayak, 1997, ss. 220-22) İşte bu Arap edip ve şairi, Clifford Bosworth ve Adam Mez'in de eserlerinde verdiği bir hicvinde Abbasi halifelerinin unvan ve lakapları insanlara menfaatleri doğrultusunda hesapsızca dağıttığını şu mısralarla anlatmaktadır:

“Beni ne ilgilendirir ki Abbasilerin künye ve lakap kapılarını açmaları?

Öyle bir adama unvan verdiler ki ataları onu helalarının kapıcısı bile yapmazdı.

Şu bizim halifenin elinde birkaç dirhem kaldı, o da insanlara lakapları hesapsızca dağıttı.” (Seâlibî, 1958, s. 30; Bosworth, 1962, s. 213; Mez, 1937, ss. 107-108)

11. yüzyıla gelindiğinde işin seyrinin pek de değişmediği kaynaklarda açıkça görülür. 423/1032 senesinde Irak Büveyhî hükümdarı Celâlû'd-Devle'ye (416-435 / 1025-1044) karşı isyan eden Türk askerler, hutbeyi Kirman Büveyhî emîri Ebû Kâlicâr adına okutup, onu Bağdat'a davet ederler. Bu süreçte Celâlû'd-Devle Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalır. (İbnü'l-Esir, VIII, 2008, s. 39; Güner, 1994, s. 171) Halife el-Kâim-Biemrillah (422-467 / 1030-1074) Ebû Kâlicâr'a Kâdî'l-Kudât Ebû'l Hasan el-Mâverdî'nin de bulunduğu bir elçilik heyeti gönderir. Ebû Kâlicâr heyetten kendisine *es-sultânü'l-azam* ve *melikü'l-ümemunvan*larını vermelerini isteyince, Bağdat'ın işgalci Büveyhî emîrine Mâverdî, *sultânü'l-azam* ve *melikü'l-ümemin* halifenin kendisi olduğunu, bu unvanları almasının mümkün olmadığını bildirir, sonrasında kendisine *melikü'd-devle* unvanı verilir. (İbnü'l-Cevzî, 1992, ss. 225-226) İbnü'l Cevzî'ye göre bu unvanın karşılığında Bağdat emîrinin halifeye yapacağı ödemenin peşin mi yoksa veresiyemi olacağı konusunda uzun bir pazarlık yapılmış, neticede 2.000 Sâbüri dinar, 30.000 dirhem, Sûs işi 10 ham ipek kumaş, 100 kıymetli dibace (sırmalı kumaş), 100 daha sıradan kumaş, 20 men⁶ sarısabır, 10 men kâfur, 1.000 miskal⁷ amber, 1.000 miskal misk, 300 çini tabak, ayrıca saray mensupları için 5.000 mağribi dinar, reisü'r-rüesâ Ebû Talib ibn Talib bin Eyyûb'a da 100 dinar, 5.000 dirhem ve 10 dibace giysi gönderilmiştir. (İbnü'l-Cevzî, 1992, s. 226) İbnü'l Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülük ve'l-Ümem* adlı eserindeki bu kayıtlar yukarıda verdiğimiz hicivlerdeki haklılık payını göstermesi ve bir unvanın karşılığında o devirde Abbasi halifesine ne miktarda bir ödeme yapıldığını, ne tür hediyeler sunulduğunu göstermesi açısından önemlidir.

⁶Yaklaşık 816 g'a denk gelen eski bir ölçü birimi. Abbasiler devrinde 260 dirhemlik menni İslam dünyasının kısmen her yerinde kullanılan standart ağırlık ölçülerindendir. Geniş bilgi için bkz. Kallek, 2004, ss. 105-107.

⁷4,25 g'a denk gelen ağırlık ölçü birimi. Bkz. Kallek, 2005, ss. 182-183.

Bağdat'ta hâkimiyetini tekrardan tesis eden Irak Büveyhî emîri Celâlû'd-Devle'nin (416-435 / 1025-1044) *meliku'l-mülûk* (kralların kralı) unvanı alması bazı âlimler tarafından uygun bulunurken, bu durum Mâverdî tarafından Allah'ın sıfatının bir gaspı olarak görülmüştür. (Mez, 1937, s. 87; Mez, 2000, s. 108) Dinî gayretten kaynaklanan bu tavır şu hadise dayanmaktadır:

إِنْ أَنْعَمَ الْأَسْمَاءُ عِنْدَ اللَّهِ أَنْ يَتَسَمَّى الرَّجُلُ بِاسْمِ مَلِكِ الْأَمْلَاقِ / “Allah katında en çirkin isim, bir kişinin kendisine *meliklerin meliki* ismini vermesidir.” (Buhârî, 1989, s. 6154, no. 114)

Öncesinde *şâhânşâh-ı a'zam* (büyük kralların kralı) unvanına sahip iken Celâlû'd-Devle 429/1037 senesinde rakip Büveyhî emîrleri karşısında üstünlük elde etmek için, halifeden *melikü'l-mülûk* unvanını da talep eder. Başta halife buna sıcak bakmazken, sonradan bu unvanı ona tevdi eder. Kaynaklarda belirtildiğine göre bu durum halk nezdinde büyük bir infiale yol açar. Hutbelerde bu unvanı okuyan hatipler bunun ilahî bir sıfat olduğunu ve sadece Allah'a ait olabileceğini düşünen cemaat tarafından taşlanır. Halife ise bu karışıkları durdurmak için fakihlerine bu unvanın meşru olduğunu ve “*yeryüzündeki meliklerin meliki*” manasına geldiğini bildiren bir fetva hazırlatır. Ancak *kâdî'l-kudât* (kadıların kadısı) olan Mâverdî bu yönde bir fetva vermeyi reddedecektir. (İbnü'l-Esîr, VIII, 2008, s. 66; Sümertaş, 2008, ss. 48-49; Mez, 1937, s. 136; Mez, 2000, s. 171)

İşin ilginç yanı ise aynı tarihlerde İslam dünyasında yıldızı yeni parlamakta olan Selçuklu ailesinin bazı fertleri Mâverdî'nin kullanılmasını uygun bulmadığı unvanları ele geçirdikleri bölgelerde kullanmaya başlamışlardır. Çağrı Bey (ö. 451/1059) hicrî 428 (miladî 1037) senesinde, Merv şehrini fethettikten sonra bu şehirde *melikü'l-mülûk*, (Sevim, 1993, s. 184) Tuğrul Bey ise bir yıl sonrasında Serahs'da Gazneli Mesud'a karşı elde edilen zaferin ardından, Nişabur'daki camilerde *es-sultânü'l-muazzam* unvanıyla hutbeler okutmuştur (429/1038). (Beyhakî, 2019, ss. 518-519; İbnü'l-Esîr, IX, 2008, s. 367; Râvendî, I, 1999, s. 95; Köymen, I, 2011, s. 264; Demirci ve Saçar, 2019, ss. 285-286; Genç, 2002, ss. 639-659) Selçuk Bey'in unvan ajandasında ayrıca Mâverdî'nin sakıncalı unvanlardan biri olarak gördüğü *şâhânşâh* da yer almaktaydı ki bu iki unvanı da sikkelerinde kullanmıştır. (Bkz. Resim 2) Kaderin cilvesi, Tuğrul Bey Rey şehrini ele geçirdikten sonra (435/1043-44), Mâverdî, devrin Abbasi halifesi el-Kâim-Biemrillah tarafından Selçuklu sultanına elçi olarak gönderilecektir. Sultanın yanında bir yıl kadar kalan Mâverdî, bu ziyaretinin ardından Bağdat'a döndüğünde halifeye Tuğrul Bey ile ilgili oldukça olumlu bir rapor sunmuştur. (Kallek, 2003, s. 180; Özaydın, 2001, s. 210)

Resim 2: Tuğrul Bey'in Hicrî 445 (Miladî 1053/4) Senesinde Rey Şehrinde Bastırdığı Altın Dinar, 3,60 g, 24,0 mm..

Kaynak: The David Collection, Envanter no. C477

Sikkenin arka yüzünde *Muhammed resul Allah / es-sultânü'l-muazzam / şâhânşâh / Tuğrul Bey / Ebu Talib* ifadesi okunmaktadır. (<https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/seljuks/coins/c477?back=1&show=design>, erişim: 12.12.2020)

Aslında İslam dünyasında *şâhânşâh* unvanı ilk olarak Büveyhî emîri Adûdu'd-Devle (368-372 / 949-983) tarafından tercih edilmişti. (Hitti, 1997, s. 742) Hatta bir rivayete göre hutbelerde *şâhânşâh*'ın yanında Arapça karşılığı olan *melikü'l-mülük* unvanını da kullanmaktaydı. (İbn Tagrıberdî, 1992, s. 146; Azimli, 2005, s. 26) Philip K. Hitti'ye göre ise *melikü'l-mülük* unvanı ilk olarak Adûdu'd-Devle'nin oğlu Bahâu'd-Devle (379-403 / 989-1012) tarafından kullanılmıştır. (Hitti, 1997, s. 742, n. 928) Bahâu'd-Devle'nin sikkelerinde *melikü'l-mülük* unvanına rastlanmazken, henüz hâkimiyetinin ilk yıllarında hicrî 381'de (miladî 991-2) Bağdat'ta üzerinde *el-melikü'l-şâhânşâh* ifadesinin bulunduğu gümüş dirhemler bastırdığı bilinmektedir. (Lane-Poole, 1876, s. 217, no. 682) Bunun dışında *el-melikü'l-adl şâhânşâh* unvanıyla Bağdat, Basra ve Suk el-Ahvaz'da altın ve gümüş sikkeler darp ettirmiştir. (Lane-Poole, 1876, ss. 213-217, no. 668-682)

Görüleceği üzere Mâverdi'nin alınmasını uygun bulmadığı unvanlar, aslında Celâlü'd-Devle'nin hâkimiyet yıllarından yarım asır kadar öncesinden kullanılmaya başlanmıştı. 11. asrın ikinci çeyreğinde bu unvana karşı çıkılması, Büveyhîlerin artık güçten düşmeye başlamış olmasıyla açıklanabilir. Mâverdi'nin bu tepkisi din âlimlerinin, Marshal G. S. Hodgson'ın ifadesiyle “*artık kesin bir şer’î alan belirlemeye ve halifelerin onayına bırakılmış arta kalan siyasî alan için oldukça genel bir meşrulaştırmaya kapı açmaya artık pek istekli olmadıkları*” fikriyle bağdaşmaktadır. Bu dönemde “*kapsamlı bir şer’î siyasî düzen geliştirme*” çabasına girişilmiş, bunun da öncülüğünü Mâverdi (ö. 1058) yapmıştır. Mâverdi özellikle halife otoritesinin tâbi durumdaki kişilere devredilebileceği şer’î şartları formüle etmekle ilgilenmiş ve bu yetki devri için daima zorunlu görünen düzeni ve hukukî meşruiyeti sağlamaya çalışmıştır. (Hodgson, 1995, s. 13)

Ancak Mâverdî, unvanların kullanımı konusunda oldukça hassas görünmesine karşın, 429/1037 yılında *akdâ'l-kudât* (en büyük kadı) unvanını almaktan geri durmayacaktır. Bu unvanı kullanmaya başlayınca, bazı âlimler onu ayıplamışlar ve bu unvanın da ilahi bir anlam taşıdığı yönünde yorumlar yapmışlardır. Ebü't-Tayyib et- Taberi ve es-Saymeri'ye gibi âlimler bir kimsenin bu unvanı alıp kullanmasının caiz olmadığı yönünde fetvalar vermiştir. Fakat Mâverdî, bu tür eleştirilere kulak asmayıp ölünceye kadar bu lakabı kullanmıştır. Çünkü adı geçen âlimler, vaktiyle, Celalüddeve'nin *melikü'l-mülûk* unvanı almasına itiraz etmemişlerdi. (Akyüz, 2015, s. 1177) Diğer taraftan Mâverdî'nin, *kâdî'l-kudât* (kadıların kadısı) ve *akdâ'l-kudât* (en büyük kadı) gibi ilahi olarak değerlendirilecek unvanları kullanması, diğer eylemleriyle bir tezat olarak görülebilir. Bu karmaşık ve trajikomik durum aslında bu devirde unvan ve lakap kullanımıyla ilgili standartların tamamen ortadan kalktığını göstermektedir. Kaynaklar sonraki yıllarda da belli bir standartın oluşmasının kolay olmadığını göstermektedir.

Yaşanan tüm bu olayların tanığı olan Büveyhîler devri tarihçisi Hilâl bin Muhassin es-Sâbî (ö. 448/1056), bir kısım Abbasi vezirleri ve halifelerini anlattığı *Kitabu Tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ* adlı eserinde halife el-Kâim-Biemrillâh'ın artık hak eden kişiye verilebilecek bir unvanın kalmadığından şikâyet ettiğini belirtir. Diğer taraftan yazar unvan ve lakapların olması gerektiği alanların dışına çıktığını vurgulamış, “*Küçük olanın lakabı büyük olanunkinden daha büyük oldu*” diyerek bu aşırılık ve ölçsüzlüğe dikkatleri çekmiştir. (Hilal es-Sâbî, 1958, s. 169) Bu unvanların sayısal olarak artması, eşitsiz bir şekilde dağıtılması, şatafatlı ve ağdalı kullanımların yaygınlaşması değerlerinin düşmesine neden olmuştur. Bu durum da rütbelere ve dereceleri bayağılaştırmış, hatta toplum içindeki sosyal ayrımları da bulandırmıştır. Hilal es-Sâbî, özellikle Büveyhî emîrleri Adudu'd-Devle'nin son yıllarında ve Samsâdü'd-Devle'nin (372-376 / 983-987) günlerinde bu orantısızlığın arttığını belirtir ve eserinde bunlara dair çeşitli örnekler sunar (Hilal es-Sâbî, 1958, ss. 169-170)

Büyük Selçuklu veziri ve devlet adamlarına yöneticilik sanatına dair bilgiler veren *Siyâsetnâme* adlı eserin yazarı Nizâmülmülk(1018 - 1092) unvan tevcihinde yaşanan yozlaşmaya dikkat çeken yazarlardan bir diğeridir. Bu konuya oldukça uzun bir bahis ayıran Selçuklu veziri, çarpıcı örneklerle iddialarını desteklemeye çalışmıştır. Öncelikle, taşıdığı lakabın kişinin değeri ve makamını bildirmesi gerektiğini, memleketin şereflerinden birinin lakabı korumak olduğunu söyleyen Nizâmülmülk, lakap ve unvanların sayısı arttığında ve hak etmeyen kişilere verildiğinde kıymetinin olmayacağına vurgu yapmıştır:

Bir pazarcının lakabı ile bir dihanın [köy aristokrati] aynı olunca, bir âmid [sivil vali] ile tanınmışın [marufî] lakabı arasında hiçbir fark olmayınca, her makam arasında da bir fark olmaz ve her ikisi bir olur. Bir imamın veya kadının lakabı, müînü'd-dîn (dinin yardımcısı, savunucusu) olduğu zaman, şeriat ilminden hiç haberi olmayan, belki yazmayı ve

okumayı da bilmeyen Türk çırağına [şâkird-i Türkî] veya bir Türk kethüdasına müinü'd-dîn lakabı verdikleri zaman, âlim ile cahil, kadılar ile büyüklerin çırakları arasında ne fark kalır? Lakap düzenlemesinde her ikisi bir olur. Bu doğru değildir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 105)

Devamında Nizâmülmülk, Türk ordusu emîrlerinin daima devle ibaresiyle başlayan *hüsâmü'd-devle* (devletin kılıcı), *seyfü'd-devle* (devletin kılıcı), *yemînü'd-devle* (devletin sağ kolu), *şemsü'd-devle* (devletin güneşi) ve bunlara benzer unvanlar kullandıklarını belirtir. Hâcegân (efendiler) âmidân (beyefendiler) ve diğer makam sahiplerinin (mutasarrıfân) ise *amidü'l-mülk* (saltanatın direği), *zâhirü'l-mülk* (saltanatın hâmisî), *kıvâmü'l-mülk* (saltanatın desteği), *nizâmü'l-mülk* (saltanatın düzeni) ve benzeri mülk kelimesi içeren lakaplar aldıklarını ve bu durumdan rahatsızlığını ifade eder. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, ss. 105-106)

Lakabın onu taşıyan adama uygun olması gerektiğini vurgulayan Nizâmülmülk, aynı zamanda âlimlere ve imamlara yakın olduğu için, ilmi yeterliliği olmadığı halde birilerine *mezdü'd-dîn* (dinin gücü), *şerefü'd-İslam* (İslam'ın şerefi), *seyfü's-sünne* (sünnetin kılıcı), *zeynü's-şeri'a* (şeriatın süsü), *fahrü'l-ulemâ* (âlimlerin ihtiharı) ve benzeri lakapların verilmesine hükümdarların müsaade etmemeleri gerektiğini yazar. *Din ve İslam* ibareli lakapların âlimlere, *devle* ve *mülklü* lakapların ise hâcelere [efendilere] ait olduğunu, herkesin derecesini bilmesi ve ibret almaları için, bu unvanları hak etmedikleri halde kullananların cezalandırılması gerektiğini belirtir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, ss. 112-113) Bütün bu işleri düzene koyacak, yürütecek, lakapları tekrar kendi sistemine oturtup, kötü usulleri kaldıracak kişi ise hükümdar tarafından atanacak vasıflı ve marifetli bir vezirdir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 113)

Bu noktada Selçuklu veziri, Gazneli Sultan Mahmud'un devrinin halifesinden yeni unvan ve lakaplar elde etmek için giriştiği çabayı oldukça geniş bir biçimde anlatır. Bu hikâyeye göre Gazneli Devleti'ni büyük bir sultanlık haline getiren Mahmut (388-421 / 998-1030) tahta çıktığında devrin Abbasi halifesi el-Kâdir-Billâh'tan (381-422 / 991-1031) bir lakap istemiş, halifede kendisine *yemînü'd-devle* ismini verip, göndermiştir. Sultan Mahmud Horasan ve Hindistan'da birçok şehri alarak Kuhistân-ı Irak'a gelip Rey, Isfahan, Hemedan'ı da toprakları arasına katmış, Taberistân da kendisine tâbi olduğunu bildirince Bağdat'a bir elçilik heyetiyle beraber hediyeler göndermiş ve kendisine yeni lakaplar verilmesini istemiştir. Nizâmülmülk'ün kaydına göre bu istek kabul görmemiş, bunun üzerine Gazneli sultanı Bağdat'a yeni bir heyet göndererek isteğinde ısrarcı olmuştur. Kendisinin Maverâünnehir'den Çin ve Maçın hududuna kadar hilafeti temsilen cihat ettiğini, Hindistan ve Irak'ı fethettiğini ve hatta kendisine tabi olan Semerkant emîrine⁸ bile *zâhirü'd-devle*, *müin-i hâlifetullah*,

⁸Burada Karahanlıların Batı kolunun hakanından bahsetmektedir ki bu kişi halife Kadirbillâh'ı tanıyarak, Abbasi hilafetini ilk tanıyan Karahanlı hükümdarı olan İlig Han Nasr (388-403 / 998-1013) olmalıdır. Bastırdığı sikkelerde kullandığı *mevla emîrü'l-müminîn* lakabından da bu doğrulanmaktadır. (Özaydın, 2001, s. 406)

melikü's-şark ve's-sîn gibi üç farklı unvan ve lakap verildiğini, ancak kendisine ancak bir lakabın reva görüldüğüne dair haberi halifeye ulaştırmıştır. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 106) Bunun üzerine halife Sultan Mahmud'a:

Lakap, bir adam için öyle şeref ki, onunla o adamın itibarı artar. Dünya onu bu lakapla tanır. İnsanın adı olur, baba ve anne koyar; künyesi olur, kendisi koyar ve lakabı olur, padişah verir. Bu üçünden fazla olan, fuzuli ve gülünç olur. Hiçbir akıllı adam gülünçlüğü ve imkânsızlığı kendisine reva görmez... mülk ve millet de liyakat ve maharet gösterince, padişah veya halife akranı arasında temayüz etmesi ve onlara üstün olması için şeref nişanesi olarak bir lakap ihsan eder. İster padişahın ister halifenin verdikleri lakap olsun, büyüklüğü, mevki ve yüksekliği dolayısıyla, insanlar onu artık padişahın verdiği adla çağırırlar. O, onun lakabıdır. Bu üç bir tarafa bırakılacak olursa, alınan bir lakap lüzumsuz olur. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, ss. 106-107) şeklinde cevap verir ve ekler:

Hakan [Semerkant'taki Karahanlı hakanı], cahil ve Türk'tür; bir taşra bölgesinin hükümdarıdır. Onun ricasını cahilliği ve onore edilmesi için yerine getirdik. Sen her bilgiden anlarsın, bana da yakınsın. Senin hakkındaki niyetimiz insanların konuşacağı ve yazı ile yazacağı, cahillerin yapacağı tevkiden, bir şeyden daha iyidir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 107)

Yine İranlı yazarın kaydına göre bu cevap karşısında Sultan aciz kalsa da halen yeni lakaplar elde etme konusunda ısrarcı olmuştur. Sultan Mahmud sarayında ve haremde bulunan Farsça okumayı da bilen bir Türk kadından, hakanın sarayına sızıp halife tarafından ona gönderilen ahitnameyi çalıp kendisine getirmesini ister. Bu kadın ise çeşitli entrikalarla oğlu ile birlikte hakanın sarayından bu ahitnameyi alıp Sultan Mahmud'a getirmiştir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, ss. 107-111) Sultan ahitnameyi âlim ve kâmil bir zat ve pek çok hediyelerle birlikte halifenin sarayına gönderir. Bu ahitnamenin Semerkant çarşısında bir hizmetkârı tarafından iki çocuğun elinde çekiştirilirken görüldüğünü ve halifeye duyulan saygıya binaen satın alınıp kendisine ulaştırıldığını belirten bir mektup yazar. Aynı zamanda yeniden üç unvan tevcih ettiği Semerkant emîrinin bu fermanın değer ve şerefini bilmediğini, buna kendisinin layık olduğunu vurgular. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 111)

Bu âlim zat halifenin sarayında altı ay kalmasına rağmen Sultan Mahmud için yeni bir lakap almayı başaramayınca:

Eğer dünyanın bazı taraflarında bir padişah zuhur eder de, İslam'ı yüceltmek için kâfirlere kılıç sallar; müşriklerle savaşır, puthaneleri mescit yapar, dar-ı İslam yapar, müminlerin emiri ondan uzak olur, arada büyük nehirler, yüksek dağlar, korkunç çöller bulunur; vuku bulan hadisler, her zaman arz edilemez. Padişahın istedikleri yerine getirilmezse, o padişahın, bir şerifi onun (halifenin) naipliğine getirmesi ve ona uyması uygun mudur, değil midir?

Şeklinde bir fetva yazıp, Bağdat baş kadısına ulaştırır. Neticede baş kadının devreye girmesiyle halife ikna olur. Ve daha önce vermiş olduğu *yeminu'd-devle* lakabının yanında *emîrü'l-mille* lakabını da verir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 111)

Nizâmülmülk tarafından anlatılan bu kurgusal hikâyede aslında birçok tutarsızlık mevcut olup, satır aralarında pek muhtemelen Nizâmülmülk'ün kendi fikirlerini de yansıtan ifadeler mevcuttur. Belki de Selçuklu veziri, küçük bir lakap ya da unvanın ne kadar değerli olduğunu ve hak etmek için büyük bir çaba gerektiğini bu anekdot ile aktarmak istemiştir. Hatta Nizâmülmülk o devirde Sultan Mahmud gibi bir hükümdarın bile bir lakap almak için ne kadar uğraştığını gösterirken, kendi devrinde en küçük kişiye bile yedi veya on unvandan az bir lakapla hitap edildiğinde öfkelenip, incindiğini belirterek durumun vahametini dikkat çekmiştir. (Nizâmü'l-Mülk, 1998, s. 112)⁹Ancak halifenin hak etmeyen kişilere hak ettiklerinden fazla lakaplar verdiğini de bu hikâyeye göstermiş olur.

Kaynaklarda Mahmud'un, yukarıda zikrettiğimiz unvanlardan başka *gazi*, *sultân*, *nizâmü'd-dîn*, *kehvü'd-devle* ve *'l-İslam* gibi unvan ve lakapları da Abbasi halifesinden aldığına dair bilgiler mevcuttur. (Merçil, 2003, ss. 362-365) Gazneli Mahmud ile halife arasında böyle bir sürecin yaşanıp yaşanmadığını tam anlamıyla bilemesek de gerçekten Gazneli sultanının çağdaşlarına göre daha mütevazî unvan ve lakaplar kullandığını belirtmeliyiz. Gazneli Mahmud'un saray şairlerinden olan Ferruhî-yi Sîstânî'nin (ö. 429 / 1038) bir şiirinde diğer hükümdarların aldığı unvanları küçük görmesi, sultanın bir unvana ihtiyacı olmadığını belirtmesi, onun adının tüm unvan ve lakaplardan daha yüce olduğunu vurgulaması unvan veren makama güçlü bir sitem olarak görülebilir:

Senin nâmın bütün şahların nâmını siler süpürür; Bundan sonra Şahnâme değerini kaybeder.

Ey soylu efendi!, senin hiçbir lakaba ihtiyacın yok; senin adın üç yüz unvandan daha büyük ve daha yücedir.

⁹Siyâsetnâme'deki hikâyenin farklı bir versiyonu 15. yüzyılda İran şairleri hakkında bir tezkire kaleme alan Türk asıllı müellif Devletşah Semerkandî tarafından verilir. Bu anlatıma göre, Sultan Mahmud, Gazne ve Horasan'ı fethettikten sonra hilafet makamından bir lakap ile şereflendirilmesini ister. Elçi olarak ise devrin önde gelen Arap şairlerinden ve Arap dili ve edebiyatı âlimi Ebû Mansûr es-Seâlibî (ç. 429/1038) Bağdat'a gönderilir. Es-Seâlibî bu vazife için bir yıl kadar orada kalmasına karşın bir sonuç elde edemez. Nihayetinde tekrardan halifenin huzuruna çıkarak Sultan Mahmud'un haşmet ve görkem sahibi bir hükümdar olduğunu, dinin bayrağını yüceltmek için çalıştığını, binlerce putperest tapınağını camiye çevirdiğini, yine binlerce kişi İslamiyet'le şereflendirdiğini bildirir. Dolayısıyla böyle dindar, mücahid ve gaziyi lakaptan mahrum bırakmak doğru olmayacaktır. Halife ise Seâlibî'nin söylediklerine katılmakla birlikte Mahmud'a, bir kölenin oğlu olması dolayısıyla lakap vermenin uygun olmayacağını söyler. Ancak sonrasında adamlarıyla yaptığı müşaverenin neticesinde Sultan Mahmud'a *sultân-ı yemidnü'd-devle veliyyu emîrü'l-mü'minîn* tarzında bir unvanı uygun görür. (Devletşah, 1977, ss. 67-68)

Her nerede biri "Mahmud" dese, senin yaptıklarının engin şümülü ve varlığının asilliğinden insanlar onun kimi kastettiğini bilir.

İkna oldum ki, hiçbir lakap Mahmud'dan iyi değildir; bu söz herkes için aşikâr ve meşhurdur.

Senin adın mizacın ile bağlantılıdır, senin mizacın ise adınla ilişkilidir; Helal olsun bir isim ve bir mizaç ile bir araya gelene ve mana ile dolu olana.

Şüphesiz her sıradan hükümdarın lakabından türettiği övgü senin için yalnız utanç kaynağı olarak görünür. (Ferruhî-yi Sîstânî, 1311, ss. 81-82; Bosworth, 1962, s. 222)

Orta Çağ İslam dünyasındaki unvan veya lakap tevcihinde ve kullanımındaki yozlaşmaya dikkat çeken bir diğer kişi modern tarihçiliğin ve sosyolojinin en önemli öncülerinden biri olan İbn Haldûn'dur(1332-1406). Meşhur *Mukaddime*'sinde yazar, Abbasi halifelerinin, devletlerinin başlangıcından sonuna kadar, halifelerin ortak lakabı olan *emîrû'l-mü'minîn*in dışında birbirlerinden ayırt edilmelerini sağlayacak *seffâh*, *mansûr*, *mehdî*, *hâdî*, *reşîd* gibi sıfatlar kullandıklarını, bunun da amacının isimlerinin halkın ağzında eskiyip yıpranmasını engellemek olduğunu söyler. (İbn-i Haldûn, 2004, s. 316)

Yazara göre Abbasi hilafeti zayıflayıp, misyonunu kaybetmeye başladığında Müslümanların birliği parçalanmış, bütün hükümdarlar *sultân* olarak isimlendirilir, artık her biri farklı lakaplar kullanıyor olmuştur. Bu süreçte halifeler doğudaki Acem (Arap olmayan) hükümdarlarına *devle* ve *mülk* kelimesi içeren ve onların kendilerine itaat ettiklerini ve bağlı olduklarını hissettirecek lakaplar veriyorlardı. (İbn-i Haldûn, 2004, s. 317) Ancak halifeliğin etkisi tamamen ortadan kalkınca, bu hükümdarlar, kendi lakaplarının yanında *nâsır* ve *mansûr* gibi devletin yardımcısı ve destekçisi olduklarını gösteren değil, doğrudan devletin başında bulunanlara özgü lakaplar kullanmaya başlamışlardır. Böylece daha önceki bağılıklarından kurtulduklarını hissettirmektedirler. Bu lakaplar genelde *esedü'd-dîn*, *nâsırü'd-dîn* gibi dine izafe edilen lakaplar olmaktadır. (İbn-i Haldûn, 2004, s. 317)

Yukarıda verdiğimiz bilgileri teyit eden bilgilerin yanında, İbn Haldûn ayrıca müstakil bir hilafet tesis edilen Endülüs Emevi Devleti'ne de dikkatleri çeker. Ona göre Endülüs'te de durum pek farklı değildir. Başlangıçta Endülüs Emevileri, hem kendi selefleri kullanmadığı hem de hilafetin merkezinden uzak olduklarından bu tür lakaplar kullanmadılar. Ancak 10. Yüzyılın başlarında devletin başına geçen III. Abdürrahim'den (300-350 / 912-961) itibaren Endülüs Emevi hükümdarları da isimlerinin yanlarında bir lakap kullanmaya başladılar. Abdurrahman, hicrî 317 (miladî 929) senesinde Endülüs Emevi tarihinde ilk defa *halife* ve *emîrû'l-mü'minîn* unvanlarını kullanmıştır. (İbnü'l-Esîr, VII, 2008, s. 188; Yıldız, 1988, s. 154) Selefleri genellikle *emîr* unvanıyla yetinirken, III. Abdurrahman yeni aldığı mezkûr unvanlarına *nâsır-lidînillahî* (Allah'ın dininin

yardımcısı) da eklemekten geri durmamıştır. Kendisinden sonraki hükümdarlar da onu örnek olarak isimlerinin yanında, halifeler üzerinde kurdukları hâkimiyete bağlı olarak *nasır, mansûr, mu'tasım, mu'temîd* ve *muzaffer* gibi sıfatlarla güçlendirilmiş lakaplar kullanmışlardır. (İbn-i Haldûn, 2004, ss. 316-318) İbn Haldûn, Endülüslü şair İbn Şeref el-Kayrevânî'den (390-460 / 1000-1067) onları kınayan bir şiir paylaşarak aslında yaşananlarla ilgili kendi hislerini de ortaya koymuştur:

“Beni Endülüs'ten soğutan şeylerden biri de

Orada duyduğum Mu'tasım ve Mu'tezîd isimleridir

Bunlar layık olunmadan kullanılan hükümdar isimleri olup

Kedinin aslan şekli almak için kendini şişirmesine benziyor.” (İbn-i Haldûn, 2004, s. 217,317)¹⁰

Yine Mısır'da hilafetini ilan eden Şîi asıllı Fatımî Devleti'ndeki (297-567 / 909-1171) halifelerin de bu trende uydukları açıkça görülür. Bazı Fâtımî halifelerinin yarım sayfa tutan unvan ve lakaplara sahip oldukları bilinmektedir. (Özaydın, 2012, s. 163) Ayrıca Şîi Fatımî halifeleri, başta vezirleri olmak üzere, devlet içerisindeki üst düzey idarecilere, kendilerine bağlılıklarını bildiren hükümdarlara ve yerel yöneticilere çok sayıda unvan ve lakap taltif etmekten geri durmamışlardır. Halife el-Hâkim-Biemrillâh (386-411 / 996-1021) da ilk zamanlarda unvanları bol bol dağıttıktan sonra, 408/1017 yılında en yüksek yedi unvan hariç, hepsini kaldırmıştır. Ancak daha sonra eski uygulamalar tekrardan hâkim olmuştur. (Mez, 1937, s. 87; Mez, 2000, s. 108)

SONUÇ

Orta Çağ İslam dünyasında gerek hükümdarlar ve halifelerin, aynı zamanda yerel yöneticiler ve makam mensuplarının unvan ve lakaplarının çokluğu ve bunların ihtişamıyla gururlandıkları görülür. Devrin hükümdarları bu unvan ve lakapları gerek hutbelerde okutarak gerek sikkelerde nakşederek gerekse devletlerarası yazışmalarda kullanarak statülerini, nüfuzlarını güçlendirmek istemişlerdir. Esasında halife, İslam dünyasında hukukî meşruiyetin tevdî edildiği kişi olarak kabul edilmektedir. Bir bağımsız hükümdar sahip olduğu topraklardaki meşruiyetini kanıtlamak için, halifeden icazet almalı ve unvanını halifeye resmen onaylatmalıdır. (Hodgson, 1995, s. 58) Ancak Abbasi Devleti'nin 9. yüzyılın ikinci

¹⁰Benzer dizeler yukarıda belirtildiği üzere, İbn Cübeyr tarafından İbn Şeref el-Kayrevânî'den nakledilmiştir. İbn Reşîk el-Kayrevânî (1000-1064) ve İbn Şeref el-Kayrevânî (1000-1067) nisbelerinden anlaşılacağı üzere, günümüzde Tunus'ta bir şehir olan Kayrevân'da dünyaya gelmişlerdir. Aynı devrin ve şehrin edip ve şairi olarak bu iki insan edebiyat meclislerinde yan yana gelmişler, birbirlerinin şiirlerinden haberdar olmuşlar, birbirleriyle şiirler yoluyla atışmışlardır. (Bkz. Şensoy ve Küçüksarı, 2019, ss. 3-7)

yarısından itibaren zayıflama sürecine girmesi, *tevâif-i mülûk* devletlerinin kurulması, nihayetinde hilafet merkezinin Şîi Büveyhîler tarafından işgali, halifelerin siyasi otoritelerini büyük oranda kaybetmelerine sebebiyet verecektir. Tarihî kaynaklarında açıkça gösterdiği üzere, verilen unvan ve lakaplar çok iddialı ve şatafatlı olmaya başlamış, hak etmeyen kişilere belli ücret karşılığında unvanlar dağıtılmış, halifeler ve hükümdarlar çok sayıda unvan ve lakabı kullanmaktan çekinmemiştir. Böylece unvan ve lakap kullanımında büyük bir enflasyon baş gösterdiği gibi, miktarı artan her şey de olduğu gibi bunların değerleri de iyice düşmüştür. Bu durum devrin şairleri tarafından hicivlere bile konu edilerek alaya alınmıştır. Böylece söyleyebiliriz ki tarihçiler için sadece unvan ve lakaplar üzerinden İslam dünyasındaki hükümdarların nüfuz ve konumunu yorumlamak, en azın azından söz konusu devirler için, hiç de kolay olmayacaktır.

Anlaşılan Bağdat'taki halifeler, efendileri gibi hareket eden Büveyhî emîrleri güçten düştükçe, sesini yükseltmeye, en azından sünnî Müslüman hükümdarlar üzerindeki otoritelerini ve nüfuzlarını hissettirmeye çalışmışlardı. Bu sıralarda Selçukluların sünnî rakip olarak Şîi Büveyhîlerin karşısına çıkması da, otoritesini yeni yollarla kabul ettirmek isteyen Abbasi halifesi tarafından olumlu karşılanacaktır. (Hodgson, 1995, s. 57) Ancak, Marshal G. S. Hodgson'ın yazdığı gibi, Abbasi hilafetini Şîi Büveyhî boyunduruğundan kurtaran Selçukluların da halifeleri kendi siyasetleri lehine kullanmaya çalıştıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. (Hodgson, 1995, s. 59) Dahası gerek Selçuklular gerekse mahiyetlerindeki Oğuz Türklerinin kurdukları devletlerde bu iddialı unvan ve lakap kullanımları devam etmiştir.

KAYNAKÇA

Akyol, E. (2018). Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti 334/945 – 447/1055. *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3, 119-130.

Akyüz, V. (2015). Mâverdi ve Hukuk. Ali Çetinkaya ve Abdullah Karaman (ed.), *Doğudan batıya düşüncenin serüveni, İslam düşüncesinin altın çağı-5* içinde (ss. 1175-1196). İstanbul: İnsan Yayınları.

Artuk, İ. ve Artuk, C. (1993). *Artukoğulları sikkeleri*. İstanbul: Sümer Kitabevi.

Azimli, M. (2005). Sünnî hilafete tahakküm kurmuş bir Şii hanedan: Büveyhîler. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 19-32.

Beyhakî, (2019). *Târîh-i Beyhakî*, Necati Lugal (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bozkurt, N. (2003). Lakap. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 65-67.

Bosworth, C. E. (1962). The Titulature of the early Ghaznavids. *Oriens*, 15, 210-233.

Buhâri, (1989). *Sahih-i Buhâri ve tercümesi. Kitâbu'l Edeb.* Mehmed Sofuoğlu (çev.), İstanbul: Ötüken Yayınları.

Demirci, M. ve Saçar, S. (2019). Selçukluların Nişâbur'a girişi ve Gazneli bürokrasisinin tepkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 281-292.

Devletşah, (1977). *Devletşah tezkiresi.* Necati Lugal (çev.), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Ebû Reyhan el-Bîrûnî, (2011). *Maziden kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, D. Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.

Eusebius Pamphilius. *Vita Constantini (The Life of Constantine)*, Book IV, Chapter 15, s. 1039 ([http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_\[Schaff\]_EN.pdf](http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339,_Eusebius_Caesariensis,_Vita_Constantini_[Schaff]_EN.pdf)) (erişim: 12.12.2020)

Ferruhî-yi Sîstânî, (1311). *Divan.* Ali Abdurresulî (ed.), Tahran.

Genç, S. (2002). Tuğrul Bey zamanında Selçuklu-Abbâsî ilişkileri. Hasan Celal Güzel ve diğerleri (ed.), *Türkler*, C. 6 içinde (ss. 639-659). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Güner, A. (1994). Ebû Kâlicâr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, 171-172.

Güner, A. (2001). Kâbûs b. Veşmgîr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 43-44.

Hasan, İ. H. (1986). *Siyasi-dini-kültürel sosyal İslam tarihi*, C. 4, Komisyon (çev.), İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Hilâl bin Muhassin es-Sâbî (1958). *Kitabu tuhfetü'l-ümerâ fî târihi'l-vüzerâ.* Abdüsettâr Hamid Ferrâc (nşr.), Kahire: Mektebetü'l A'yân.

Hitti, P. K. (1997). *Siyasi ve kültürel İslam tarihi III*, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Hodgson, M. G. S. (1995). *İslam'ın serüveni, bir dünya medeniyetinde bilinç ve tarih.* C. II, Metin Karabaşoğlu (çev.), İstanbul: İz Yayıncılık.

İbn Cübeyr (2003). *Endülüs'ten Kutsal Topraklara.* İsmail Güler (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.

İbn Tagrıberdî, (1992). *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire.* IV, Muhammed Hüseyin Şemseddin (ed.), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Tıktaka, (2016). *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halfeler, Vezirler Tarihi, 632-1258).* Ramazan Şeşen (çev.), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

İbn-i Haldûn, (2004). *Mukaddime, Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübtedei ve'l-Haber Fi Eyyâmi'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Züveyi's-Sultânu'l-Ekber*. Halil Kendir (çev.), Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı.

İbnü'l-Cevzî, (1992). *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. XV, Muhammed Abdulkadir Ata ve Mustafa Abdulkadir Ata (ed.), Beyrut: Daru'l Kutubi'l İlmiyye.

İbnü'l-Esîr, (2008). *İslam Tarihi, el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*. C. 7-8-9, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özyayın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe (çev.), İstanbul: Hikmet Neşriyat.

İbnü'l Kesir, (2017). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. XII, Mehmet Keskin (çev.), İstanbul: Çağrı yayınları.

Kallek, C. (2004). Men. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, 105-107.

Kallek, C. (2005). Miskal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, 182-183.

Karaçam, H. (2012). *Artuklu kitabeleri (1102-1409)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Komisyon, (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Köymen, M. A. (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Lane-Poole, S. (1875). *Coins of the Urtukî Turkomans, the International Numismata Orientalia*. Londra: British Museum.

Lane-Poole, S. (1876). *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, II, Mohammanan Dynasties*.Londra: British Museum.

Mesûdî, (2018). *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*. Ramazan Şeşen (çev.), İstanbul: Bilge KültürSanat.

Merçil, E. (2003). Mâmur-ı Gaznevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 362-365.

Mez, A. (1937). *Renaissance of Islam*. Londra:Luzac and Co.

Mez, A. (2000). *İslam'ın Rönesansı – X. Yüzyılda İslam Medeniyeti*. Salih Şaban (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.

Mıynat, A. (2018). Gümüş sikkeler ve çağdaş yazılı kaynaklar ışığında bir Artuklu Şehri Düneysir'in (Koçhisar-Kızıltepe) yükselişi (12.-13. yüzyıllar). *Tarih Okulu Dergisi*, 33, 45-65.

Nizâmü'l-Mülk, (1998). *Siyâset-Nâme*. Mehmet Altay Köymen (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özaydın, A. (2001). Kâim-Biemrillâh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 210-211.

Özaydın, A. (2001). Karahanlılar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 404-412.

Özaydın, A. (2008). Büyük Selçuklularda unvan ve lakaplar. Abdülkerim Özaydın ve diğerleri (haz.), *Prof. Dr. Işın Demirkent'e Armağan* içinde (ss. 421-433), İstanbul: Dünya Yayıncılık.

Özaydın, A. (2012). Unvan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, 163-166.

Râvendî, (1999). *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*. C. I, Ahmet Ateş (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Seâlibî, Ebû Mansûr, (1956-1958). *Yetimetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*. I-IV, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (nşr.), Kahire.

Sevim, A. (1993). Çağrı Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, 183-186.

Spengler, W. F. ve Sayles, W. G. (1992). *Turkoman figural bronze coins and their iconography, The Artuqids*. Wisconsin: Lodi, Clio's Cabinet.

Sümertaş, B. (2008). Mâverdî ve Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 31-64.

Şensoy, S. ve Küçükşarı, M. (2019). İbn Şeref el-Kayrevânî'nin Şiirlerinde Şikâyet Teması. *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 1-19.

Tüccar, Z. (1999). İbn Reşîk el-Kayrevânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 20, 247-249.

Tümer, G. (1992). Bîrûnî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, 206-215.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devlet teşkilatına medhal*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.

Ünal, G. (2018). Büveyhîler hilafeti Abbâsilerden neden almadılar?. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (3), 405-416.

Yıldız, H. D. (1988). Abdurrahman III. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, 152-155.

<https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/dynasties/seljuks/coins/c47?back=1&show=design> (erişim: 12.12.2020)

Yayın Geliş Tarihi: 05.01.2021
Yayına Kabul Tarihi: 04.04.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.854274>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 661-677
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

PROSEDÜREL DEMOKRASİ VE HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ

Faik KURTULMUŞ*

Öz

Hukukun üstünlüğü, liberal demokrasinin bir şartı olarak kabul edilse de prosedürel demokrasinin bir şartı olarak görülmemektedir. Bu makale, Robert Dahl'ın sunduğu prosedürel demokrasi tanımını merkeze alarak hukukun üstünlüğünün prosedürel demokrasinin de gereği olduğunu savunmakta ve prosedürel demokrasi ile hukukun üstünlüğü arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu makale üç iddiayı savunmaktadır. İlk, prosedürel demokrasi için şart olan hakların güvence altına alınması ve seçimlerin adil ve özgür olmasının sağlanması için hukukun üstünlüğünün tesis edilmesi gereklidir. İkinci olarak, prosedürel demokrasinin temel amaçlarından biri olan dikey hesap verebilirliğin, seçmenlerin seçilenlerden hesap sorabilmesinin, sağlanmasında hukukun üstünlüğü büyük önem taşır. Son olarak, hukukun üstünlüğüyle ilgili sistematik kusurlar, prosedürel demokrasinin gereklerinin kısmen yerine getirildiği rejimlerin daha otoriter rejimlere dönüşmesini kolaylaştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Liberal Demokrasi, Prosedürel Demokrasi, Hukukun Üstünlüğü, Demokratik Gerileme, Dikey Hesap Verebilirlik.

PROCEDURAL DEMOCRACY AND THE RULE OF LAW

Abstract

It is commonly thought that while the rule of law is a requirement of liberal democracy it is not a requirement of procedural democracy. Using Robert Dahl's account of procedural democracy, this article examines the relationship between the rule of law and procedural democracy. It argues that the rule of law is, in fact, a requirement of procedural democracy. This article defends three claims. First, the protection of political liberties, and free and fair elections, which are both essential for procedural democracies, depend on the rule of law. Second, the absence of the rule of law undermines the relationship of vertical accountability between politicians and voters—an essential aspect of procedural democracy. Finally, shortcomings of a regime with respect to the rule of law facilitates democratic backsliding in regimes that partially satisfy the requirements of procedural democracy.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Kurtulmuş, F. (2021). Prosedürel demokrasi ve hukukun üstünlüğü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 661-677.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sabancı Üniversitesi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-0973-7610 faik.kurtulmus@sabanciuniv.edu.

Keywords: *Liberal Democracy, Procedural Democracy, Rule of Law, Democratic Backsliding, Vertical Accountability.*

GİRİŞ

Hukukun üstünlüğü demokrasinin bir şartı mıdır? Literatürdeki birçok demokrasi tanımına göre, bu sorunun cevabı olumsuzdur. Örneğin Schumpeter, Przeworski ve Dahl'ın demokrasi tanımları, hukukun üstünlüğünü demokrasinin şartları arasında saymaz (Dahl, 2017; Przeworski, 1991; Schumpeter, 2010). Fakat söz konusu olan *liberal* demokrasi ise hukukun üstünlüğü demokrasinin şartlarından biri olarak kabul edilmektedir (Diamond, 1999, ss. 11-12; Møller ve Skaaning, 2013, s. 144; Rhoden, 2015). Liberal demokrasi kuramı, siyasi rekabetin şartları kadar siyasi gücün sınırları (temel anayasal haklar) ve nasıl kullanılacağı (güçler ayrılığı, denge ve denetleme mekanizmaları) ile ilgili şartları da demokrasi tanımının içine aldığından bu şaşırtıcı değildir. Bu yaklaşıma, göre demokrasi tanımımız prosedürlerin ötesine gitmediği takdirde hukukun üstünlüğü demokrasinin bir şartı değildir. Bu kanaati şöyle özetleyebiliriz: liberal demokrasiye göre hukukun üstünlüğünü şart kılan liberal demokrasinin demokratik değil liberal unsurudur. Örneğin, Møller ve Skaaning sundukları farklı demokrasi anlayışları tipolojisinde hukukun üstünlüğünü demokrasinin şartı görmeyen liberal demokrasi anlayışını diğer anlayışlardan ayıran özellik olduğunu varsayarlar (2013, s. 144). Bu makale, bu kabulün hatalı olduğunu, hukukun üstünlüğünün prosedürel anlamda demokrasinin var olabilmesinin ön şartı olduğunu savunmaktadır.

Bu makale, hukukun üstünlüğünü tanımladıktan ve Dahl'ın prosedürel demokrasi tanımını sunduktan sonra prosedürel anlamda demokrasinin var olması için hukukun üstünlüğünün şart olduğunu göstermeye çalışacaktır. Bu iddia iki temel gözleme dayanmaktadır. İlkin, prosedürel anlamda demokrasi için belirli özgürlüklerin (ifade özgürlüğü gibi) ve belirli kurumların (özgür, adil ve düzenli yapılan seçimler gibi) varlığı şarttır. Latin Amerika'daki kusurlu demokrasileri inceleyen siyaset bilimci Guillermo O'Donnell'in de vurguladığı gibi, bu kurumların işlemesi ve özgürlüklerin korunması için de hukukun üstünlüğü gereklidir (2001; 2004). İkinci olarak, prosedürel anlamda demokrasideki temel ilişki dikey hesap verebilirlik ilişkisidir: seçimler aracılığıyla seçmenler seçilenlerden hesap sorarlar (Schmitter ve Karl, 1991, s. 76). Hukukun üstünlüğü, dikey hesap verebilirlik ilişkisi için şart olan (bilinir ve riayet edilen) mesuliyet dağılımı ve gerekli bilgi akışının sağlanmasında kilit bir rol oynamaktadır. Bu yüzden, hukukun üstünlüğü yoksa seçmenlerin seçilenlerden anlamlı bir şekilde hesap sorması güçtür. Bu iki nedenle, demokrasiyi sadece prosedürel şekilde tanımlasak bile hukukun üstünlüğü demokrasi için şarttır. Hem prosedürel anlamda demokrasinin hem de hukukun üstünlüğünün şartları farklı derecelerde sağlanmış olabilirler. Hukukun üstünlüğünün tesisindeki kusurlardan dolayı demokrasi için şart olan özgürlüklerin tam olarak güvenceye alınmadığı ya da seçimlerde bazı kusurların olduğu kısmen demokratik rejimler vardır. Bu rejimlere baktığımızda hukukun üstünlüğü ile demokrasi arasındaki ilişkinin başka bir yönünü görmek mümkündür. Makalenin

son bölümü, hukukun üstünlüğündeki kusurların bu kısmen demokratik rejimlerin daha otoriter rejimlere evrilmesini kolaylaştırdığını savunacaktır.

Makale prosedürel demokrasi ile hukukun üstünlüğü ilişkisiyle sınırlı. Liberal demokrasinin şartlarından biri olan denge denetleme mekanizmaları ve güçler ayrılığına bu makalede değinmeyeceğim. Bunun üç gerekçesi var. İlki pratik: tek bir makalede bu kurum ve pratiklerin prosedürel demokrasiyle ilişkisini layıkıyla tartışmak mümkün değil.¹ İkinci gerekçe ise teorik. Demokrasiyi tanımlarken hem değer yargılarından hem de ampirik verilerden yola çıkarız. Bu tanımların bir testi ise tanımlarımızın paradigmatik bazı örnekleri tartışmaya yer bırakmayacak şekilde doğru kategorize etmesidir. Eğer sunduğumuz tanım Kaddafi dönemi Libya'yı demokrasi olarak kategorize ediyorsa ya da Attlee dönemi Birleşik Krallık'ı demokrasi değil diye kategorize ediyorsa demokrasi tanımımızın tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir. Denge denetleme mekanizmaları ve güçler ayrılığını demokrasi tanımımıza dahil etmek, tanımımızın bu testi geçmesini paradigmatik örneklerden biri olan Birleşik Krallık için güçleştirecektir. Bilindiği gibi, son dönemlerdeki değişikliklerden önce, Birleşik Krallık parlamentosunun yasama yetkisi sınırsızdı. Birleşik Krallık anayasal geleneğinin başlıca otoritelerinden A. V. Dicey'ye göre: "parlamentonun her yasayı yapma ya da ilga etme yetkisi vardır; ve hiçbir kişi ya da kurumun bu yasaları iptal etme ya da riayet etmeme hakkı yoktur" (1982, ss. 3-4). Montesquieu'nün güçler ayrılığı doktrinine ilham olmasına rağmen, klasik anlamda güçler ayrılığı da yoktu. Diğer bir anayasal doktrin otoritesi Walter Bagehot'un ifadesiyle "yasama ve yürütmenin kaynaşması (fusion)" söz konusuydu (2001, s. 11). Bogdanor bu durumu şöyle özetler "tarihsel olarak yazılı bir anayasası olan ülkelerde olan hükümeti denge ve denetleme mekanizmaları bizde [Birleşik Krallık'ta] yoktu" (2009, s. 15). Bu hususların ışığında, denge ve denetleme mekanizmasını ve güçler ayrılığını demokrasinin şartı sayan demokrasi tanımlarının paradigmatik bir örneği yanlış kategorize etme riski vardır. Öte yandan, Birleşik Krallık örneğinde güçler ayrılığı ilkesi yargı ile yasama ve yürütmenin ilişkisi için geçerlidir ve yargı bağımsızdır (King, 2009, s. 45; Loughlin, 2013, s. 92). Bu durum, güçler ayrılığı ile denge ve denetleme mekanizmalarını prosedürel demokrasi tanımına dahil etmekte tereddüt için üçüncü gerekçenin temelini oluşturur. Birleşik Krallık örneğinde de görüldüğü üzere, bu ilkeler ile hukukun üstünlüğü kısmen kesişmektedir. Örneğin, yargı bağımsızlığı hem hukukun üstünlüğünün hem de güçler ayrılığının bir gereğidir. Bu yüzden hukukun üstünlüğüne ek olarak güçler ayrılığı ile denge ve denetleme mekanizmalarının şart olduğunu iddia etmek için ikisinin kesişmeyen öğelerinin prosedürel demokrasiyle ilişkisini değerlendirmek gerekir. Bu da içerdiği teorik zorluklardan dolayı bu makalede cevaplanması mümkün olmayan fakat önemli bir soru.

---

¹ Bu mekanizmaların demokrasi için hayati önem taşıdığını gösteren bir ampirik çalışma için bkz. (Çınar ve Uğur Çınar 2015). Denge ve denetleme mekanizmalarının demokrasi için şart olup olmadığı ile ilgili önemli bir tartışma için bkz. (Karl ve Schmitter, 1991).

HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ

Hukukun üstünlüğü hakkındaki felsefi tartışmalarda iki farklı temel yaklaşım öne çıkmaktadır: biçimsel ve maddi yaklaşımlar (Craig, 1997; Tamanaha, 2004, ss. 91-114). Biçimsel yaklaşımlar, hukukun üstünlüğünü hukuk sisteminin ve kanunların içerikten bağımsız bazı özellikleri üzerinden tanımlamaktadır. Maddi yaklaşımlar ise biçimsel yaklaşımların gerekli gördüğü özelliklere ek olarak kanunların belirli bir içeriğe sahip olmasının da hukukun üstünlüğü için şart olduğunu savunmaktadır. Bu yaklaşıma örnek olarak hukuk felsefecisi Ronald Dworkin'in yaklaşımı verilebilir. Dworkin'e göre, hukukun üstünlüğü 'doğru kişi hakları anlayışı ışığında yönetim idealidir' (Dworkin, 1985, ss. 11-12). Hukukun üstünlüğünün şartlarını arasında temel insan haklarının korunmasının da olduğunu savunan Tom Bingham da maddi yaklaşıma örnek teşkil etmektedir (Bingham, 2011, s. 66).

Bu makalede Lon Fuller, Joseph Raz, John Finnis ve John Rawls'un yazdıklarından yola çıkarak hukukun üstünlüğünü biçimsel yaklaşıma uygun şekilde tanımlayacağım (Fuller, 1965, ss. 33-94; Raz, 2009; Finnis, 2011, ss. 270-3; Rawls, 1999, ss. 206-213). Bu yaklaşımların iki olumlu özelliği vardır. Öncelikle, biçimsel yaklaşımlar, hukukun üstünlüğünün sağlanmasının bir hukuk sisteminin ve kanunların sahip olabileceği meziyetlerden sadece biri olduğu gerçeğini merkeze alır: hukukun üstünlüğü ideal hukuk sistemi ve ideal kanunlarla eşanlı değildir (Tasioulas, 2020, s. 119). Bu özelliği sayesinde biçimsel yaklaşım analitik açıdan daha kullanışlı bir kavramsallaştırma sunar. İkinci olarak, bu yaklaşımlar kanunlar ve hukuk sistemlerinin yerine getirmesini arzu edebileceğimiz farklı şartların rastgele bir toplamı değildir. Biçimsel yaklaşımın hukukun üstünlüğünün gerekleri olarak tanımladıkları şartların aralarında belirli bir mantıksal ilişki ve bütünlük vardır (Tasioulas, 2020, s. 119). Biçimsel yaklaşımın bu özellikleri sayesinde demokrasi ve hukukun üstünlüğünü birbirleriyle örtüşmeyen idealler olarak tanımlamak ve aralarındaki ilişkiyi analiz etmek mümkün olduğu için bu makalede biçimsel yaklaşım tercih edilmiştir.

Biçimsel yaklaşıma göre, hukukun üstünlüğünün üç temel şartı vardır. Birinci şart, yasaların, devlet görevlileri ve siyasi erk sahipleri de dahil olmak üzere, tüm toplum için geçerli olması, herkesin kanunlar önünde eşit olmasıdır. Hukukun üstünlüğünün sağlandığı bir rejimde herkes yasalara tabidir. Buna ek olarak devletin organizasyonu ve tüm fiilleri yasalar vasıtasıyla şekillenir ve yasaların sunduğu çerçeve içindedir. Siyaset bilimci Guillermo O'Donnell bu şartı sarıh bir şekilde özetler:

"...[Y]asalar arasındaki ilişkiler de yasalarla belirlenir ve herhangi bir kişinin kendisi için geçerli olan yasaları iptal etmesinin ya da askıya almasının meşru olduğu bir an yoktur. En tepedeki siyasi yetkili de dahil olmak üzere kimse kanunun üzerinde değildir. Bunun aksine, yüksek derecede kurumsallaşmış ve hukuki form kazanmış olsalar da tüm otoriter yönetim biçimlerinin alametifarikası

başlarında klasik anlamda egemen olan, yani uygun gördüğünde kanundan bağımsız karar veren, bir kişi ya da oluşumun (kral, cunta, parti komitesi) olmasıdır” (O’Donnell, 2004, ss. 34-35)

Hukukun üstünlüğünün ikinci şartı, kanunların toplumsal ve siyasal hayatı düzenlemek ve bireylerin davranışlarını yönlendirmek için gerekli özelliklere sahip olmasıdır. Kanunlar genel olmalı ve sıklıkla değiştirilmemelidir. Gizli kanunlar olmamalı, tüm kanunlar kamuya paylaşılmış olmalıdır. Kanunlar açık ve anlaşılır olmalıdır. Kanunların amacı korku salmak değil, toplumsal ve siyasal hayatı düzenlemekse kanunlar imkânsız olanı emretmemeli, geriye dönük olarak uygulanmamalı ve tutarlı olmalıdır. Hakkında bilgi edinemediğimiz, anlaşılması ya da uygulanması mümkün olmayan kanunlara uymamız mümkün değildir.

Hukukun üstünlüğünün üçüncü temel şartı kanunların tarafsızca ve titizlikle uygulanması ve herkesin kanunlara tabi olmasını sağlamak için gereken kurumsal çerçevenin tesis edilmesidir. Bu kurumlar üzerine düşünürken bize rehberlik eden temel prensip, insani zaafılar ve gücün kötüye kullanımına karşı gerekli tedbirleri almaktır. Hukukun üstünlüğünü sağlamak için yargı bağımsız olmalı ve yargı mensupları mesleki değerlere sadık olmalı, görevlerinin bir ideoloji ya da bir zümreye hizmet değil kanunların tarafsızlıkla uygulanması olduğunun bilincinde olmalıdır. Bağımsız ve meslek ilkelerine bağlı yargıçlar da hata yapabilir. Bu nedenle yargı sürecinin adil ve tarafsız işlenmesi için gereken adımlar atılmalıdır. Yargıçlar taraflı olma ihtimalleri olan davalarda görev almamalıdır. Silahların eşitliği ilkesine riayet edilmeli, tarafların yargıçla mesafesi eşit olmalı, taraflar yetkin avukatlarca temsil edilmeli ve davayı ilgilendiren delillere eşit erişim imkanına sahip olmalıdır. Bu önlemlere rağmen olabilecek hataların telafisi için yargı kararlarına itiraz hakkı ve bu itirazları değerlendirmekle yükümlü üst mahkemeler olmalıdır.

Ana hatlarını sunduğum hukukun üstünlüğü ilkeleri biçimsel yaklaşıma sadık kalarak içerik konusunda sessiz kaldığı halde yerine getirilmesi güç bir ideali tanımlamaktadır.² Bu tanıma uygun olarak hukukun üstünlüğün tesis edildiği bir sistemin tartışmamızın kalanı açısından önem taşıyan üç özelliği vardır. İlkin hukukun üstünlüğü tesis edildiği takdirde yasalar etkin olarak uygulanır (Raz 2009, ss. 225-6). İkinci olarak, hukukun üstünlüğü devletin yasaların dışında fiillerinin olmamasını sağlar. Hukukun üstünlüğünün olduğu bir rejimde, kanunlar baskıcı ve adaletsiz de olsa, devletin eylemleri yasalar çerçevesinde olduğundan, bireyler devletin ne yapacağını öngörebilir. Bu da bireylere önemli bir güvence sunar.

Üçüncü olarak, hukukun üstünlüğünün tesisiyle yatay hesap verebilirlik de (büyük ölçüde) sağlanır. O’Donnell’a göre yatay hesap verebilirlik devlet kurumlarının ve siyasi otoriterlerin, yetkilerinin yasal sınırlarını aştığı ya da

² Şunu da not düşmek gerekir. Buradaki tanım biçimsel olsa da vatandaşların bazı haklarını içermektedir. Bunların başında adil yargılanma hakkı ve bireylerin kanunun suç saymadığı fiillerden cezalandırılmama hakları gelir.

kanunları çiğneyerek yetkilerini kendi çıkarları için kötüye kullandığı durumlarda bu fiilleri geçersiz kılacak ya da cezalandıracak kurumların varlığını gerektirir (O'Donnell, 1999, s. 38). Hukukun üstünlüğünün gereği olarak devlet kurumlarının ve siyasi otoritelerin tüm fiillerinin yasalara tabi olması bu şartın yerine gelmesini sağlayacaktır. O'Donnell da yatay hesap verebilirliğin kimsenin kanunlarının üstünde olmaması şartının bir sonucu olduğunu ve bu şartın yerine gelmesinin nihai sorumluluğunun yargıda olduğunu vurgular (O'Donnell, 2003, ss. 46-47). Yine de yatay hesap verebilirlik kavramı hukukun üstünlüğü kavramından iki açıdan ayrılır.³ Yatay hesap verebilirlik için en önemli kurum yargı olsa da yatay hesap verebilirlik ombudsman ve mali denetim mekanizmalarını da içeren daha geniş bir kurumsal ağa işaret eder. İkinci olarak hukukun üstünlüğünden kaynaklanan yatay hesap verebilirlik geriye dönükken, yani yetki aşımı veya yolsuzluğu cezalandırmaya ya da iptale yönelikken, yatay hesap verebilirlik kurumların rutin gözetimini de içerir.

PROSEDÜREL DEMOKRASİ

Literatürde en yaygın kabul gören prosedürel demokrasi tanımlarından birini Robert Dahl sunmaktadır. Dahl'a göre demokrasi, toplumun tüm yetişkin üyelerinin hangi konularda siyasal kararlar verileceği ve bu kararların ne olacağına dair eşit söz hakkına sahip olduğu, vatandaşların karar sürecinde etkin katılım ve bilgi edinme imkanına sahip olduğu rejimdir (Dahl, 2017, ss. 45-54; Dahl 1979). Demokrasi vatandaşların siyasal açıdan eşit olarak ortak hayatları hakkında akıl yürütmeleri, tercihler oluşturmaları ve bu tercihleri siyasal sürece yansıtılmalarını gerektirir. Dahl'ın demokrasi tanımının merkezinde, bu şartların yerine gelmesi için gerekli olan kurumsal koşullar vardır. Dahl bu koşulları şöyle sıralar:

1. “Siyasi kararların seçilmiş yetkililerce verilmesi
2. Özgür, adil ve düzenli yapılan seçimler
3. İfade özgürlüğü
4. Alternatif bilgi edinme kaynakları
5. Dernek kurma özgürlüğü
6. Seçme ve seçilme ile bu listedeki diğer haklara tüm yetişkin vatandaşların sahip olması” (2017, ss. 99-100).

Görüldüğü üzere, Dahl'ın demokrasi tanımı seçimleri merkeze almaktadır fakat seçimlerin anlamlı olması için gerekli şartlara da önem vermektedir. Seçimlerin varlığı tek başına demokrasi için yeterli değildir. Tercihleri hakkında diğer vatandaşlarla beraber akıl yürütme imkânı olmayan, yürütmenin faaliyetleri hakkında bilgi edinemeyen, farklı seçeneklerden haberdar olamayan bir toplumda seçimler olsa da demokrasiden bahsetmek mümkün değildir. Bu görüşe göre, gözü kapalı yapılan seçimler, sonucu siyasi kararları etkilemeyen seçimler ve önceden kısıtlanmış seçenekler arasında yapılan seçimler gerçek seçim değildir. Dahl

³ O'Donnell'in tanımladığı şekliyle yatay hesap verebilirlik güçler ayrılığı ve denge denetleme mekanizmalarıyla ilişkili olsa da onlarla da aynı değildir (Kenney 2003).

kapsamlı bir demokrasi tanımı sunsa da kendisini sadece demokratik prosedürle sınırladığı için birçok hususu demokrasi tanımının dışında bırakır. Örneğin, güçler ayrılığı ya da din özgürlüğü gibi demokratik sürece içkin olmayan haklar, liberal demokrasi tanımından farklı olarak Dahl'ın demokrasi tanımına dahil değildir.

Elbette, Dahl'ın sunduğu tanım tek prosedürel demokrasi tanımı değildir. Schumpeter'in sunduğu minimalist tanım da literatürde önemli bir yer tutar. Schumpeter'a göre demokrasi siyasi kararları verecek olanların seçimler aracılığıyla belirlendiği sistemdir (Schumpeter, 2010, s. 241). Schumpeter'in tanımının yaygın yorumuna göre seçimler demokrasinin sadece olmazsa olmazı değil, yeterli şarttır. Bu yorum aslında Schumpeter'a tam anlamıyla sadık değildir. Zira Schumpeter seçimlerin özgür olmasını şart koşar: demokrasi "hür oy için hür rekabet" gerektirir (Schumpeter, 2010, s. 243). Bunun için ifade özgürlüğü ve basın özgürlüğünün de şart olduğunu belirtir (Schumpeter, 2010, s. 243). Fakat seçimlerin "adil" olması konusunda ikirciklidir. Ekonomik alanda "adaletsiz" ya da "hileli" kabul edilecek uygulamaların siyasi rekabette de olmamasını şart koşmanın demokrasi tanımını gerçekçilikten uzaklaştıracağını düşünür (Schumpeter, 2010, s. 243). Yine de bazı adalet şartlarının demokrasi için gerektiğini düşünür (Schumpeter, 2010, s. 243). Tüm bu nedenlerle Schumpeter'in tanımı Dahl'ın tanımından ilk bakışta gözükmediği kadar uzak değildir. Denilebilir ki Dahl, Schumpeter'in tanımında örtük olan öğeleri ortaya çıkarmış, onun demokrasi tanımına Collier ve Levitsky'nin netleştirme (precising) adımı verdiği teorik müdahaleyi yapmıştır (1997, s. 431).

Schumpeter demokrasi tanımını daha gerçekçi olduğu gerekçesiyle savunur. Przeworski minimalist demokrasi için normatif bir argüman da sunar. Popper'dan ilham alarak, minimalist şekilde tanımlanan demokrasinin iktidarın kansız bir şekilde değişmesini ve toplumsal çatışmaların barışçıl yollarla idare edilmesini mümkün kıldığını savunur (Przeworski, 1999). Demokrasiyi de partilerin seçimleri kaybettiği sistem olarak tanımlar (Przeworski, 1991, s. 10). Ona göre demokrasi kurumsallaşmış belirsizliktir: iktidarda kimin olacağı seçimlerden önce belirsizdir. Dahl'ın sunduğu şartların yerine gelmediği bir sistemde seçimlerin Przeworski'nin onlara atfettiği sonuçları yerine getirmesi güçtür. Rekabetçi otoriter rejimler hakkındaki literatürün gösterdiği üzere, iktidar özgürlükleri kısıtlayarak demokrasi için şart olan belirsizliği azaltabilir (Levitsky ve Way, 2010, s. 13). Dahl'ın birinci şartında belirttiği gibi siyasi kararları verenler seçilmişler değilse Przeworski'nin iddia ettiği gibi (gerçek) iktidarı barışçıl yollarla değiştirmek de mümkün gözükmemektedir.

Dahl'ın sunduğu demokrasi tanımının, Schumpeter ya da Przeworski'nin sunduğu tanımlardan aslında çok uzak olmadığını, onların gereklerini ortaya koyduğunu düşünmek için gerekçeler sundum. Fakat kesin bir sonuca varmak için, bu makalenin sınırlarını aşan, daha ayrıntılı bir tartışma gerekir. Sunduğum gerekçeler ikna edici değilse de bir sonraki bölümdeki tartışmanın Schumpeter ya da Przeworski'nin sunduğu tanımları kabul edenleri de kısmen alakadar etmesi gerekir çünkü bir sonraki bölümde demokrasi ve hukukun üstünlüğü arasındaki ilişkiyi

incelenirken seçimler gibi onların da demokrasinin gereği kabul ettiği öğelerine de değiniliyor.

TEMEL DEMOKRATİK PRATİKLER VE HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ

Bu tanımlar ışığında sorumuza cevap arayabiliriz: Prosedürel demokrasi ve hukukun üstünlüğü arasındaki ilişki nedir?

Hukukun üstünlüğü ile demokratik bir sistemin gerekleri arasındaki ampirik ilişkiden bahsetmeden önce kavramsal bir nokta üzerinde durmak gerekiyor. Demokrasi siyasal eşitlik idealini hayata geçirmeyi amaçlayan yönetim biçimidir. Bununla bir toplumu oluşturan bireylerin ortak hayatlarını şekillendirecek ve tüm toplum için bağlayıcı olacak kararları verirken, son kertede, tüm vatandaşların eşit söz sahibi olması ilkesini anlıyoruz. Temsili demokrasilerde siyasal erki kullananlar elbette daha fazla siyasal güç kullanma yetkisine sahiptir. Fakat yetkilerini toplumun tümünden alırlar ve yetkilerinin sınırları belirlidir. Demokrasilerde kanuna uymakla yükümlü olanlar ve kanunların otoritesinin kaynağı aynıdır. Eğer hukukun üstünlüğü tam anlamıyla yoksa, yasalardan azade kişiler ya da yasaların nasıl uygulanacağını keyfi bir şekilde belirleyebilenler varsa bu siyasal eşitlik idealine aykırıdır. Dolayısıyla, kavramsal seviyede de hukukun üstünlüğünün yokluğu demokrasinin temelinde yatan siyasal eşitlik ilkesine aykırıdır.

Dahl'ın demokrasi tanımının net bir şekilde gösterdiği gibi, demokrasinin var olması için birçok kurumun beraber işlemesi gerekmektedir. Bu kurumların işleyişindeki aksaklıklar bizi demokratik yönetim idealinden uzaklaştırır. Hukukun üstünlüğünün tesisi bu kurumların işlemesinin bir ön şartıdır (Schmitter ve Karl, 1991, s. 81; O'Donnell, 2001; O'Donnell, 2004). Seçimlerin hür, tarafsız ve adil olması ve bunun herkesçe bilinmesi demokrasinin en temel koşullarından biridir. Bunun sağlanması için hem gerekli yasal çerçevenin var olması hem de bu yasal çerçevenin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Hukukun üstünlüğü olmadığı takdirde bu şartların yerine gelmesi ve yerine geldiğinin tüm kamuoyunca bilinmesi mümkün değildir (Linz ve Stepan, 1996). Bu husus demokrasinin diğer şartları için de geçerlidir. Örneğin anayasa ifade özgürlüğünü bir hak olarak tanıyor olsa bile hukukun üstünlüğü yok ise, örneğin yargı yürütmenin kontrolü altındaysa, vatandaşlar bu haktan mahrum kalabilir. Örgütsel özerkliğin gerektirdiği dernek kurma hakkı, keyfi işleyen bir yargı vasıtasıyla kolaylıkla etkisiz hale getirilebilir. Bu nedenlerle, hukukun üstünlüğü 'halkın yasa yapma konusundaki egemenliğinin sürekli kılınmasının... güvencesidir' (Candaş, 2008, s. 83).

Demokrasinin gereğinin hukukun üstünlüğünün tam anlamıyla değil sadece sınırlı bir alanda, Dahl'ın demokrasi tanımındaki siyasal hakları kapsayacak şekilde, tesisi olduğu iddia edilebilir. Bu iddia iki nedenle hatalıdır. Öncelikle, Dahl'ın demokrasi tanımındaki siyasal hakların kullanımı Dahl'ın saymadığı diğer birçok hakkın güvencede olduğunu varsayar (O'Donnell, 2001). Örneğin, gazetecilerin seyahat özgürlüğü yoksa ya da keyfi bir şekilde kısıtlanıyorsa toplumun farklı kaynaklardan bilgi edinme imkânı kısıtlanmış olacaktır (O'Donnell, 2001, s. 14).

Benzer şekilde, vatandaşların mahkemelere erişim ve adil yargılanma hakkı yoksa siyasal haklarının çiğnenmesini engellemek için ihtiyaçları olan temel bir araçtan yoksunlar demektir. Bu nedenle, prosedürel anlamda demokrasinin var olabilmesi için bu hakların da güvence altına alınması gereklidir. İkinci olarak, hukuk sistemi bir bütün olarak çalıştığından, sistemin bazı kısımları hukukun üstünlüğünün gereklerine tam anlamıyla riayet ederken diğerlerinin etmediği bir sistemin dengeli ve kalıcı olması beklenemez.

Hukukun üstünlüğünün tam anlamıyla olmadığı bir sistemde de demokrasinin gerektirdiği temel özgürlükler kısmen korunuyor olabilir. Fakat bu yeterli değildir. Özgürlüklerin vatandaşlarca gerektiği gibi kullanılabilmesi için onların genelde değil, sistematik bir şekilde korunması ve bunun böyle olduğunun kamuoyunca bilinmesi gerekmektedir. İfade özgürlüğünün anayasada hak olarak tanımlandığı, genelde bu hakka mahkemelerce saygı gösterilen fakat ara sıra keyfi uygulamaların olduğu bir siyasi sistem düşünelim. Bu sistem sadece keyfi uygulamalarla cezalandırılan değil tüm vatandaşların ifade özgürlüğü ve bilgi edinme özgürlüğünü sınırlandırmaktadır. Keyfi uygulamaların varlığı tüm vatandaşlar için bir tehdit anlamı taşımakta, caydırıcı bir etki göstermektedir. Başlarına geleceklerini öngöremeyen vatandaşlar sessiz kalmayı tercih etmeye itilecektir. İkinci olarak hukukun üstünlüğü vatandaşlara demokratik katılım için büyük önem taşıyan bir güvence sunar. Yasanın ne olduğunu ve mahkemelerin yasaları uyguladığını bilen vatandaşlar bir suç işlemedikleri takdirde mahkemelerce suçsuz bulunacaklarını ve özgürlüklerinden yoksun bırakılmayacaklarını bilirler. Yargının bağımsız olmadığı, yasaların belirsiz olduğu, kısaca bu güvencenin olmadığı bir sistemde ise yurttaşların siyasal hayata eşit olarak katılımı mümkün değildir. Muhafif siyasal eylemlerinden dolayı herhangi bir suçla yargılanma tehdidi altında yaşayan vatandaşların aktif olarak siyasete katılması güçtür. Korku içinde yaşayan insanların demokratik vatandaşlığın gereklerini yerine getirmesini beklemek makul değildir.

Hukukun üstünlüğü ile demokrasi ilişkisi, demokrasinin varlığı için gereken hakların korunması ve hür ve adil seçimlerin olması için hukukun üstünlüğünün tesisinin gerekliliği ile sınırlı değildir. Hukukun üstünlüğüne dair eksiklik ve kusurların sonuçları üzerine düşünmek bizi bu ilişkisi konusunda biraz daha aydınlatacaktır.

Yargının meslek ilkelerine sadık olmadığını ya da kanunları tarafsız uygulamak yerine bir ideoloji veya bir zümreye hizmet etmeyi amaç edindiğini varsayalım. Bu durumda halkın seçtiği temsilcilerinin yaptığı yasaların tam olarak uygulanması mümkün olmayacaktır. Yargı kanunları uygulamadığı takdirde, seçimler demokrasinin gerektirdiği koşullarda olsa ve yasama ile yürütme de oy verenlerin tercihleri ışığında hareket etse bile oy verenlerin tercihleri siyasete yansımayacaktır. Basit bir örnek vermek gerekirse işkencenin yasama tarafından yasaklandığını fakat işkence suçunu işleyen polis memurlarının mahkemeler tarafından sistemli bir şekilde cezasız bırakıldığını varsayalım. Bu durumda,

işkenceye karşı olan yasaların etkin olması veya yasamanın bu konuda belirleyici güç olamaz. Böyle bir düzende seçmenler ve siyasetçiler işkenceye karşı olsa bile bu hususta karar verici olmaları mümkün değildir.

Yargının hukukun üstünlüğüne aykırı davrandığı ve yasama ile yürütmenin yetkilerini gasp ettiği durumlarda, yasama ve yürütmenin hesap verebilirliği de zedelenmektedir. Yetkilerin dağılımı net değilse veya kanundaki yetki dağılımına riayet edilmiyorsa, vatandaşlar kimi ne için sorumlu tutabileceklerini bilemez. Böyle bir durumda yasama ve yürütme, her zaman kendilerinin gerekli olanı yaptığını fakat yargının buna uygun davranmadığını iddia ederek mesuliyetten inandırıcı olabilecek bir şekilde kaçabilir. Bu da demokrasinin en temel pratiği olan seçilenlerin seçmenlere hesap vermesinin önünde önemli bir engeldir.

Dikey hesap verilebilirliğin sağlanmasının temel bir şartı seçmenlerin seçilenlerin yaptıkları konusunda bilgi edinmesidir. Bu konuda ifade özgürlüğü, farklı bilgi kaynaklarına erişim ve dernek kurma hürriyetinin önemli bir rolü vardır. Fakat bunların tek başına vatandaşların doğru karar vermek için ihtiyaçları olan bilgiye erişmelerini sağlaması güçtür. Burada da hukukun üstünlüğünün önemli bir rolü vardır. Daha önce vurgulandığı üzere, hukukun üstünlüğünün bir sonucu yasaların etkin bir şekilde uygulanmasıdır. Diğer bir sonucu ise devletin tüm fiillerinin yasalar aracılığıyla düzenlenmesidir. Hukukun üstünlüğünün bu iki fonksiyonu vatandaşların yasama ve yürütmenin faaliyetleri konusunda bilgi edinmesini mümkün kılar. Yasaların belirsiz olduğu, devletin erklerinin yasalarla değil gayri-resmi emirlerle işlediği bir sistemde seçmenin yasama ve yürütmeyi denetlemesi güçleşecektir.

Örneğin, toplumun bir inanca mensup bir kesiminin kamuda çalışmasını engellemeye çalışan bir iktidar olduğunu varsayalım. Hukuk devletinin şartları yerine geldiği bir düzende iktidarın amacını gerçekleştirmek için izleyebileceği iki temel yol vardır. Birincisi, gerekli yasal değişiklikleri yapıp bu inanca mensup olan kişileri kamuda çalışmaktan yasayla men etmektir. İkincisi ise, bu inanca mensup kişilerin genelde sahip olduğu ve diğer grupların genelde sahip olmadığı bir özellik bulup bu özelliğe sahip kişileri kamuda çalışmaktan men etmektir. Bu iki uygulama da seçmenlerin kolayca gözlemleyebileceği ve haklarında gerekli değerlendirmeyi yapabileceği uygulamalardır. Hukuk devletinin işlemediği bir sistemde ise yürütme bu yollara başvurmak zorunda değildir. Kişisel direktifler ile arzu ettiği ayrımcılığı kolaylıkla yapabilir. Bu tür bir ayrımcılığın var olduğunu belgelemek ve kamuoyunu bundan haberdar etmek daha zor olacaktır. Ayrımcılığa uğrayan grubun üyeleri, kişisel tecrübeleri ışığında bundan haberdar olsa da bunun sistematik bir uygulama olduğunu göstermekte ve kamuoyunu ayrımcılık vakalarının istisnai uygulamalar olmadığına ikna etmekte zorlanacaktır.

Demokratik katılım için gereken bilgi açısından mahkemelerin özel bir rolü vardır. İyi işleyen mahkemelerin bir fonksiyonu kamu adına bilgi edinmektir. Bir siyasetçinin bir ihalede usulsüzlüğe karıştığının iddia edildiğini, bu iddianın basında yer bulduğunu varsayalım. Basının bu konudaki tüm delillere erişmesi ve

kamuoyunun farklı siyasi görüşlere mensup üyelerinin kabul edeceği bir yargıya ulaşması güçtür. Fakat hukukun üstünlüğünün gereklerinin yerine geldiği ve mahkemelerin iyi işlediği bir sistemde bu suçlama kamuoyunu aydınlatacak ve genel kabul görecektir. Basından farklı olarak, mahkemelerin gerekli delilleri edinme yetkisi vardır. Buna ek olarak tarafsız işlemesi için gerekli şartlar yerine geldiği için yargının varacağı sonucun toplumun farklı kesimlerince kabul görmesi de daha muhtemeldir.

Demokrasinin özü ortak hayatımız üzerine eşitler olarak ortaklaşa karar vermek ise ortak bir gerçekliğin paylaşılması elzemdir. Birçok farklı kaynaktan ‘bilgi’ akışı olan günümüz medya rejiminde bu ortak gerçekliğin sağlanmasında güven duyulan bir hukuk sistemi büyük önem taşımaktadır. Az önce bahsedildiği gibi mahkemeler iyi işliyor, tartışmalı konularda hakikatleri ortaya çıkarmayı başarıyorsa ve bunun getirdiği kamu güvenine sahipse kamu için ortak bir gerçeklik oluşmasına da önemli bir katkıları olur.

DEMOKRASİNİN KORUNMASI VE HUKUKUN ÜSTÜNLÜĞÜ

Siyaset bilimci Nancy Bermeo, demokratik gerileme olgusunu incelediği makalesinde 2000’lerin başından beri askeri darbelerin, yürütmenin anayasayı askıya alarak tüm gücü elinde topladığı öz-darbelerin ve seçim günü yapılan hilelerin büyük oranda azaldığına dikkat çekmektedir. Bermeo’ya göre bu nispeten dramatik ve direkt yolların yerini daha uzun zamana yayılmış ve adım adım ilerleyen anti-demokratik metotlar almıştır (Bermeo, 2016, ss. 8-14). Bermeo’nun değerlendirmesinde öne çıkan iki süreç yürütmenin yetki gaspı ve seçimlerin stratejik olarak manipüle edilmesidir.

Yürütmenin yetki gaspı, öz-darbeden farklı olarak uzun sürede gerçekleşir. Yürütme yavaş yavaş kendisini denetleyen ve yetkisini sınırlandıran kurumları güçsüzleştirir ve/veya ortadan kaldırır. Bu adımları atan yürütme seçimle başa geldiğinden attığı adımlara demokratik meşruiyet atfeder (Bermeo, 2016, s. 11). Seçimlerin stratejik olarak manipüle edilmesi sıklıkla yürütmenin yetki gaspıyla beraber gerçekleşir. Burada önemli olan bir unsur seçim günü hile yapılmaması, onun yerine seçim sürecinde iktidar lehine işleyen haksız rekabet koşullarının sağlanmasıdır. Sık rastlanan uygulamalar arasında muhalefetin medyaya erişimini kısıtlamak, kamu fonlarını ve kaynaklarını iktidar partisi için kullanmak, seçim komisyonlarını iktidar taraftarlarıyla doldurmak, muhalefetin kampanya yapmasını muhtelif yollarla kısıtlamak vardır (Bermeo, 2016, s. 13). Yine klasik darbe ve öz-darbelerden farklı olarak günümüzdeki demokratik gerilemelerde seçimler tamamen ortadan kalkmamaktadır.

Bermeo’nun betimlediği bu sürecin sonucunda ortaya çıkan rejimler Levitsky ve Way’in rekabetçi otoriter rejimler olarak adlandırdığı rejim tipine örnek teşkil etmektedir. Rekabetçi otoriter rejimler, iktidarın sivillerin elinde olduğu ve demokratik kurumların en azından şeklen var olduğu ve seçimlerin iktidara gelmek için temel mekanizma kabul edildiği rejimlerdir. Fakat siyasal rekabet hakkaniyetsiz,

temel demokratik özgürlükler kısıtlı ve seçimler adaletsizdir.⁴ Bu rejimlerde siyasal rekabet vardır fakat bu haksız bir rekabettir (Levitsky ve Way, 2010, s. 5).

Kısmen demokratik bir rejimden rekabetçi otoriter rejime geçişte hukukun üstünlüğünün yokluğu önemli bir rol oynar. Burada üzerinde durulması gereken iki farklı mekanizma söz konusudur. İlki seçim yoluyla iktidara gelen siyasi liderin yasal yetkisinin sınırlarını aşındırma ve bunu meşrulaştırmasıyla ilgilidir. Birçok kısmen demokratik rejimde hem siyasi elitler hem de vatandaşlar, O'Donnell'in havaleci (delegative) demokrasi adını verdiği demokrasi anlayışını kabul etmektedir. Bu anlayışa göre seçimler, seçimlerin galibine ülkeyi bir sonraki seçime kadar kendi uygun gördüğü şekilde yönetme hakkını verir (O'Donnell, 1994, s. 59). Havaleci demokrasi anlayışına göre, yürütmenin yetki sınırlarının dışına çıkmasını veya başka erklerin yetkilerini gasp etmesini, kanunları çiğnemesini, kendisi için yasadışı çıkar sağlamalarını engelleyen ve cezalandıran yatay hesap verebilirlik kurumlarının varlığı demokrasi için şart değildir. Aksine, yasama ve yargı gibi yatay hesap verebilirlik kurumları, ulusun 'otantik' siyasi ifadesi olan lidere ayak bağı olan kurumlardır (O'Donnell, 1994, s. 60). Bu nedenle, bu rejimlerde, anayasanın belirlediği seçim dönemi dışındaki tek sınır güç dengeleridir. Havaleci demokrasi çoğunlukçu bir yaklaşımdır. Bu anlayışa göre kazandığı çoğunluk desteğiyle seçimin galibi olan lider 'ulusun yüksek çıkarlarının cisim bulmuş hali ve tek yorumcusudur' (O'Donnell, 1994, s. 60).

O'Donnell'a göre havaleci demokrasiler Dahl'ın saydığı demokrasinin şartlarını yerine getirmektedir (O'Donnell, 1994, s. 56). Daha önceki tartışmalarımız ışığında bu iddia pek gerçekçi gözükmemektedir. Levitsky ve Loxton'un Latin Amerika'daki bazı rejimlerin rekabetçi otoriter rejimlere evrilmesini incelediği makalesi de bu rejimlerin uzun vadede demokrasinin Dahl'ın saydığı gereklerini yerine getirmeme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Levitsky ve Loxton'a göre Latin Amerika'da rekabetçi otoriter rejimlerin oluşmasındaki 'katalizör' kendilerini yerleşik düzen ve onun elitlerine karşı konumlandırın ve kitleleri kişisel karizmaları ile harekete geçiren popülist liderlerdir (2013). Bu liderlerle yargı ve diğer yatay hesap verebilirlik kurumları arasındaki çatışma sıklıkla rekabetçi otoriter rejimlerin tesisleriyle sonuçlanır. Havaleci demokrasi anlayışı nedeniyle bu rejimlerde yargı ve yatay hesap verebilirlik kurumları kamuoyu gözünde demokrasi için önemli kurumlar değillerdir. Buna ek olarak yargının, hukukun üstünlüğü ilkesine riayet etmeyerek, elitlerin elinde olması ve onların çıkarlarına hizmet etmesi onu kamuoyu nezdinde daha da gayrı-meşru kılmaktadır. Siyasallaşmış bu kurumların gösterdiği direnç ile popülist liderlerin kurumlarla çalışmak konusundaki tecrübesizliği ve sahip oldukları seçmen desteğinden dolayı duydukları güven birleştiğinde, ikisi arasında anayasal krize varan çatışmalar muhtemeldir. Bu şartlar altında çoğunluğun desteğini almış olan popülist liderler yargı ve yatay hesap verebilirlik kurumlarıyla girdiği çatışmadan

⁴ Daha doğru ifade edersek, bu üç şarttan en azından birinin olması gereklidir.

galip çıktığı takdirde popülist liderin devlet kurumları üzerindeki gücü artmış, yetkilerini kontrol eden kurumlar güçsüzleşmiş olacaktır. Bu da popülist liderin siyasi rekabeti kendi lehine çevirmek için istediği adımların atmasını ve rekabetçi otoriter bir rejim kurmasını mümkün kılar. Bu durumu Levitsky ve Loxton şöyle özetlemektedir:

“Rekabetçi otoriter rejimlerin ortaya çıkması, en çok anayasal kuralların tartışmalı ve güçsüz olduğu, yargının bağımsızlığının olmadığı ve devlet kurumlarının fazlasıyla politize olduğu, devletin ve demokratik kurumların güçsüz olduğu rejimlerde muhtemeldir”
(Levitsky ve Loxton, 2013, s. 109).

Levitsky ve Loxton’ın sunduğu örneklerde de görüldüğü gibi hukukun üstünlüğü ilkesine sadık olmayan yargı, bu tavırla kamuoyu nezdindeki meşruiyetini zedeleyerek otoriter bir rejimin inşasını kolaylaştırmaktadır.

Hukukun üstünlüğü ile ilgili önemli eksikliklerin kısmen demokratik bir rejimin otoriter bir rejime evrilmesindeki diğer rolü ise ulusal ve uluslararası kamuoyunun otoriterleşmeye tepki vermesini güçleştirmesinden kaynaklanmaktadır. Bir önceki bölümde de bahsedildiği gibi hukukun üstünlüğü kanunlarla uygulamaların aynı olmasını ve bu sayede vatandaşların devletin ve hükümetin faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmasını sağlar. Bu şartın yerine gelmediği rejimlerde demokrasinin gerilemesi ve rekabetçi otoriter bir rejimin kurulması nispeten daha kolaydır. İktidarın demokrasinin gereği olan pratikleri ortadan kaldırması ve özgürlükleri kısıtlamasının önündeki en önemli engellerden biri ulusal ve uluslararası kamuoyunun baskısıdır. Bu baskının etkin olabilmesi için birçok siyasal aktörün koordine olabilmesi, beraberce ve aynı anda hareket etmesi gerekmektedir (Weingast, 1997). Örneğin, kitlelerin sokaklara dökülmesi ihtimali iktidar için caydırıcı bir etken olabilir. Fakat kitlelerin sokağa dökülmesi için hepsini aynı anda tetikleyecek ve bu özelliğe sahip olduğu da kamuoyunca bilinecek net bir eşik olması gerekir. Aynı şart uluslararası kamuoyunun tepkileri için de geçerlidir.

Yargının bağımsız olduğu, yasaların açık ve net olduğu, ilan edildiği şekilde uygulandığı ve temel demokratik özgürlüklerin anayasada tanındığı bir rejimden otoriter bir düzene geçmek için yapılması gereken demokratik hakları yasalar yoluyla ortadan kaldırmaktır. Bu da rahatça gözlemlenebilecek, ulusal ve uluslararası kamuoyunu harekete geçirecek, koordine ve güçlü bir tepki vermelerini mümkün kılacak bir hamledir. Bunun aksi bir hukuk rejimindeyse durum farklıdır. Daha önceki bölümdeki iddialar yerindeyse zaten bu rejim kusurlu bir demokrasidir. Yine de kısmen demokratik bir rejim olabilir. Bu rejimi daha otoriter bir yönde değiştirmek için yasaları gözle görülür şekilde değiştirmek gerekmez. Örneğin, basın özgürlüğünü kısıtlamak için açıkça bu amaca hizmet eden yasalar geçirmek şart değildir. Yürütme, vergi kanunlarındaki boşluklardan ve yargı üzerindeki etkisinden yararlanarak muhalif basını cezalandırma yoluna gidebilir. Bu da elbette yürütmenin niyetiyle ilgili şüphe doğurabilir ama diğer örnekteki gibi bir etkisi olmayacaktır çünkü bu farklı grupların aynı anda tepki vermesini sağlayacak netlikte ve ciddiyette

bir hak ihlali değildir. Demokrasiyi ortadan kaldırmak isteyen siyasi liderin, ulusal ve uluslararası kamuoyundaki tepkilerin yersiz olduğunu, uygulamaların amacının basın özgürlüğünü kısıtlamak değil vergide adaleti sağlamak olduğunu iddia etmesi mümkündür. Benzer bir yol toplanma özgürlüğü için de izlenebilir. Yasada tanınan hak net değilse ve devlet kurumları yürütmenin istediği yönde karar veriyorsa bu hakkı anayasadan çıkarmadan bu özgürlük kısıtlanabilir. Örneğin barışçıl gösterilerin öyle olmadığı iddia edilebilir ve gösteriler bastırılabilir. Yargı toplanma hakkını savunmadığı ve göstericileri gayri-meşru olarak tanımladığı takdirde, yani temel hakları koruma ve kamuoyunu bilgilendirme fonksiyonlarını yerine getirmediği takdirde, bu hakkı kullanmak isteyen vatandaşlar da kamuoyu nezdinde kanunsuz kalabalıklar olarak görülecektir. Temel hakları uzun bir dönemde bu tür kısıtlamalarla aşındırarak sivil toplumu ve muhalefeti etkisiz kılmak mümkündür. Yapılanların sonucu netleştiğindeyse artık var olan sınırlı demokrasiyi korumak için çok geç olacaktır.

Şu ana kadar hukukun üstünlüğünün eksikliğinin demokrasinin aşama aşama ortadan kaldırılmasını kolaylaştırdığından bahsettik. Son olarak hukukun üstünlüğünün olmamasının iktidar açısından otoriterleşmeyi ne şekilde daha cazip kıldığından ya da tersten söylemek gerekirse hukukun üstünlüğünün varlığının iktidarın seçimle el değiştirmesini nasıl kolaylaştırdığından bahsetmek gerekir. Demokrasinin temel bir özelliği iktidarın barışçıl yollar değişmesini mümkün kılmasıdır. Demokrasilerde iktidarı kaybeden liderler, hayatlarına devam eder, hatta bir sonraki seçime hazırlanırlar. Otoriter rejimlerde ise iktidarı kaybeden liderler genellikle ya hayatlarını ya da özgürlüklerini kaybederler. Demokrasilerin iktidarın barışçıl yolla değişmesini sağlamasında hukukun üstünlüğünün önemli bir payı vardır.

Hukukun üstünlüğünün bu sonucu hem seçim öncesindeki hem de seçim sonrasında etkilerinden kaynaklanmaktadır. Eğer hukukun üstünlüğü yoksa siyasi güç sahiplerinin iktidardayken güçlerini kötüye kullanmaları ve kanunlara aykırı eylemlerde bulunmaları daha kolay ve bu nedenle daha muhtemeldir. Bu da siyasi güç sahiplerinin iktidarı terk ettikleri takdirde cezalandırılmaktan korkmaları ve bunun için gerekirse var olan sınırlı demokrasiyi de ortadan kaldırmaya çalışmaları için bir sebeptir. İkinci olarak, hukukun üstünlüğünün olmadığı bir rejimde, iktidarı kaybetmenin suç işlememiş olan siyasetçiler için bile yüksek bir bedeli olabilir. Eğer kanunlar açık olmadığından keyfi yorumlar mümkünse, yargı siyasallaşmış ise ya da kanunları geriye dönük uygulamaktan çekinmiyorsa, iktidardayken suç işlememiş bir siyasetçinin bile iktidarı kaybettiğinde başına gelebileceklerden endişe etmek için gerçekçi sebepleri vardır. Dolayısıyla, hukukun üstünlüğü iktidardaki siyasetçiler için iktidar kaybının bedelini düşürerek iktidarın barışçıl yollarla değişmesini kolaylaştırır, yokluğuyse iktidarı kaybetmenin bedelini artırır ve otoriterleşmeyi daha cazip kılar.

SONUÇ

Bu makale sadece liberal demokrasinin değil, prosedürel anlamda bir demokrasinin de var olması için hukukun üstünlüğünün şart olduğunu savundu. Prosedürel anlamda demokrasinin şartı olan özgürlüklerin tam anlamıyla hayata geçmesi, seçimlerin adil ve tarafsız olması, demokratik meşruiyeti olan yasaların uygulanması, seçmenin hesap sorabilmesi gibi temel demokratik şartların hepsinin hukukun üstünlüğüne dayandığı gösterilmeye çalışıldı. Buna ek olarak, demokrasinin şartlarının kısmen yerine geldiği rejimlerin daha otoriter bir rejime dönüştürülmesinin de hukukun üstünlüğündeki eksiklikler sayesinde kolaylaştığı gösterilmeye çalıştı.

Bu makalede savunulan teorik iddiaların ampirik olarak nasıl test edilebileceğinden kısaca bahsetmek yararlı olacaktır. Makalenin birinci iddiası, prosedürel demokrasi için hukukun üstünlüğünün şart olduğu, Dahl'ın tanımladığı haliyle demokrasi ve hukukun üstünlüğü arasında kuvvetli bir korelasyon öngörmektedir. Bu çok vakalı (large-n) bir araştırma ile sınanabilecek bir iddiadır. Makalenin ikinci iddiası, hukukun üstünlüğünde var olan eksikliklerin demokratik gerilemeyi kolaylaştırdığı iddiası, benzer demokrasi seviyesine sahip fakat hukukun üstünlüğünün sağlanması konusunda ayrışan ülkelerin otoriterleşme riskini tarihsel olarak karşılaştırılarak incelenebilir. Elbette ekonomik gelişme seviyesi, ekonomik eşitsizlik oranı, eğitim seviyesi, doğal kaynakların varlığı, etno-linguistik çeşitlilik, şehirleşme oranı, komşu ülkelerin rejimi, hükümet türü gibi değişkenleri kontrol etmek gerekir. Vaka analizleri aracılığıyla demokratik gerilemeyi mümkün kılan mekanizmaların yakından incelenmesi de bu iddiayı değerlendirmek için imkan sunacaktır.

Son olarak iki hatırlatma yapmakta fayda var. İlkin, hukukun üstünlüğünün demokrasi için şart olması, hukukun üstünlüğünün tek başına demokrasi için yeterli bir şart olduğu ya da hukukun üstünlüğünün var olduğu bir otoriter rejimin imkânsız olduğu anlamına gelmemektedir. İkinci olarak, hukukun üstünlüğü demokrasi için şart olsa da hukukun üstünlüğü söylemi otoriter rejimler için faydalı bir araç olabilir. Bu nedenle siyasi söylemde hukukun üstünlüğüne verilen referansların her zaman olumlu karşılanmaması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Bagehot, W. (2001). *The English Constitution*. Oxford: Oxford University Press.

Bermeo, N. (2016). On Democratic backsliding. *Journal of Democracy*, 27(1), 5-19.

Bingham, T. (2011). *The Rule of law*. London: Penguin Books.

Bogdanor, V. (2009). *The New British Constitution*. Oxford: Hart.

Candaş, A. (2008). Anayasal demokrasinin paradoksu: Demokratik meşruiyet ve hukukun üstünlüğü. İçinde: L Köker (der), *Aydınlanma ve Hukuk*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 75-87.

Collier, D. ve Levitsky, S. (1997). Democracy with adjectives: Conceptual innovation in comparative research. *World Politics*, 49 (3), 430-451.

Çınar, K. ve Uğur Çınar, M. (2015). Building democracy to last: The Turkish experience in comparative perspective. *Mediterranean Politics*, 20 (3), 342-363.

Dahl, R. A. (1979). Procedural democracy. P. Laslett & J. S. Fishkin (Der.) *Philosophy, Politics & Society* içinde (ss. 97-133). Oxford: Blackwell.

Dahl, R. A. (2017). *Demokrasi üzerine*. Çev. B Kadioğlu, İstanbul: Phoenix Yayınları.

Diamond, L. (1999). *Developing democracy: Toward consolidation*. Baltimore: Baltimore University Press.

Dicey, A. V. (1982). *Introduction to the study of the law of the constitution*. 8. edisyon, Indianapolis: Liberty Fund.

Dworkin, R. (1985). *A matter of principle*. Oxford: Oxford University Press.

Finnis, J. (2011). *Natural law and natural rights*. 2. Baskı, Oxford: Oxford University Press.

Fuller, L. F. (1964). *The morality of law*. Düzeltilmiş baskı, New Haven: Yale University Press.

Kenney, C. D. (2003). Horizontal accountability: Concepts and conflicts. S. Mainwaring ve C. Welna (Der.) *Democratic Accountability in Latin America* içinde (ss. 55-76). Oxford: Oxford University Press.

King, Anthony. (2009). *The British Constitution*. Oxford: Oxford University Press.

Levitsky, S. ve Loxton, J. (2013). Populism and competitive authoritarianism in the Andes. *Democratization*, 20(1), 107-136.

Levitsky, L. ve Way, L. A. (2010). *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Linz, Juan J. ve Stepan A. C. (1996) "Toward consolidated democracies." *Journal of Democracy* 7(2): 14-33.

Loughlin, M. (2013). *The British Constitution: A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Møller, J. ve Skaaning, S. (2013). Regime types and democratic sequencing. *Journal of Democracy* 24 (1), 142-55.

O'Donnell, G. A. (1994). Delegative democracy. *Journal of Democracy*, 5 (1), 55-69.

O'Donnell, G. A. (1999). Horizontal accountability and new polyarchies. A. Schedler, L. Diamond ve M. F. Plattner (Der.) *The Self-Restraining State: Power and Accountability in New Democracies* içinde (ss. 29-52). Boulder, CO and London: Lynne Rienner.

O'Donnell, G. A. (2001). Democracy, law, and comparative politics. *Studies in Comparative International Development*, 36(1), 7-36.

O'Donnell, G. A. (2003). Horizontal accountability: The Legal Institutionalization of Mistrust. S. Mainwaring ve C. Welna (Der.) *Democratic Accountability in Latin America* içinde (ss. 34-54). Oxford : Oxford University Press.

O'Donnell, G. A. (2004). Why the rule of law matters. *Journal of Democracy*, 15(4), 32-46.

Przeworski, A. (1991). *Democracy and the market*. Cambridge: Cambridge University Press.

Przeworski, A. (1999). Minimalist conception of democracy: A defense. İçinde: I. Shapiro ve Hacker-Cordón (der), *Democracy's Value*, Cambridge: Cambridge University Press, 23-55.

Rawls, J. (1999). *A Theory of justice*. Düzeltilmiş baskı, Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Raz, J. (2009). *The authority of law*. 2. Baskı, Oxford: Oxford University Press.

Rhoden, T. F. (2015). The liberal in liberal democracy. *Democratization* 22 (3), 560-78.

Schmitter, P. C. ve Karl, T. L. (1991). What democracy is... and is not, *Journal of Democracy*, 2(3), 75-88.

Schumpeter, J. A. (2010). *Capitalism, socialism and democracy*. London: Routledge.

Tamahana, B. Z. (2004). *On the rule of law: History, politics, theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tasioulas, J. (2020). The Rule of law. İçinde: J Tasioulas (der) *The Cambridge Companion to the Philosophy of Law*, Cambridge: Cambridge University Press.

Weingast, B. R. (1997). The political foundations of democracy and the rule of law. *The American Political Science Review*, 91(2), 245-263.

Yayın Geliş Tarihi: 11.01.2021
Yayına Kabul Tarihi: 07.05.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.858680

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 679-697
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

BİR AŞINDIRMA DENEMESİ: İLERİ MODERNİTEDE FAİLLİK, KÜLTÜREL KODLAR VE İNŞA EDİLMİŞ BELİRSİZLİKLER DÜNYASI

Cem ÖZKURT*

Öz

Bu çalışmanın amacı çağdaş kapitalist toplumlarda, gündelik etkileşim alanında belirginleşen bir dizi sosyo/psikik farklılaşma ve anlam eksenli dönüşümleri analiz ederek, çağcıl toplumsal oluşumun sosyolojik yönelimlerini tartışmaya açmaktadır. Bu yönlü bir tartışmada, çağcıl toplumsal ilişkiler, sosyal değişme parametresinin doğal bir uzantısı olarak değerlendirilmekte ve değişimin istikameti tespit edilmeye çalışılmaktadır. Günümüz toplumlarında insanlık durumunun pratik biçimlenmeleri, simgesel/sembolik anlam inşaları ve bilişsel kategoriler, çatışma ve gerginlik akslarıyla birlikte ele alınmakta ve sosyolojik kuramın olanaklarından da faydalanılarak, dönüşümler ve farklılaşmalar, modernlik ve ileri modernlik ayrımının kültür eksenli çizgilerinde analiz edilmektedir. Gündelik etkileşim düzeninin bir dizi kültürel yerinden çıkmalarla farklı türden bir toplumsallık biçimine evrildiğine temas edilmekte ve gündelik ilişkilerin daha toleransız, kötücül ve merkezsiz karakterine vurgu yapılmaktadır. Bu karakter, hem kamusal ideallerin çöküşünü hızlandırmakta hem de ötekilik inşalarının yeni türden şiddet eğilimleriyle ortaya çıkışına aracılık etmektedir. Çalışmanın literatüre katkısı ise, günümüz toplumsallığının ve etkileşim düzeninin gerilim, çatışma ve ayrışma kodlarını simgeler, semboller ve anlam ağlarında meydana gelen değişimlerin sosyo oluşumunu kuramsal bir sorgulamayla keşfetmeye girişmesi olarak ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: İleri Modernite, Kültür, Toplumsallık, Anlam.

AN ETCHING EXPERIMENT: FAILURE IN ADVANCED MODERNITY, CULTURAL CODES AND WORLD OF CONSTRUCTED AMBIGUITIES

Abstract

This study analyzes a number of socio/psychic differentiation and meaning-axis transformations that are evident in the field of everyday interaction in modern capitalist societies and opens the discussion of the sociological orientations of contemporary social

---

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Özkurt, C. (2021). Bir aşındırma denemesi: İleri modernitede faillik, kültürel kodlar ve inşa edilmiş belirsizlikler dünyası. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 679-697.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0003-1438-6517, ozkurtcem70@hotmail.com.

formation. In this one-way discussion, çağcıl considers social relations as a natural extension of the parameter of social change and tries to determine the direction of change. Practical forms of the modern state of humanity, symbolic/symbolic construction of meaning, and cognitive categories are considered together with the axes of conflict and tension, and transformations and differentiation are analyzed in the cultural axis of the distinction between modernity and advanced modernity, using the possibilities of sociological theory. It is noted that the order of everyday interaction has evolved into a different form of socialism through a series of cultural displacements, and emphasis is placed on the more intolerant, evil and decentralized character of everyday relationships. This character both accelerates the collapse of public ideals and mediates the emergence of otherness constructions with new types of violent tendencies. The contribution of the study to the literature can be expressed as an attempt to explore the socio-formation of changes occurring in the networks of symbols, symbols and meaning, symbolizing the codes of tension, conflict and dissociation of today's sociality and order of interaction with a theoretical question.

Keywords: Advanced Modernity, Culture, Sociality, Meaning.

GİRİŞ

Hiçbir tarihsel ve sosyal sistem, günümüz toplumları kadar bir boşluk, akışkanlık ve belirsizlik kültürüyle inşa olmamıştır. Geçmiş toplumsal sistemlerin ruhu genel iradeyi ve kolektiviteleri yücelten amaçlar dizgeleriyle “sosyal bir ethos”, toplumsal anlam dünyası hiyerarşisinin en tepesine oturtmuştur. Birey ve toplum tahayyüllerinin tutarlı örüntülerle eklemlendiği bu sosyal ethos, simgesel/symbolik anlam ağlarını, birey ve toplum arasında tinsel bir alışverişe olanak verecek biçimde inşa etmiş ve yaşama geçirmiştir. İnsanın doğayla, gizil/metafizik güçlerle, tahakküm altına alıcı siyasallıklarla, kendi Gemeinschaftı'nı koruyamaya yönelik içgüdüsel ve tutkulu iradesiyle ve ulusun güzelliğini yaşamaya ant içmiş yurttaşlık imgesiyle dış dünyaya verdiği ölümüne savaşım, bu sosyal ethosların ortak öznelikleridir. Çağcıl dünyamızda ise köklü anlam kaymaları oluşmuştur. Bugünün dünyasında kolektivite ve genel bir iyi tasarımı için ölümüne savaşım yoktur. İleri modern kültürde, en yalın betimlemeyle insan salt kendisiyle, kendi yarattığı kültürel tabularla çatışır durumdadır. Eski savaşım, bugünün savaşımı arasındaki fark, savaşımın bizzat kendisinin yerinden çıkmasıdır. Bu yerinden çıkmanın mahiyeti, eski savaşımın bir kültürel ötekiliğe, ideolojik düşmana ve sınıfsal bir ayrıma yönelik cereyan ederken; bugünkülerin soyut bir tahayyüle, hatta bir hayaletle yönelik icra edilmesidir. Ötekilik artık her yerde, giyilmeye hazır bir ceket gibi ortalıktır. Hayalet bir benlik, faillerin içine girmekte ve her köşe başında kategorik bir karakter inşasını aynı kültürel kodlarla gerçekleştirmektedir. Homojen insan, ayrı ayrı ve parçalı savaşımlara sokularak, her seferinde ağır yenilgiler almaktadır ve insanlık durumu yeni türden ve içinden çıkılmaz bir açmazla doğru sürüklenmektedir.

Clifford Geertz'in " insanın simgeler, kavramlar yaratan ve anlam arayan bir hayvan" (Geertz, 2010, s. 167) olduğu ve bunun da, simgesel modelin durum ve süreçlerinin, dünyadaki durum ve süreçlerle uyuşmasıyla (2010, s.244) tamamlandığı yönündeki argümanı; ileri modernitenin kültürel kodlarında çok büyük ölçüde geçerliliğini yitirmiştir: Artık, hem simgesel modelin hem de dünya durumunun her an değiştiği /dönüştüğü, bizzat da kültürün tarihsel olarak yoğunlaşan, demlenen, yerel ve geleneksel yorumsal örüntülerinin çözüldüğü ve kalıcı kültürel zamların aşınarak, her gün yeniden üretildiği bir kaos çağında yaşıyoruz. Eğer çağcıl dünyamızda, anlamlı simgelerin örgütlü dizgeleri kültürel kodlar, (2010, s. 65) her gün yerinden çıkıyorsa ve düşünümsel niteliklerinden uzaklaşıyorsa; O halde, insan eylemleri hangi özsel ilkelere göre yön bulacaktır?

Simmel'in modern kültürü analiz ederken kullanıldığı ve modern toplumsallıktaki ontolojik ayrımlara temas ettiği kavramsal çerçeveye göre ise insanlar arasındaki her türlü etkileşim bir toplumsallaşmadır ve çatışma, kesinlikle bir toplumsallaşma olarak görülmelidir (Simmel, 2009, s. 87). Toplumsallaşma olgusunda, bireyler ikili konuma yerleşir: Toplumsallaşma içinde kapsanır ve aynı zamanda kendini onun karşısında bulur. Birey, hem toplumsallaşma organizması içinde bir bağıdır, hem de özerk bir organik bütündür; hem toplum için hem de kendisi için var olur. Bunun anlamı şudur: Birey ile toplum "içerisi" ve "dışarı" gibi birbiriyle ilgisiz iki tanım değil; ikisi bir arada, toplumsal bir hayvan olarak insanın bütünüyle homojen bir konumudur (2009, s. 42). Simmel'e göre, evren nasıl herhangi bir biçime sahip olabilmek için sevgiye ve nefrete yani çekici ve itici güçlere ihtiyaç duyuyorsa, toplum da belli bir şekle girebilmek için niceliksel bir uyum-uyumsuzluk, yardımlaşma-rekabet, elverişli-elverişsiz eğilimler oranına ihtiyaç duyar (2009, s. 89). Bu aynı zamanda çatışmanın eksenini oluşturur: Hayat, salt biyolojik düzeyin ötesine geçip tin düzeyine doğru geliştiğinde, tin de kültür düzeyine yükseldiğinde, bir iç çatışma durumu ortaya çıkar. Simmel, hayatın yaratıcı hareketinin, hayata dair bir takım ifade ve gerçekleştirme formları sunan medeni kanunlar, anayasalar, sanat eserleri, din, bilim ve teknolojileri kültür olarak adlandırır. İlk oluşma anlarında hayatla uyumlu olan kültür, hayat kendi evrimini sürdürdükçe, kültürel formlar da katlaşıp sabitlenmeye başlar; hayata yabancı hatta düşman haline gelirler. Kendisi formsuz olan hayat, ancak ona form verilmesi halinde kendini bir fenomen olarak gösterebilir, ama her form özü gereği daha ortaya çıktığı anda geçiciliği aşan, hayatın nabzından bağımsız bir gerçeklik talep eder. Hayat ile formları arasında varoluşumuzun ve etkinliklerimizin bir noktasında patlak veren bir gerilim başlar (Simmel, 2013, ss. 55-57).

Günümüz toplumlarında ise kültür, Simmel'in vurgu yaptığı, ikili formlarla çatışma eksenleri oluşturmanın çok ötesinde; gündelik ilişkilerde yeni türden bir toleranssızlık, egoizm ve rekabet ruhu inşa etmiştir. Bu ruh, arkaik tarihsel/ toplumsal gerginlik ve çatışmalardan sıyrılan bir sıfır noktasıdır. Çağcıl dünyamızdaki bu kurulumun, (sıfır noktasının) faillik düzeyindeki ilk yansıması, hiçbir felsefi arka planın beslemediği salt bir egoizm durumudur ve geleneksel

çatışmaların ikili bölünmelerini aşarak, ahlaksal içeriği bakımından toplumsal düzeyde hiçbir iyi tahayyülüne olanak vermez. Kendi başına bir pratisyendir, kendisinden başka herkese düşmandır ve kendi dışındaki herkesi öteki addeden tehlikeli bir temsiliyettir.

Çağcıl değerlerin tersine, modernliğin toplumsal dizgeleri ise, özel bir toplumsal gerçeklik ile özel bir dünya görüşünün bileşimi (Wallerstein, 2013, s. 65) olarak, hem iyicil hem de kötücül toplumsal tahayyülleri kompoze ederek, liberal toplumun gerginlik akslarını oluşturmuştur. Bu gerginlik aksları yeni türden bir sosyal gerçeklik inşasıydı ve aynı zamanda da bir dizi tinsel güçlendirme pratiğine gönderme yapmaktaydı. Bu pratiklerin en temel motifini, Anderson, *ulusu hayal edilmiş bir siyasal topluluk ve hayali bir cemaat* (Anderson, 2014, s. 20) olarak betimlerken, ruhlara ruh üfleyen asli bir ruha, ulusun kültürel pratiklerle tahayyül edilmiş özel türden bir biçimlenmesine vurgu yapmıştır. Marx ve Engels ise kapitalizmle birlikte sınıfın, sınıflara bölünmüş toplumlardan ayrık bir durumsallık yarattığının altını çizerek, toplumsal grupları harekete geçirecek sınıf eksenli bir kolektif ruhu, toplumun total özgürleşmesini sağlayacak bir sosyal pekiştirici ve nesnel zemin olarak konumlandırmıştır. Simmel'in "Metropol ve Zihinsel Yaşam" makalesinde, modern kent ve kır hayatının ayrımını yaparken, *metropollerin farklılıkları kaydeden bir varlık olan insandan, kasaba hayatına göre daha başka bir bilinçlilik miktarı talep etmesi* (Simmel, 2013, s. 84) olarak betimlediği çerçevede, hem kentsel yaşamın faillik düzeyindeki sosyo/psikişik oluşumuna, hem de Marx ve Engels'in kır karşısında, kentin baskın bir sosyolojik güç olarak ortaya çıkması ve çatışma alanları yaratması postulatıyla paralellik gösterir. Simmel'e göre, metropol hayatında kırılğan olan yüreğimizle değil, kişiliğin derinliklerine en uzak organımız zihnimizle tepki veririz ve kentsel ilişkilerde para ekonomisiyle zihin egemenliği birbirine bağlıdır (2013, s. 85) Para ekonomisinde bütün niteliklerin "fiyatı ne" gerçekliğine indirgenmesi (2013, s. 86) metropolün öz niteliğidir ve kent kendine özgü bir bikkınlığı, özellikle farklılıklar karşısında bir kayıtsızlaşma biçiminde dışsallaştırdığımız ilişkiler bütünüdür (2013, s. 89). Simmel'e göre modern kültürün gelişimindeki başat özellik, nesnel tin denilen şeyin öznel tin üzerinde ağırlık kazanmasıdır. Simmel'in nesnel tinle kastettiği, hukukta ve dilde, sanatta, üretim tekniklerinde ve bilimde somutlaşan bir ruhtur (2013, s. 98). Metropol yaşantısındaki bu nesnel tin, bireylerin kişiliklerinin bir değersizlik duygusu içerisinde yitip gitmesine neden olur (2013, s. 90).

Bu çalışma, çağcıl kültürümüzün de bir değersizlik duygusu içerisinde düşünümsel niteliklerden uzaklaştığı ve anlam örüntülerinde giderek bulanıklaşan bir toplumsallığa doğru sürüklendiği iddiasındadır ve bu toplumsallığın antropolojik anlamda yeni bir aşama ve bir sıfır noktası olduğu tezini savunmaktadır. Bu savunuyu, çağdaş toplumların üç ekseninde deneyimlediği kültürel krizle açıklamaktadır. Kriz durumun ilk eksenini, günümüzde insani özün gün geçtikçe değersizleştirilen pratikler eşliğinde hissedilmesinin yarattığı etik

sorundur; başka bir deyişle, toplum ruhunun en derininde olan ve uygarlaşma sürecimizde nadiren de olsa belirtik hale gelmiş “kolektif iyinin” unutulmuş olmasının birey bilinçlerinde ve toplumsal tahayyülde yarattığı yarılmalıdır. Bu yarılmanın anlamı, insan olmanın yaşamsal bağlarının gün geçtikçe muğlaklaşmasıdır. Bu bağlar, gelenekle mesafelerin derin bir biçimde açıldığı, kültürel kodların anlık dönüştüğü, periyodik olarak yerinden çıktığı ve kendine özgü rutinleri inşa edemediği mutlak bir dengesizlik durumudur.

İkinci eksen, kültürel kodlardaki yönelimsellik ve amaçsallık yoksunluğuyla ilişkisinde, çağcıl toplumsal ilişkilerin yeni türden bir toleranssızlığı üretmesi ve bunun da bir şiddet kültürünü tetiklemesidir. İleri modern, biyolojik, somatik ve simgesel iktidar kokteylinin aktörlerin edimler dünyasında ne türden yansımalar oluşturduğu ve yeni şiddet eğilimlerini nasıl ortaya çıkardığı araştırmanın temel sorunsallarından biridir. Üçüncü eksen, toplumsal kurumlar ve bununla bağlantılı anlam ağlarındaki dönüşümlerin, ileri modern kültürdeki görünüşleriyle ilişkilidir. Bu anlamsal yerinden çıkmaların, gündelik yaşantıda oluşturduğu pratik biçimlenmeler, bilişsel kategoriler ve simgesel düzende inşa ettiği çatışma ve gerginlikler çalışmanın merkez tartışma bağlarından birini oluşturmaktadır.

İYİNİN TOPLUMSAL TAHAYYÜLLERİ VE ÜTOPYANIN KURULUŞU

Dostoyevski, kötülük her alanda “doğal” iyiliğe üstün geliyorsa, bu iyiliğin, gerçek iyilik olup olmadığını sorgulamak gerektiğini ifade eder (Dostoyevski, 1995, s. 9). Sosyal teorideki iyi tahayyülleri de Dostoyevski’nin düşünce çizgisiyle en azından şu açıdan paralellik gösterir: İyi tahayyülünün ontolojik gerçekliği toplumsal alana bakılarak anlaşılır ve “kolektif iyi” için mevcut iyiler eleştirel bir sorgulamaya tabi tutulur. Durkheim, tam da bu ekseninde bir analize girişmiştir ve liberalizmin kaçınılmaz sonunun entelektüel ve ahlaki bir anarşi olduğunu (Durkheim, 2016, ss. 55-56) söylerken, liberal ahlakın her türlü bireyseliğine karşı, farklı türden bir toplumsal ahlaki kurgulamıştır. Bu ahlakı, her şeyden önce insanı, diğer insanları dikkate almaya zorlayan bir şey olduğu için ahlaki olarak değerlendirmiştir. Ahlak, bireyleri egolarını tatmin etmenin ötesine taşıyan, insan davranışlarını özdenetime tabi kılan ve zorlayıcı tinsel bir güçtür (2016, s. 149). Durkheim’a göre, her toplumun bünyesinde koşut bir biçimde işleyen bir ahlak çoğunluğu vardır (Durkheim, 2012, s. 49). Bir ahlak, her zaman bir grubun eseridir ve sadece, bu grup otoritesi aracılığıyla korunursa işleyebilir. Bu ahlak bireyleri yöneten, onları belirli biçimlerde eylemeye zorlayan, eğilimlerine sınırlar getiren yasaklayıcı kurallardan oluşur (2012, s. 51). Durkheim’a göre ahlak bireyleri toplumla bütünleştiren ana motif, bireylerin düşünümseelliğiyle, toplumsal kurumların düşünümseelliğinin etkileşimini sağlayan bir örüntüdür.

Marx ve Engels’ in yaklaşımında ise “kolektif iyi” tahayyülü, devrimci bir ahlak nosyonuyla sunulur. Bu nosyon, öncelikle sömürü eksenli işleyişe sahip

kapitalist iş bölümü ve mülkiyet rejimine, insanal özü yok ettiği gerekçesiyle ahlaki açıdan mesafe koyar ve radikal ölçekli bir eleştiriye girişir. Devrimci ahlak, ilerici sınıf olarak konumladığı proletaryayı kendinde sınıftan, kendi için sınıfa geçişin faili olarak görür ve ona öncü sınıf misyonu yükler. Proletarya, sınıf mücadelesinde kendini kurtarıırken, toplumun diğer tikelliklerini de seferber ederek, toplumun topyekün kurtuluşuna aracılık eder. Marx'ın ve Engels' in toplumsal analizi modern ekonomik ilişkileri değerlendirmek bakımından çift anlamlıdır: İlk olarak kapitalist toplum, tarihin maddi, teknolojik kapasiteleri ve üretim ilişkileri bakımından en üst seviyedir ve eski toplumsal sistemlerle karşılaştırdığında, insan yapımı olan tarihin maddi/nesnel ilerlemesinin ustalık dönemdir. İkincisi, bu ustalık döneminin sömürü eksenli işleyişinin insanal özü aşındırdığı ve kolektif olarak tahayyül edilebilecek bir toplumsal iyiden ve yaşamın bütününe içerecek özgürlük pratiğinden uzaklığına ilişkin argümandır.

Esasında, en genel anlamıyla değerlendirildiğinde, klasik sosyolojinin bakışında, modern toplum bir karmaşadır ve tüm kuramsal yoğunlaşma modern toplumun karmaşık işleyiş dinamiklerini analiz etmek üzerine kuruludur. Bu analizlerin yönü, bir taraftan eski toplumsal pekiştireçlerin ve simgesel/sembolik anlam örüntülerinin ilga edilmesine işaret ederken; bir taraftan da yeni bir “kolektif iyi” olanağının nesnel zeminini sorgular. Bu sorgulamalarda, eski toplumsal sistem kalıntılarına hem şüpheyle bakılır hem de bir nostalji kaybının kaçınılmaz ve trajik süreci vurgulanır. Nostalji kaybının trajik boyutu, Stauth ve Turner'ın temas ettikleri gibi, toplumsal bütünlüğün ve ahlaki kesinliğin yitirildiği duygusudur. Modernlik, hem bireysel düzeyde hem de toplumsal ölçekte, deneyimlerin ve yaşantının birliğini sağlayan değerlerin çöküşünü hızlandırmıştır. Böyle bir nostaljik analiz çizgisi kapitalist endüstrileşme, kırsal cemaatlerin çöküşü, bilimsel bilginin serpilmesi, kentsel yaşantı ve karmaşıklaşmanın dinsel ve kutsal değerleri zayıflattığına işaret eder (Stauth & Turner, 2005, s. 65) Bu açıdan değerlendirildiğinde, Weber' in geleceğin buzlu karanlığın kutup gecesi olacağı ve bürokrasinin, rasyonalizasyonun ve araçsal aklın dünyayı bir demir kafese sokacağına yönelik öndeyileri modern toplumsal yapılaşmalardaki sorunlu işleyişi dile getirir. “Meslek Olarak Bilim” makalesinde, *artık esrarengiz güçlerin varlığına inanan vahşiler gibi, ruhları yardıma çağırarak ya da onlara egemen olmak için büyü araçlarına başvurmak gerekmiyor. Teknik araç ve hesaplarla işler hallediliyor. Entellektüelizasyon, her şeyden önce bu anlama geliyor* (Weber, 1919/1998, s. 214) derken, Freud' (2016) un, insanın bir parça güvenlik için kendiliğindenliğinden, içgüdüsel tutkularından ve özgürlüğünden kaçışının nesnel/dışsal, tarihsel ve toplumsal dayanaklarına vurgu yapıyor.

Freud'un özgürlükten kaçış olarak değerlendirdiği modernlik, aslında denetim /gözetim kapasiteleriyle ve ekonomik, siyasal, toplumsal pratikleriyle “bir iyi tahayyülünü” toplumsal ethosa dönüştürmüş ve ulus-devlet formasyonu içinde bir yurttaşlık kariyeriyle sunmuştur. Bir Tanrı'nın mukadder kıldığı tözsel bir iyi ve doğru nosyonunun dayatılmasını reddetmiştir (Wagner, 1996, s. 29). Modern özne,

iyiyi ve doğruyu betimleme ve epistemolojik sınırlarını çizme yetkisini kendi dışında bir merciye bırakmamıştır. İyinin iyi olarak ve doğrunun doğru olarak tarifi sezgilere, öznel değerlendirmelere ve anlık farkındalıklara göre değil, nesnel kaidelere ve pozitif hukuk kurallarına göre biçimlendirilmiş ve kurumsallıklarla bağlantısı sağlanmıştır (Özkurt, 2020, ss.39-40). Bireysel düzlemde ise, modern olmak, geleneğin ve dışsal otoritelerin karşısına, kendi yaşamını biçimlendirme ve yön vermeyi talep eden bir özerklik duygusunu (Küçük, 2011, s. 36) çıkarmıştır. Bir zihinsel öz denetim, kendini gerçekleştirme ve tasarılama gücü, ütopyacı motivasyonlarla birleşerek, geleceğin inşa edilebileceğine yönelik kanaati, gelenekle sürekli bir çatışma ve gerginlik durumuyla ortaya koymuştur.

Modernliğin, geleceğin inşa edilebileceğine yönelik toplumsal ve kolektif iyi tasarımlarını, Mannheim'cı bir kavramsal çerçeveye değerlendirdiğimizde, ideoloji ve ütopya nosyonlarıyla karşılaşırız. Modernlik öncesinde, kamusal bir iyinin sistematik biçimde siyasallaştırıldığı ne ideolojik formasyonlar ne de ütopyik tasarımlar söz konusu değildir. Ortega Y. Gasset, insanın bu kamusal iyi arayışının ilk adımını “insanın kendi benliğine dalabilmesi” olarak ifade eder. Gasset'e göre, hayvanla insan arasındaki en bariz fark, insanın dünyaya sırt çevirip, kendi içine çekilebilmesi, iç dünyasına dalabilmesi ve nesnelere değil de, kendi kendisiyle uğraşabilmesidir (Gasset, 2017, s. 34). Gasset'e göre insan, kendi iç dünyasına çekilerek çevresindeki şeyler ve onlara egemen olma olasılığı üzerine fikirler oluşturur; bu benliğe dalmadır. Sonraki aşamada ise, insan yeniden dünyada belirerek önceden tasarlanmış bir plana göre harekete geçer; bu da eylem, aktif yaşam, praxis'tir (2017, s. 38).

Mannheim, Gasset'in praxis ve aktif yaşama yönelim olarak betimlediği eylemselliğin, toplumsal varoluşunu insan kitlelerinin zıt dünya görüşlerini anlamlandırmasına ve uzlaşmazlıkları keşfine bağlar. Bu kitlelerin, ideolojik ve ütopyik çağırmaya hangi nesnel koşullarda cevap verdiklerini ortaya koyar:

...Eğer bir toplum, dışa kapalı kastlara ya da tabakalara bölünmesi nedeniyle kayda değer dikey hareketlilikten de yoksun kalmış ise, tüm grupların ortaklaşa paylaştıkları bir dünya görüşü, artık ya hiç mevcut olmayacaktır ya da farklı biçimlerde algılanacaktır. Asıl değişim, sosyolojik olarak, önceleri içe kapalı katmanların birbirleriyle kurdukları ilişkide ve belli bir toplumsal dolaşımın başladığı tarihsel gelişim aşamasında yerini bulur. Bu iletişimin en belirgin evresine, o zamana kadar birbirinden bağımsız gelişen düşünce ve deneyim biçimlerinin iç içe girdiği ve aynı bilincin akli, onları zıt dünya görüşlerinin uzlaşmazlığını keşfetmeye zorladığı anda başlayacaktır (Mannheim, 2016, s. 36)

Mannheim'a göre toplumsal uzlaşmazlıkları ve gerilim akslarını anlamlandırmada öne çıkan bir toplumsal zümre söz konusudur. Bu zümre, her toplumda, o topluma dünyaya ilişkin bir yorum sunma misyonunu yüklenen “entelejenziya” lardan oluşur (2016, s. 39). Bu zümreler, toplumsal gerçekliğe

yönelik tasarımı, koyutlama ve idealler ortaya koymak bakımından ya ideolojik formasyonlar ya da ütopyik bütünlükler yaratırlar. Bu tasarımlamalardan, ideoloji toplumun gerçek durumunu hem kendi taraftarlarından hem de diğerlerinden gizler ve böylece toplumu istikrarlı bir bütünlük olarak sunar. Ütopik bilinçte ise tasarım, verili toplumsal gerçeklikle ilgisiz gibi gözükse de, hiçbir zaman toplumsal gerçekliği örtbas etme kaygısı taşımaz (2016, s. 67). Mannheim, gerçekliği örtbas etmesi bakımından, tıpkı Marx gibi ideolojiyi yanlış bilinçle ilişkilendirir: “Yönelimsel biçimi çerçevesinde yeni gerçekliğe yetişemeyen ve bu açıdan bakıldığında da yeni gerçekliğin üstünü aslında köhneleşmiş kategorilerle örten bilinç, yanlış ve ideolojiktir” (2016, ss. 122-123).

Mannheim’a göre meydana geldiği gerçeklik ile uygunluk içinde olmayan bir bilinç durumu ütopyiktir. Ütopik olanın, aynı zamanda kurulu düzeni parçalayan gerçekliği aşkınlaştırıcı bir yönelim olarak sınırlandırılması, ütopyik bilinci ideolojik olandan ayırmaktadır. Ütopik bilincin, gerçeklikten uzak, varoluşu aşkınlaştırıcı etmenler doğrultusunda hareket edip yine de kurulu yaşamsal düzenin gerçekleşmesi ya da yeniden inşa edilmesi yönünde etkin olması mümkündür (2016, s. 215). Bu, şu anlama gelir: İdealler, devrimci bir işleve sahip oldukları her yerde ütopyaya dönüşürler (2016, s. 216). Mannheim, varoluş ile ütopya arasındaki ilişkiyi diyalektik bir ilişki olarak değerlendirir. Bu düzeydeki ütopya kavramı; her bir varoluşsal kademenin, “negatif olan”, henüz gerçekleşmemiş olanı, her bir varoluşsal kademenin sıkıntısını yoğun bir şekilde içeren tüm düşüncelere ve ruha ilişkin içeriksel değerleri kendi içinden birden bire meydana çıkartmaktan ibaret olan ilişki anlamını taşımaktadır (2016, s. 222). O halde, henüz gerçekleşmemiş olan ve gerçekliği dönüştürmeye muktedir ütopyik bilincin praxis düzlemi siyasal alandır denilebilir. Gramsci’ye göre siyasal alan açık bir sınıfsal savaşım alanıdır ve bir sınıf iki şekilde egemendir; bu sınıf hem yöneten sınıftır hem de egemen sınıftır. Bu sınıf, müttefik sınıfları yönetir, muhalif sınıflara egemen olur. Dolayısıyla, bir sınıf iktidara gelmeden de yöneten olabilir. İktidar olduğunda egemen olur fakat yöneten olmaya da devam eder (Gramsci, 2011, s. 170). Gramsci’ye göre siyasi mücadelede üç savaş formu görülür: Hareket savaşı, mevzi savaşı ve yeraltı savaşı. Örneğin Gandhi’nin pasif direnişi, belirli açılardan hareket savaşına, belirli açılardan da yeraltı savaşına dönüşen bir mevzi savaşıdır. Boykot bir mevzi savaşıdır; grevler, hareket savaşıdır; silahlı güçler, saldırı ve muharebe gruplarının gizlice toplamları ise yeraltı savaşıdır (2011, s. 261). Gramsci’ye göre mevzi savaşlarına belirli stratejiler ve taktikler eşlik eder. Örneğin, yenilikçi bir sınıf, yönetici sınıfın gösterişli siper ve tahkimat kompleksine karşı ne yapabilir? Klevaj ruhu, (kişinin tarihsel kimlik bilincinin ilerici edimi) yani kendisini başroldeki sınıftan potansiyel müttefiki olan sınıflara doğru genişleten bir klevaj ruhu (Gramsci, 2012, s. 67).

Gramsci’ye göre, tarihsel ve toplumsal gidişin seyri de kendine özgü bir ritimle gelişir. Toplum, gerekli ve yeterli koşullar oluşmadıkça, kendine görevler biçmez ve bütün gelişme olasılıkları tükenmedikçe, hiçbir toplum biçimi kaybolup gitmez

(Gramsci, 2014, s. 36). Dolayısıyla, ütopyanın gerçekliği ve dönüştürme kapasiteleri nesnel/dışsal verili durum ve koşulların yönüyle bağlantılıdır

Marx ve Engels, kapitalist toplum için bu verili koşulları, dışlayıcı iş bölümünün biçimlendirdiği sömürü süreçlerine vurguyla açıklar. Marx ve Engels'in ekonomi - politik temelli kavramsal çerçevesi şu temel argüman üzerinden yükselir: "Toplumun üyelerinin on da dokuzu için özel mülkiyet fiilen yoktur. Dahası var: Bir toplumda özel mülkiyet, bu onda dokuz için yok olduğundan dolayı mevcuttur" (Marx & Engels, 2016, s. 78). Marx'ın ve Engels'in, toplumsal/tarihsel analize yaptığı katkının özgün yönü, kapitalist toplumda mülkiyet ilişkileriyle, sosyo-ekonomik dışlanma arasındaki dolaylı ilişkiyi büyük bir ekonomik mekanizmadaki işleyiş diyalektiğiyle açıklamaya girişmeleri olarak ifade edebilir. Bu açıklamanın özü, kapitalist üretim biçiminin - diğer üretim biçimlerinin hiç birinde bulunmayan- belirleyici yönü ise, değer büyüklüğünün emek zamana göre şekillenmesidir (Marx, 2011, s. 82). Kapitalist oluşum ve gelişim hem paranın hem de emeğin metalaşmasının dışında, üçüncü bir alanın, zamanın da metalaşmasına yol açmıştır (Giddens, 2000, s. 9). Bu durum, kapitalist üretim biçimini, pre-kapitalist üretim biçimleriyle karşılaştırılmayacak düzeyde sömürü ve denetim merkezli işleyen bir yapılaşmaya yöneltmiştir. Kapitalizm, burjuvazi ve işçi sınıfı arasında iş aktine ve sözleşmeye dayanan egemenlik/tabilik, sömüren/sömürülen ilişkisinin doğası eşitsiz ve insani özden yoksun sistematik bir işleyiştir. Bu biçimiyle kapitalist mülkiyet rejimi, bir toplumsal iyiyi ve kamusal/total özgürleşmeyi hedeflemediği gibi, eksiksiz biçimde kötücüdür.

BİR SIFIR NOKTASI: KÖTÜLÜĞÜN SOSYO-PSİŞİK OLUŞUMU VE ÖTEKİLİĞİN YENİDEN ÜRETİMİ

20. yüzyılın ikinci yarısının son periyotları, insanlık durumu açısından farklı türden bir kendilik algısı yarattı. Öznenin kendini betimlemek için hiçbir geçerli önerme bulamadığı dünya sonrası bir dünya. Tarihsel olarak kurulu ön kabullerin, bilişsel kalıpların ve dünya durumlarına ilişkin açıklama biçimlerinin yetersiz görüldüğü, insanın kendini apriori olarak "tamamlanmış saydığı" bir aşırı iddialılık ve olgunlaşmışlık yanılgısı. Bauman'ın betimlediği şekliyle, "kendi kimliğini saptama işinin sonuçsuzluğu ve nihayetsizliğinin bir gerginliğe, endişeye sebep olması ve bu endişenin de basit bir çözümünün var olmaması durumu" (Bauman, 2010, s.16). Benliklerin, mevcut kültürel kalıpları gerektiren, miras alınan ve geleneksel konumlar üzerinde inşa edilememesi ve bunun sonucunda hem benliğin hem de bedeninin bir yeniden keşfe yöneltilmesi, ne olduğumuz değil de, nasıl görüldüğümüze yönelik basit bir indirgeme hali (Giddens, 2009, s. 85).

Baudrillard'ın koyutlamasıyla, gerçekliğin, minyatürleşmiş hücreler ve arken aracılığıyla sonsuz sayıda kökenle ilişkilendiği ve nesnel dayanaktan yoksun olarak yeniden üretildiği, bir simülasyon ve hipergerçeklik çağı (Baudrillard, 2014, ss.1213). Bu simülasyon ve hipergerçeklik çağında, tüketim

etkin bir toplumsal davranış tipi olarak ortaya çıkmaktadır. Kendini bir ahlak, kurum ve sosyo-ekonomik zorlama olarak temellendirmekte ve toplumu denetim altına alan bir değerler sistemi üretmektedir (Baudrillard, 2014, s. 95). Geleneksel bağlamlardan sıyrılma, benlikleri her insan için düşünümsel bir proje haline getirir ve geçmişin, şimdinin ve geleceğin sürekli sorgulandığı dinamik bir sürece dönüştürür (Giddens, 2014a, s.37). Giddens'a göre, refleksif bir farkındalık her insan eyleminin karakteristik özelliğidir. Tüm insanlar, kendi etkinliklerinin koşullarını (yaptıkları şeyleri yapmanın bir özelliği olarak) sürekli gözetir ve bu gözetleme her zaman sözel özelliklere sahiptir. Bunun dışında, gündelik hayatın bir parçası olmayla ilişkili “ arken bilinç” düzeyi söz konusudur. Pratik bilinç, eylemin refleksif gözetiminin tamamlayıcısı niteliğindedir (Giddens, 2014b, ss. 53-54). Bugünün sorunu, arken bilinci temellendirecek ve dayanak sağlayacak sözel bilinçlilik düzeyindeki parçalanmalardır. Bunun anlamı, insan yaşantısında geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki anlam eksenli diyalektik bağın kopmasıdır. Bu kırılma, faillik düzeyinde bir tür çağcıl narsistik isteme histerisi yaratmıştır. Dünya durumuna katılmanın geleneksel taleplerinin sınıfsal, ideolojik, kültürel ve kamusal köklere dayanan bütün biçimlerinden ayrışması olarak yeni bir toleranssızlık kültürü ortaya çıkmıştır. Bu kültür, eleştirel iletişime kapalıdır ve çağcıl dünya durumlarının çoğu kamusal olan sorun alanlarını özel alana indirgeyerek, her durumunda kendi narsistik taleplerini arken e e bir söylemle ve şiddet pratiğiyle dışlaştırmaktadır.

Bu pratiği, çağcıl etkileşim düzeninin yeni türden bir kötücüllükle karşılaşması olarak betimlemeliyiz. Kötünün, bürokratik mekanizmalardan, yapı düzeyindeki makro belirleyenlerden ve tarihsel olarak kurulu güç ilişkilerinden ayrışması biçimde gündelik yaşantıyı kolonileştirdiği bu sosyo/psikolojik oluşum, bütünüyle farklı bir etkileşim biçimidir. Bunun en açık örneğini, Goffman'ın “damgalama” nosyonunu özgün bir yaklaşımla yorumlayarak deneyimleriz. Goffman'a göre algı kategorileri yani toplumsal çerçeveler, işaret ettikleri toplumsal bağlamlarda karşılaştırılması muhtemel kişi kategorilerini sabitlerler (Goffman, 2014, ss.28-29). Verili toplumsal bağlamlardaki sosyal ilişki rutinleri karşımıza çıkan ötekilerle karşılaşma anları yaratır. Bu karşılaşmalarda kişilerin görüşlerinden ve niteliklerinden ne menem bir şey olduklarına dair izlenim geliştirir ve geriye dönük muhakemeler yaparız. Toplumsal yaşantıda, bu değerlendirme ve muhakeme süreçleri sonucunda bireylerin iyi, kötü, işe yaramaz, tehlikeli, sağlıksız, lekeli, yetersiz gibi damgalanma süreçleri “toplumsal kimlik” kavramıyla ilişkisinde inşa edilir. Damga idaresi kavramı ise, damganın belirli türden ötekiler için stereotipleşmesi ve kategorileşmesine gönderme yapar. Böylece bireyler, ötekilere ilişkin tutumlarını belirli türden formlar içinde tipleştirir (2014, s.88.)

Çağcıl dünyamızın gündelik pratiklerinde ise damgalanma klasik kavramsallaşmasının dışına çıkarak, insansal etkinliğin her alanına doğru genişler ve her köşe başında görsellik ve şekilcilikle biçimlenen bir pratikle, insan olmanın

tüm farklılaşmış eksenlerini – bir bedene belirli biçimde sahip olmak, jestler, mimikler, boy, saç ve ten rengi- yok sayar, yadsır ve olumsuzlar. Ötekinin öteki olarak inşasının total biçimlerinin: Sınıfsal, ideolojik, eğitimsel, ırksal ve dinsel mutlak zeminlerinin yerinden çıkması ve çağcıl kültürün sadece görünüm /görünürlükler, imajlar, bedenler ve şekiller üzerinden inşa ettiği yeni arke edilirlilik ölçütlerinin yaşama geçişinin; yorumun, özgünlüğün, içeriğin ve karizmanın ölümünü ilan etmesi.

Çağcıl kültürün ötekilik inşalarının, modernliğin ötekilik inşalarından farkı (total ötekileştirmeler) “tekil ötekiliği” hayata geçirmesidir. Bu ötekileştirme biçimi, gündelik yaşamın bütün akslarında hiçbir otorite konumuna, komuta merkezine, ideolojik bir buyruğa ihtiyacı olmaksızın; bakışlarda, ses tonlarında, jestlerde, mimiklerde devreye sokulur ve gündelik pratiklerde tek tipleştirme ölümcül bir toleranssızlıkla uygulanır. Tekil ötekileştirmenin özneliği, kendi kötücüllüğünü toplumsal ilişkilerin en derin ağlarına doğru yaymasıdır. Her bireyin birbiri üzerindeki talebinin karşılıklı olarak kendi yoksunluklarını, eksikliklerini ve zaaflarını ifşa etmek üzerine kurulu bu etkileşim biçimi son tahlilde “çift yönlü bir ötekileşmeye” evrilir: Bir yönü, kişinin kendiyi konuşmasındaki kendi kısıtlılıklarını ve eksikliklerini muhakeme ettiği, eleştirdiği ve kendine dönük bir öfkeyle sonuçlanan “kendine sevgisizlik” durumu. Diğer yönü ise, ötekiden kötücül bir muamele görmeye yönelik tahammülsüzlüğün, ötekini ikinci dereceden ötekileştirmesi ve ötekine ilişkin mutlak sevgisizliğin, yeni ötekileştirme pratiklerinde uygulamaya yönelik motivasyonu harekete geçirmesidir.

Goffman’ın medeni kayıtsızlık olarak kavramsallaştırdığı ve gündelik etkileşimde görmezden gelirken gören ve okunur kılarak onaylayan tutum ve davranış, ontolojik anlam kaymasına uğrar ve ötekine ilişkin bütüncül bir nefrete ve öfkeye dönüşür. Artık gündelik etkileşimlerde öteki, iyicil anlamda hiçbir biçimde okunur değildir ve dünya durumunu yorumlayan, analiz eden, arke eden, ret eden, eleştirmeye olanak sağlayan bilişsel çerçeveler gün geçtikçe tedavülden kalkmaktadır. Artık, ortak yaşamın kamusal taleplerinin dillendirildiği agora, mutlak ve sonsuz bir sessizliğe bürünmüştür. Çağcıl dünyamız, eski toplumsal sistemlerle karşılaştırılmayacak biçimde, bireysel düzeyde cereyan eden bir şiddet kültürüne geçiş yapmaktadır ve bu bütünüyle yeni türden bir sosyo/psikişik oluşumdur.

Bu sosyo/psikişik oluşumu, nefretin söylemi ve pratiği bağlamında analiz ettiğimizde, uygarlaşma sürecimizin özellikle modernlikle gelişim gösteren evrelerine bakmak gerekir. Modernlik, nefretin ideolojik biçimlerini pratiğe dökmüştür. İdeolojilerin nefreti, kötüyü bir kez tanımladıktan sonra onu kötü addeder ve sonsuza kadar bertaraf edilecek düşman kuvvetler olarak görür. İdeolojilerin dünyasında merkezileşmiş iyi ve kötü tahayyülleri vardır ve iyiler iyi olmaya devam ettikleri sürece safları sıklaştırırlar. Burada dışlama motivasyonu, kötü addedilene yönelmiş bir “özelleşmiş nefret” dir. Bu nefretin anlamı, bir

yönüyle insanın en derinlerinde olgunlaşan düşünceler evrenini hedef alan, onun kendini tanımlamak için inşa ettiği tüm sistemli, istikrarlı ve otantik epistemolojik varoluşu yok etmek isteyen; bir yönüyle de ontolojik var oluşu hedefleyen ırka, kültüre, dile ve yaşam biçimlerine yönelmiş bir ötekileştirmedir. Çağdaş toplumlarda ise “genelleşmiş nefret” söz konusudur. Bu nefretin işleyişi, merkezi olmayan dizgeler ve söylemler aracılığıyla pratiğe yansıyan, postmodern tarzda siyasallaşmış, kendi dışındaki öfkeyle eklemleşmek istemeyen, parçalı, başına buyruk ve kendi için bir öfkedir ve bu öfkenin yıkıcı karakteri toplumsallığı en derin noktalarında dinamitlemektedir.

Çağcıl toplumların etkileşim düzeninde kriz ve kaos her yerdedir. Giddens’in ileri modern çağın failliğine yönelik koyutladığı, “kritik anlar” nosyonu, olayların bireylerin varoluşuyla ilişkili bir noktada üst üste gelmesine ve kritik sonuçlar doğurmasına gönderme yapar. Kritik anlar evlilik kararını, düğün törenini, bir sınava girmeyi, bir staj ya da iş yeri tercihi yapmayı, greve gitmeyi, bir tıbbi testin sonucunu öğrenmeyi, kumarda büyük miktarda para kaybetmeyi ya da büyük bir piyango kazanma gibi durumları içerir (Giddens, 2014b, s. 148). Giddens’in kritik anlar nosyonu, failliğin dünya durumundaki olanaklı değişimleri heyecan içinde ve coşkulu bir karşılamayla arke edişine işaret eder ve yaşamın olağan akışındaki dönüşümleri hoşnutlukla içselleştirmeyi ima eder. Oysa, çağcıl dünyamızın bir boyutu vardır ki, olağan akışlar kesintiye uğrar ve beklenen, arzu edilen kritik anlar genellikle olumsuz karakterli olağan üstü haller biçiminde deneyimlenir: Bir kişinin serbest çalıştığı işinin genel ekonomik durgunluk sebebiyle iflasa sürüklenmesi, evliliğinin sona ermesi, uzun süreli işsizlik, depresyon, alkol bağımlılığı gibi olağan üstü hallerin olağan hale geldiği ve yaşamın her anının arken e anlamda kritik bir hal almasıdır.

Belki de çağcıl dünyamızın sorunu, böylesine yoğun biçimde cereyan eden olumsuz karakterli olağan üstü olağan anlar setlerinin teyakkuz durumuna tahammül edilmekte zorlanılmasıdır. Bu durum, insan ilişkilerinin güncel versiyonlarında hem kendine hem de ötekine yönelik farklı türden bir yabancılaşma yaratmıştır. Ötekiliğin çifte taşıyıcılı kayışı olarak ifade edebileceğimiz bu yeni eşik kendine ilişkin ötekilikle, ötekine yönelik ötekiliğin yapısal bir ittifaktır. İnsanlık durumunun çağcıl dünyamızdaki kötüyü yücelten enkazıdır. Platon, Şölen diyalogunda, “güzel olan, övülmeye değer her sevgi değil, bizi sevginin güzeline yönelten sevgidir” (Platon, 2013, s.17) arken, insanın akıl yoluyla iyiler arasından en iyiyi ve anlamlı olanı seçme yetisine gönderme yapar. Çağcıl dünyamızın krizi ise, verili durumlardaki mümkün alternatifler içinde en iyiyi seçmeye yönelik değil de, kötüler arasında belki de en yıkıcı kötüyü tercih etmeye eğilimli olmasıdır.

İYİNİN MUĞLAKLAŞMASI, ÇOKLU ANLAM İNŞALARI VE İLERİ MODERN DÖNÜŞÜMLER

Jean Baudrillard, 1980'lerde nesnelere çağında yaşadığımızı, nesnelere ritimlerinin ve onların kesintisiz biçimde art arda gelişlerinin, öznenin nesneye yönelik yeni türden bir algılama biçimi oluşturduğunu ifade etmişti: Geçmiş uygarlıkların tümünde nesnelere, araçlar ve binalar kuşaklarca yaşamışken, bugün onların doğmasını, gelişmesini ve ölmesini izliyoruz (Baudrillard, 2017, 16). Baudrillard, tüketim pratiğinin farklı türden bir oluşumuna ve bir dizi aşındırma pratiğine vurgu yapmıştı. Buna göre, öznenin gerçek dünya, politika, tarih ve kültürle ilişkisinin ilgiler, kendini adama ve sorumluluğunun ortadan kalktığı, mutlak bir cehalet boyutu olmasa da, bir yanlış bilme boyutunu deneyimliyoruz (2017, s.28). Böylesi bir dünyada, birine sarılmak ile birisini internetten dürtmek arasındaki derin anlam farklılığı göz ardı edilir ve ikisinin arasındaki derinlik ile sıgılık, sahicilik ile yüzeysellik, sıcaklık ile soğukluk, samimilik ile göstermeliklik arasındaki büyük ayrım unutulur (Bauman & Lyon, 2016, s. 53). Giddens'a göre bu durum, ileri modernitenin krize eğilimli doğasıyla doğrudan bağlantılıdır ve bu iki açıdan çağdaş toplumsal ilişkilerde rahatsızlık yaratmaktadır: İlki, genel belirsizlik iklimiyle bağlantılıdır. İkincisi ise, bireysel-kimliğin özünü tehdit eden anlam eksenli bir krizdir (Giddens, 2014b, s. 233).

Bu krizin mahiyeti, tüketim kültürü içinde, tüm toplumsal ilişkiler alanının, zorlamadan cezbe etmeye ve ayartmaya, ritik düzenlemeden halkla ilişkilere, polislikten arzu uyandırmaya dönüşmesiyle (Bauman & Lyon, 2016, s. 72) doğrudan ilişkilidir. Çağcıl dünyamız, içsel kapasitelerin, daemonek yaratıcılığın ve sahici/dönüştürücü benliklerin tedavülden kalktığı bir toplumsal etkileşim düzeni inşa etmiştir. Baudrillard'a göre, bu toplumsal etkileşim düzenine, duvar afişleri ve spikerlerin insanı baştan çıkaran sıcak ses tonları, ses bandındaki tiz ve bas sesler, akıp geçen çeşitli renklere sahip imge şeritleri aktörleri toplumsallaşmaya davet eder (2017, s. 122). Bu toplumsallaşmanın mahiyeti, sahte bir toplumsallaşma olmasıdır. Newman, bu sahte toplumsal gerçekliğe, yeni teknolojilerle iletişim biçimlerinin küresel düzeyde yaygınlaşmasının, ulusal /etnik kimlik temelli savaşların ve soykırım girişimlerinin eşlik ettiği inancındadır (Newman, 2014, s. 22).

Ritzer, bu kültürel zemini toplumun total olarak McDonaldlaşma projesiyle ilişkilendirir. Bu proje, topluma dört eksende sunum yapar: Verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik ve denetim. Verimlilikle kastedilen, McDonald's modelinde oluşturulmuş işletmelerde araba yağlama, lens alma, gelir vergisi formlarını doldurma gibi hizmetler verilmesidir. İnsanların arabalarıyla koşuşturdukları bir çağda, arabadan inmeden karnını doyumak ve aynı zamanda da bu hizmetlerden faydalanmak oldukça verimlidir. Hesaplanabilirlikle ima edilen, örneğin, "Pizza Hut'ta tek kişilik pizzanızı beş dakikada alamazsanız para ödemezsiniz" sloganını öne çıkarır ve bu slogan öngörülebilirlik ilkesiyle, yani

ürün ve hizmetlerin her zaman ve her yerde aynı olacağıyla ve sürprizlere yer olamadığı argümanı tutarlıdır. Bir yıl önce yediğin şeyin tadı, bir yıl sonra yediğinle aynı olacaktır hatta daha lezzetli. Denetimle ise insan teknolojilerinin yerini insansız teknolojilerin almasıyla bedenler üzerinde tatbik edilen yeni türden gözetleme kastedilir (Ritzer, 2014, ss. 36-39).

Peter Wagner, yeni türden bir modelle işleyen bu toplumsallığı, üretim ve ürün piyasalarının geçmiş dönemlerle kıyaslandığında, fiilen daha küresel ilişkisel ağlar sistematiğiyle bağlantısal olarak analiz eder ve piyasanın gelişiminin standartlaşmayı artırdığını iddia eder. Artık, ulusal standartlar değil, küresel ölçütlerin tesis edildiği ve arandığı (Wagner, 1996, s. 187) bir dünya sistemiyle karşı karşıya olduğumuz düşüncesindedir. Bu ölçütler, çağcıl dünyamızda, istihdamda genel bir daralmayı, yaşam boyu işlerin sınırlılığını ve uzun vadeli planların rafa kalktığı, hayatın sadece proje düzeyinde kurgulandığı kısa vade yaşantısını oluşturur (Bauman, 2000, s. 54). Küreselleşmiş dünya, zamansal/mekânsal mesafelerin teknoloji aracılığıyla ortadan kalktığı ama insanlık durumunda homojenleşme pratiklerinden çok, kutuplaşmaların arttığı (Bauman, 2006, s. 26) daha eşitsiz küresel ilişkiler ağı yaratmıştır.

Bauman'a göre, bu kutuplaşmanın anlamı, artık zenginlerin zengin olmak ve zengin kalmak için yoksullara ihtiyaç duymadığı (2006, s. 84) tek taraflı bir bağımsızlığı ilan eder. Vincent De Gaulejac, sermayenin tek taraflı bağımsızlığını, 20. Yüzyılın sonunda endüstriyel kapitalizmde üç önemli dönüşümün etkisiyle açıklar: İlki, üretim mantığının gittikçe finansal mantığa teslim olmasının, son tahlilde finansal ekonominin, endüstriyel ekonominin yerine geçmesidir. İkincisi, pazarın önemi ve küreselleşmesinin ulus-devletlerin hâkimiyet alanlarında yarattığı aşınma ve devletlerin denetim güçlerinin sembolik mahiyete dönüşmesidir. Üçüncüsü ise bileşim ve telekomünikasyon teknolojilerinin iş birliğinin, finansal piyasaların taleplerine anında cevap vermesinin (Gaulejac, 2013, s. 36) küresel kapitalizmin etkinliğini artırmasıdır.

Kapitalist üretim rejimi ve diyalektiğindeki bu dönüşüm, merkezin politik parçalanmasına neden olur ve ulus-devlet güçten düşen bir otorite olarak çağcıl toplumsallığı kompoze etme kapasitesini yitirir. Kurumlar çökerken, ortaya çıkan boşluğu benlikler doldurmaya çalışır ama başarılı olamaz (Bauman, 2010, s. 16). Baudrillard'ın betimlemesiyle, her birey kendi görünümünü ararken, kendi varoluşunu ileri sürmek artık olanaklı olmadığı için, ne var olmayı ne de bakılıyor olmayı dert etmeksizin; “görülüyorum, bir imajım var, bak bana, bak” dediği bir tür reklam saflığına dönüşür (Baudrillard, 2014, s. 29). Kendi imgemize, kimliğimize, görünüşümüze tutsak olduğumuzdan ve öz kaygılarımızın, arzularımızın ve acılarımızın nesnesi durumuna geldiğimiz için geriye kalan her şeye duyarsızlaşırız (Baudrillard, 2015, s. 159). Gerçeklik bir kez yerinden çıkınca ve gerçeklikten kurtulunca, daha gerçek hale gelir (Baudrillard, 2014, s. 24). Bu

öylesine görkemli bir yanılsama inşa eder ki, aşırı gerçekler evreninde neyin gerçek, neyin gerçek olmadığı birbirine karışır.

Todd May'e göre, çağcıl krizin temel siklet noktalarından biri, etik düşünceyle politik düşüncenin birbirinden ayrılmasıdır. Etik düşünce, aşağıdan bir yaklaşımla, bireysel ilişkiler üzerine inşa edilmiş iyi ya da adil bir toplum tasarımı beraberinde getirir. Buna karşılık, politik düşünce, yukarıdan yaklaşımla toplumsal kurallarla ve bu kurallar oluştuğu ve toplum da bu kurallara uyduğu ölçüde iyi ve adil bir toplumsal ritik oluşacağı tezine gönderme yapar (May, 2016, ss. 136-137).

Gelenekle ilişkili olarak kurulu bütün anlam örüntülerinin aşındığı bu aşırılıklar çağı, Bauman ve Lyon'un veciz biçimde ifade ettikleri gibi "düşünüyorum o halde varım'dan; görülyorum o halde varım'a geçişi" (Bauman & Lyon, 2016, s. 145) ima eder. Bu geçişin, ileri modern toplumsallıkta sorunsuz biçimde gerçekleşmesi için iktidarın hareketinin akışkan olması gerekir. Akışkan modernite için bariyerler, tel örgüler, sınırlar ve ritik noktaları aşılması gereken baş belalarıdır ve akışkan modernitenin işlemesi için her türlü bağın kırılmalı olması gerekir (2016, s. 17). Akışkan modernlik, "değişmeyen tek şeyin değişim, kesin olan tek şeyin ise belirsizlik" (Bauman, 2017, ss. 12-13) olduğu ve toplumsallığın kesintisiz bir muğlaklıkla bütünleştiği, kalıcı ve istikrarlı olan her şeye tahammülsüzlükle (2017, s. 25) ortaya çıkar.

Bireysellik, kesintisiz belirsizliğin en tutarlı örüntüsüdür ve özel alan kutsallaştırmasını, kamusal olanın şiddetle ret edilmesi biçiminde sunar. İnce bedenler, fitness, hafif giysiler, spor ayakkabılar, cep telefonları, taşınabilir ve kullanılıp atılabilir eşyalar, anıdalık çağının önde gelen kültürel simgelerdir (2017, s. 192). Simgesel gücün bedene gömülü hale gelmesi ve bedenin görsel sunumunun bir kariyere dönüşmesi, toplumsal etkileşimde rati edilirlilik standartlarının ve geçerlilik iddialarını alt üst eder. Bireylerin ekonomik, kültürel, eğitimsel, mesleki kazanımlarının; (ne kadar üst konumlarda bulunursa bulunsun) içsel, zihinsel ve ritik olarak biriktirdikleri tüm insansal kapasitelerin sıfırlandığı ve itibardan düşürüldüğü, yeni bir görsellik ve beden çağının içinde insanlık durumunda geniş kapsamlı anlam kaymalarına tanıklık edilir.

SONUÇ

Çağcıl dünyamızın en temel karakteristiği, faillerin otonomi ve özerklik taleplerini felsefi arka plan ve temellendirmeden yoksun biçimde, salt egoist ve narsistik taleplerle dışsallaştırmasıdır. Siyasal özün ve toplumcu ütopyanın, özel alan fetişizmiyle yadsındığı bu kurgu, kamusal sorun alanlarını politik zemininden soyutlar ve tüketim talepleriyle içi içe geçirerek, çağcıl dünyanın neo-liberal söyleminin gündelik pratiklerdeki merkez noktasını oluşturur. Bu merkez noktası, iki temel yargı üzerine inşa edilmiştir: "Hiçbir şeyin olmadığı bir çağda, her şey benim "(HOB) ve neo-liberal toplumsal sistemin "hiçbir alternatif yok" (HAY). Bu

iki söylem, çağcıl dünyamızda zamanın ruhunu oluşturan üretimin yapısı, ilişkileri ve rejiminin makro düzeyiyle, (HAY) mikro /fail düzeyinin (HOB) gündelik pratiklerdeki yeni mezzo (orta düzey) alanıdır. İleri modern orta düzey etkileşim biçimleri olarak da ifade edebileceğimiz bu alan, çağcıl iletişim pratiklerinin, mekân ve zaman sınırlaması olmaksızın, yeryüzü coğrafyasının uzamlarını siber ağlarla ve internet teknolojileriyle anında kat ettiği ve kendi terminolojisini küresel olarak meşrulaştırdığı merkezlessiz bir yapılaşmadır.

Bu terminoloji, ilk bakışta lümpen, apolitik, popüler ve yarı cehalet durumuyla ilişkili gözükse de, esasında, içerdiği anlam yoksunluğu, şekilcilik ve rekabet kültürüyle çağcıl toplumsal ilişkilerde yıkıcı bir işlevi yerine getirmektedir. Bu yıkıcılığın siklet noktasını oluşturan ve çağcıl toplumsal ilişkileri negatif yönde etkileyen üç eksenden söz edilebilir: İlki, postmodern tarzda anlamın yerinden çıkmasının biçimlendirdiği “neyim, kimim ve misyonum nedir” gibi, en basit düzeydeki ama benliğin inşasındaki en yapılandırıcı ve kurucu sorulara sırasıyla: “hiçbir şeyim ama her şeyim”, “hiçbir önemi yok, ama ben benim” ve “sadece kendi işime bakarım” şeklinde özetlenebilecek, benliğin istikamet yoksunluğuna gönderme yapan ontolojik düzeyli bir bilinç eksikliğidir. İkincisi, anlamın reddinin doğal bir sonucu olan “içerik kaybıdır” ve gündelik etkileşimlerde kendi varlığını bedeninin sunumu, estetiği, görsel inşası ve şekil fetişizmiyle ifade eden, yeni bir kentsel soylulaştırma ve homojenleştirme biçimidir. Son olarak ise, en şekillilerin, formel eğitim süreçlerinde diplomalar ve sertifikalarla niceliği en baskın olanların, ekonomik, kültürel ve sosyal sermayeleri en gelişkin olanların iş bulduğu, toplumsal hiyerarşide üst konumlara mevzilendiği, bu nitelikleri var edemeyenlerin ise bütünüyle dışlandığı ve rekabet kapasiteleri olmadıkları gerekçesiyle yedek iş gücü statüsünde bile yer alamadıkları yeni bir tecrit düzenine zemin hazırlamasıdır.

KAYNAKÇA

Anderson, B. (2014). *Hayali cemaatler*. İskender Savaşır (Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Baudrillard, J. (2004). *Kötülüğün şeffaflığı aşırı fenomenler üzerine bir deneme*. Işık Ergüden (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Baudrillard, J. (2012). *Kusursuz cinayet*. Necmettin Kamil Sevil (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Baudrillard, J. (2014). *Simülakrlar ve simülasyon*. Oğuz Adanır (Çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Baudrillard, J. (2015). *Şeytana satılan ruh ya da kötülüğün egemenliği*. Oğuz Adanır (Çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Baudrillard, J. (2017). *Tüketim toplumu*. Hazal Deliceçaylı ve Ferda Keskin (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2017). *Akışkan modernite*. S.O. Çavuş (Der.), İstanbul: Can Sanat Yayınları.

Bauman, Z & David. L. (2016). *Akışkan gözetim*. E. Yılmaz (Der.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2010). *Etiğin tüketiciler dünyasında bir şansı var mı?* Funda Çoban ve İnci Katırcı (Çev.), Ankara: De ki Basım Yayım.

Bauman, Z. (2000). *Postmodernlik ve hoşnutsuzlukları*. İsmail Türkmen (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2006). *Küreselleşme*. Abdullah Yılmaz (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Durkheim, E. (2016). *Ahlak ve toplum*. Duygu Çenesiz (Çev.), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Durkheim, E. (2012). *Sosyoloji dersleri*. Ali Berktaş (Der.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Dostoyevski, M. F. (1995). *Ezilenler*. Nesrin Altınova (Çev.), İstanbul: Oda Yayınları.

Freud, S. (2016). *Kültürdeki huzursuzluk*. Veysel Ataman (Çev.), İstanbul: Say Yayınları.

Gasset, Y. O. (2017). *İnsan ve herkes*. Neyire Gül Işık (Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Gaulejac, D. V. (2013). *İşletme hastalığına tutulmuş toplum*. Özge Erbek (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Geertz, C. (2010). *Ethos, dünya görüşü, kutsal simgelerin analizi*. Hakan Gür (Çev.), Kültürlerin yorumlanması içinde. (ss. 152-168). Ankara: Dost Yayınları.

Geertz, C. (2010). *Kültür kavramının insan kavramı üzerindeki etkisi*. Hakan Gür (Çev.), Kültürlerin yorumlanması içinde. (ss. 51-73). Ankara: Dost Yayınları.

Giddens, A. (2014a). *Mahremiyetin dönüşümü*. İdris Şahin (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Giddens, A. (2014b). *Modernite ve bireysel-kimlik*. Ümit. Tatlıcan (Çev.), İstanbul: Say Yayınları.

Giddens, A. (2000). *Tarihsel materyalizmin çağdaş eleştirisi*. Ümit Tatlıcan (Çev.), İstanbul: Paradigma Yayınları.

- Giddens, A. (2009). *Sağ ve solun ötesinde radikal politikaların geleceği*. Müge Sözen ve Sabir Yücesoy (Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Goffman, E. (2014). *Damga*. Ş. Geniş, L. Ünsaldı, S.N. Ağırnaslı (Çev.), Ankara: Heretik Yayınları.
- Gramsci, A. (2011). *Hapishane defterleri 1. Cilt*. Joseph A. Buttigieg (Ed.), Ekrem Ekinci (Çev.), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Gramsci, A. (2012). *Hapishane Defterleri 2. Cilt*. Barış Baysal (Çev.), İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Gramsci, A. (2014). *Hapishane Defterleri 4. Cilt*. Barış Baysal (Çev.), İstanbul: Kalkedon Yayınları
- Küçük, M. (2011). *Postmodernin modern karakteri ya da dönemleştirmenin ironisi*. Derya Önder (Ed.), *Modernite versus postmodernite* içinde. (ss. 27-59). İstanbul: Say Yayınları
- Mannheim, K. (2016). *İdeoloji ve ütopya*. Mehmet Okyavuz (Çev.), Ankara: Nika Yayınevi.
- May, T. (2016). *Şiddetsiz direniş*. Can Kayaş (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Newman, S. (2014). *Bakunin'den Lacan'a anti-otoriteryanizm ve iktidarın altüst oluşu*. Kürşat Kızıltuğ (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.
- Marx, K. (2011). *1844 El yazmaları ekonomi politik ve felsefe*. Kenan Somer (Çev.), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. & Engels, F. (2016). *Devlet ve hukuk*. Rona Serozan (Der ve Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Özkurt, C. (2020) "Postmodernlik ve çağdaş toplumsal yaşanti". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilim Enstitüsü Dergisi*. s. 25. Ekim 2020. ss. 288-299
- Platon. (2018). *Şölen*. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat (Çev.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ritzer, G. (2014). *Toplumun McDonaıldlaştırılması*. Şen Süer Kaya (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Simmel, G. (2009). *Çatışma*. Bireysellik ve Kültür İçinde. ss. (87-108). Tuncay Birkan (Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Simmel, G. (2009). *Tarih nasıl mümkün olur*. Bireysellik ve Kültür İçinde. ss. (33-46). Tuncay Birkan (Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Simmel, G. (2013). *Metropol ve tinsel yaşam*. Modern Kültürde Çatışma İçinde. ss. (83-100). Nazile Kalaycı (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Simmel, G. (2013). *Modern kültürde çatışma*. Modern Kültürde Çatışma İçinde. ss. (55-81). Tanıl Bora (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Stauth, G. & B. S. Turner (2005). *Nietzsche'nin dansı*. Mehmet Küçük (Çev.), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Wagner, P. (1996). *Modernliğin sosyolojisi*. Mehmet Küçük (Çev.), İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Wallerstein, I. (2013). *Üç değil, bir ideoloji? modernitenin sahte savaşı*. Sosyal Teori ve Sosyoloji Klasikler ve Ötesi İçinde. ss. (63-81). Stephen P. Turner (Ed.), Mustafa Özel (Çev.), İstanbul: Küre Yayınları.

Weber, M. (1919, 1998). *Meslek olarak bilim*. Sosyoloji Yazıları İçinde. ss. (200-236). Taha Parla (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Yayın Geliş Tarihi: 31.10.2020
Yayına Kabul Tarihi: 06.04.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.819141>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 699-722
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Derleme Makalesi

KÜRESELLEŞME, HAREKETLİLİK VE SOSYAL HİZMET: “DÜZENSİZ” GÖÇ VE ULUSÖTESİ SOSYAL HİZMET UYGULAMASI

Pelin ŞATIROĞLU GÜLDALI*
Sema BUZ**

Öz

Bu çalışmanın amacı küreselleşme sürecinin etkisiyle artan hareketliliğin sosyal hizmet meslek ve disiplinine etkisini ve bu etkinin düzensiz göçmenler özelinde ifade ettiği anlamı tartışmaktır. Bu doğrultuda öncelikle küreselleşme kavramına, boyutlarına ve sosyal hizmet meslek ve disiplini açısından çıkarımlarına yer verilmektedir. Küreselleşme olgusu hareketlilik açısından düşünüldüğünde sosyal hizmet mesleğinin yerleşiklik zeminine kurulu ontolojik zemininin sarsılmasına yol açmıştır. Bu durum, hem sosyal hizmet teorisi hem de uygulaması açısından dikkate değer bir konudur. Bu konu yabancı literatürdeki çalışmalardan yola çıkılarak Türkiye'deki uygulamalara dair çıkarımlar yapılarak tartışılmaktadır. Bununla birlikte küreselleşmenin yarattığı yeni güç eşitsizlikleri ve bu güç eşitsizlikleri ile mücadelede uluslararası sosyal hizmet ve ulus ötesi sosyal hizmet yaklaşımlarının sağladıkları perspektifler ifade edilecektir. Artan hareketliliğin sosyal refah hizmetlerine ulaşımı nasıl etkilediği, ulus devlet üyeliği olarak vatandaşlığın ve yasal statünün göçmenlerle sosyal hizmet uygulamalarını nasıl şekillendirdiği ve sürecin düzensiz göçmenlerle sosyal hizmet uygulamasına nasıl yansıtıldığı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Ulusötesi Sosyal Hizmet, Uluslararası Sosyal Hizmet, Düzensiz Göç, Göçmenlerle Sosyal Hizmet Uygulaması.*

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Güldalı Şatiroğlu, P., Buz, S. (2021). Küreselleşme, hareketlilik ve sosyal hizmet: “düzensiz” göç ve ulusötesi sosyal hizmet uygulaması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 699-722.

* Öğr. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Şaphane Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmetler, ORCID: 0000-0002-6675-7204, pelinn.satiroglu@gmail.com.

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü ORCID: 0000-0002-8326-3732, semabuz@hacettepe.edu.tr.

GLOBALIZATION, MOBILITY AND SOCIAL WORK: THE “IRREGULAR” MIGRATION AND TRANSNATIONAL SOCIAL WORK PRACTICE

Abstract

The aim of this study is to discuss the impact of increased mobility on the profession and discipline of social work due to the globalization process and the meaning expressed by this effect in the special case of irregular immigrants. In this direction, the concept of globalization, its dimensions and its conclusions in terms of the profession and discipline of social work are included first. Considering the phenomenon of globalization in terms of mobility, it has led to the shaking of the ontological ground of the social work profession established on the basis of settlement. This is a remarkable issue both in terms of Social Work theory and practice. This topic is discussed based on studies in foreign literature, making inferences about practices in Turkey. However, the new power inequalities created by globalization and the perspectives provided by international social work and transnational social work approaches in combating these power inequalities will be expressed. How increased mobility affects access to social welfare services, how citizenship and legal status as nation-state membership shape social work practices with immigrants, and how the process is reflected in social work practices with irregular immigrants will be evaluated.

Keywords: *Transnational Social Work, International Social Work, Irregular Migration, Social Work Practice with Immigrants.*

GİRİŞ

Küreselleşme başta ekonomik olmak üzere sosyal, kültürel ve siyasi anlamda çok boyutlu bir süreçtir. Bu süreç bilgi, para, mal, fikir ve insan hareketliliği gibi farklı hareketlilik biçimlerini içermektedir. Küreselleşme göç alanında insan hareketliliğinin artması, bu sürece ulus devletlerin göç yönetimi, sınır kontrolü ve güvenlik bağlamında yaklaşması gibi başlıklarda tartışılmaktadır. Bu noktada göç edenlerin kim olduğuna bakmak gerekmektedir. Castles (2010)’a göre nitelikli personel hareketliliği ekonomik kalkınma bakımından değerli bulunurken düşük vasıflıların hareketlilikleri istenmeyen göç olarak nitelendirilmektedir. Ulus devletler makbul olmayan göçmenleri çeşitli sınır kontrolleriyle denetlemekte ve düzensiz olarak nitelendirerek onunla mücadele etmeyi temel amaç haline getirmektedir. Dolayısıyla hareketlilik arttıkça denetimin de çeşitli biçimlerde artması söz konusudur. Sınırları yasal olmayan biçimde geçen düzensiz göçmenler kaynak ülkelerindeki savaş, yoksulluk ve çeşitli eşitsizlik biçimleri gibi sorunlara tepki olarak daha gelişmiş ülkelere doğru hareket etmektedir. Bahsi geçen bu sorunların küreselleşme sürecinde keskinleştiği ifade edilebilir. Bu süreç sosyal hizmet meslek ve disiplininde uygulamaya dair yeni yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bir yandan sosyal hizmet uzmanlarının farklı ihtiyaç ve beklentilere sahip göçmen müracaatçı grupları ile daha sık karşılaşmaları muhtemeldir öte yandan uygulamalar ulusal mevzuata göre şekillendiğinden bu müracaatçı gruplarının hukuki statüleri önem kazanmaktadır. Göçmenler, ulusal ve uluslararası yasal çerçeve içinde pek çok kategoriye ayrılmakta, gittikleri ülkeye

bazıları ikamet izni ile bazıları vatandaşlık bağıyla bağlanmakta ve aslında yasal statüleri onların sosyal refah hizmetlerinden ve bu bağlamda sosyal hizmetten faydalanmaları için bir çerçeve oluşturmaktadır. Sosyal hizmet mesleğinin daha çok ulus devlet sınırları içinde bu ulus devlete üye olan vatandaşlara yönelik olarak planlanması sosyal hizmet uygulamalarını göçmenler, özellikle hukuki olarak “düzensiz göçmen” olarak nitelendirilen belgesiz göçmenler açısından sınırlandırmaktadır. Düzensiz göçmenler ülkede kayıt altına alınmaları halinde sınır dışı edilebilecekleri korkusuyla kayıt olmaktan kaçınabilmekte, bu durum hakları olan çeşitli hizmetlere erişimlerini güçleştirebilmektedir. Ulus devletlerin artan hareketliliği kısıtlayıcı ve göçü kontrol edici uygulamaları artmakta, çoğu ulus devlet özellikle düzensiz göçmenlere güvenlik kaygıları ekseninde yaklaşmaktadır. Bununla birlikte göçü kısıtlayan ve göçmenleri kontrol eden politika ve uygulamalara karşın hukuki statüsüne bakılmaksızın göçmenlerin ihtiyaçlarına yönelik hak temelli, güçlendirici ve özgürleştirici uygulamaların geliştirilmesi gerekmektedir.

Sosyal refah hizmetleri uzun zamandır devletlerin vatandaşlarına sağladığı bir hak olarak görülmektedir ancak bu hizmetlerin o devletin sınırları içinde yaşayan herkesi kapsamaması konusu tartışmalıdır. Bu çerçevede çalışma küreselleşme sürecinde artan hareketlilik ve bu hareketliliğin ontolojik olarak yerleşiklik üzerine kurulu olan ve çoğu zaman ulusal yasalara göre uygulanan sosyal hizmet meslek ve disiplinine etkileri tartışılarak başlamaktadır. Bu kapsamda hareketliliği uzun yıllardır deneyimleyen ve sosyal hizmet meslek ve disiplini açısından anlamını değerlendiren yabancı literatürdeki çalışmalar ışığında Türkiye’ye dair bir değerlendirme yapılmıştır. Ardından sosyal hizmetin küreselleşme sürecinin yarattığı eşitsizliklerle ulusal ve küresel bağlamda nasıl mücadele edileceğine yönelik yaklaşımları olan uluslararası ve ulusötesi sosyal hizmet yaklaşımlarına değinilmekte ve sürecin düzensiz göçmenler özelinde ne gibi etkileri olduğu ve bu gruplarla çalışırken sosyal hizmet uzmanlarının uygulamaya dair yaklaşımlarının nasıl olması gerektiği eleştirel bir biçimde tartışılmaktadır.

KÜRESELLEŞME, ARTAN HAREKETLİLİK VE SOSYAL HİZMET

Küreselleşme, sermayenin küreselleşmesi ve bununla birlikte üretim zincirlerinin ulus aşırılması, iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki gelişimle kültürel homojenleşme ve tüketimin temel unsur haline gelmesi, tüm bu süreçte güney ve kuzey arasındaki refah farkının gittikçe artması (Atasü Topçuoğlu & Akbaş, 2009), üretim süreçlerinin gelişmiş kapitalist ülkelerden gelişmekte olan ülkelere hareketliliği (Khan & Dominelli, 2000) gibi birçok olguyu içeren bir süreci ifade etmektedir. Uluslararası ticaretin, insanların ve bilginin ulusal ve kıtaların sınırları boyunca yayılması olarak ifade edilebilecek küreselleşmenin bugün geldiği noktanın öncülleri uzun bir tarihsel dönemi kapsamaktadır. Ancak mevcut aşamaya gelmesinde 20. yüzyılda giderek daha hızlı ve ucuz hale gelen ulaşım teknolojileri ve sonrasında bilgi ve iletişim teknolojisindeki ilerlemelerin etkisi vardır (Lyons, 2015). Küreselleşme ile birlikte farklı toplumlar arasındaki karşılıklı etkileşim

artmakta ve etkileşim halindeki toplumlarda, toplumsal değişim yaşanmaktadır. Karşılıklı etkileşim yalnızca iletişim teknolojileri aracılığıyla gerçekleşen bilgi ve kültür hareketliliği olarak değil insanların sınırlar arasında ve sınırlar boyunca hareketleri ile de gerçekleşmektedir. Bu noktada küreselleşmenin önemli bir boyutu olan hareketlilik ve ulus aşırı göç konusu gündeme gelmektedir.

İnsanlar sınırlar arasında seyahat, eğitim ve iş gibi nedenlerle sürekli hareket halindedirler. Bu durum sanki sınırların bir önemi yokmuş gibi bir yanılsama yaratmakta ve hareketliliğin sınıfsal yanı gözden kaçırılmaktadır. Schwarzer (2016)'a göre, küreselleşme ile birlikte, dünyadaki ticaret ve ekonomi düşünüldüğünde, bir yandan sanki sınırlar esnekmiş gibi görünmekte ancak mülteciler ve göçmenler için sınırların tartışmaya açık olsa da, her zamanki gibi sağlam ve anlamlı olduğu görülmektedir. Kuzey ile güney arasındaki refah farkının unsurlarından olan ulus aşırı şirketler ve iş insanları sınırlar boyunca iş veya seyahat için daha rahat hareket edebilirken, mevcut güç eşitsizlikleri ve refah hizmetlerine erişimde yaşanan güçlükler tepki olarak hareket etmek isteyen göçmen ve mültecilerin hareketlilikleri sınırlandırılmaya çalışılmaktadır. Tekin (2007)'e göre, sınırların esnekleşmesine dair kabuller bölgeseldir. Örneğin Avrupa'da 1990 yılında uygulanmaya başlayan Schengen Anlaşması Avrupa ülkeleri arasındaki sınırları kaldırmıştır ancak diğer ülkelere sınırları olan Avrupa ülkeleri, güçlendirilen adli kontrol mekanizmaları ile sınırları daha sıkı biçimde kontrol etmektedir. European Asylum Dactyloscopy Database (EURODAC) parmak izi bankası, False and Authentic Documents Online (FADO), European Police Office (EUROPOL) gibi bilgi bankaları ile yeni göç modelinde devlet sınır kontrollerindeki varlığını etkin bir biçimde korumaktadır. Türkiye de sınırlarına giren göçmen ve sığınmacıları kayıt altına alırken parmak izi almakta ve GöçNet, POLNET gibi sistemleri entegre ederek ve çeşitli geri kabul anlaşmalarına katılarak göçü kontrol etmek istemektedir. Oysa motivasyonu farklılaşsa da sınırlar boyunca gerçekleşen göç hareketlerinin ulusal bağlamın ötesinde küresel ölçekteki etkileri dikkat alınarak denetim/güvenlik ekseninin ötesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu değerlendirme biçimlerimden biri yerelde insanların refah hizmetlerinin yetersizliğine tepki olarak hareket etmeleri ve bu hareketlilik tüm dünyayı etkilediğinden sosyal sorunların küreselleşmesinin değerlendirilmesidir. Sosyal sorunların küresel hale gelmesiyle bir toplumda yaşanan yoksulluk, siyasi veya dini baskı ve sivil hakların eksikliği diğer toplumların endişesi haline gelmekte, kadın ticareti ve seks turizmi, dünyanın bir bölgesindeki kadınların ve çocukların cinsel sömürsünü diğer bölgelerin de sorunları haline dönüştürmektedir. Ayrıca düşük ücretler, ağır çalışma koşulları ve bir ülkede reşit olmayan iş gücünün kullanılması, diğer ülkelerdeki ulusal istihdam politikalarını ve işgücü piyasalarını etkilemektedir (Ahmadi, 2003). Lyons (2006)'a göre bu noktadan hareketle her nerede olurlarsa olsunlar dünya halklarının birbirlerine bağlı olduklarını düşünmek mümkündür. Bir ülke veya bölgedeki olayların ve alınan kararların görünüşte birbirlerinden oldukça uzak olan nüfus grupları ve resmi olarak ilişkili olmayan devletler üzerinde geniş çaplı etki bırakması söz konusudur.

Dünyanın farklı bölgelerinin çeşitli sosyal sorunlarla birbirlerine bağlanması sosyal hizmet açısından küreselleşen sosyal sorunlara ilişkin küresel bir mücadele gündemi yaratmıştır. Bu anlayışla Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Birliği (IFSW) 2014 yılında sosyal hizmetin küresel tanımını revize ederken “kolektif sorumluluk” ilkesini eklemiştir. Küreselleşme son yirmi yılda sosyal hizmet alanında artan bir ilgi görmüştür ve sosyal hizmete dair ana temaları yoksulluk, sosyal dışlanma, göç ve çevresel kaygılar şeklinde ifade edilmektedir (Lyons, 2015). Bu süreç sosyal hizmet uygulama ve eğitimi için uygun programlar ve uygulanabilir modeller tasarlamak için sosyal refah politikası ve uygulamasına olan ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır (Ahmadi, 2003). Küreselleşmenin örneğin yoksulluğa etkisi, gelir eşitsizliklerini arttırma ve bundan doğan sosyal eşitsizlikleri ve güç eşitsizliklerini derinleştirme yönünde olmuştur. Bu güç eşitsizlikleriyle mücadele eden sosyal hizmet, Türkiye'nin değişen göç karakteri (artık transit bir ülke olmasının yanında göç alan bir ülke haline gelmesi) göz önünde bulundurulduğunda göçmenlerle yapılacak uygulamalarda önemi artan bir meslek ve disiplindir. Lyons (2015)'a göre ekonomik küreselleşme sonucunda elde edilen kâr eşit olarak paylaşılmamakta ve kârâ sahip olan ve olmayanlar arasındaki mesafe gittikçe artmaktadır. Bu durumun sosyal politikalara ve sosyal hizmete bazı yansımaları bulunmaktadır. Khan ve Dominelli (2000)'ye göre, küreselleşmenin sosyal hizmet üzerinde toplumsal eşitsizlikler ve dezavantajları arttırması, sosyal sorunları uluslararası sorunlar haline getirmesi gibi etkileri bulunmakta ve bu süreç sosyal hizmet uzmanlarını ulusal sınırları aşan, çocukların ticari cinsel sömürüsü ve cinsel istismar, sığınmacı göçü, uluslararası koruyucu ailelik ve evlat edinme gibi konularla karşı karşıya getirmektedir. Bu bağlamda sosyal hizmet disiplininin, yerel-ulusal-uluslararası alanda sosyal adalet ve insan hakları temelli uygulama biçimlerini savunmak ve kilit önemdeki uluslararası organizasyonlarla arasındaki ilişkileri geliştirmek gibi çalışmalar yapması olağandır. Başka bir deyişle bilginin, mal ve hizmetlerin, insanların ve sosyal sorunların bu kadar akışkan olduğu bir ortamda sosyal hizmet mesleğinin ‘yerleşikliğe’ dayandığı ontolojik zemininin gittikçe kayganlaştığını ifade etmek mümkündür. Righard ve Boccagni (2015)'ye göre, kültürün, toplumun ve insanların ‘yerleşikliğine’ dair fikirler 1980'lerden beri ulusötesi çalışmalar ve hareketlilik çalışmalarıyla birlikte eleştirilse de henüz sosyal hizmet alanına ulaşmamıştır. Hareketlilik tartışması ana akım sosyal hizmet uygulama ve araştırması için halen marjinal bir tartışmadır. Yine de artan hareketlilik sonucu sosyal hizmet meslek ve disiplininde ulusötesi/ulus aşırı alanlar paradigmasına bağlı olarak uluslararası sosyal hizmet ve ulusötesi sosyal hizmetin tartışılmaya başlandığını görmekteyiz. Bu bağlamda sosyal hizmet mesleğinin ontolojisindeki değişimi ve uygulamada ne tür dönüşümlere yer verilmesi gerektiği konusunda daha detaylı bir tartışma yapmakta fayda vardır.

SOSYAL HİZMET MESLEĞİNİN ‘ÇERÇEVESİ’: YEREL Mİ, KÜRESEL Mİ?

Modern ulus devlet kurumları olarak ortaya çıkan sosyal refah ve sosyal hizmet, ulus-devletle sınırlı belirli yerel ve bölgesel bağlamlara içkinliğinden dolayı geleneksel olarak ulus-devlet sınırlarıyla kısıtlanmış olarak algılanmıştır (An vd., 2016). Sosyal hizmet çoğunlukla vatandaşlara veya en azından hukuki statüye sahip kişilere destek sağlamakla sınırlıdır ve dolayısıyla, belirli bir vatandaşlığa sahip olmak sosyal hizmeti büyük ölçüde çerçevlendirmektedir (Schwarzer, 2016). Righard (2008)’a göre ise devletler özellikle de refah devletleri sınırlarına göre örgütlenirken, bireysel ve kolektif aktörler günlük yaşamlarını sınırlar arasında ve sınırlar boyunca örgütlemektedir. Refah devletleri vatandaşlarını büyük ölçüde hareketsiz olarak kavramsallaştırırsa da insanlar oldukça hareketlidir. Son yıllarda artan hareketlilik nedeniyle sosyal hizmet uzmanları oldukça fazla hareket eden ve sosyal yaşamları farklı alanlarda şekillenen, karmaşık göç yörüngelerini (düzenli göç, mekik göç, emek göçü, transit göç vb.) birleştiren ulusötesi göçmenlerle daha sık karşılaşmaktadır. Bu hareketlilik, farklı ihtiyaçları olan göçmenlerin problemlerine çözüm aramak için sosyal hizmet uygulamalarında ulus devlet sınırlarını aşmaya odaklanan bir paradigma değişikliğini gerektirmektedir. Bu paradigma değişikliğinin oluşması, göçmenlerin refah ihtiyaçlarını tanımayı içeren ulusötesi bir farkındalığın oluşmasına ve bu farkındalığın yerel olarak yönlendirilmiş politikalara yansıtılmasına bağlıdır (Withaekx vd., 2017).

Son yıllarda küresel sosyal sorunların sosyal hizmetin bilgi ve değer temeline yapmış olduğu etkinin, sosyal hizmetin küresel tanımına yansıdığını ifade eden Akbaş (2019) yapıardan fâillere, sorun odaklı yaklaşımdan çözüm odaklı yaklaşıma, sorunlardan güçlere, uygulamadan teoriye, sosyal devletten yönetselliğe ve bireyden topluluğa evrilen bir paradigma kaymasından bahsetmektedir. Sosyal hizmetin revize edilen küresel tanımı şu şekildedir:

Sosyal hizmet; sosyal değişme ve kalkınmaya, sosyal kaynaşmaya, insanların güçlendirilmesine ve özgürleşmesine aracılık eden uygulama temelli bir meslek ve akademik bir disiplindir. Sosyal adalet, insan hakları, ortak sorumluluk ve çeşitliliğe saygı sosyal hizmet için temel teşkil eder. Sosyal hizmetin, sosyal bilimlerin ve beşeri bilimlerin teorilerine ve yerel bilgiye dayanmak suretiyle sosyal hizmet, yaşamdaki güçlükleri işaret etmek ve iyilik halini geliştirmek üzere insanları ve yapıları bir araya getirir. (IFSW, 2014).

Günümüzde giderek artan hareketliliklerin çeşitlendiği, sosyal sorunların küreselden bağımsız düşünölemeyeceği bir ortamda sosyal hizmet meslek ve disiplininde, daha kapsamlı ve farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu yaklaşımların uluslararası sosyal hizmet ve ulus ötesi sosyal hizmet olduğu söylenebilir.

Uluslararası Sosyal Hizmet

Sosyal hizmetin ilgi alanındaki sosyal sorunların küresel boyutunun olması aynı zamanda bu sorunlarla baş ederken, sosyal hizmet uygulaması ve değerlerinde oluşması muhtemel değişimin paylaşılması açısından küresel işbirliğini gerektirmektedir. Uluslararası sosyal hizmet tam da bu noktaya vurgu yapmaktadır. Alanda uzun yıllardır küresel işbirliğine dayanan organizasyonlar bulunmaktadır. Straub (2016)'a göre küresel karşılıklı bağımlılığın bir sonucu olarak mesleki değişim kaçınılmaz hale gelmiştir ve bu nedenle farklı düzeylerde (öğretim, araştırma ve uygulama) bilgi alışverişi yapabilmek için karşılıklı yapılar oluşturmak veya genişletmek gerekir. Bu yapılardan bazıları uzun yıllardır varlık gösteren Uluslararası Sosyal Hizmet Okulları Birliği (IASSW), Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu (IFSW) ve Uluslararası Sosyal Refah Konseyi (ICSW) gibi uluslararası birliklerdir.

Bu uluslararası kuruluşlar küresel bazı meselelerle ilgili sosyal hizmet meslek ve disiplininin de gündemini belirlemektedir. 2012 yılında uluslararası sosyal hizmet organizasyonları (IASSW, IFSW ve ICSW), yerel ve küresel eylem önceliklerini belirlemek ve bunlara odaklamak için uzun yıllar süren bir çalışma sonucunda 'Sosyal Hizmet ve Sosyal Kalkınma için Küresel Gündem'i başlatmış ve geleceğe yönelik dört gündem belirlemişlerdir. Bunlar; sosyal ve ekonomik eşitliği sağlamak, insan onurunu ve değerini yükseltmek, çevresel sürdürülebilirlik için çalışmak ve insan ilişkilerinin önemini kavramaktır (Healy, 2017).

Uluslararası sosyal hizmet, uluslararası sorunlara (örneğin, mülteciler konusu veya ekolojik konular) ve/veya bunların uluslararası veya yerel düzeylerde nasıl çalışıldığına odaklanan sosyal hizmet faaliyetlerine, küresel veya uluslararası düzeyde gerçekleşen sosyal hizmet faaliyetlerine (örneğin, uluslararası kuruluşlarla çalışma) ya da uluslararası değişimleri içeren faaliyetlere atıfta bulunmaktadır (M. Gray & Fook, 2004). Hugman vd. (2010)'e göre, uluslararası sosyal hizmet, sosyal hizmet uzmanının kendi ülkesi dışındaki mesleki çalışmalar, ihtiyaçları ve kaynakları başka ülkelerle ilişkili olan mülteci ve diğer göçmenlerle yapılan uygulamalar, uluslararası sivil toplum örgütlerinde çalışma, ulusal sınırları aşan projelerde çalışmak için ülkeler arasındaki değişim ve işbirliklerine dâhil olma gibi faaliyetleri içermekte ve bu faaliyetleri gerçekleştirirken küresel ekonomik sistemin ulusal refah üzerindeki etkisinin anlaşılması önem arz etmektedir. Bu bağlamda uluslararası sosyal hizmet uygulamasında sosyal hizmet uzmanlarının sınırları aşmasının söz konusu olduğu ifade edilebilir.

Uluslararası sosyal hizmeti, "uluslararası mesleki eylemde bulunma kapasitesi" olarak tanımlayan Healy (2008)'e göre bu mesleki eylem; uluslararası ile ilişkili yerel uygulamalar ve savunuculuk; mesleki profesyonel değiş tokuş; uluslararası uygulama; uluslararası politika geliştirme ve savunuculuk olmak üzere dört unsurdan oluşmaktadır. Uluslararası sosyal hizmetin eğitim, uygulama, araştırma, politika ve insan refahındaki küresel süreçlerin gerçekleriyle ilgili değiş tokuşlara atıfta bulunduğunu ifade etmek mümkündür (Hugman vd., 2010).

İnsan hakları, uluslararası sosyal hizmet için bir bağlam oluşturmakta ve meslek bir insan hakları mesleği olarak anılmaktadır. Bu da mesleğin teorileri, stratejileri ve uygulamalarının insan hakları standartlarına göre değerlendirilmesini beraberinde getirmektedir. Sosyal hizmetin insan hakları odaklı olması ‘sınırların’ içindekiler-dışındakiler ayrımını aşan bir uygulama olması için önemlidir ancak günlük uygulamalara bunun nasıl yansıtılabileceği halen tartışılmaktadır (Schwarzer, 2016). Bununla birlikte, uluslararası sosyal hizmet ile Batı ülkelerinin modellerinin gelişmekte olan ülkelere ihraç edilip edilmediği konusunda da tartışmalar bulunmaktadır (bkz. Cox & Pawar, 2013; M. Gray & Fook, 2004; Midgley, 2010). Ahmadi (2003)’ye göre uluslararası sosyal hizmetin uygulamaya aktarılmasıyla, sosyal adalet, insan hakları ve demokrasi güçlendirilecek, kadın ve çocuklarının haklarına dair uluslararası sözleşmelerin uygulanması takip edilebilecek ve kültürel çatışmalar önlenerek uluslararası barışa katkı sağlanmış olacaktır.

Özetle uluslararası sosyal hizmet, günümüzde sosyal sorunların küresel olduğu kabulünden hareketle bu sorunlarla mücadelede küresel bir farkındalık ve sorumluluk gerektiği fikri üzerine temellenmiştir. İnsan hakları ve sosyal adalet mesleği olan sosyal hizmet küresel sorunlarla mücadelede küresel örgütlenmenin önemini kabul ederek sosyal hizmet disiplini, mesleği, eğitimi vb. alanlarda uluslararası örgütlerini oluşturmuştur. Uluslararası sosyal hizmet uygulaması sosyal hizmet uzmanlarının ve uygulamalarının sınırlar arasında hareketliliğini içerdiğinden hem mesleki çalışmalar hem de mesleki eğitim açısından küresel hedeflerin belirlenmesi ve mesleğin standartlarının oluşturulması önemlidir. Bununla birlikte uluslararası sosyal hizmet uygulaması dediğimizde akla yalnızca ulus devletler arasındaki sınırlar gelmemelidir. Küresel sosyal sorunların çeşitliliği ve sınırlar arasında ve sınırlar boyunca yaşanan insan hareketliliği söz konusu olduğunda ulusötesi sosyal hizmet kavramını tartışmak gerekmektedir.

Ulusötesi Sosyal Hizmet

Anglo-Sakson ve Alman akademisinde gelişen *transnationalism* kavramı Türkçeye ulusötecilik ya da ulus aşırılık olarak çevrilen ve insanların ekonomik, politik ve sosyo-kültürel olarak birden fazla yer ile ilişki halinde olduklarını vurgulayan bir kavramdır (Özkul, 2015). Ulusötecilik yaklaşımı, göçmenlerin hem kaynak ülke hem de göç ettikleri ülkedeki bağlarını koruduklarını ve dolayısıyla aynı anda iki ülkede de var olduklarını başka bir deyişle ‘hem burada hem orada’ yaşadıklarını varsaymaktadır (Akbaş, 2010). Buna göre göçmenler ulus devlet sınırlarının ötesindeki bağları ve çeşitli ağları aracılığıyla oluşturdukları alanda varlık gösterirler. Bu alanlar “ulusötesi sosyal alan” olarak nitelendirilmektedir. Kaya (2003)’ya göre ulusötesi alanlar, “ulus-devletlerin sınırlarını aşan bir düzlemde ortaya çıkan ve süreklilik arz eden toplumsal ağları ve ilişkiler bütünü” ifade etmektedir.

Tarihsel olarak bakıldığında göç eden kişilerin anavatanlarıyla ilişkilerini geçmişte de sürdürdükleri görülmektedir. Ulusötesi göç ile vurgulanan nokta,

günümüzde bu ilişkileri daha güçlü biçimde sürdürebilecekleri teknolojik gelişmelerin varlığıdır. Gelişen teknoloji ile göçmenler, anavatanlarındaki aile ve arkadaşlarıyla ilişkilerini korumalarının yanı sıra anavatanlarındaki ekonomik, politik ve sosyo-kültürel gelişmelerden de hemen haberdar olmaktadır. Bu durum göçmenlerin anavatanlarıyla bağlarının her zaman güçlü kalmasını ve zihinsel olarak iki ülkede de var olmalarını sağlamakta, göç edilen ülkede kalış süresi, yerleşme kararı ya da gündelik hayatlarını etkilemektedir (Özkul, 2015). Günümüzde ucuz ve ulaşılabilir iletişim teknolojileri göçmenlerin ‘ev’leriyle olan ilişki ve çıkarlarını birden fazla toplumda ayakları olacak şekilde ulus ötesi biçimde sürdürmelerini sağlamaktadır. Bu yeni ilişki biçimi insanların gündelik yaşamlarını, çalışma pratiklerini, mekâna bağlılık ve mekânı kullanma biçimlerini çok yönlü etkilediği kadar kimlik, aidiyet, bağlılık kavramlarının sorgulanmasına ve çoklu aidiyetlerin, çok-yerli olmanın ve melez kimliklerin toplumsal olarak daha görünür olmasına zemin hazırlamaktadır (Özgür, 2018). Ulusötesi göçmen ifadesi ile yalnızca çıkış ve varış ülkeleriyle ilişki kuran ekonomik göçmenler yerine hem çıkış hem varış ülkesiyle bağlantılı olan ne asimile olan ne de kendi kültürel yapısını koruyabilen daha karmaşık ve çoklu yerel ötesi ilişkileri olan bir göçmen kategorisinden bahsedilmektedir (Özservet, 2013).

Göçmenlerle ulus ötesi sosyal hizmet uygulaması açısından ulus ötesinde oluşan bağların ve göçmenler arasındaki ağların önemine vurgu yapılmakta ve bunlar birer kaynak olarak değerlendirilmektedir. Lyons (2006)’a göre, sosyal hizmet uzmanları yerel düzeyde uygulamalar yaparken, çoğunlukla farklı etnik kimliğe sahip toplulukların kaynak ülkeleri ile arasında var olan kültürel etkileşim ve finansal kaynakların transferi dâhil olmak üzere ortaya çeşitli şekillerde çıkan ağların farkındadırlar. Sosyal hizmet uygulamasının yoğunlukla kişilerarası ilişkilere dayanması ve bu kişilerarası ilişkilerin kültür ve diğer sosyal kimlik biçimlerinin etkisinde gerçekleşmesi, profesyonel etkileşimin uygulamada merkezi bir rol oynamasını sağlayarak sosyal hizmet uygulamasını eşsiz ve diğer mesleklerden farklı kılmaktadır (Bartley & Beddoe, 2018).

Furman vd. (2010), ulusötesi sosyal hizmeti, ulusötesi nüfuslara hizmet etmek üzere, fiziksel olarak veya yeni teknolojiler yoluyla ulus-devlet sınırları ötesinde faaliyet gösteren, karmaşık ulusötesi problem ve ikilemlere vurgu yapan ve bunlar hakkında bilgili, gelişmekte olan bir uygulama alanı olarak tanımlamışlardır. Onlara göre “küresel düşün, yerel davran” önermesini (Lyons, 2006), “küresel ve yerel düşün, küresel ve yerel davran” şeklinde genişletmek gerekmektedir. Bununla birlikte Lyons ve May-Chahal (2017), küresel meselelerin yerelle ilişkisi ve ulus ötesi konular, uygulama teknolojileri ve yerel uygulamalar arasındaki sürekli etkileşimin en uygun ifadesinin “küyerelleşme- glocalization” olduğunu ifade etmektedir. Harris ve Chou (2001)’ya göre, bir yandan küresel ekonomi sosyal refahın gelişimi üzerinde büyük bir kısıtlama olmaya devam ederken ve refah söylemi giderek küreselleşirken öte yandan, politika ve uygulamalar ulusal bağlamdan etkilenmekte ve ülkelere özgü kurumsal düzenlemelere aracılık etmeyi

sürdürmektedir. Bu nedenle bu süreci küreselleşmeden çok “küyerelleşme” (glocalization) olarak ifade etmek de mümkündür.

Sosyal hizmet büyük oranda yerelin dinamiklerini dikkate alan bir uygulama alanıdır ve bu durum onu çerçevlendirmektedir. Ancak ulusötesi sosyal hizmet açısından göçmenlerin birden fazla mekânda çeşitli ağlarla var oldukları düşünüldüğünde bu çerçevenin aşılması gerektiği ifade edilebilir. Schwarzer vd. (2016)’e göre geleneksel sosyal hizmet, kimi zaman ulusal kimlik ve kalıp yargılara dayanabilir ve “ötekilik”in inşasında temel bir güç olarak işlev görebilir. Ulusötesi perspektif yalnızca doğrudan göçmenlerle veya kültürlerarası etkileşimle karşı karşıya kalan sosyal hizmet alanlarıyla sınırlı olmayıp sosyal hizmete bir disiplin ve meslek olarak meydan okumaktadır. Ulusötesi sosyal hizmetin, sosyal hizmetin ulusal sınırlarla çerçevenmesine, devletlerin göçmenleri kategorize ederek çeşitli güç eşitsizlikleri ve yeni dezavantajlar yaratmasına eleştirel yaklaşan bir konumda olduğu ifade edilebilir.

Sosyal hizmet, bir yandan hukuk ve sosyal güvenlik gibi yerel ve ulusal yapılarla öte yandan bireylerle ilgilidir. Ulusötesi sosyal hizmet, sosyal hizmetin genel kabullerini (IFSW’nin tanımladığı şekilde) kabul etmekle birlikte sosyal hizmetin görmekte zorlandığı fark edilmemiş sınırlarına işaret eden eleştirel bir bakış açısına sahiptir. Bu eleştirel bakış açısı, ulus devletle, fark edilmeden sosyal hizmete sınırlar getirilmesine ve sosyal hizmetin kültürel normlar ve aidiyet konularında oynadığı role vurgu yapmaktadır (Schwarzer, 2016).

Withaecx vd. (2017)’e göre ulusötesi sosyal hizmet fiziksel olarak sınırları aşmak zorunda değildir; yerel düzeyde gelişebilir ve sosyal hizmet uzmanları ile müracaatçılar arasındaki ilişkide şekillenebilir. Ulusötesi sosyal hizmet için ilk ve yararlı bir adım, müracaatçıların ulusötesi ağlardaki yerleşikliğini tanımak ve dünyanın diğer yerlerindeki önceki deneyimlerinin müracaatçıların tutumları, sosyal ihtiyaçları ve yaşamları üzerindeki etkisini kabul etmektir. Ulusötesi sosyal hizmet, ırkçılık, kadın hakları ve yoksulluk gibi konulara yerel düzeyde yaklaşamayacağına ve her ne kadar bu eşitsizlik biçimleri yerelde deneyimleniyor olsa da küresel odakta ve yapısal düzeyde ele alınmasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Gray & Fook, 2004). Göç; sosyal, kültürel, ekonomik ve politik boyutları olan bir olgu olduğundan göçmenlerle çalışırken bütüncül bir bakış açısına gereksinim duyulmakta ve bu yaklaşım sosyal hizmet tarafından sağlanmaktadır (Özmete & Arslan, 2018). Göçmenler, genellikle kırılğan gruplar olarak algılandıkları için sosyal hizmet sunumunun hedef kitlesi olarak kabul edilmektedirler. Ancak sosyal hizmet uzmanlarının bizzat kendilerinin ulusötesi birer göçmen olabilecekleri unutulmamalıdır. Sosyal hizmet uzmanları birer göçmen olarak hem yaşam deneyimleri hem de mesleki kariyerleri yoluyla sosyal hizmetin nasıl uygulanacağı ya da mesleki yaşam ile yurttaş olarak katılımın ulusötesi düzeyde nasıl birleştirileceği konusunda yenilikçi bakış açılarına katkıda bulunabilirler (Bolzman, 2015).

Sonuç olarak “Uluslararası sosyal hizmet” ve “ulusötesi sosyal hizmet” genellikle karıştırılmaktadır ancak aynı anlamı paylaşmadıklarını belirtmek gerekmektedir. Yerelin küresel ile ilişkisine ve göçmenlerle sosyal hizmet uygulamasına uluslararası sosyal hizmet ve ulusötesi sosyal hizmetin farklı noktalardan baktığını söylemek mümkündür. Her iki yaklaşım da sosyal hizmetin yerel ve ulusal bir uygulama olarak aynı zamanda sınırlandırıldığını kabul etmekle birlikte uluslararası sosyal hizmet, küresel ortak gündemi belirlemeyi, küresel işbirliğini geliştirmeyi ve sosyal hizmet uzmanlarının sınırlar arasında hareketliliğini kolaylaştırmayı içermektedir. Uluslararası sosyal hizmet, başlangıçta küresel düzeyde ortaya çıkan, daha uzun bir geçmişe sahiptir ve farklı ülkelerden sosyal hizmet uzmanları arasında değişim için bir temel görevi görür (Schwarzer vd. 2016). Uluslararası sosyal hizmet yalnızca insanların değil hizmetlerin de ‘uluslar’ arasında değiş tokuşuna işaret etmektedir. Bu, sosyal sorunların küresel bağlamda değerlendirilmesi açısından önemli bir bakış açısı sağladığından oldukça değerlidir. Ayrıca uluslararası sosyal hizmet yalnızca göç olgusu ile bağlantılı değil bütün küresel sosyal sorunlarla ilişkili olarak düşünülmelidir. Ulusötesi sosyal hizmet ise yerelde yaşanan sorunların küreselle ilişkisine dair aynı perspektifi paylaşmakla birlikte sosyal hizmetin üzerinde kurulduğu ‘yerleşiklik’ kavramını tartışmaya açması, uygulamada göçmenlerin hareketli olduklarının ve çeşitli ağlar içinde yer aldıklarının farkında olunmasına işaret etmesi açısından farklılaşmaktadır. Ulusötesi sosyal hizmet, sosyal hizmet uzmanlarının yereldeki uygulamaları sırasında küresel meselelerin, göçmenlerin nerede yaşarlarsa yaşasınlar çeşitli ağlarla birbirlerine bağlı olduklarının ve bu ağların onlar açısından bir güç ve kaynak olduğunun farkında olunması gerektiğini ifade eder. Bununla birlikte göçmenler yasal ve toplumsal olarak kategorize edilirler ve bu kategoriler onların sosyal hizmetlere erişiminde belirleyicidir. Owen (2011)’ göre, göçmenlerin profesyonel ya da sosyal destek alma hakkını belirleyen şey yaşadıkları yer değil yasal statüleri veya vatandaş olmalarıdır.

Righard ve Boccagni (2015)’ye göre sosyal hizmet mesleği modernleşme ve ulus-devlet kurma süreçlerinin bir parçasıdır ve ontolojik olarak yerleşiklik (sedentarizm) üzerine kuruludur. Ancak son yıllarda artan hareketlilik ve göç edenlerin ulusötesi pratikleri sosyal hizmetin bu ontolojik zemininin sarsılmasına yol açmıştır. Bununla birlikte vatandaşlığın da yerleşiklik ile ilişkisi tartışmalı bir hale gelmiştir. Groenendijk (2017)’e göre vatandaşlık, yeni vatandaşları bir yere sabitlemekten çok daha fazla hareket etmelerine yol açmakta, Avrupa’da göçmenlerin vatandaşlık hakkına sahip olduktan sonra çoğunlukla vatandaşlığın sağladığı güvence ile ya menşei ülkesine sık gidiş gelişler yaptığı ya da AB üye ülkeleri içinde yer değiştirdiği görülmektedir. Yaşadıkları ülkede vatandaşlık alan göçmenler eskiden çoğunlukla o ülkede kalmakta iken günümüzde vatandaşı olduğu ülkede sürekli kalmama ve kaynak ülkelerine tamamen geri dönmeme eğilimi gösterip, bu süreçte kaynak ülkeleri ile etkileşimlerini devam ettirmektedir (Vink, 2017). Bu noktadan hareketle ulusötesi perspektiften bakıldığında akla ilk etapta kalıcılığı getiren vatandaşlığın bile hareketlilik içerdiğini ifade etmek mümkündür.

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda küreselleşme ve ulusötesi hareketliliğin sosyal hizmet uygulamasının yerleşiklik zemininin sarsılmasına yol açmasının uygulamada ne anlam ifade ettiğinin somut biçimde anlaşılabilmesi için düzensiz göçmenlerle sosyal hizmet uygulamasına odaklanmakta fayda vardır. Sınırlar boyunca sürekli hareket halinde olan ancak hiçbir ülkeye hukuki olarak bağlı olmayan, devletlerin “kontrollerine” takıldıklarında sınır dışı edilen ancak hareket etmeye devam eden ve devletler tarafından makul olmayan ve mücadele edilmesi gerekenler olarak kategorize edilen düzensiz göçmenlerin sosyal hizmet meslek ve disiplininde ele alınışına izleyen bölümde yer verilmektedir.

ÇERÇEVENİN DIŞINDAKİLER: DÜZENSİZ GÖÇMENLER VE SOSYAL REFAH HİZMETLERİNE ERİŞİMLERİ

Düzensiz göç, Göç Terimleri Sözlüğü’nde, “gönderen, transit ve kabul eden ülkelerin düzenleyici normlarının dışında gerçekleşen hareketlilikler” biçiminde ifade edilmiş ve “düzensiz göç konusunda açık veya genel kabul gören bir tanım olmadığı” belirtilmiştir (IOM, 2016, s. 26). Düzensiz göç, göçmen kaçakçılığı ile birlikte insan ticaretini, ülke sınırlarından yasal olarak girip vize süresini geçirenleri, yasal veya yasal olmayan yollarla göçmenlerin kaçak veya zorla çalıştırılmasını içeren çatı bir kavramdır (Atasü-Topçuoğlu, 2015). Düzensiz göçmenler literatürde kaçak, belgesiz, kâğıtsız, yasadışı gibi kavramlarla ifade edilmektedir ancak özellikle kaçak, yasadışı gibi ifadeler damgalayıcı olduğundan çoğu zaman belgesiz, kâğıtsız ya da düzensiz göçmen kavramları tercih edilmektedir. Eleştirel göç çalışmalarında çoğunlukla "kaçak" ya da "yasa dışı" kavramları yerine "düzensiz göçmen" ya da Fransa'da sıklıkla kullanılan ve göçmenlerin bakış açısını vurgulayan "kâğıtsız göçmen" kavramı kullanılmaktadır (Dağdelen, 2015). Düzensiz göç kavramı, bu göçmenlerin sınır geçişlerinin devletler tarafından denetlenmesiyle ve devletlerin yasal düzenlemeleriyle ilişkilidir.

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK)’na göre düzensiz göç yabancıların yasa dışı yollarla Türkiye’ye girişini, kalışını, izinsiz çalışmasını ve Türkiye’den çıkışını ifade etmektedir. İçduygu vd. (2014)’e göre düzensiz göç; mekik göçü, yasadışı emek göçü, transit göç gibi kategorilerden oluşmaktadır. Ancak mülteci ve sığınmacı göçünün de sınırların yasal olmayan biçimde aşılması nedeniyle düzensiz göç kategorisinde değerlendirilmesi mümkündür. Düzensiz göçte göç edilen ülkeye yasal yollarla girilmemesi, çalışma iznine başvurma hakları olsa da kota uygulaması ve bazı sektörlerde çalışamamaları gibi nedenlerle pek çok göçmen enformel biçimde çalışmayı seçmek zorunda kalmaktadır. Erder (2010)’e göre her ne kadar göç bir insan hakkı olsa da ülkeler özellikle düzensiz göç hareketlerinden korkmakta ve bu göç türünü siyasal biçimde ulusal bir güvenlik meselesi haline getirmektedirler. Göçmenlerin Türkiye’ye giriş, kalış ve çalışmasına yönelik kısıtlayıcı düzenlemeler sonucunda hem yasal süreçlere erişimi kısıtlı olan hem de yasalardan dolayı izin alamayan çoğu göçmen Türkiye’de “belgesiz” biçimde ikamet etmek ve çalışmak zorunda kalmaktadır.

Düzensiz göçe dair teorik arka planda, düzensiz göçün ortaya çıkmasında politika başarısızlığının mı yoksa politika seçiminin mi etkili olduğuna dair bir tartışma bulunmaktadır. Nitekim düzensiz göç, politika amaçları ve sonuçları arasındaki boşluğun bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır. Düzensiz göç teorileri de bu boşluk hipotezini (gap hypothesis) açıklamaya çalışmaktadırlar. Echeverría (2020)'a göre bu boşluk birbirleriyle ilişkili dört alana vurgu yapmaktadır. 1. Söylemsel boşluk: politik söylemle kanun ve tedbirler arasındaki farklılık, 2. Uygulama boşluğu: kanunda, yönetmelikte yazanla pratikte gerçekleşen arasındaki farklılık, 3. Etkinlik açığı: bir kanunun titizlikle yazılmış olsa da farklı sonuçlara yol açabilmesi, 4. Bilgi boşluğu: politika ve uygulama tasarımları oluşturulurken inşa edilen bilginin karmaşık olabilmesi, kapsayıcı tanımlar üretmemesi. Etkinlik boşluğu ve bilgi boşluğunu açıklayan teoriler, devletin göç politikalarıyla hedefledikleri ile bu politikaların sonuçları arasındaki uyumsuzluğu vurgularken, söylemsel boşluk ve uygulama boşluğunu açıklayan teoriler, devletin karmaşık söylem ve uygulamalarının sonuçlarının kasıtlı olduğunu vurgulamaktadır.

“Yasadışı” göç, “yasadışı” göçmen ve düzensiz göçmen gibi nitelendirmeler göçmenlerin bir özelliği gibi düşünülmektedir. Ancak yasal kuralların bir hukuk sistemi içinde tanımlandığı düşünüldüğünde yasadışılığın da aslında verili bir durum olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda düzensizlik kavramına, göçmenlerin sosyal çevreleri ve bürokratik yapılar tarafından üretilen sosyo-politik bir statü ve toplumsal bir inşa olarak bakmak gerekmektedir (Atasü Topçuoğlu, 2016). Jönsson (2014), düzensiz göçmenlerle ilgili ‘kurban’ ve ‘kaçak’ olmak üzere iki belirgin söylemin olduğunu ifade etmektedir. Buradaki kurban ifadesi ülkelerindeki gelişmemişliğin sonucu olarak göç etmek zorunda kalmalarını vurgularken kaçak ifadesi kriminalize etmeye vurgu yapmaktadır. Devletler, topraklarına izinsiz giren ve topraklarında izinsiz kalıp izinsiz çalışan insanların varlığını bir egemenlik ihlali olarak gördüğünden çoğunlukla düzensiz göçmenlerin yasadışılığını vurgulayarak bu konudaki politikalarını da ‘mücadele’ üzerine kurmaktadır (Şenses Özcan, 2015).

Yasal statüler devletlerin ‘göç yönetimi’nin önemli bir parçası olmakla birlikte onların göç edilen ülkede kalış ve yaşam koşullarını başka bir deyişle, hangi sosyal hizmetlerden yararlanıp yararlanamayacaklarını (Coşkun, 2017), yaptıkları işlerin biçimini (Coşkun, 2016) de belirlemektedir. Dolayısıyla göçmenleri hukuki statülerine göre kategorize etmek sosyal haklardan faydalanmalarını da kategorik hale getirmektedir. Bir ulus devlet sınırları içinde sosyal haklardan faydalanma konusu ise o ülkenin refah rejimi ile yakından ilişkilidir.

Refah devleti bir ülkede uygulanan sosyal politikaların ötesinde o ülkede üretilen mal, hizmet, bilgi ve kültürle, bunların üretimine kimlerin katılıp, bunlardan kimlerin yararlanacağıyla ilgilidir. Bu anlamda refah devletinin ulus çapında bir bölüşüm faaliyeti ve aynı zamanda kim olduğumuzu tanımlayarak (yardıma muhtaç, hakkı olan-olmayan, vatandaşı, engelli, işsiz) devletle aramızdaki ilişkiyi belirleyen bir pratik olduğu ifade edilebilir (Atasü-Topçuoğlu, 2016). Literatürde refah devletine atıfla sosyal koruma, Esping-Andersen'in kamu-özel sektör- aile karmasına

göre oluşturduğu sosyal refah rejimleri açısından değerlendirilmektedir. Ancak bu analiz ulus devlet temelinde yapılmıştır ve birden fazla ulus devletten gelen ya da başka bir deyişle sürekli hareket halindeki nüfusun nasıl korunacağına dair bir analizi içermemektedir. Göçmenlere odaklanan sosyal koruma biçimi ulus devlet temelinde değil küresel sosyal politika üzerine kurulmalıdır. Bu politika ulusötesi sosyal korumaya işaret etmektedir. Ulusötesi sosyal koruma (Transnational Social Protection), bireyleri ulusötesi biçimde koruyan politikalar, programlar, insanlar, organizasyonlar ve kurumlar olarak tanımlanmaktadır (Levitt vd., 2017). Ulusötesi sosyal koruma rejimi kaynak ve hedef ülkelerdeki aktör (devlet ve onun kurumları, sivil toplum örgütleri vb.) ve fırsatları içermektedir (Gray & Levitt, 2020). Bunların yanı sıra günümüzde refah devletinin küreselleşmenin etkisiyle aşınmaya başladığı ve bu doğrultuda göçmenlerin haklarında da çeşitli kısıtlamalara gidildiği söylenebilir. Neoliberalizm, pek çok sosyal refah hizmetinin piyasaya ve sivil toplum kuruluşlarına devrinden yanadır. Bu durum yerelde, vatandaşların pek çoğunu refah hizmetini satın almaya mecbur bırakırken, göçmenlerin ihtiyaç duydukları sosyal refah hizmetlerini sivil toplum örgütlerine devretmektedir. Bu süreçte sürekli ‘yardım’ ile ilişkilendirilen göçmenler, toplumsal olarak çeşitli ötekileştirici kategorilere indirgenmektedir. Sonuç olarak düzensiz göçmenler her şekilde bu sürecin kaybedenleri olmaya devam etmektedir.

Ulus devletler göç rejimleriyle makbul olan ve makbul olmayan göçmen ayrımı yaparak göçmenlerin sınırları yasal olmayan biçimlerde geçmelerine, ikamet izni alamamalarına ya da vize sürelerini aşmalarına yol açmaktadır (Dağdelen, 2015). Düzensiz olarak nitelendirilen göçmenler aslında yasal olmayan biçimde ucuz işgücü olarak göç ettikleri ülkenin refahına katkı sağlamaktadırlar ancak o ülkenin sosyal refah hizmetlerinden faydalanmaya hak sahibi olmayacak şekilde tanımlandıkları ifade edilebilir. Üstelik daha korumasız ve dezavantajlı olan düzensiz göçmenlerin refah devletinin sağladığı sosyal korumaya daha fazla ihtiyacı bulunmaktadır. Jönsson (2014)’ a göre, zor çalışma koşullarında yaşamaya çalışan düzensiz göçmenlerin hukuki desteğe erişim eksikliği, uygun fiyatlı konut eksikliği, kötü sağlık koşulları ve ayrımcılık gibi ciddi sosyal sorunlar ve sağlık sorunları bulunmakta ve bu sorunlar sosyal hizmet uzmanlarının ve refah devletlerinin ilgi alanına girmektedir. Ancak sosyal hizmetin ulusal yasal çerçevesi ve düzensiz göçmenlerin yasal çerçevenin dışında oldukları düşünüldüğünde göçmenlerin sosyal ve ekonomik hakların, istihdam olanaklarının, barınma ve eğitim hizmetlerine erişimin dışında tutuldukları ve sivil toplum örgütlerinin sınırlı yardımlarına güvenmek zorunda kaldıkları görülmektedir.

Tüm bunlara rağmen farklı yerelerde, ulusal, bölgesel ve uluslararası etkileşim sonucunda vatandaşlık dâhil göçmen haklarının tanımlanması konusundaki çalışmalar umut vericidir. Son yıllarda New York, Paris gibi kentlerdeki bazı yerel yönetimler sınırları içinde yaşayan her şehir sakinine-belgesiz, evsiz veya başka türlü- belirli haklar ve hizmetlere erişim imkânı sağlamaktadır. Hollanda, Almanya gibi ülkelerde de bazı yerel yönetimlerin göçmenlere, yasal statüleri netleşmeden dil desteği, genel eğitim, girişimcilik, konut

desteği, güvenlik vb. sosyal ve ekonomik haklar sağlamaları söz konusudur. Bu kentsel politikaların küresel insan hakları hukukuna dayandığı ifade edilebilir (Oomen, 2017).

Türkiye'nin refah rejiminde ailenin de önemli bir yeri vardır, vatandaşların aileden aldığı desteği göçmenler ulusötesi sosyal ağları aracılığıyla veya çeşitli sivil toplum örgütlerinden sağlamaktadırlar (bkz. Faist, 2003; Portes & Rumbaut, 2001). Göçmenler çoğunlukla zayıf, yardıma muhtaç olarak algılandıklarından onlara sunulacak hizmetler genellikle sosyal yardım odaklı olarak çeşitli sivil toplum örgütlerinin hayırseverlik faaliyetleri olarak yürütülmektedir. Buz (2016)'a göre Türkiye'nin sosyal alandaki politikalarda hak temelli olmaktan daha çok hayırsever bir dil kullanması, sosyal yardım ve hizmetlerin siyasi gücü korumak için önemli araçlar olarak kabul edilmesi ve sosyal yardım alanındaki önemli fon transferleri sosyal hizmetle ilgili olumsuz gelişmelerdir. Türkiye'deki genel sosyal politikalar ve sosyal yardım hizmetleri ağırlıklı olarak sınırlı veya küçük ölçekli profesyonel uzmanlıkla sosyal yardıma indirgenmiştir. Bu durum mesleğin değerini düşürmekte ve sosyal çalışmayı 'teknik' bir boyuta indirmektedir. Günümüzde çoğu sivil toplum örgütünde sosyal yardıma indirgenen sosyal hizmetin, bazı formları doldurma yeterliliğine dayalı olduğu ve bu nedenle başka mesleklerden personelin ilgili birimlerde istihdam edilebildiği görülmektedir. Şahin-Taşgın (2017)'a göre Türkiye'de 2000 sonrası neoliberal muhafazakârlık döneminde sosyal politikalar aile ve sosyal yardımlara indirgenmiş ve bu durum sosyal hizmetin bir hayırseverlik faaliyeti olarak herkesin yapabileceği bir 'iş' olarak algılanmasına yol açmıştır.

Oysa farklı kategorilerdeki göçmen gruplarının sosyal yardımlar kadar farklı ihtiyaçları da bulunmaktadır. Göçmenler psikososyal sorunlar, dil konusunda güçlükler, sağlık sorunları, yaşadıkları toplumda sosyal ilişki kurma sorunları (Buz, 2008) gibi sorunlar yaşamakta, köken ülkelerinde ve göç yolunda maruz kaldıkları travmalar nedeniyle psikososyal desteğe ihtiyaç duymaktadırlar. Göçmenler içinde bu sorunları yaşayan kadın, çocuk, yaşlı, engelli gibi farklı grupların olması, farklı ihtiyaç ve beklentilere sahip bu gruplarla etkileşime girebilecek özel bilgi ve becerilerle kuşatılmış sosyal hizmet uzmanlarının bu süreçte ne kadar önemli olduğunu bize hatırlatmaktadır. Özmene ve Arslan (2018)'a göre, sosyal hizmetin, göçmenlerin yaşam kalitesinin artırılması, ihtiyaç duydukları psikososyal destek sistemlerinin geliştirilmesi ve güçlenmelerinin desteklenmeleri konularında katkıları bulunmalıdır. Sosyal hizmet uzmanlarının, sığınmacıların ve mültecilerin hareket etme, barınma, eğitim, adalet, yasal istihdam, ev sahibi topluluklara entegre olma gibi haklarını koruma konusunda önemli rolleri bulunmaktadır (Agus vd., 2018).

Düzensiz göçmenlerin devlet nezdinde tanınırlıklarının olmaması onları çeşitli koruma rejimlerinin dışında tutmakta ve adil, eşit, güvenli çalışma koşullarına erişim, asgari ücret ve örgütlenme gibi haklardan faydalanmalarına engel oluşturmaktadır (Şenses Özcan, 2015). Oldukça düşük ücretlerle ve uzun saatler çalışan belgesiz göçmenler kırılgan göçmen gruplarından ve onlara yardım sağlayabilecek olan devlet otoritesinden korkmaktadırlar. Düzensiz göçmenlere

insan hakları temelinde koruma sağlanmasını ve haklarının genişletilmesini savunanlar bu koruyucu önlemlerin çalışma koşullarını insan haklarına uygun bir şekilde düzenleyeceği için, yalnızca düzensiz göçmenlerin değil, yereldeki işçilerin de yararına olacağı ifade etmektedirler (Bosniak, 1991).

‘Belgesiz’ göçmenlerin yaşam koşulları, insan olma statüsüne değil, sınırlar içindeki çeşitli vatandaşlık rejimlerine bağlıdır. Bu durumun evrensel değerler ile ulus devletlerin çıkarları arasındaki tarihsel ikilem ve çatışmadan etkilendiği ifade edilmektedir (Jönsson, 2014). ‘Kâğıtsız’ ve devlet nezdinde ‘kaçak’ veya ‘yasadışı’ olmaları, sınır dışı edilme endişesiyle birleşince, göçmenler resmi kurumlardan yardım talep edememekte ve çeşitli sömürü mekanizmaları karşısında oldukça savunmasız kalmaktadırlar (Şenses Özcan, 2015). Evrensel değerlere dayalı, insan hakları ve sosyal adalet değerlerine sahip olan sosyal hizmet mesleğinin çerçevesinin genellikle ulusal mevzuata göre belirlenmesi, düzensiz göçmenler söz konusu olduğunda etki alanının kısıtlanmasına yol açmaktadır. Türkiye açısından sosyal hizmet mesleğinin ağırlıklı olarak kamu kurumları aracılığıyla sunulduğu görülmektedir. Kaçak veya yasadışı biçiminde kavramsallaştırılmaları da anlaşılacağı gibi, göçmenler içinde belki en hassas gruplardan biri olan düzensiz göçmenler, sosyal hizmetlerden faydalanmak için tutuklanma veya sınır dışı edilme korkusuyla kamu kurumlarındaki sosyal hizmet uzmanlarına ulaşamamakta, bazıları sivil toplum örgütlerine ulaşabilmektedir. Hugman vd. (2010)’e göre, sosyal hizmet uzmanlarının mevsimsel olarak çalışan belgesiz göçmenlerin veya göçmen işçilerin yüzlerini vatandaşlık hakları olmadan görmeleri pek olası değildir. Kapitalist toplumlarda bu göçmenlerin genellikle işsiz güçsüz dolaştıkları düşünülmekte ve düzensiz göçmenler kriminalize edilmektedirler. Levitt vd. (2017)’e göre, göçmenlere piyasada sunulan, sivil toplum örgütleri ve kendi sosyal ağları tarafından sağlanan çeşitli koruma biçimleri bulunmaktadır. Ancak devletlerin, düzensiz göçmen işçiler ve aile üyeleri için eşit koruma, mahkemelere erişim, işverenlerden korunma, ifade özgürlüğü hakları vb. dâhil olmak üzere önemli haklarını geliştirmesi gerekmektedir (Bosniak, 1991).

Türkiye’de sosyal hizmet uzmanlarının düzensiz göçmenlerle daha çok sınır dışı edilme aşamasında karşılaştıkları ifade edilebilir. Sınır dışı edilmek üzere işlemleri (idari gözetim) tamamlanırken barındıkları yerler olan İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’ne bağlı Geri Gönderme Merkezlerinde, sosyal hizmet uzmanı, rehberlik ve psikolojik danışmanlık mezunları ve psikologlar görev yapmakta ve “Geri Gönderme Merkezleri Psikososyal Destek Hizmetleri Yönergesi”ne göre hareket etmektedirler (GİGM, 2019) . Buna göre, “barınanların düzenli bir program çerçevesinde; incelenmesi, izlenmesi, desteklenmesi, yapılan çalışmaların değerlendirilmesi ile raporlanması süreçlerini” ifade eden psikososyal destek hizmeti, “idari gözetim sürecinin tamamlayıcı ve vazgeçilmez bir unsur” olarak değerlendirilmiştir. Bu hizmet, merkeze getirilen göçmenlerin merkez içindeki barınma koşullarının iyileştirilmesine yönelik acil ve özel ihtiyaçlarının değerlendirilmesini içermektedir. Yönergeye göre, düzensiz göçmenin merkeze giriş

anından çıkışına kadar meslek elemanlarının yaptıkları bütün çalışmalar raporlaştırılmakta ve idari gözetimi değerlendirecek birime teslim edilmektedir:

Düzensiz Göç Çalışma Grubu Başkanlığı tarafından idari gözetim değerlendirmesi yapılırken gerek duyulması halinde her barınan hakkında psikososyal destek biriminden bilgi talep edilebilir. Detaylı değerlendirme kapsamında yapılan görüşmeler neticesinde tutulan kayıtlar ve oluşan kanaat, barınanların idari gözetimlerinin değerlendirilmesinde ve haklarında alınacak diğer kararlarda başkanlık tarafından dikkate alınır. (GİGM, 2019, s. 7).

Bu durum, sosyal hizmet uzmanlarının göçü ve göçmenleri kontrol eden ve yönlendiren bazı pratiklerin içinde olmalarına, kimi zaman sınır dışı edilmesi için göçmenlerin ikna edilmesi gibi taleplerle karşılaşmalarına yol açmaktadır. Bu, Humphries (2004)'in ifade ettiği gibi refah hizmetlerinin sınırlandırıldığı bir sistemde sosyal hizmet uzmanları kendilerini, kolluk kuvveti gibi risk değerlendirmesi yapan sosyal kontrol aracı kişiler olarak algılayabilmektedir.

Türkiye’de düzensiz göçmen olarak kabul edilebilecek olan uluslararası koruma başvurusunda bulunan kişilerle yapılan görüşmelerde de göçmenler özel ihtiyaç sahibi olduğunda sosyal hizmet uzmanlarından destek alınabilmektedir. Bu durum uluslararası koruma başvurusunda bulunan özel ihtiyaç sahiplerine insani bir yaklaşım sağlayacağından önemlidir ancak uygulamada sosyal hizmet uzmanının kendini nasıl konumlandığı önemlidir. Çünkü sosyal hizmet uzmanından istenen psikososyal değerlendirme raporunda göç eden kişiden alınan bilgi veya yapılan değerlendirmelerin sığınmacının aleyhine kullanılabilmesi gibi bir risk bulunmaktadır. Uluslararası koruma başvurusunun değerlendirilme süreci aslında göç eden kişinin neden, nasıl göç ettiğinin ayrıntılı bir biçimde ‘incelendiği’ bir süreçtir ve bu süreçte sığınmacıların göç nedenlerini iyi gerekçelendirmeleri ve hatta ispatlamaları beklenmektedir. Bu süreçte sosyal hizmet uzmanlarından göç eden kişilerin durumlarıyla ilgili doğru söyleyip söylemediklerine dair görüş istenmesi bile söz konusu olabilir. Bu nedenle göçmenler için oldukça kritik bir süreç olan yasal statünün belirlenme sürecinde, sosyal hizmet uzmanlarının oldukça dikkatli davranmaları gerekmektedir. Thompson (2014)’ın ifade ettiği gibi sosyal hizmet uzmanlarının bakım ve kontrol arasında bir denge kurması uygulamanın etkili olması için oldukça önemlidir.

Sosyal hizmet uzmanlarının göçmen, sığınmacı ve mültecileri kaynakları olan kurumlara yönlendirme, hizmetlere erişim konusunda bilgilendirme anlamında aracılık rolü bulunmaktadır ve süreci kolaylaştırmak adına diğer kamu kurumlarıyla işbirliği yapmak durumundadırlar (Agus vd., 2018). Ancak bu işbirliği düzensiz göçmenler söz konusu olduğunda onların aleyhine olan bir durum haline gelmemelidir. Örneğin, İsveç’te demokrat sosyal refah modeli çerçevesinde sosyal hizmetler kamusal bir sorumluluk olarak tüm vatandaşlara eşit haklar biçiminde sunulmaktadır. Ancak göçmenler söz konusu olduğunda düzenli göçmenlere vatandaşlarıyla eşit haklar sağlayan sistemin düzensiz göçmenlere karşı daha çok

göçü kontrol eden pratikler sergilediği görülmektedir. Temel insan hakları olarak düzensiz göçmenlere sağlık ve çocuklara eğitim hakkı sağlansa da temel insan hakları ile ulusal mevzuat arasında bazı çelişkiler bulunmaktadır. Örneğin İsveç Yabancılar Yönetmeliği (Aliens's Ordinance)'ne göre sosyal hizmet uzmanlarının düzensiz göçmen olduğundan şüphelendikleri kişileri polise bildirme yükümlülükleri bulunmaktadır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda sosyal hizmet uzmanlarının sosyal politikalar ile göç politikaları arasında kendilerini nasıl konumlandıracaklarının önemli olduğu anlaşılmaktadır (Cuadra & Staaf, 2014).

SONUÇ: GÖÇMENLERİ ÖZGÜRLEŞTİREN PRATİKLERE DOĞRU

Sosyal hizmet uygulaması çoğunlukla ülkelerin ulusal mevzuatlarına göre şekillenmektedir ve bu durum göçmenlerin sosyal hizmetlere erişimini kısıtlayıcı bir etkiye sahiptir. Bu açıdan refah hizmetlerinin ulus devlet sınırları içinde yaşayan herkese ulaşması söz konusu değildir. Göçmenlerin sosyal refah hizmetlerine erişimleri büyük oranda yasal statüleri ile ilgilidir. Bulunduğu ülkede yasal olarak ikamet eden ya da o ülkeye vatandaşlık bağı olan kişiler sosyal hizmetlere erişimde düzensiz göçmenlere göre daha avantajlı durumdadırlar. Ancak bir ülkede ‘yasal’ biçimde kalsalar ve vatandaşlık alsalar dahi göç edenlerin ulus devlete bağlılıklarının sürekli sorgulandığı bir zeminde her ne kadar sosyal refah hizmetlerine erişim için ellerinde bir araç olsa da sosyal refah hizmetlerinden faydalanırken yabancı düşmanlığı içerebilecek davranışlara maruz bırakılma ihtimalleri bulunmaktadır.

Bu durumda göçmenlerin sosyal hizmetlere erişiminde hukuki statüden bağımsız olarak güvenebilecekleri bir kaynağa ihtiyaç duymaları olasıdır. Bu kaynak şüphesiz ulusötesi yaklaşımın da vurguladığı göçmen ağlarıdır. Göçün kısıtlanmaya, göçmenlerin çeşitli pratiklerle kontrol altına alınmaya çalışıldıkları ve refah hizmetlerinin neoliberal politikalarla sürekli kısıtlandığı bir sistemde özellikle düzensiz göçmenlerin ulusötesi sosyal ağlarından başka güvenebilecekleri bir kaynakları bulunmamaktadır. Sosyal hizmet uzmanlarının uygulama sırasında bunun farkında olmaları oldukça önemlidir. Sosyal hizmet uzmanlarına bu farkındalığı uluslararası ve ulusötesi sosyal hizmet yaklaşımları sağlamaktadır. Ancak düzensiz göçmenler hukuki bir statüye sahip olmadıklarından dolayı sınır dışı edilme korkuları nedeniyle sosyal hizmet uzmanlarının bu göçmen grubuyla karşılaşmaları mümkün olmamakta çoğu zaman sınır dışı edilme aşamasında temas kurma söz konusu olmaktadır. Sosyal hizmet uzmanları Türkiye’de çoğunlukla kamu kurumlarında istihdam edilmekte, uygulamalarını ulusal mevzuata bağlı biçimde gerçekleştirmekte ve düzensiz göçmenler söz konusu olduğunda devletin denetim ve kontrol pratiklerine dâhil olabilmektedirler. Bu nedenle kendilerini sosyal hizmet meslek ve disiplinin değerlerine bağlı biçimde konumlandırmaları önemlidir. Düzensiz göçmenlerin hak ve hizmetlere erişim konusunda kamu kurumlarından çok sivil toplum örgütlerine güvenmeleri söz konusu olabilmektedir. Mesleki uygulamalarını buralarda gerçekleştiren sosyal hizmet uzmanlarının uluslararası ve ulusötesi sosyal hizmet yaklaşımlarının sağladığı perspektiften daha fazla faydalanmaları ve göçmen ağlarının daha çok farkında olmaları, uygulamaya bu ağları dâhil etmeleri

mümkündür. Ancak ihtiyaç temelli çalışan ve hizmetleri hak bağlamında değil hayırseverlik faaliyeti biçiminde sunan, kimi zaman ulus devletinin denetim ve kontrol pratiklerine destek olabilen sivil toplum örgütlerinde çalışmak durumunda olan sosyal hizmet uzmanlarının da mesleğin ilke ve değerlerine bağlılık konusunda dikkatli olmaları gerekmektedir.

Bu noktada önemli olan bir diğer husus ‘göç sorunu’ kavramsallaştırmasıdır. Bu söylem toplumsal ve yasal olarak sanki göçmenlerin kendisi sorunmuş gibi bir algı oluşmasına hizmet etmekte ve gerektiğinde çeşitli uygulamalarla göçmenleri denetlemek, onlara müdahale etmek için gerekli meşru zemini sağlamaktadır. Oysa düzensiz göç başlığı altında da tartışıldığı gibi göçmenlerin hukuki statüleri dâhil olmak üzere yaşadıkları sosyal sorunları da bu söylemsel boşluk oluşturmaktadır.

Sosyal hizmet uygulamalarında göçmenlerle ilgili inşa edilen ‘söylem’ etkilidir. Çoğu zaman “sorunlu”, “uyumsuz” ve “yardıma muhtaç” olarak görülen göçmen ve sığınmacılara yönelik sosyal hizmet uygulaması bu etiketlerden olumsuz yönde etkilemekte ve sosyal hizmet uygulamasına teknik bir yardım hizmeti olarak bakılmasına ve bu etiketleri besleyen bir araç olarak kullanılmasına yol açmaktadır. Oysa sosyal hizmette sosyal yardım bir araçtır ve sosyal yardım aracılığıyla ulaşılan müracaatçıların ihtiyaç duydukları kaynaklara erişimleri sağlanarak güçlenmeleri hedeflenir ve bu doğrultuda çok yönlü uygulamalar gerçekleştirilir. Sosyal hizmetin bu perspektifi özellikle göçmenler içinde daha dezavantajlı olan düzensiz göçmenlerle yapılacak uygulamada daha çok önemlidir. Bu açıdan göçmenlerin yükümlülükleri kadar haklarının ve güçlerinin de farkında olmaları amacıyla her düzeyde uygulama yapılması gerekmektedir. Bu süreçte özellikle kamuda çalışan sosyal hizmet uzmanlarının göçmen sivil toplum örgütleri ve göçmen ağlarına, bu alanda çalışan ve özellikle hak savunuculuğu yapan sivil toplum örgütlerine daha yakın olmaları ve birlikte hareket etmeleri uygulamanın etkinliği açısından önemlidir.

Göç alanında sosyal hizmetin bir yardım mesleği olarak algılanması ve sosyal hizmet uzmanlarının hak temelli uygulamalardan uzaklaştırılması, göçü kontrol eden uygulamaların bir parçası olarak kullanılmasına yol açmaktadır. Neo-liberal politikalarla göçmenlere sunulan hizmetlerin de sivil toplum örgütlerine devredilmesi söz konusudur ve çoğu sivil toplum örgütü göçmenlere yönelik hizmetleri hak temelli bir yaklaşımla değil hayırseverlik anlayışıyla yürütmektedir. Göçmen ve sığınmacılara yönelik yardım faaliyetleri bir ihtiyaç analizine göre ve hak temelli bir yaklaşımla değil hayırseverlik anlayışıyla yapılmakta ve bu durum sosyal hizmetin temel değerlerinden olan insanın onur ve haysiyetine saygı ilkesine aykırı bir durum özelliği göstermektedir. Sosyal hizmetin değer temelinde yer alan özgürleştirici değerlerden ise özellikle eşitlik, güçlendirme, birlikte çalışma ve sosyal adalet değerlerinin ihlal edilmemesi için dikkatli olunmalıdır. Kamu ya da sivil toplum kurumlarında çalışan sosyal hizmet uzmanlarının, göçmenlerin dillerini bilmemeleri ya da göç edilen ülkedeki toplumsal yapı, sosyal ilişkiler ya da yasalar hakkında bilgi sahibi olmamaları nedeniyle göçmen ve sığınmacılarla hiyerarşik

ilişkiler kurmaktan kaçınmaları, göçmen ağlarının göçmenleri güçlendiren bir kaynak olduğunu unutmamaları ve sosyal hizmetin özgürleştirici değerlerinden uzaklaşmamaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Agus, A., Lia, I. S., & Akbar, M. (2018). The role of social work in the context of refugee and asylum seekers rights in Indonesia. *Asian Social Work Journal (ASWJ)*, 3(5), 39–47.

Ahmadi, N. (2003). Globalisation of consciousness and new challenges for international social work. *International Journal of Social Welfare*, 12, 14–23. <https://doi.org/10.1111/1468-2397.00005>

Akbaş, E. (2010). *Berlin’de yaşayan Türk toplumu arasındaki dayanışma ilişkileri ve sosyal hizmetlerin sivil oluşumu*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.

Akbaş, E. (2019). Sosyal hizmetin revize edilen küresel tanımının gösterdikleri: Paradigma değişimi. *Turkish Studies-Social Sciences*, 14(5), 1945–1956. <https://doi.org/10.29228/turkishstudies.30191>

An, S., Chambon, A., & Köngeter, S. (2016). Transnational histories of social work and social welfare, an introduction. *Transnational Social Review*, 6(3), 236–241. <https://doi.org/10.1080/21931674.2016.1222788>

Atasü-Topçuoğlu, R. (2015). Düzensiz göç: Küreselleşmede kısıtlanan insan hareketliliği. İçinde S. G. Ihlamur-Öner & N. A. Şirin Öner, (Ed.), *Küreselleşme Çağında Göç Kavramlar, Tartışmalar* (ss. 501–518). İletişim Yayınları.

Atasü-Topçuoğlu, R. (2016). Ulusşarı sermaye ve uluslararası göç kıskacında refah devletini tartışmak. İçinde *Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Politika* (ss. 159–176). Nobel Akademik Yayıncılık.

Atasü Topçuoğlu, R. (2016). Göç yazınındaki düzenli ve düzensiz göç kavramları: İnsan hakları temelinde bir kavramsal sorgulama. *İnsan Hakları Yıllığı*, 34, 1–20.

Atasü Topçuoğlu, R., & Akbaş, E. (2009). Küreselleşme sürecinde daralan sosyal haklar ve Türkiye’de sosyal hizmet sunumunda yaşanan dönüşümlerin kuramsal ve politik çerçevesi. İçinde *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu Bildiri Kitabı* (ss. 175–181). Belediye İş Yayınları.

Bartley, A., & Beddoe, L. (2018). Transnational social work: opportunities and challenges of a global profession. İçinde Allen Bartley; Liz Beddoe (Ed.), *Transnational Social Work: Opportunities and Challenges of a Global Profession* (ss. 1–16). Bristol University Press, Policy Press.

Bolzman, C. (2015). Immigrant social workers and transnational practices: the example of Latin Americans in Switzerland. *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, 13(3), 281–301.

Bosniak, L. S. (1991). Human rights, state sovereignty and the protection of undocumented migrants under the international migrant workers convention. *International Migration Review*, 25(4), 737–770.

Buz, S. (2008). Türkiye sığınma sisteminin sosyal boyutu. *TBB Dergisi*, 76(18 (2)), 120–130.

Buz, S. (2016). A profile of the Turkish social welfare system and social work. İçinde B. Schwarzer, U. Kämmerer-Rütten, A. Schleyer-Lindenmann, & Y. Wang (Ed.), *Transnational Social Work and Social Welfare* (ss. 107–114). Routledge.

Castles, S. (2010). Understanding global migration: A social transformation perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10), 1565–1586.

Coşkun, E. (2016). Türkiye'nin göç rejiminde toplumsal cinsiyet faktörü: Ugandalı göçmen kadınlar örneği. *Fe Dergi*, 8(1), 91–104.

Coşkun, E. (2017). Türkiye' de kağıtsız göçmen kadınlar ve sosyal hizmetler. *Çalışma ve Toplum*, 3, 1299–1316.

Cox, D., & Pawar, M. (2013). *International social work: issues, strategies, and programs* (Second Edi). SAGE Publications.

Cuadra, C. B., & Staaf, A. (2014). Public social services' encounters with irregular migrants in sweden: amid values of social work and control of migration. *European Journal of Social Work*, 17(1), 88–103. <https://doi.org/10.1080/13691457.2012.739556>

Dağdelen, G. (2015). Türkiye'nin değişen vatandaşlık rejimi ve emek göçü. *İdealkent*, 15, 172–197.

Echeverría, G. (2020). *Towards a systemic theory of irregular migration*. Springer International Publishing.

Erder, S. (2010). “Düzensiz” göç, göçmen korukusu ve çelişen tepkiler. İçinde B. Pusch & T. Wilkoszewski (Ed.), *Türkiye'ye Uluslararası Göç Toplumsal Koşullar-Bireysel Yaşamlar* (ss. 41–55). Kitap Yayınevi.

Faist, T. (2003). *Uluslararası göç ve ulusaşırı toplumsal alanlar*. Bağlam Yayıncılık.

Furman, R., Negi, N. J., & Salvador, R. (2010). An introduction to transnational social work. İçinde N. J. Negi & R. Furman (Ed.), *Transnational Social Work Practice* (ss. 3–19). Columbia University Press.

GİGM. (2019). *Geri gönderme merkezleri psikososyal destek hizmetleri yönergesi*. <https://www.lexpera.com.tr/mevzuat/yonergeler/goc-idaresi-genel-mudurlugu-geri-gonderme-merkezleri-psikososyal-destek-hizmetleri-yonergesi-1>

Gray, B., & Levitt, P. (2020). Social welfare versus transnational social protection regimes: the changing roles of church and state. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 0(0), 1–19.

Gray, M., & Fook, J. (2004). The quest for a universal social work: some issues and implications. *Social Work Education*, 23(5), 625–644.

Groenendijk, K. (2017). Citizenship, diversity and mobility. İçinde R. Bauböck & M. Tripkovic (Ed.), *The Integration of Migrants and Refugees: An EUI Forum on Migration, Citizenship and Demography* (ss. 48–50). European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies.

Harris, J., & Chou, Y.-C. (2001). Globalization or glocalization? community care in Taiwan and Britain. *European Journal of Social Work*, 4(2), 161–172.

Healy, L. M. (2008). International social work professional action in an independent world. İçinde *Oxford University Press*.

Healy, L. M. (2017). Situating social work within the post-2015 global agenda. *European Journal of Social Work*, 20(1), 5–16.

Hugman, R., Moosa-Mitha, M., & Moyo, O. (2010). Towards a borderless social work: reconsidering notions of international social work. *International Social Work*, 53(5), 629–643.

Humphries, B. (2004). An unacceptable role for social work: implementing immigration policy. *British Journal of Social Work*, 34(1), 93–107.

İçduygu, A., Erder, S., & Gençkaya, Ö. F. (2014). *Türkiye'nin uluslararası göç politikaları, 1923-2023: ulus-devlet oluşumundan ulus-ötesi dönüşümlere*. MİRekoç- Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi.

IOM. (2016). *Göç terimleri sözlüğü*. Uluslararası Göç Örgütü. https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml31_turkish_2ndedition.pdf

Jönsson, J. H. (2014). Local reactions to global problems: undocumented immigrants and social work. *British Journal of Social Work*, 44, i35–i52.

Kaya, A. (2003). Önsöz. İçinde *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar* (ss. 13–16). Bağlam Yayıncılık.

Khan, P., & Dominelli, L. (2000). The impact of globalization on social work in The UK. *European Journal of Social Work*, 3(2), 95–108.

Levitt, P., Viterna, J., Mueller, A., & Lloyd, C. (2017). Transnational social

protection: setting the agenda. *Oxford Development Studies*, 45(1), 2–19.

Lyons, K. (2006). Globalization and social work: international and local implications. *British Journal of Social Work*, 36(3), 365–380.

Lyons, K. (2015). Globalization: welfare and social work. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 10, 262–267.

Lyons, K., & May-Chahal, C. (2017). Glocal social work. *European Journal of Social Work*, 20(1), 1–4.

Midgley, J. O. (2010). Promoting reciprocal international social work exchanges. professional imperialism revisited. İçinde M. Gray, J. Coates, & M. Yellowbird (Ed.), *Indigenous Social Work around the World: Towards Culturally Relevant Education and Practice* (ss. 31–45). Ashgate.

Oomen, B. (2017). Beyond the nation state? global citizenship and its consequences for integration. İçinde R. Bauböck & M. Tripkovic (Ed.), *The Integration of Migrants and Refugees: An EUI Forum on Migration, Citizenship and Demography* (ss. 57–60). European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies.

Owen, D. (2011). *Transnational citizenship and rights of political participation*. <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/22387>

Özgür, E. M. (2018). Küresel göçün sosyo-mekânsallığı: ulusötesi mekânlar / yerelötesi yerler, topluluklar ve kimlikler. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 16(1), 1–35.

Özkul, D. (2015). Ulus-ötesi göç: uluslararası göç yazınında yeni bir paradigma. İçinde S. G. Ihlamur-Öner & N. A. Şirin Öner, (Ed.), *Küreselleşme Çağında Göç Kavramlar, Tartışmalar* (ss. 483–500). İletişim Yayınları.

Özmete, E., & Arslan, E. (2018). Transnasyonalizm ve transnasyonal sosyal hizmet. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 1(29), 173–207.

Özservet, Y. Ç. (2013). İstanbul Zeytinburnu ilçesi'nde Afgan Türklerinin ulusötesi kentleşme ağlarının analizi. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2.

Portes, A., & Rumbaut, R. G. (2001). *Legacies*. University of California Press.

Righard, E. (2008). *The welfare mobility dilemma. transnational strategies and national structuring at crossroads*. Lund University, The School of Social Work.

Righard, E., & Boccagni, P. (2015). Mapping the theoretical foundations of the social work–migration nexus. *Journal of Immigrant and Refugee Studies*, 13(3), 229–244.

Şahin-Taşđın, N. (2017). Türkiye'nin Taraf olduğu insan hakları sözleşmeleri bağlamında sosyal hizmet uygulamaları. İçinde N. Şahin-Taşđın, U. Tekin, & Y. Ahi (Ed.), *Sosyal Hizmetlerde Güncel Tartışmalar* (ss. 23–51). Nika Yayınevi.

Schwarzer, B. (2016). Transnational social work: an introduction. İçinde B. Schwarzer, U. Kämmerer-Rütten, A. Schleyer-Lindenmann, & Y. Wang (Ed.), *Transnational Social Work and Social Welfare* (ss. 4–13). Routledge.

Schwarzer, B., Kämmerer-Rütten, U., Schleyer-Lindenmann, A., & Wang, Y. (2016). Theoretical perspectives. İçinde *Transnational Social Work and Social Welfare* (ss. 1–4). Routledge.

Şenses Özcan, N. (2015). Düzensiz göç üzerine bir inceleme: küresel dinamikler, ulus-devletler, göçmenler. *İdealkent, 15*, 22–39.

Straub, U. (2016). International social work- an overview. İçinde B. Schwarzer, U. Kämmerer-Rütten, A. Schleyer-Lindenmann, & Y. Wang (Ed.), *Transnational Social Work and Social Welfare* (ss. 13–23). Routledge.

Tekin, U. (2007). Avrupa'ya göç ve Türkiye. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 7(37)*, 43–56.

Thompson, N. (2014). *Kuram ve uygulamada sosyal hizmeti anlamak*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Birliği (IFSW). (2014). *Global definition of the social work profession*. <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>

Vink, M. (2017). Citizenship and legal statüses in relation to the integration of migrants and refugees. İçinde R. Bauböck & M. Tripkovic (Ed.), *The Integration of Migrants and Refugees: An EUI Forum on Migration, Citizenship and Demography* (ss. 24–47). European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies.

Withaekx, S., Schrooten, M., & Geldof, D. (2017). Thinking and acting globally and locally: developing transnational social work practices in Belgium. *Transnational Social Review, 7(2)*, 143–157.

Yayın Geliş Tarihi: 16.12.2020
Yayına Kabul Tarihi: 07.05.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.841864

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 723-753
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

İZMİR DEPREM AFETİNDEN ETKİLENENLER ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ARAŞTIRMA: DEPREMLE İLGİLİ TOPLUMSAL BİLİNCİN ANALİZİ

Yıldız AKPOLAT*
Gazanfer KAYA**
Aykut ÇALIŞKAN***
Şebnem KARAĞAÇ****

Öz

Doğal afetlerin ve özelde depremlerin oluşturduğu tehlikelerin üstesinden gelme amacıyla toplumsal bilinç ve algı düzeyinin belirlenmesi sosyolojik araştırma alanları içerisinde kendisine yer bulmaktadır. Alan yazınında afet algısı farkında olma terimiyle açıklanmaktadır. Sosyal algının inşa edilme sürecinde sosyolojik bakış açısı insanların fiziksel ve sosyal dünyayı anlamasına ve etkileşimde bulunmasına odaklanmaktadır. Deprem riskinin dünyada ve Türkiye'deki yansımaları değerlendirildiğinde yapılan analizlerin; depremin bir doğa olayının yarattığı riskin ötesinde, ülkelerin gerçekliğine bağlı olarak toplumsal bir risk özelliği taşıdığı ifade edilmiştir. Bu araştırma, 30.10.2020 tarihinde İzmir kentinde meydana gelen depremin toplumsal bilinç üzerine yansımalarını incelemektedir. Bu çerçevede metodolojik açıdan nitel araştırma veri toplama teknikleri arasında yer alan görüşme formu önceden hazırlanmış, soru formları sistematik bir biçimde görüşülen deneyimlerinin elde edilmesini amaçlamıştır. Çalışmaya Bayraklı, Buca ve Bornova ilçelerinden 336 katılım sağlanmıştır. Devamında nicel araştırma yöntemleri arasında yer alan tarama araştırması kapsamında survey tekniğine dayalı tarama deseni sonrası tanımlayıcı veriler yapılandırılmış, görüşme formunda yer alan sorular düzenlenmiş ve veri

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Akpolat, Y., Kaya, G., Çalışkan, A., Karaağaç, Ş. (2021). İzmir deprem afetinden etkilenenler üzerine sosyolojik bir araştırma: Depremle ilgili toplumsal bilincin analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 723-753.

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-5992-2558, yildiz.akpolat@deu.edu.tr.

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-8236-4419, gazanferky@gmail.com.

*** Dr. Öğr. Üyesi., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-1886-6991, aykut629aykut@hotmail.com.

**** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Fakültesi, Personel ve Kurul İşleri, ORCID: 0000-0003-2669-9406, sebnem8080@gmail.com.

madenciliği teknikleri arasında sınıflandırma yöntemi uygulanmıştır. Depreme dair depremzedelerin bilgi düzeyinin test edildiği araştırmada “mahalle bilgisi, eğitim durumu, hanede yaşayan birey sayısı, mülkiyetin sağlamlığı düşüncesi, yaş, mülkiyeti edinme nedeni, aylık toplam geliri, mahallede ne kadar yıl yaşandığı ve bina yaşı” değişkenlerinin önemi bulgulanmıştır. Bu açıdan risk teşkil eden ve deprem bölgesinde yer alan fiziki alanlarda ikamet eden bireylerden yerleşim yerinin risk düzeylerine göre imar düzenlemelerinin ivedilikle yerine getirilmesi ve depreme dair özellikle kadınların ev içerisinde daha uzun süre kalmalarından dolayı bilinç düzeylerinin artırılması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afet, İzmir Depremi, Risk, Dezavantajlılık, Yerleşim Yeri.

A SOCIOLOGICAL STUDY ON AFFECTED PEOPLE BY THE IZMIR EARTHQUAKE: ANALYSIS OF SOCIAL AWARENESS IN RELATION TO THE EARTHQUAKE

Abstract

Determining the level of social awareness and perception in order to overcome the dangers caused by natural disasters, earthquakes in particular, finds a place in sociological research areas. In the literature, disaster perception is explained with the term awareness. In the process of building social perception, the sociological perspective focuses on people's understanding and interaction with the physical and social world. When the analysis performed the world and its impact on Turkey earthquake risk assessment; it has been stated that earthquakes carry a social risk characteristic depending on the reality of the countries, beyond the risk of a natural event. This research examines the reflections of the earthquake that occurred in the city of İzmir on 30.10.2020 on social awareness. In this framework, the interview form, which is one of the methodologically qualitative research data collection techniques, was prepared in advance. The questionnaires aimed to obtain the experiences of the interviewees in a systematic way. 336 participants from Bayraklı, Buca and Bornova districts were participated in the study. Afterwards, descriptive data were obtained by arranging the questions in the structured interview form, after the data collection process based on the survey technique within the scope of screen research, which is among the quantitative research methods and the classification method among data mining techniques was applied. In the study, the level of knowledge of earthquake was tested, the variables of "neighborhood knowledge, educational status, number of individuals living in the household, the idea of the soundness of the property, age, the reason for acquiring the property, the monthly total income, how many years lived in the neighborhood and the age of the building" were found to be important. In this respect, it has been concluded from the individuals residing in physical areas in the earthquake zone that the reconstruction arrangements should be carried out urgently according to the risk levels of the settlement and that the awareness level of the earthquake should be increased, especially since women stay in the house longer.

Keywords: Disaster, İzmir Earthquake, Risk, Disadvantage, Residential Area.

GİRİŞ

Günlük dilde ve bilim dünyasında yaygın kullanımı ile “deprem” veya “yer sarsıntısı”, halk dilindeki eski kulanımı ile “zelzele” ve de Osmanlıca’daki ifadesiyle “hareket-i arz”; zaman zaman ortaya çıkardığı etkileriyle kendini hatırlatan, aslında akıldan çıkartılmaması gereken dünya ve ülke gerçekliğinin bir parçasıdır. *Açıklamalı Afet Yönetim Terimleri Sözlüğü*’nde deprem, tektonik kuvvetlerin veya volkan faaliyetlerin etkisiyle yer kabuğunun kırılması sonucunda ortaya çıkan enerjinin sismik dalgalar hâlinde yayılarak geçtikleri ortamları ve yeryüzünü kuvvetle sarsması olayı olarak tanımlanmıştır (Afad, 2014a, s. 58). Deprem, afetlere yol açabilen bir doğa olayıdır. Tierney’e göre afetler, bir mekanda aniden meydana gelen can ve mal kayıplarına sebep olan ve de toplumsal yaşantıya zarar veren olaylardır (Tierney 1989’dan akt. Öztürk, 2013, s. 308). Afet denildiğinde, gerçekleşen olayın sonucu anlaşılmaktadır. Nitekim yeryüzünde bir doğa olayı olarak şiddetli depremler yaşanmakla birlikte, bunlar insan kayıplarına neden olmamışsa afet sayılmamaktadır. Örneğin okyanuslarda daha büyük depremler olmakta, ancak buralarda afetten söz etmek mümkün değildir (Ertürkmen, 2006, s. 2). Bir doğa olayına bağlı olarak ortaya çıkan ve toplumların yaşamında önemli kayıplara yol açan afetler yavaş ya da aniden gelişmektedir. Aniden gelişen afetler denince, deprem, çığ, yer kayması, sel, tayfun gibi olaylar sıralanmaktadır. Ayrıca iklimsel değişimlere bağlı olarak kuraklık, doğanın kirlenmesi, ormanların azalması gibi olaylar belli bir zaman sürecinde afete yol açmaktadır (Şahin, 2019, s. 182). Depremler ve depremden kaynaklı afetler, doğal süreçlerin bir sonucu olmakla beraber, doğayla etkileşim halinde olan insanın mekanla olan ilişkilerinden dolayı toplumsal boyutlar taşımaktadır. Milyonlarca yıldır yaşanan ve yaşanacak olan depremler, gerek can gerekse de yol açtığı mal kayıplarıyla toplumların yaşamlarında derin izler bırakmış ve de bırakmaktadır.

Depremlerin yol açtığı afetle ilgili olarak, “tehlike”, “risk” ve “savunmasızlık” gibi kavramların ilgili yazında önemli yer tuttuğu görülmektedir. Bir toplumdaki insanların yaşamlarını kaybetmelerinin dışında, maddi kayıplara yol açma ve de sosyal, iktisadi ve kültürel yapının zarara uğrama durumu, tehlike kavramıyla açıklanmaktadır (Kadıoğlu, 2008, s. 4). Risk de afet ve deprem afeti bağlamında ele alınan diğer bir kavramdır. Kelimenin günümüzdeki anlam karşılıkları “riziko, tehlike, zarar olasılığı, tehlikeyi göze almak, tehlikeye atmak” şeklinde verilmiştir. Risk kelimesi, Türkçeye Fransızcadan geçmiştir. Kelime anlamı “zarara uğrama tehlikesi, riziko” şeklinde tanımlanmıştır (Doğan 2001’den akt. Soydemir, 2011, s.170). Başka bir tanıma göre ise risk, bir olayın belirli koşul ve ortamlarda doğurabileceği can, mal, ekonomik ve çevresel gibi değerlerin kaybının gerçekleşme olasılığıdır (Afad, 2014a, s. 128). Risk, tehlike ile ilişkili bir kavram olup, bir mekanda yaşayan insanların faaliyetleri ile kültürel yaşantıları üzerindeki olası olumsuz etki anlamındadır (Kadıoğlu, 2008, s. 4). Risk, tehlikeler ortaya çıktığı zaman insanların savunmasız olma durumunun yanında, tahmin edilemeyen sonuçları ve de tehlikelerin ortaya çıkmasına neden olan durumları içermektedir (Erkan, 2010, s. 15). Bu bağlamda afet riski ile yakından ilişkili bir kavram da

savunmasızlıktır. Savunmasızlık, kişilerin, malların ve çevrenin ortaya çıkan tehlike nedeniyle karşı karşıya kalacağı zararların düzeyine işaret etmektedir. (Kadioğlu, 2008, s. 4). Zarar görülebilirlik (etkilenebilirlik, açıklık, zayıflık veya yetersizlik), fiziksel, ekonomik, sosyal, politik, teknik, ideolojik, kültürel, eğitim, ekolojik durum ile birlikte yasal mevzuat ve kurumsal kapasite gibi birçok faktörün bir fonksiyonudur. Diğer bir deyişle zarar görülebilirlik, birey, kurum ve toplumun afetler ile baş edebilme (direnc) kapasitesi ile ters orantılıdır (Kadioğlu, 2011, s. 28).

Depremlerin yola açtığı zararlara bağlı olarak insanlar başka mekanlara doğru toplumsal hareketliliğe yönelebildikleri gibi; bilim ve teknolojiye gelişmelere bağlı olarak insanlar yaşadıkları mekanı terk etmeyerek, depreme karşı önlemler geliştirmekte ve depremle yaşamayı öğrenmektedirler. Dünyada depremlerin yoğun yaşandığı riskli bölgelerde, depreme hazırlıklı olma, afetler hakkında sosyal farkındalık, bilinç geliştirme ve şehircilik planlarında deprem gerçeğinin dikkate alınması temel bir zorunluluktur (Öztürk, 2013, s.309). Örneğin Kuzey Amerika kolej ve üniversitelerinin % 41.2'sinde doğal afetleri konu alan dersler okutulmaktadır. Afet derslerinde daha çok bölgesel örnekler verilmektedir. California Bölgesinde deprem dersleri fazla öğretilirken, Mississippi Nehri ve Orta Atlantik bölgelerinde sel başlıca afet konularını oluşturmaktadır (Cross 2000'den akt. Öztürk, 2013, s.309). Dolayısıyla ülkedeki bölgelerin afet riski oluşturacak doğal olaylarının yaşanma durumuna göre önlemlerin alındığı görülmektedir. Depremlerin yoğun yaşandığı ülkelerden biri de Japonya'dır. Kitagawa deprem ülkesi olan Japonya'da afet alanındaki eğitimlerin önemli olduğunu ve bu eğitimlerde afetlere ilişkin eşgüdümüne önem verildiğini vurgulamıştır. Aynı zamanda eğitim müfredatlarının, yaşanan afetlerin etkileri gözüne alınarak geliştirildiğini belirtmiştir (Varol ve Kırıkkaya, 2017, s. 5-6). Kasapoğlu ve Ecevit'e göre deprem zararlarını azaltma ve toplumu depreme hazırlama çalışmalarında deprem kültürü son derece önemlidir (2001, s. 8). Deprem öncesine ilişkin böyle bir kültürün oluşması, başta deprem riski olan bölgelerde yaşayan insanların toplumsal bilinç, farkındalık düzeyinin yüküklüğüne ve depreme hazırlık pratiklerinin varlığına bağlıdır.

Türkiye, Alp Himalaya Deprem kuşağında olup, geçmişten günümüze şiddetli ve yıkıcı depremler yaşamıştır (Şahin ve Sipahioğlu, 2002, s. 39). Türkiye, dünyada her yıl meydana gelen depremlerin yaklaşık % 20-25'nin olduğu bölgenin en tehlikeli kesiminde yer almaktadır (Pampal ve Özmen, 2009, s. 1). Nitekim Türkiye Cumhuriyet tarihinde en büyük deprem felaketi 1939 yılında Erzincan'da gerçekleşmiştir. Levy ve Salvari'ye göre 28 Aralık 1939'da gerçekleşen Erzincan Depremi, yüzyılın en büyük felaketlerinden biriydi ve bu depremde yaklaşık 33.000 insan hayatını kaybetmiştir (2000, s. 125). Erzincan'da ikinci büyük deprem ise Mart 1992'de gerçekleşmiş ve 653 kişi hayatını kaybetmiştir. 1999 yılında Marmara bölgesinin tamamını etkileyen depremler sonucunda ise 18.243 kişi hayatını kaybetmiş, 48.901 kişi yaralanmış, 112.752 ev ve işyeri yıkılmış, 263.933 ev ve işyeri hasar görmüştür. 1999'daki Marmara Depremleri, Türkiye Cumhuriyeti

tarihinin en yıkıcı afeti olarak kayıtlara geçmiştir (Afad, 2013'ten akt. Varol, s. 4). Türkiye'de 2011 yılında Van ve 2020 yılında ise Elazığ'da depremler yaşanmış ve bu depremler can ve mal kayıplarına neden olmuştur. Can ve mal kayıplarına neden olan son büyük deprem ise İzmir'de yaşanmıştır.

Türkiye'de depremlere hazırlıklı olma noktasında bazı ilerlemelerin alındığı söylenebilir. Bu bağlamda AFAD'ın, başat ve önemli bir rolü üstlenmektedir. Ayrıca Kızılay, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşlarının afetler karşısındaki etkililiği de önemlidir. 1999 Marmara Depremi'nden 2011 Van Depremi'ne uzanan süreçte, çadır-kentlerde afetzedeler yönelik psiko-sosyal destek uygulamaları iyileşmiş ve kalıcı konutlar insanların yerleştirilmesi hızlanmıştır. Bununla birlikte yapılan konutların denetimleri, prefabrik-kentlerde altyapı ve yeni konutların fiziki koşullarından memnun olmama durumu gibi sorunlar da yaşanmaktadır (Açıklan, s.1-2). Depremin sosyal boyutuna ışık tutan yazında, depreme hazırlık kapsamında (sorunların çözüm yolları olarak) üç unsur öne çıkıyor: Eğitim, teknik bilgi ve donanım (teknoloji) ve örgütlenme. İlk sorun, eğitim sürecindeki bireyin genelde "kolektif birimlerin ve mekânın bir parçası" olarak kurgulanmamasıdır. Örneğin eğitim programları, okullarda öğrenci, öğretmen ve velilerin; işyerlerinde patronlar, çalışanlar ve ailelerinin; apartman, mahalle, semt veya köy yerleşimlerinde sürekli yaşayanların depremle ilgili farklı dönemlerde birlikte yapılabilecek işleri birlikte öğrenip deneyimlemesi ve zaman zaman deneyimlerini hatırlaması şeklinde kurgulanmamaktadır. Bu anlamda eğitimlerin, depreme hazırlık kültürü oluşturma hedefi olmadığı ve kaba-rastgele bir bilgilendirmenin yaygın olduğu düşünülebilir. Bilgi ortamları ve kaynakları yetersiz; bireylerin kaynaklara erişimi sınırlı; programlarda sistematiklik, izleme ve geri besleme sınırlı; bilginin, bireylerin günlük yaşamlarıyla bağı zayıf; bilgi kaynaklarındaki (örn., medya) bilgilendirme isabetsiz olabiliyor ve etik ilkeler belirlenmemiş (Açıklan, s. 2-3). Örgütlenmede de kamu yönetimleri (özellikle devlet) asli sorumlu olarak beliriyor; sivil toplumun desteği ise, bir sorumluluğa işaret etmeksizin olumlu karşılıyor. Örgütlenme Marmara deneyiminden çıkarılan kısmî dersleri yansıtıyor (Açıklan, s. 4).

Deprem kuşağında yer alan Türkiye'de, yurttaşların deprem kültürünü oluşturan toplumsal farkındalık ve pratiklere sahip olması, olası depremlerin risklerinin azaltılmasına önemli katkılar sağlayabilir. Bu çalışma, 30 Ekim 2020 tarihindeki İzmir depreminden etkilenenler üzerine sosyolojik bir araştırma olup; depremle ilgili toplumsal bilinci etkileyen faktörlerin analizi araştırmanın temel amacı olarak ifade edilmelidir. Bu bağlamda depremin can ve mal kayıplarıyla, orta ve ağır derecelerde bina hasarlarına yol açtığı Bayraklı-Bornova-Buca ilçelerinde kurulan çadır kentlerde kalan deprezmelidir, hazırlanan görüşme formu çerçevesinde sorular yöneltmiştir. Sahada elde edilen verilerden oluşturulan bulgular çerçevesinde depremle ilgili toplumsal bilinci etkileyen faktörlerin analizleri yapılmış, konuya yönelik tespitler çerçevesinde önerilerde bulunulmuştur.

DEPREME HAZIRLIKTA TOPLUMSAL BİLİNÇ VE UYGULAMALARI

Deprem gibi afetlerin yol açtığı etkinin büyüklüğünü ve şiddetini, gerçekleştiği yerleşim yerindeki nüfusun kalabalıklığı, düzensiz ve plansız yapılaşma, endüstrileşme, orman alanlarının yok edilmesinin yanında, insanların bilinç, farkındalık ve eğitim düzeylerinin düşüklüğü gibi etkenler de belirlemektedir. Bu saptamada afetler üzerinde insan faktörünün belirleyiciliğini ortaya koymaktadır (Ergünay 1996'dan akt. Şahin, 2019, s. 182). Dolayısıyla bu değerlendirmeler de deprem gibi bir doğa olayının afete dönüşmesinde ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel etkenlerin rolüne vurgu yapılması açısından önemlidir.

Deprem gibi toplu olarak deneyimlenen olaylarda, depremin birey davranışı üzerindeki etkileri bilgi düzeyi, deprem algısı ve bilince ilişkin göstergeler üzerinden tespit edilmektedir (Barua vd., 2020:1129). Toplumsal bilincin kavramsal değerlendirmesi yapıldığında, toplumsal bilinç, bireyin yaşamış olduğu toplum içerisindeki ortak duygu, düşünce ve davranış kalıplarının edinilmesiyle yakından ilişkilidir (Aytaç, 2021). Böylelikle depremin insan hayatında yaşanabilecek olumsuz etkilerini gidermenin esas yolu, toplumsal farkındalığın pratikle buluşturulmasında anlam kazanmaktadır.

Amerika ve Japonya gibi modern toplumların, afet riskleri oluşturacak doğal olaylara karşı ciddi önlemler aldıkları görülmektedir. Bu durum toplumların yapıları ve özellikleri ile risklere yaklaşımlarının irdelenmesini önemli kılmaktadır. Giddens modern toplum koşullarında insanların, kimliklerinin eşyanın tabiatı veya Tanrısal bir güç aracılığıyla değil, toplumsal olarak oluşturulduğunun genel bir kabul biçiminde bildiklerini belirtir. Bu bağlamda modern insan tehlike ve riskleri üzerinde düşünme ve onları göz önünde bulundurma çabasına girer (2010, s. 37-38). Ritzer ve Stepinsky'e göre de modern dünyada insanlar düşünümsel olup, nükleer teknoloji ve genetik araştırma gibi ciddi konuları ayrıca da daha gündelik faaliyetleri sürekli incelerler (2015, s. 111). Risk üzerine yaklaşımlarıyla öne çıkan kuramcı, *Risk Toplum: Başka Bir Modernliğe Doğru* yapıtının sahibi Ulrich Beck'tir. Beck daha ağırlıklı olarak modernite-sınıflar ve postmodernite üzerinden risk olgusunu ele almıştır. Beck, riskin moderniteden önce ve eski olduğunu belirtirken, modernleşmenin doğurduğu tehlike ve risklerin önemini vurgular. Risklerin büyümesinden bazı insanlar, zümre ve sınıfsal konumlarındaki eşitsizlikler nedeniyle daha fazla etkileneceğini belirtir (2014, s. 27-28). Beck'e göre modernleşmenin riskleri bumerang gibi, eninde sonunda onu üreten ülkeleri de etkiler. Ekolojik felaket ve radyoaktif serpentinin ülke sınırlarını tanımadığını belirterek zenginler ve güçlülerin de emniyette olmadığını ifade eder (2014, s. 28). Beck'in küresel risk değerlendirmesine Covid 19 pandemisini de eklemek mümkündür. Bununla birlikte ülkelerin ve farklı sosyoekonomik düzeye sahip toplumsal kesimlerin, doğa veya insan kaynaklı risklerin etkisinden aynı düzeyde etkilenmediği de gözlemlenmektedir. Beck modern toplum ve risk analizinde, bumerang etkisiyle modern kapitalist toplumların, riskten kaçamayacağı ifade edilmiş olsa da, modern toplumların riskler karşısında daha hazırlıklı oldukları da

aşikardır. Nitekim Koçak'ın saptamalarına göre doğa olayları karşısında dünyadaki ülke gerçeklikleriyle zarar görme durumu arasında ilişki bulunmaktadır. Ekonomik alanda gelişmiş ülkelerin, doğa olayları karşısında etkilenme düzeyi azalmaktadır. Dolayısıyla azgelişmiş ülke ile doğa olaylarının afete dönüşmesi ve zarar görme derecesi arasında yakın bağlantı vardır. Yine ülkelerdeki yoksul ve zenginler arasında da, afetlerden etkilenme derecesi farklılaşmaktadır (2010, s. 354). Erkan da azgelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin, afetler karşısında ortaya koyabilecekleri olanaklarının yetersizliğine vurgu yapmış ve bu ülkelerin doğal afetler karşısında risk altında olduğunu belirtmiştir (2010, s. 15).

Afetleri, sadece doğa kaynaklı değildir, aynı zamanda insanların da afetlerin ortaya çıkmasında rolleri vardır. Nitekim orman alanlarının azaltılması, yer kayması, su taşkınları ve kuraklaşma öne çıkan sebeplerdir. Ayrıca artan yoksulluk ve kalabalık nüfus durumu, bireylerin son derece riskli bölgelere yerleşmesini getirmektedir. (Harrison'dan akt. Koçak, 2004, s. 12). 20. Yüzyılda azgelişmiş ülkelerde de kentleşme dinamiği hızlanmıştır. Nüfus hareketliliğine bağlı olarak azgelişmiş ülkelerde kırsaldan göç eden yoksul insanların metropol kentlerde birikmesi ve kötü fiziksel yerleşim yerleri/konutlarda yaşaması, deprem, sel gibi afetler açısından ciddi bir risk durumunu ortaya çıkarmıştır. Nitekim Davis'e göre 1990'larda Sao Paulo'daki gecekonduların (favelaların) dörtte birinin tehlikeli toprak kaymalarının yaşandığı bölgelerde bulunduğunu, diğerlerinin ya sarp tepelerde ya da zemin kaymalarına müsait nehir kenarlarında kurulduğunu göstermektedir (2010, s. 151). Fothergill ve Peek'in değerlendirmesine göre dünyanın dört bir yanındaki yoksul insanlar, hem gelişmekte olan toplumlarda hem de Amerika Birleşik Devletleri gibi zengin sanayileşmiş ülkelerde en büyük felaket kayıplarını yaşarlar (2004, s. 90). Yoksullar felaketten önce kriz içinde yaşıyorlar. Bu nedenle toplumun diğer üyelerine kıyasla, felaketten daha fazla etkilenirler (Fothergill ve Peek, 2004, s. 106). Deprem gibi afetlerinin oluşturduğu risklerin dünyada ve Türkiye'deki yansımalarının değerlendirildiği yukarıda analizlerden; depremin bir doğa olayının yarattığı riskin ötesinde, ülkelerin gerçekliğine bağlı olarak toplumsal bir risk özelliği taşıdığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

Dünya'daki afet zararlarının azaltılmasına yönelik uluslararası çapta girişimler yapılmaktadır. Bunlardan biri 187 Birleşmiş Milletler üyesi tarafından 18 Mart 2015'te Dünya Afet Risklerinin Azaltılması Konferansı'nda yayınlanan Sendai Bildirgesi'dir. Bildirgede bilgi, inovasyon (yenişim), eğitimdeki mevcut boşlukların incelenmesi ve afetlerde direnç eğitiminin tüm seviyelerde etkili bir şekilde uygulanması için çözümler önerilmektedir. Geniş kapsamlı bu konferansa bağlı olarak, özellikle afet riski yaşayan ülkelerin idari yapılarını düzenlemeleri, insanların bilinç düzeyini artırmalı ve afetlere hazır olma durumunu güçlendirmeleri vurgulanmıştır (Varol&Kırıkkaya, 2017, s. 4). Nitekim, insanların doğal afetler hakkında eğitim ve bilgi seviyeleri yükseldikçe, afetlerin tahribatlarının azaltılmasına dönük tutumlarının öne çıktığı tespit edilmiştir (Koçak, 2010, s. 354).

Türkiye’de ise afetlerin sosyolojik bir problem olarak ele alınmasının tarihi çok yenidir, bu alanda yapılmış ilk sosyolojik çalışmalar ancak 1990’lı yılların sonlarına uzanmaktadır. 1999 Marmara Depremi afet araştırmalarının içeriği ve yönelimi açısından da bir dönüm noktasını oluşturmuş görünmektedir (Özügurlu, 2012, s. 150). 1999 Büyük Marmara Depremi’nin ardından yapılan bir araştırmada sosyoekonomik özellikler ile risk azaltma çalışmalarına katılım arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu gözlenmiştir. Araştırmada gelir seviyesi düşük olan grupların olası bir depreme karşı, gelir seviyesi yüksek gruplara oranla kendilerini daha az hazır hissettikleri tespit edilmiştir (Müderrişoğlu 2008’den akt. Bilik, 2019, s. 23). İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin bir alan araştırmasında da ortaya konulduğu gibi, deprem konusunda bilgi eksikliği yoksul haneler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde daha yaygındır. Yoksul hanelerin yarısından fazlası bu konuda bilgisizdir ve dolayısıyla daha büyük bir kırılganlık göstermektedir (İBB, 2014,s. 39). Şengül ise deprem gibi doğal olaylarla başa çıkma kapasitesinin yetersizliğiyle ilişkilendirildiği kırılganlık ve toplumsal sınıflar üzerine şu saptamalarda bulunmuştur. Kırılganlık düzeyini belirleyen etkenlerin başında; gelir düzeyi, konut kalitesi, eğitim, sağlık vb. Hizmetlerden yararlanma düzeyi, altyapı kalitesi gelmektedir. Üst gelir grupları, piyasa koşullarında üretilip sunulan bu hizmetlere ve olanaklara ulaşma gücü çökmezken ücretli çalışanlar ve yoksullar ise konut kalitesini yükseltecek, yeterli eğitim, sağlık hizmetleri alabilecek gelir düzeyine sahip olmadıkları gibi kentsel hizmetlerden yararlanma konusunda da eşitsiz uygulamalara maruz kalmaktadırlar (2010, s.313). Türkiye’de 1999 Marmara depremi, afetlere hazırlık konusunda bir milat olarak da görülmektedir. Bu deprem öncesinde, yaşanan doğal afetlerin tahribatlarını en aza indirme ve afetler karşısında hazırlık noktasında bireylerin eğitimlerinin yeterince olmadığına işaret edilmiştir. Bu bağlamda halk eğitiminin vurgulanması gereken yönü ise eğitimcilerin eğitimidir. Bunun dışında eğitim dokümanlarının niteliği konusu da önemlidir. Yine bu eğitimin uzman kişilerce yürütülmesi, sürdürülebilir olması ve de hem teorik hem de pratik yönlerinin etkili bir şekilde gerçekleştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Böylece bu çalışmalar, afetlerin tahribatlarını en aza indirmeye ciddi katkılar sağlayacaktır (Kadioğlu 2005’ten akt. Koçak, 2010, s. 360).

Türkiye’deki deprem ile ilgili eğitimlerin sürdürülebilir olamadığı, sosyal faaliyetlerden öteye gidemediği ve eğitim sistemi içerisine entegre edilemediği üzerinde önemle durulmaktadır (Varol& Kırıkkaya, 2017, s. 6). 2005 yılında yapılan bir çalışmaya göre afet bilincine dayalı kısa eğitim programları, bireyleri uygun önlemler alma noktasında motive etmekte, ancak bunlar kalıcı davranış değişikliğine yol açmamaktadır. Bu bağlamda bireyler afetlerin etkileri karşısında bilinçlenmesinde ve hazırlıklı olmasında, eğitim programlarının daha uzun olması üzerinde durulmaktadır. Özellikle de tüm eğitim kademelerinde afetlere hazırlık eğitimine ilişkin derslerin yer almasının toplumsal bilinç ve farkındalığı arttıracığı bu çalışmada vurgulanmıştır (Karancı-Akşit-Dirik, 2005, s. 255-256). Günümüzde doğal afetler karşısında toplumun yeterli düzeyde bilinçlenmediği ya da bilinçlendirilmediği görülmektedir. Nitekim 25 Mayıs 2014 tarihinde Çanakkale de

meydana gelen 6.5 şiddetindeki depremde göçük altında kalan insan olmamasına rağmen 266 kişinin panik ya da bilinçsiz davranışlarda bulunması nedeniyle yaralandığı belirlenmiştir (Afad 2014'ten akt. Çoban ve Diğerleri, 2017, s. 115). Depremlerin vermiş olduğu zararların azaltılması noktasında, eğitim ve toplumsal bilinç önemlidir. AFAD tarafından yapılmış bir araştırmada, katılımcıların yalnızca %10'unun afetlere karşı çeşitli hazırlıklar yaptığı görülmüştür. Aynı araştırmada hazırlık yapmayanların oranı %43,6 olarak tespit edilirken, kesinlikle hazırlıksız olduğunu belirtenlerin %26,1 oranında olduğu gözlenmiştir (Afad, 2014b, s. 48). Afyon'da yapılmış benzer bir çalışmada ise araştırmaya katılanların %73,6'sının olası bir afet için önlem almadıkları görülmüştür (Koçak, 2004, s. 139). Özellikle deprem öncesi, deprem anı ve deprem sonrasında alınabilecek önlemlerle ilgili insanların bilinçlendirilmesine ihtiyaç vardır. Bu bağlamda doğal afetlerle ilgili verilen eğitimlerin teorik bilgiden ziyade daha çok beceriye yönelik olması ve topluma doğru mesajlar vermesi gerekmektedir (Kadioğlu, 2005'ten akt. Çoban ve Diğerleri, 2017, s. 115). Alaeddinoğlu ve diğerlerinin de belirttiğine göre 2011 yılı Van depremi sonrası kentsel mekandaki tahribatları, kent deprem sonrası süreçleri ve travmasını ele aldığı çalışmasına göre tahribatlarda; yapıların konutların uygun olmayan zeminlere inşası, kullanılan yapı malzemesi, denetimlerin yetersizliği, umursamazlık ve bilgi eksikliği gibi değişkenlerin etkisi yıkıcılığını arttırmaktadır (2016, s. 133).

Deprem öncesi hazırlık süreci ve bilgilendirmeler toplumsal bilincin gelişimine dolaylı yönden katkı sağlarken, yaşanan deprem öncesi edinilen tecrübe ve deneyimlerin deprem esnasında uygulanması bilinç düzeyin doğrudan sergilenmesi açısından önemli bir süreci temsil etmektedir. Türkiye'de 1990'lı yıllar sonundan itibaren yurttaşların deprem bilincinin geliştirilmesine yönelik deprem sonrası yapılan araştırmalar toplumsal bilinç düzeyinin deprem riskinin bireyler tarafından ne şekilde algılandığının önem düzeylerinin tespit edilmesi için önemli çıktılar sağlamıştır. Sosyolojik bakış açısıyla deprem öncesi bilgi düzeylerinin modellenmesi bu alanda mevcut durumunun anlaşılması ve deprem sonrasında yapılması gereken çalışmalar için önemli bir veri kaynağı da oluşturduğu anlaşılmaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Ege Denizinde meydana gelen ve merkez üssü Yunanistan'ın Sisam Adası olan deprem Türkiye'ye ait İzmir ve çevre illerde de hissedilmiş, can ve mal kaybına sebebiyet vermiştir. Depremin müessif etkileri bağlamında özellikle İzmir'in Bayraklı, Bornova ve Seferihisar ilçelerinde deprem sonrası arama ve kurtarma çalışmaları yapılmış, depremden etkilenen depremzedelerin yaşamış oldukları problemlerin çözümüne yönelik Çadır Kentler kurulmuştur. Bu araştırma, İzmir kentinde meydana gelen depremin toplumsal bilinç üzerine yansımalarını incelemektedir.

Saha araştırmasının alanı olan İzmir, Türkiye'nin üçüncü büyük metropol kenti olup, birinci derecede deprem riski olan illerden biridir. İzmir'in bu depremsel özelliği, insanların depremle yaşamayı öğrenmesini ve olası depremlerdeki can ve mal kayıplarını önlemek için hazırlıklı olunmasını zorunlu kılmaktadır. İzmir son yaşadığı depremle ilgili bazı hususları ana hatlarıyla değerlendirmeden önce, İzmir'in kent tarihinde depremlere bakmak yerinde olacaktır.

İzmir kenti, 1950'den günümüze kadar, 50 yılda, ilk önce kıyı şeridinde ve ova tabanlarında daha sonra etek ve yamaç alanlarında genişleyerek büyümüştür. Ova (alüvyon) üzerinde genellikle planlı, yamaç ve sırtlarda (ana kaya) ise plansız kentsel gelişim ortaya çıkmıştır. İzmir kenti, Ege Karası'nda Pleistosen'deki neotektonik hareketlerle ortaya çıkan Doğu-Batı yönlü faylanmalara ve Kuzey-Güney yönlü fayların gençleşmesine bağlı olarak birinci derece deprem bölgesi içerisinde yer alır. Özellikle, körfezin güneyinden geçen ve kentin ortasında yer alan Doğu-Batı yönlü İzmir fayı ve Kuzey-Güney yönlü Tuzla fayı kent için çok büyük bir tehdit oluşturur. İzmir kenti tarih boyunca birçok kez çeşitli magnitüdeki depreme maruz kalmıştır. Sadece magnitüdü 5.5'in üzerinde 18 önemli deprem olmuştur (Gümü, 2013, s. 559). İzmir'i etkileyen son büyük deprem 30 Ekim 2020'de gerçekleşmiştir. İzmir'in Seferihisar yakınlarında gerçekleşmesine rağmen, yaklaşık 60 km ötedeki Bayraklı-Bornova ilçelerinde 116 kişinin ölümüne neden olmuştur. Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi'nin 30 Ekim 2020 tarihli Basın Bülteni'nde *"Deprem tehlikesinin yüksek olduğu bir bölgede depremin meydana gelmiş olması, bölgede yaşayan vatandaşlarımızın depreme her zaman hazırlıklı olması ve depreme dayanıklı binalarda oturmaları veya satın alacakları konutların depreme dayanıklı olarak inşaa edilmiş olması depreme karşı alınacak en güvenli tedbir olacaktır"* (2020, s. 10). Bu açıklama, birinci derecede deprem bölgesinde olan "İzmir ve İzmir'de yaşayanlar depremlere hazır mıdır?" sorusunu zihinlere getirmektedir. Saha araştırmasında elde edilen bulgular, deprem bilinci, depreme hazırlığın olup olmadığını ve toplumsal değişkenlerin bilinç ve hazır olma durumu üzerindeki etkilerine ilişkin bilgiler verilecektir.

Bu bakımdan afet farkındalığını ve risk olgusunu etkileyen araştırmalar; coğrafi, sosyo-ekonomik ve kültürel faktörler ile yaşanan deneyim ve politik özellikleri içermektedir (Deng vd., 2017, s. 164, Su vd., 2005, s. 382, Gaillard vd. 2004, s. 17). Bahse konu araştırma depremin toplumsal yaşama olan etkilerinin çok değişkenli çözümlenmesini öngörürken, toplumsal bilinçle ilişkili bileşenlerin, deprem bilinci üzerinden gerçekleşme sıklığının belirlenebilmesi için karma bir metotla hareket edilmesini sağlamıştır. Bu çerçevede; doğal tehlikelere karşın insan davranışının yorumlanması risk kavramının sosyal ve kültürel faktörler açısından kökenlerinin tespit edilmesini beraberinde getirmektedir (Shaw vd.,2004, s.40). Bu amaçla araştırmanın evrenini oluşturan İzmir kentinde deprem sonrası kurulan çadır kentlerde bulunan depremzedeler ile yapılandırılmış görüşme formu çerçevesinde görüşmeler gerçekleştirilmiş, depremzedelerin yaşamış oldukları deneyimler

çalışma kapsamında yer verilen görüşme soruları bağlamında kategorilere ayrılarak çalışmanın sonuçları yorumlanmıştır.

Bu çerçevede metodolojik açıdan nitel araştırma yöntemi kapsamında veri toplama teknikleri arasında yer alan görüşme formu önceden hazırlanmış, soru formları sistematik bir biçimde görüşülenin deneyimlerinin elde edilmesini amaçlamıştır. Alan araştırması kapsamında yapılandırılmış görüşme formu çerçevesinde elde edilen verilerin her biri soru formuna göre kategorik düzeye indirgenmiş, araştırmanın değişken düzeyinde alt boyutu oluşturulmuştur.

Nicel araştırma yöntemleri arasında yer alan tarama araştırması kapsamında istatistiksel sonuçların elde edilmesi amaçlanmış ve survey (anket) tekniğine dayalı veri toplama süreci sonrası tanımlayıcı veriler ve frekans düzeylerinin belirlenmesi için yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorulara yönelik kategoriler veri düzenleme sürecine tabi tutulmuştur. Araştırmaya veri toplamak üzere katılan gönüllülere süreç anlatılmış ve araştırma kapsamında yer alan katılımcılardan görüş ve deneyimlerini talep etmeleri istenilmiş, elde edilen verilerin ise özüne dokunulmaksızın forma metin olarak işlenmesi gerektiği belirtilmiştir.

Bununla beraber, deprem araştırmalarına yönelik sosyolojik perspektifi esas alan çalışmalar araştırma ve veri toplama sürecinde yer alan gönüllü araştırmacılar ile paylaşılmış, kavramsal açıdan araştırma yapılabilmesi için gerekli yeterlilik koşulları da ayrıca sağlanmıştır. Ayrıca araştırma sonrası sistematik hale getirilmiş formlar çerçevesinde alınan görüş ve öneriler her bir form üzerinden yeniden incelenerek farklılaşan görüşler çerçevesinde kategorilere ayrılmış ve tanımlamaları gerçekleştirilmiştir.

Araştırma kapsamında İzmir Valiliği'nin 04.11.2020 tarihli olurlarıyla gerekli izin alınmış, 7-15.11.2020 tarihleri arasında çadır kentlerde alan araştırması yapılması gerektiği iletilmiştir. Bu çerçevede 7.11.2020 tarihinde İzmir kentinde yer alan Bayraklı, Bornova, Buca ilçelerinde yer alan çadır kentlerde 336 depremzedenin katıldığı bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Ayrıca araştırma gerçekleşmeden önce Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Etik Kurulu'na hazırlanan araştırma ve içeriği sunulmuş, 05.11.2020 tarihinde verilen karar (Toplantı Sayısı:48, Karar:1) ile araştırmanın etik açıdan uygunluğuna karar verilmiştir.

Bu kapsamda araştırma çerçevesinde deprem bilincinin çok boyutlu değerlendirilmesini amaçlayan araştırma sorusu aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- Deprem öncesi yapılması gerekenlere dair bilgi düzeyini etkileyen faktörler nelerdir?

Bahse konu araştırma sorularına cevap aramak amacıyla oluşturulan yokluk hipotezleri ise aşağıda sıralanmıştır:

- $H_{0;1}: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_p = 0; (p=1, 2, \dots, 38)$ (Toplumsal bilinci etkileyen faktörlerin önem düzeyleri bulunmamaktadır)

Veri Toplama Süreci

Araştırmanın örnekleme metodu, basit tesadüfi örneklemedir. Çalışmanın evrenini İzmir'de yaşanan deprem sonrası çadır kentlerde yaşayan depremzedeler oluşturmaktadır. Bu nedenle İzmir kent merkezinde deprem sonrası kurulan Bayraklı, Bornova ve Buca ilçelerinde çadır kentler esas alınarak çalışmanın evreni belirlenmiş ve araştırma çerçevesinde katılımı belirlemek üzere örneklem sayısı tespit edilmiştir. Örneklemin oluşturulmasında; yaş, cinsiyet, sosyo-ekonomik durum gibi değişkenler göz önünde bulundurularak verilerin düzgün dağılmasına özen gösterilmiş, örneklemin belirlenmesinde çalışmanın yapıldığı çadır kentler belirtilen kriterlere dikkat edilerek seçilmesine özen gösterilmiştir.

Örnekleme büyüklüğünün hesaplanabilmesi için İzmir kent merkezinde çadır kentlerin kurulduğu Bayraklı, Bornova ve Buca ilçelerindeki depremzedelerin sayısı esas alınarak belirlenmiştir. Bu çerçevede nitel araştırma yönteminde kesikli değişken yapısına uygun olarak örneklem sayısı;

- ❖ Nüfus=1.273.951: Bayraklı, Bornova ve Buca İlçesinde Yaşayan Nüfus
- ❖ N=8.000: Bayraklı, Bornova ve Buca İlçesinde Çadır Kentlerde Yaşayan Depremzede Sayısı(*Araştırma kapsamında kurulan çadır kent sayısı gözetilerek bir çadırda ortalama yaşayan birey sayısı üzerinden hesaplanmıştır*)
- ❖ P=0,5; Q=0,5(*Depreme yakalanıp yakalanmama ihtimali eşit olarak önerilmiştir*);
- ❖ d=0,1(*Tolerans Düzeyi; Tolerans düzeyinin yüksek tutulmasında temel amaç; katılımcıların depremden ne düzeyde etkilendiklerine dair tahmini bir oranın kestirilmesinde yaşanan tereddüttür*)
- ❖ $n_0 = (t^2)(P*Q)/(d^2) = (2^2)(0,5*0,5)/(0,1^2) = 100$
- ❖ $n = [n_0 / (1 + ((n_0 - 1)/N))] = 99$ kişi olarak tespit edilmiştir.

Örnekleme büyüklüğünün belirlenebilmesi için depremin yaşandığı 30.10.2020 tarihinden hemen sonra çadır kentler ziyaret edilerek, ön bilgi alınmıştır. Depremin etkilerinin belirgin bir şekilde görüldüğü ve araştırma kapsamında yer alan mekânlara dâhil ön bilgi edilerek çalışmanın sistematigi ve çerçevesinin belirlenmesinde katkı sağlamıştır. Ayrıca üç farklı ilçede yapılan araştırmada çadır kentlerin büyüklükleri dikkate alınarak kurulan yerleşim alanlarının popülasyonları göz önünde bulundurularak nitel araştırma desenine uygun kesikli veri özelliği göz önünde bulundurularak örneklem çapı belirlenmiştir.

Örnekleme sayısının yüksek planlanmasında temel amaç; toplumsal bilinci değerlendirmeyi amaçlayan soruların kategorik değişken türüne uygun olması ve farklı değerlendirmeleri olabildiğince normal dağılım eğrisine benzer bir yapıya kavuşturabilme hedefidir. Dolayısıyla depremzedelerin görüşlerinin elde edilmesi sürecinde olası veri kayıpları da göz önünde bulundurularak örneklem büyüklüğü evreni yansıtan örneklem çapının olabildiğince üstünde planlanmıştır.

Tablo 1: Örneklem Büyüklüğü

S. No	İlçeler	Çadır Kentler	Örneklem Sayısı	Toplam
1	Bayraklı	75. Yıl Parkı(Manavkuyu Mah.)	48	123
2		Mansuroğlu Mah.	75	
3	Bornova	Aşık Veysel Rekreasyon Alanı	84	127
4		Bornova Stadyumu	43	
5	Buca	Hipodrom	71	86
6		Buca Stadyumu	15	
GENEL TOPLAM			336	336

Araştırmanın yapıldığı ilçelerde kurulan çadır kentlerden çalışmaya katılan depremzede sayısının 336 kişi olduğu görülmektedir. Araştırmanın olası veri kaybı ve görüşme formunda yer alan soruların kategorik veri gözelerinin yoğunluğunun artırılabilmesi için katılımcı sayısının 3 katından daha fazla sayıda depremzedenin katılımıyla araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılan depremzedelerin tercih ettikleri çadır kentlerinin yoğunlukları göz önünde bulundurulduğunda Bornova’ da kurulan çadır kentlerden araştırmaya katılanların 127 (0,38) kişi olduğu tespit edilmiştir. Bu sayı Bayraklı ilçesinden çalışmaya katılanlarda 123 (0,37) kişi olarak görülürken, Buca’dan çalışmaya katılanlar ise 86 (0,25) kişidir.

Veri Değerlendirme Süreci

Araştırma kapsamında görüşme formunda yer alan “*deprem öncesi ne yapılması gerektiğine dair bilgi düzeyi*” sorusu ile bağımsız değişken olarak tespit edilen diğer görüşme sorularının kategorik olarak kesikli değişken yapısına uygun hale getirilebilmesi için örneklem büyüklüğü göz önünde bulundurularak görüşme formları yeniden gözden geçirilmiştir. İlk olarak, araştırmanın gerçekleştirildiği çadır kentlerden araştırmaya katılan depremzedelerin görüşme sorularına verdikleri cevaplar her bir soru özelinde en çok tekrarlanan ve yinelenen kategoriler temel alınarak sınıflandırılmıştır. Yapılan araştırma kapsam olarak nicel araştırma yöntemleri arasında yer alan tarama araştırması çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

Görüşme formunda yer alan sorular çalışmaya katılan depremzedelerin görüşleri çerçevesinde her bir kategori özelinde kodlanmış ve değişken tanımlama süreçleri IBM SPSS Statistics 23 programı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Elde edilen veri seti IBM SPSS Modeler 18 paket programı üzerinden veri madenciliği yöntemleri arasında yer alan sınıflandırma yöntemi çerçevesinde analiz edilmiştir. Bu çerçevede karar ağacı teknikleri arasından “C4.5” algoritması kullanılmıştır. J. RossQuinlan (1993) tarafından geliştirilen “C4.5” algoritmasının araştırma çerçevesinde tercih edilmesinin nedeni ise kayıp verileri önemsememesi, düğüm noktalarının ayırımında ilgili parametreler üzerinden hangi dallara ayrılacağına yönelik öngörüler sunmasıdır. “C4.5” algoritmasında bilgi kazancı metodu yöntemi esas alınarak, bir sınıfa ait entropi değerleri üzerinden olasılıkların hesaplanması ilgili program aracılığıyla sağlanmıştır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Yapılan araştırma İzmir’de yaşanan depremin hemen sonrası depremzedelerin temel ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla üç farklı ilçede kurulan çadır kentlerde gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında katılımcıların görüşleri hazırlanan görüşme formu çerçevesinde depremin yaşandığı haftanın devamındaki ilk hafta sonunda uygulanmıştır. Bu çerçevede araştırmaya katılanlar kesitsel açıdan çalışmanın gerçekleştirildiği 7.11.2020 tarihinde çadır kentlerde bulunan depremzedelerin görüşleri çerçevesinde şekillenmiştir.

Depremin zeminin jeolojik yapısına bağlı olması, yer yüzeyinin altında yer alan kayalarda depolanan enerjinin salınımı sonrası açığa çıkan enerjiye bağlı olarak mekanı etkilemesi bağlı bir etkidir. Dolayısıyla depremin etkilerinin belirgin bir şekilde hissedildiği ve deprem sonrası yaşanan olumsuzlukların giderilmesi amacıyla ivedi olarak hayata geçirilen çadır kentlerin depremin mekânsal dağılımına göre farklılık gösterebileceği değerlendirilmelidir. Bu çalışma 30.10.2020 tarihinde Sisam Adası merkezli Ege Denizinde meydana gelen depremden etkilenen yerleşim yerlerinden çalışmaya katılan depremzedelerin yanıtları çerçevesinde şekillenmiştir.

ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Çalışma kapsamında belirlenen araştırma sorusunun test edilebilmesi amacıyla geliştirilen yokluk hipotezi bağlamında öncelikle araştırmaya katılan katılımcıların demografik özellikleri hakkında bilgi verilmiş, devamında ise ileri sürülen hipotezin test edilebilmesi amacıyla model sunumu için risk teşkil eden değişkenlerin belirlenebilmesi amacıyla karar ağacı analizi uygulanmıştır. Bağımsız değişkenlere ilişkin frekans dağılımları IBM SPSS Statistics 23 adlı paket programda yapılmıştır. Veri madenciliği tekniği esas alınarak yapılan sınıflandırma sonuçları IBM SPSS Modeler 18 programı üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Çalışmaya Katılanların Demografik Bilgilerine İlişkin Dağılımlar

Sosyo-demografik değişkenler (β_{31} =Yaş, β_{32} =Cinsiyet, β_{33} =Medeni Hal, β_{34} =Aylık Toplam Geliri, β_{35} =Hanede Yaşayan Kişi Sayısı, β_{37} =Meslek, β_{38} =Eğitim Durumu) olarak belirlenen bağımsız değişkenlerin frekans dağılımları aşağıda ifade edilmiştir.

Tablo 2: Yaş Değişkenine İlişkin Dağılım Bilgileri

İkamet Edilen İlçe	Frekans	Ortalama	Standart Sapma
Bayraklı	156	45	14
Bornova	109	41	16
Buca	70	42	14
Toplam	335	43	15

Çalışmaya katılanların ikamet bilgilerinin yaş değişkenine ilişkin dağılımları incelendiği zaman ortalama yaşın 43 olduğu anlaşılmaktadır. Merkezi eğilim

özellikleri olarak ortalamadan sapma değerleri incelendiğinden standart sapma değerinin 15 olduğu anlaşılmıştır. Bu çerçevede araştırmaya katılanların dağılımın orta yaş üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

Tablo 3: Cinsiyet Değişkenine İlişkin Dağılım Bilgileri

İkamet Edilen İlçe	Kadın	Erkek
Bayraklı	101	54
Bornova	71	37
Buca	55	15
Toplam	227	106

İkamet edilen ilçe bilgisine göre çalışmaya katılanların cinsiyet bilgileri incelendiğinde her üç ilçe özelinde de kadınların erkeklerden daha fazla çalışmaya katıldığı anlaşılmıştır. Çalışmaya katılanların 227'sinin kadın, 106'sının ise erkek olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Medeni Hal Değişkenine İlişkin Dağılım Bilgileri

İkamet Edilen İlçe	Evli	Bekâr	Boşanmış	Dul
Bayraklı	109	29	9	9
Bornova	69	29	2	9
Buca	50	14	2	4
Toplam	228	72	13	22
Genel Toplam			335	

Araştırmaya katılanların medeni halleri değerlendirildiği zaman belirgin bir şekilde her ilçede evli olanların yoğunlukta olduğu görülmektedir (0,68). Evli olan katılımcıları takiben sırasıyla bekâr, dul ve boşanmış katılımcılar izlemiştir.

Tablo 5: Aylık Toplam Gelir Değişkenine İlişkin Dağılım Bilgileri

İkamet Edilen İlçe	Frekans	Ortalama	Standart Sapma
Bayraklı	156	3716	2352
Bornova	109	2406	2199
Buca	70	2176	1262
Örnekleme	335	2994	2251

Çalışmaya katılanların aylık gelir bilgilerinin merkezi ve dağılımları bilgileri incelendiği zaman ortalama gelirin 2994₺ olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Bornova ve Buca ilçelerinde gelir durumunun Bayraklı ilçesine göre sırasıyla artan bir şekilde azaldığı görülmektedir. Değişkene ilişkin standart sapma değerinin yüksek olması ise farklı sosyo-ekonomik düzeyde katılımcıların çalışma kapsamında yer aldığı bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Tablo 6: Hanede Yaşayan Kişi Sayısı Değişkenine İlişkin Dağılım Bilgileri

İkamet Edilen İlçe	Frekans	Ortalama	Standart Sapma
Bayraklı	156	3,75	1,64
Bornova	109	3,89	1,36
Buca	70	4,47	1,74
Toplam	335	3,94	1,60

Araştırmaya katılanların yaşadıkları hanede kişi sayısı dağılımları incelendiği zaman, Buca ilçesindeki (4,47) ortalamanın diğer ilçelere göre yüksek olduğu anlaşılmıştır. Ortalama değer (3,94) üzerinde hanede yaşayan birey sayısının Buca ilçesinde daha fazla olduğu görülmüştür. Ayrıca çalışma kapsamında yer alan Bayraklı (3,75) ve Bornova'dan (3,89) çalışmaya katılanların belirttiği hanede yaşayan birey sayısının genel ortalamadan düşük olduğu anlaşılmış, Buca ilçesine ilişkin verinin ortalamayı artırdığı tespit edilmiştir.

Tablo 7: Meslek Değişkenine İlişkin Dağılım Bilgileri

İkamet Edilen İlçe	Ev Hanımı	Memur	Emekli	İşsiz	Serbest Meslek	Öğrenci	İşçi	Özel Sektör Çalışanı
Bayraklı	52	13	22	9	21	11	20	7
Bornova	55	6	6	9	8	9	11	3
Buca	37	1	8	5	3	3	11	2
Toplam	144	20	36	23	32	23	42	12
Genel Toplam					332			

Çalışma kapsamında araştırmaya katılanların meslekleri incelendiğinde her üç ilçede de belirgin bir şekilde ev hanımlarının (0,43) yoğunluğu görülmektedir. Ev hanımlarını takiben işçilerin (0,12) ve emeklilerin (0,11) geldiği görülmektedir. Diğer meslek kategorilerinin ise hemen hemen benzer dağılım aldıkları görülmektedir. İlçelerde ön plana çıkan mesleklere yönelik yapılan incelemede genel dağılım örüntüsüyle benzer sonuçların elde edildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 8: Eğitim Durumu Değişkenine İlişkin Dağılım Bilgileri

İkamet Edilen İlçe	Cinsiyet	Okuma Yazma Bilmiyor	Okuma Yazma Biliyor	İlkokul	Ortaokul	Lise	Yüksekokul
Bayraklı	Kadın	5	1	34	16	27	17
	Erkek	0	0	11	10	17	15
Bornova	Kadın	12	0	25	11	17	5
	Erkek	1	1	9	6	16	4
Buca	Kadın	5	4	20	6	15	2
	Erkek	0	0	6	2	4	3
Toplam		23	6	105	51	96	46
Genel Toplam					327		

Araştırmaya katılanların yerleşim bilgileri göz önünde bulundurularak; eğitim durumlarının cinsiyet üzerinden dağılımlarının incelendiği frekans tablosunda çalışmaya katılanların %40'nın ilkokul ve altı eğitim düzeyine sahip bireylerden oluştuğu anlaşılmıştır. Bu durum cinsiyet üzerinden değerlendirildiğinde kadınların %48'i, erkeklerin ise %27'si ilkokul ve altı eğitim düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Genel toplam içerisinde ilkokuldan sonra lise eğitim düzeyinin ön plana çıktığı görülmektedir. Lise eğitim düzeyinin genel toplam içerisinde karşılığı ise, %28,9 olarak tespit edilmiştir. Ayrıca yüksekokul ve ortaokul eğitim düzeyine sahip bireylerin çalışma içerisinde yer alma oranları hemen hemen birbirine yakın olup, yaklaşık olarak %15 düzeyindedir. Ayrıca eğitim durumu ve cinsiyet üzerinden Tablo 8'de sunulan verilere ilişkin bağımlılık düzeyinin belirlenmesine yönelik gerçekleştirilen Ki-kare bağımsızlık testi sonuçlarında eğitim durumu ve cinsiyet arasında önemli düzeyde bağlantı tespit edilmiştir ($\chi^2=18,60;p=0,002<0,5$). Bu sonuçlar doğrultusunda araştırma kapsamında yer alan katılımcıların cinsiyet bilgilerinin eğitim durumları ile önemli düzeyde bağlantılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bağımlı Değişkenin Dağılımına İlişkin Bilgiler

Çalışma kapsamında bağımlı değişken olarak tanımlanan “Deprem öncesi depremde ne yapılması gerektiğine dair bilgi durumu” değişkeninin frekans tablosu aşağıda belirtilmiştir.

Tablo 9: Deprem Öncesi Ne Yapılması Gerektiğine Dair Bilgi Durumu Bağımlı Değişkenine İlişkin Frekans Tablosu

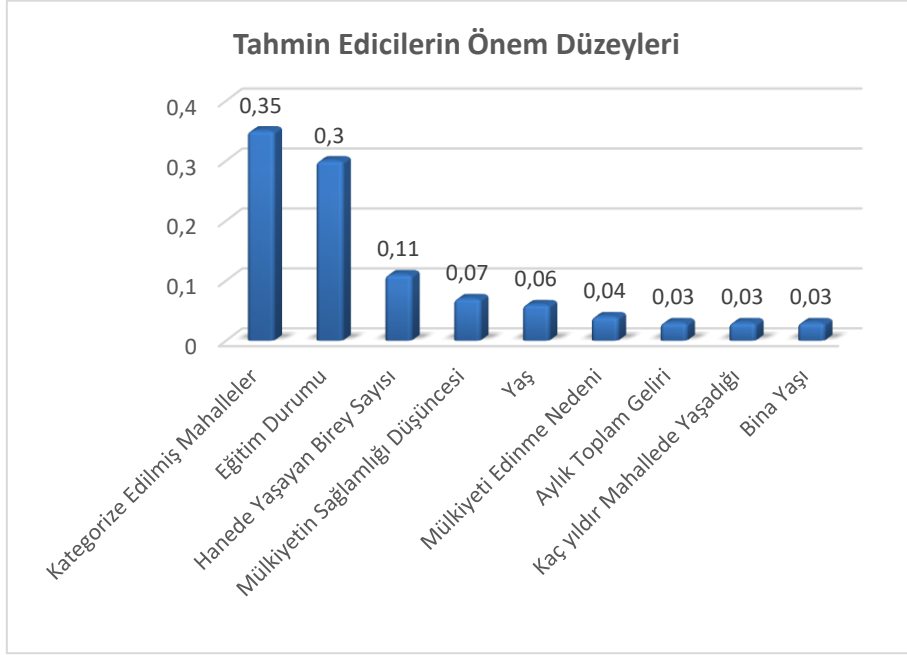
Bilgi Durumu	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Evet	197	58,6	59,0
Hayır	93	27,7	86,8
Kısmen	44	13,1	100,0
Kayıp Veri	2	,6	
Toplam	336	100,0	

Depreme dair ne yapılması gerektiğine dair bilgi düzeyinin tespit edilmesine yönelik sorulan soru kapsamında katılımcıların %58,6'sının evet yanıtını verdiği, %27,7'sinin ise hayır yanıtını verdikleri anlaşılmıştır. Kısmen cevabını ifade edenlerin oranı ise toplam içerisinde oranı %13,1 olarak tespit edilmiştir.

Modele İlişkin Bulgular

Çalışmada deprem öncesi bilgi düzeyinin belirlenmesine katkı sağlayan tahmin edicilerinin tespit edilebilmesi amacıyla yapılan karar ağacı analizi sonuçları Grafik 1'de gösterilmiştir. Bağımlı değişken olarak belirlenen “deprem öncesinde neler yapılması gerektiğine dair bilgi düzeyi”ne etki eden tahmin edicilerin öncelik sıralarına göre yapılan değerlendirmede mahalle bilgisi, eğitim durumu, hanede yaşayan birey sayısı değişkenlerinin ön plana çıktığı görülmektedir.

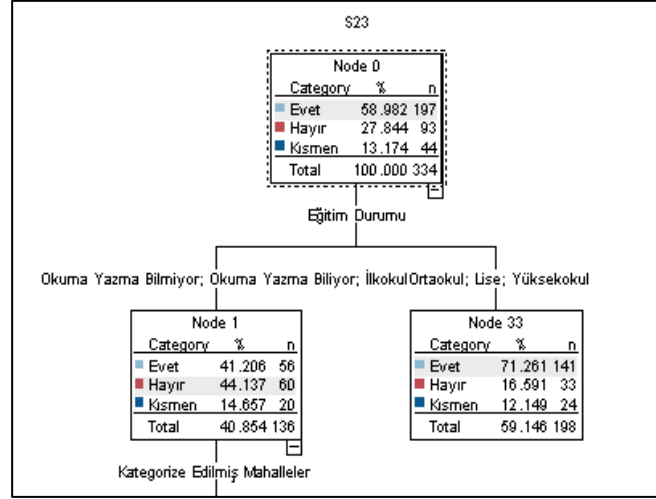
Şekil 1: Modelde Yer Alan Tahmin Edicilerin Önem Düzeyleri

Modelde katkı sağlayan ve depreme dair bilgi düzeyinin önemini belirleyen tahmin edicilerin sırasıyla “mahalle bilgisi, eğitim durumu, hanede yaşayan birey sayısı, mülkiyetin sağlamlığı düşüncesi, yaş, mülkiyeti edinme nedeni, aylık toplam geliri, mahallede ne kadar yıl yaşandığı ve bina yaşı” değişkenlerine bağlı olarak şekillendiği anlaşılmaktadır.

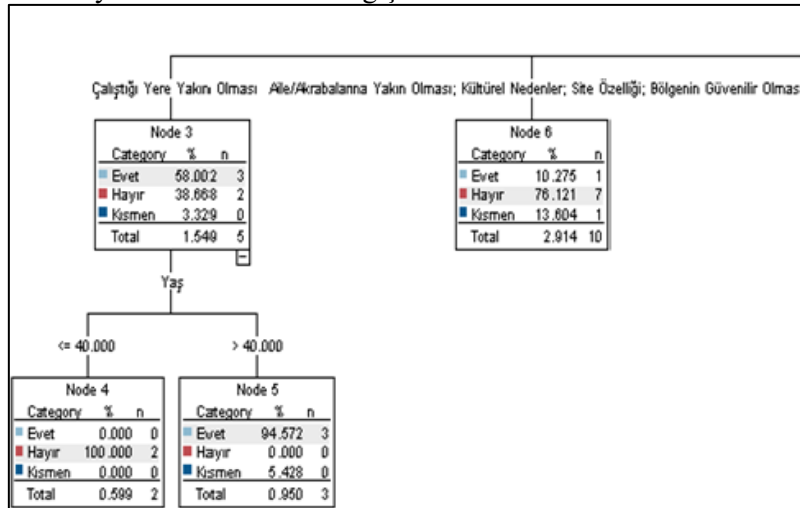
Modelde yer alan değişkenlerin yapısal özelliklerinin mekânsal, sosyo-demografik ve oturlan binaya ilişkin fiziksel özelliklerden etkilendiği tespit edilmiştir. En belirgin tahmin edicinin mahalle bilgisi ve eğitim durumuna ilişkin değişkenlerinin olması yerleşim yerlerinin yani mekanın deprem bilinci noktasında önemini ortaya çıkarmaktadır. Bununla beraber yaşanan mahallenin yapısal ve çevresel özelliklerinin belirlenmesi ise benzer özellikler içeren diğer mahallelerde de mevcut durumun anlaşılması noktasında önerilen tahmin edicilerin bilgisine göre analiz edilmesine imkân sağlayabilmektedir. Bu çerçevede deprem bilgisine katkı sağlayan tahmin edicilerin kategorik düzeyde düğüm noktaları önem düzeylerine göre sırasıyla belirtilmiştir.

Şekil 2: Deprem Bilgi Düzeyinin Eğitim Durumuna Göre Sınıflandırılması

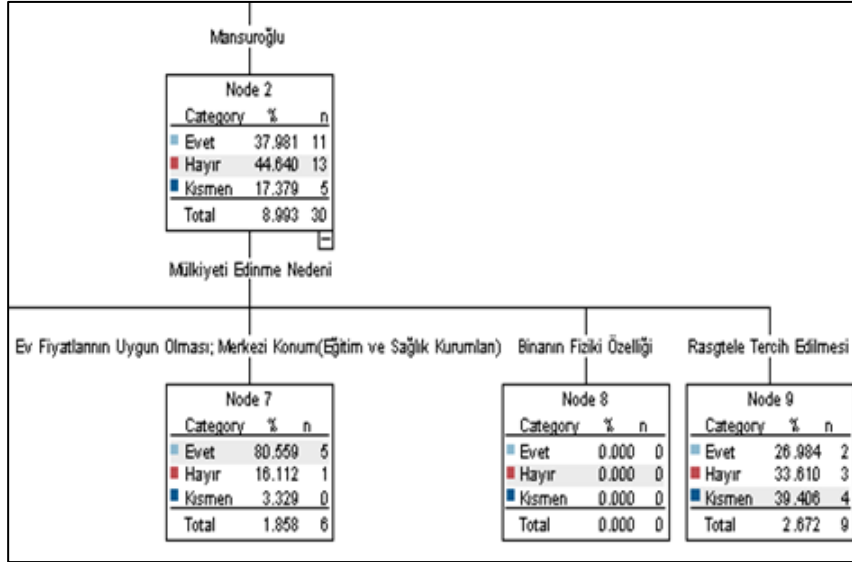

Sunulan model kapsamında depremde bilgi düzeyinin öncelikle eğitim durumuna göre dallara ayrıldığı görülmektedir. Eğitim durumuna göre iki dala ayrılmış olan deprem bilgisinin ilkökul ve altı düzeyde eğitimi olanlarda %41,20 iken, ortaokul ve üzeri eğitim durumuna sahip olan bireylerde ise %71,26' ya yükseldiği görülmektedir. Ayrıca deprem bilgisi olmadığını belirtenler için bu oran; ilkökul ve altında eğitim düzeyine sahip olanlarda %44,13 iken, ortaokul ve üzerinde olanlar için ise %16,59 olarak görülmektedir. Eğitim durumuna ilişkin ilk dal grafiğinden sonra ikinci grafiğin ilkökul ve altı eğitim durumuna sahip olan bireylerde mahalle bilgisine göre karar ağacı yapraklarının oluştuğu anlaşılmaktadır.

Şekil 3-a: İlkokul ve Altı Eğitim Durumunun Mansuroğlu Mahallesi'ne Göre Mülkiyet Edinme Nedeni Değişkeni Gözetilerek Sınıflandırılması

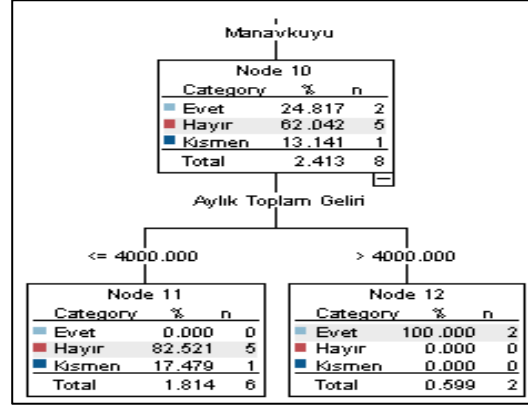
Şekil 3-b: İlkokul ve Altı Eğitim Durumunun Mansuroğlu Mahallesine Göre Mülkiyet Edinme Nedeni Değişkeni Gözetilerek Sınıflandırılması

Birinci dal eğitim durumuna ilişkin diğer alt dalın yerleşim yeri olan mahallelere göre ayrıldığını görmekteyiz. Bu çerçevede; ilk yaprak modelin Mansuroğlu mahallesinde şekillenmiştir (Şekil 3-b). Mansuroğlu mahallesinde depreme ilişkin ne yapılması gerektiğine dair bilgi durumu %37,98 iken; Mansuroğlu mahallesinde yaşayanlar arasından yaşadığı yere yakın olması nedeniyle tercih edenlerin %58'i deprem bilgisine sahip olduğunu ifade etmiştir.

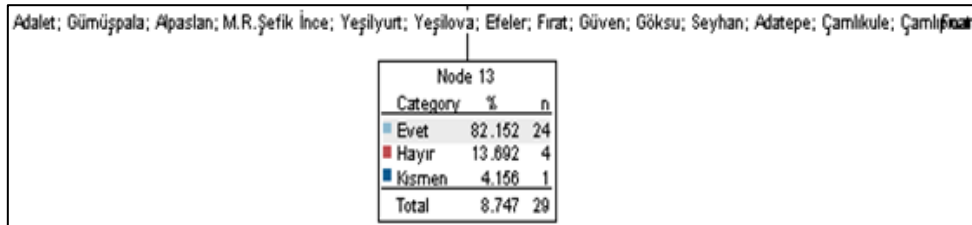
Üçüncü yaprak modelde ise bu kimseler arasından yaşı 40'dan düşük olanların deprem bilgisine dair görüş belirten katılımcı bulunmadığı anlaşılırken, 40 yaş üstünde olanlarda depreme dair bilgisinin olduğunu belirtenlerin oranı %94,5 çıkmıştır (Şekil 3-a). Ayrıca Mansuroğlu mahallesinde diğer tercih etme nedenleri arasında gösterilen aile ve akraba bağları, kültürel nedenlerden dolayı tercih edilme durumu deprem bilgi düzeyinin karşılığının %10'a düştüğü görülürken, ev fiyatlarının uygun olması, merkezi konum gibi nedenlerden dolayı tercih edenlerin deprem bilgisi ise %80,5'e çıkmaktadır. Diğer tercih durumları arasında yer alan binanın fiziki özelliğine ilişkin herhangi bir görüş belirtmemiş ve rasgele tercih etme durumlarında (%26,98) ise deprem bilgi düzeyinin düştüğü görülmektedir.

Şekil 4: İlkokul ve Altı Eğitim Durumunun Manavkuyu Mahallesiine Göre Sınıflandırılması

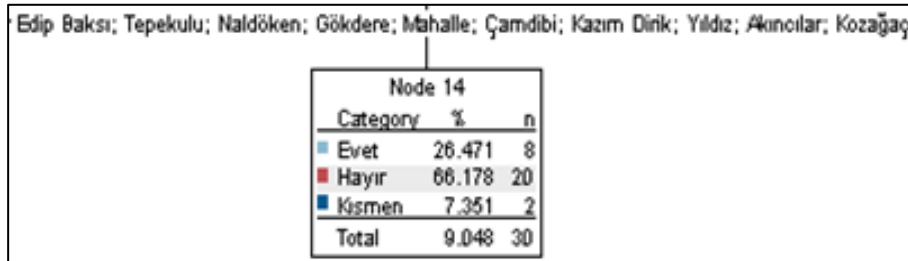

İlk yaprak modelin Mansuroğlu mahallesinde şekillenmesinden sonra diğer sınıflandırma Manavkuyu mahallesinde tespit edilmiştir. Manavkuyu mahallesinde depreme ilişkin ne yapılması gerektiğine dair bilgi durumu %24,81 iken; Mansuroğlu mahallesinden çalışmaya katılanların aylık toplam geliri diğer yaprak modelin oluşmasında katkı sağlamıştır. Aylık gelir durumu 4.000₺ altında olanların deprem bilgisinin olmadığını belirtenlerin oranı %82,52 iken, bu oran 4.000₺ üzerinde olan katılımcılar için tam tersi bir görünüm sergileyerek deprem öncesi bilgi durumunu %100'e çıkardığı anlaşılmaktadır.

Şekil 5-a: İlkokul ve Altı Eğitim Durumunun Diğer Mahallerde Göre Sınıflandırılması

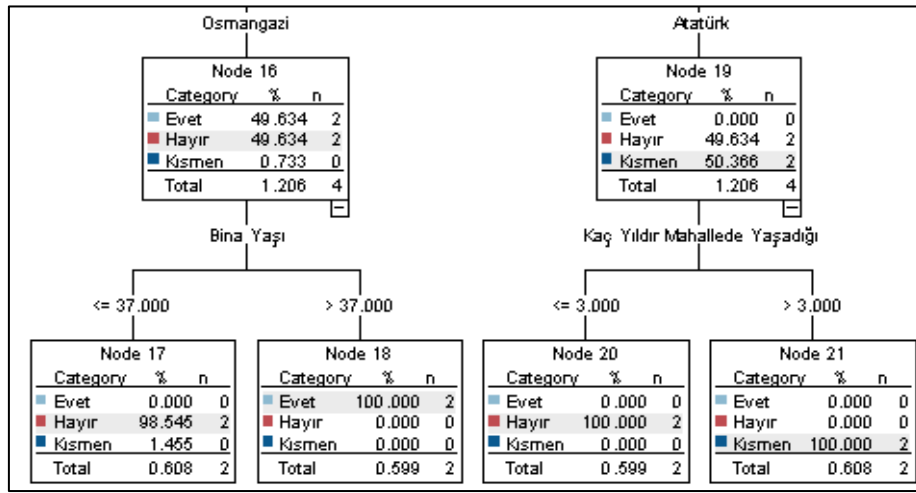

Şekil 5-b: İlkokul ve Altı Eğitim Durumunun Diğer Mahallerde Göre Sınıflandırılması

Üçüncü ve dördüncü yaprak model ise benzer özellik gösteren mahallelerin kümelendiği bir sınıflandırmanın sonuçları ortaya çıkmıştır. Şekil 4'te yer alan sonuçlara göre Adalet, Gümüşpala,..., Adatepe Mahalleleri (Şekil 5-a) gibi mahallerde depreme ilişkin bilgi düzeyi %82,15 iken; Çamlıkule, Çamlıpınar, ... , Kozağaç gibi mahallelerde (Şekil 5-b) ise depreme ilişkin bilgi düzeyinin %26,47 olduğu görülmüştür. Diğer mahallelere nazaran dördüncü yaprakta yer alan ilçelerin daha düşük bir orana sahip olduğu tespit edilmiştir.

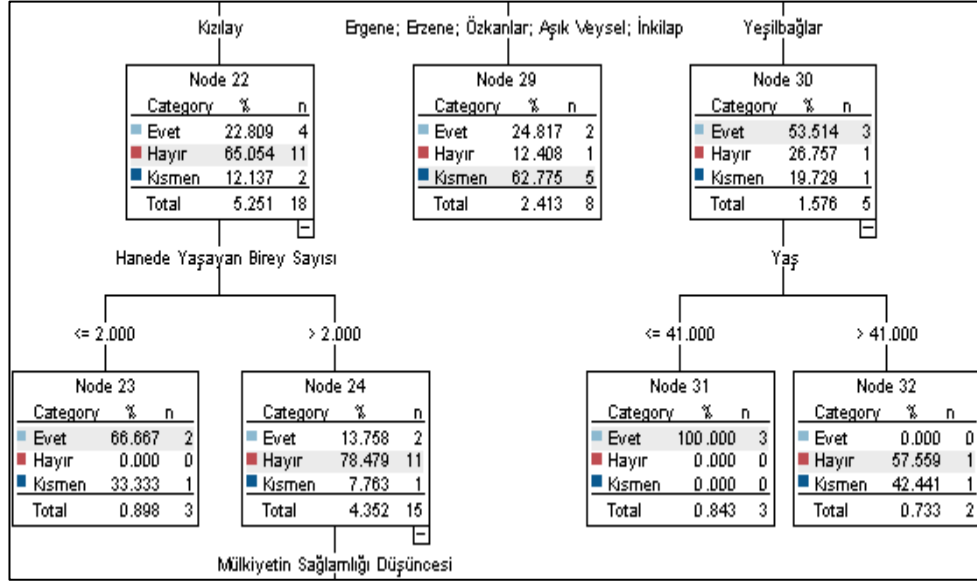
Şekil 6: İlkokul ve Altı Eğitim Durumunun Osmangazi ve Atatürk Mahallerine Göre Sınıflandırılması

Beşinci ve altıncı yaprak modelde ise sırasıyla Osmangazi ve Atatürk Mahallelerinin sınıflandırma sonuçlarına yer verilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre Osmangazi mahallesinde deprem bilgi düzeyi %49,6 iken, bina yaşının 37'nin altında olması durumunda tersi bir sonuç olarak bilgi düzeyi eksikliğinin %98,54 olduğu tespit edilmiştir. Atatürk Mahallesinde ise deprem bilgi düzeyi eksikliği %49,63 olarak görülmektedir. Bu mahalle özelinde kaç yıldır mahallede yaşadığına ilişkin oluşan dalın ise 3 yıl üzerinden ayrıma tabi olduğu anlaşılmaktadır. Atatürk Mahallesinden çalışmaya katılanlar arasında 3 yıl altında bu mahallede yaşadığını belirtenler arasında deprem bilgi düzeyi olmadığını belirtenlerin oranının ise %100 olduğu görülmüştür.

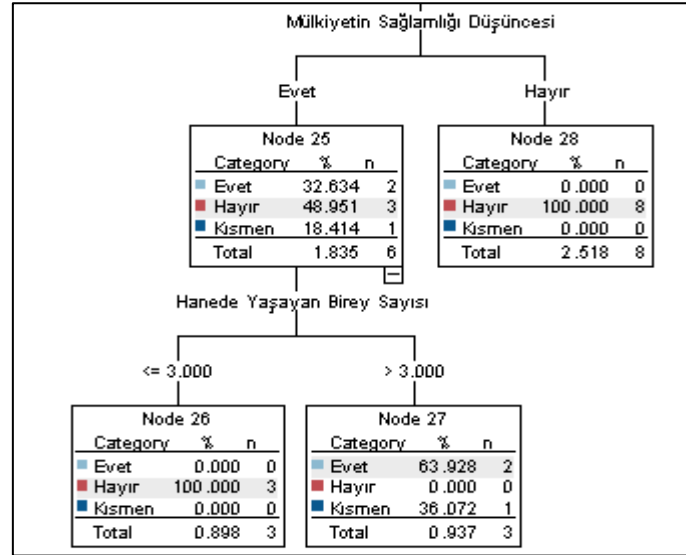
Şekil 7: İlkokul ve Altı Eğitim Durumunun Kızılay, Ergene,...,İnkilap ve YeşilbağlarMahallerine Göre Sınıflandırılması

Şekil 7’de yedinci, sekizinci ve dokuzuncu yaprak modelde ise sırasıyla Kızılay, Ergene, ... İnkilap ve Yeşilbağlar Mahallelerinin sınıflandırma sonuçlarına yer verilmiştir. Bu mahalleler arasından Kızılay Mahallesi deprem bilgi düzeyi eksikliğinin % 65,05 gibi yüksek bir orana sahip olduğu tespit edilmiştir. Yedinci yaprak model kapsamında oluşan alt dalların ise hanede yaşayan birey sayısı, mülkiyetin sağlamlığı düşüncesi, hanede yaşayan birey sayısı olarak yeni dallanmaları beraberinde getirdiği görülmektedir.

Şekil 7’de yer verilmeyen diğer dallanma sonuçları ise Şekil 8’te ifade edilmiştir. Ergene, Erzene, Özkanlar, Aşık Veysel, İnkilap Mahallerinde kısmen görüşü daha çok vurgulanmıştır. Diğer görüşlere kıyasla bu görüşün ifade edilme oranı ise; %62,77 olarak ortaya çıkmıştır. Yeşilbağlar mahallesinde ise deprem bilgi düzeyi ise %53,51 iken, 41 yaşın üzerinde olan katılımcılar için oluşan dal grafiğine göre deprem konusunda bilgi eksikliği oranının %57,55 olduğu anlaşılmıştır.

Şekil 8: İlkokul ve Altı Eğitim Durumunun Kızılay Mahallesine Göre Oluşan Diğer Dalların Sınıflandırılması

Kızılay Mahallesinde hanede yaşayan birey sayısının 2'den büyük olması durumunda oluşan ikinci dalın mülkiyetin sağlam olma düşüncesi bağlamında şekillendiği görülmektedir. Bu noktada bu dalın sonuçlarına göre mülkiyetin sağlam olduğunu düşünenlerin deprem bilgi düzeyi eksikliğinin ise % 48,95 olduğu görülmektedir. Aynı dalın altında oluşan diğer bir üçüncü dalın ise bu sefer hanede yaşayan birey sayısı üzerinden temsil edildiği ve 3'e çıktığı ve hane sayısında yaşayanların sayısının 3'ten fazla olması durumunda deprem bilgi düzeyinin ise %63,92 olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular özellikle ilk düğümü eğitim durumu değişkeni bağlamında oluşmuştur. Diğer yaprakların depremedelerin çadır kentlere ikamet ettiği mahalle bilgilerine göre şekillenmiştir. Devamında depremin etkilendiği ilgili mahallerden çalışmaya katılan katılımcıların görüşleri çerçevesinde diğer tahmin edicilerin önem düzeylerin çeşitlilik gösterdiği anlaşılmıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Birinci derecede deprem bölgesi olan İzmir ilinin depremler açısından riskli bir konumda olmasının da etkisiyle, 2001 yılında Birleşmiş Milletler'in RADIUS projesine dahil edilmiştir. RADIUS, (Risk Assesment Tools for Diagnosis of Urban Areas Against Seismic Disasters) "Kentsel Alanların Sismik Afetlere Karşı İncelenmesinde Risk Değerlendirme Araçları Projesi"dir. Bir diğer deyişle BM Uluslararası Doğal Afetleri Azaltmanın On Yılı'na seçilen 9 kentten biri İzmir'dir. Proje İzmir dahil dünya çapında seçilen 9 kentte olası bir deprem zararlarını ve bu zararların azaltılmasına yönelik önlemlerin saptanmasına yardımcı olmuştur (Koçak,

2004, s. 18). İzmir Büyükşehir Belediye Başkanlığı'nın çok paydaşlı gerçekleştirdiği İzmir'de Deprem toplantılarının kitabında RADIUS projesine dahil olan kentlerin gerçekleştirilmesi gereken iki ana hedefe yer verilmiştir. Bunlardan ilki olası bir depremde meydana gelebilecek hasar bölgelerini, hasarların niteliklerini ve boyutlarını belirleyecek bir Deprem Hasar Senaryosu geliştirmek. İkinci hedef ise, deprem felaketini hafifletmeye, vereceği zararları azaltmaya yönelik bir eylem planı içeren Risk Yönetim Planını hazırlamak (İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2001, s. 15). Bu projeden önce 1999 yılında İzmir Büyükşehir Belediyesi ve Boğaziçi Üniversitesi arasında imzalanan protokol doğrultusunda İzmir Deprem Senaryosu ve İzmir Deprem Master Planı hazırlanmıştır. Depremlerin olası risklerini azaltmaya dönük bu öncü girişimlerin yaşama geçirilemediği noktasında değerlendirmeler yapılmaktadır. Milliyet Gazetesi'nin haberine göre, İzmir İnşaat Mühendisleri Odası Başkanı Eylem Ulutaş Ayatar, “RADIUS projesi atıl kaldı. Aslında RADIUS projesindeki hedeflere ulaşılmış olsa bugünkü manzarayla karşılaşmış olmayacaktık. Tüm bu çalışmaları ve hedefleri sekteye uğratan bir diğer gelişme de imar affi oldu. Ulusal Deprem Stratejisi ve Eylem Planı'nda Başta okul ve hastaneler olmak üzere, mevcut binaların deprem risk gruplamasının 2017'ye kadar tamamlanması gerekiyor. İzmir özelinde bu risk gruplaması yapılmadı. ‘Sorumlu kimdir?’ sorusunun cevabını arayanlar söz konusu plana bakıp görebilir” demiştir (Milliyet Gazetesi İnternet Sayfası, 8 Aralık 2020). Başka bir habere göre ise deprem sonrasında televizyonların canlı yayınlarına katılan Dokuz Eylül Üniversitesi Deprem Araştırma Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Hasan Sözbilir, “Deprem Master Planı'nı hâlâ uygulayamadık, bu konuda tüm kurumların eşgüdüm içinde görevlerini yapmaları gerekiyor” açıklamasını yapmıştır (Ege Telgraf Gazetesi İnternet Sayfası, 8 Aralık 2020). Bu açıklamalar deprem açısından ciddi riskli bir bölgede olan İzmirde, deprem master planı ve RADIUS projesinin yaşama geçirilemediğini göstermektedir.

Yaşama geçirilmeyen master planı ve RADIUS projesinden 20 yıl sonra Ege Denizinde meydana gelen ve İzmir ilinde can ve mal kaybına neden olan depremin sonuçlarının toplumsal düzlemde araştırıldığı bu çalışma depremden hemen sonra bölgede kurulan çadır kentlerde gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında yaklaşık olarak 8.000 depremzedenin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kurulan çadır kentlerde 336 katılımcının görüşleri çerçevesinde araştırmanın sistematığı kurgulanmıştır.

Sosyolojik açıdan deprem araştırmalarına yönelik araştırmalar literatür özelinde dezavantajlı konumda yer alan bireylere özellikle de yoksulluk, hızlı kentleşmenin ve nüfus artışının getirdiği sosyal sorunlara çözüm getirilemeyişi, bilgi eksikliği ve mekansal risk haritaların sosyal gerçeklikle bağdaştırılamaması konularına yönelmektedir. Fiziki ve coğrafi özelliklerin beşeri unsur ile buluşması bu açıdan afete sosyolojik bir perspektiften yaklaşmayı da beraberinde getirmektedir. Başka bir anlatımla, deprem riskinin tanımı ve içeriği her ne kadar bağıl bir etken olarak yer kabuğunda gerçekleşen fiziki olaylara işaret ediyorsa da bu alanlarda bireyin yaşamını sürdürmesi ve kent gerçeği üzerinden fiziken deprem

riskinin yoğun olduğu alanlarda yerleşim yerlerinin dağılımı bir o kadar da toplumsal gerçeklikten etkilenmektedir. Bu çerçevede yapılan araştırmada depremin etkilendiği bölgelerde önem teşkil eden parametrelerin belirlenmesine odaklanılmıştır. Literatürde kendisine yer edinen bu soru ifade edildiği üzere araştırmanın temel problemi olarak deprem bilgi düzeyine etki eden faktörlerin tespiti üzerine yoğunlaşmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen bulgular, çalışmanın örnekleme dahilinde mahalle bilgileri ve eğitim düzeyleri, hanede yaşayan birey sayısı, mülkiyetin sağlamlığı düşüncesi gibi değişkenleri ön plana çıkarmıştır (Bakınız Şekil 1). Bu bağlamda olası İstanbul depreminin bireysel düzeyde etkilerinin azaltılması amacıyla Tekeli, Dedeoğlu, Fahrlaender ve Tanner tarafından 2007 yılında farklı düzeylerde deprem riski olan iki ilçede (Beykoz, Bakırköy) saha çalışması yapılmıştır. Toplam 1123 kişiyle yapılan görüşmelerde eğitim düzeyinin en önemli faktör olduğu, bu faktörü ise deprem riskinin yüksek olduğu bölgede yaşamının izlediği anlaşılmıştır. Önceki depremlerde kurtarma ve dayanışma faaliyetlerine katılma, deprem bilgisi, ev sahipliği diğer önem teşkil eden faktörler olarak sıralanmıştır. Çalışma çıktılarında depreme ilişkin bilginin rolüne ve bilinçlendirme programlarının geliştirilmesine vurgu yapılmıştır (Tekeli vd., 2010, s. 1194). İzmir depremi sonrası yapılan araştırmada benzer sonuçlar elde edilmiştir.

Uzak doğu ülkelerinden Tayvan'daki bireylerin deprem risk algısı ve geçmiş deprem deneyimleri çerçevesinde 1405 katılımcı ile gerçekleştirilen araştırmada risk algısının birden fazla bileşeni olduğu, geçmiş deneyim ve cinsiyetin (kadın olmanın) risk algısını etkilediğini göstermiştir (Kung ve Chen, 2012, s.1 535). De Man, Simpson-Housley tarafından Amerika'nın Sunnyvale-Alviso bölgesinde, San Francisco Körfezi'nin güneyinde, 130 katılımcı ile yapılan çalışmada eğitim durumu değişkeninin depremin meydana gelme olasılığının anlaşılması için en iyi yordayıcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır (De Man, Simpson-Housley, 1987, s. 815). İzmir deprem araştırmasında cinsiyet ve eğitim düzeyine ilişkin durumun deprem bilgisinin tespit edilmesinde oluşturulan model içerisinde en güçlü tahmin ediciler arasında yer alması literatür özelinde elde edilen bulguları da destekler niteliktedir.

Başka bir uzak doğu ülkesi Nepal'de 25.04.2015 tarihinde yaşanan 7.6 şiddetindeki deprem sonrası dağ köylerinde depremden etkilenen depremezeler ile yapılan nitel araştırmada yoksulluğun ve deprem riskinin birlikteliğine vurgu yapılmaktadır, aynı zamanda yaşanabilecek daha başka büyük bir felaketin kazanımları yok ederek sarmal bir döngüyü oluşturabileceği ifade edilmiştir (Mishra vd., 2017, s. 176). Benzer bir şekilde Nepal'deki 2015 depreminden sonra bölgeye erişim sağlanamaması, yerel yönetim yokluğu, zayıf yönetişim, zayıf altyapılar, bilgi eksikliği, insan gücünün yeniden yapılanmanın etkileri ortaya çıkmıştır (Sharma vd., 2018, s. 52). Dolayısıyla depreme ilişkin dezavantajlı koşullar ile mekansal ulaşım özellikleri ve bina yapılarının riskin boyutlarının ulaşabileceği noktanın anlaşılabilmesi için ne kadar önemli olduğu yapılan diğer araştırmalarda da teyit edilmiştir. İzmir depremi ve sonrasında yaşanabilecek olası diğer depremler için

altyapı ve fiziki koşulların risk teşkil eden bölgeler için iyileştirilmesinin faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

Yushu Tibet Özerk bölgesinde Çin’de yapılan vaka çalışmasında uzmanların ve yerel uygulayıcıların depremin acil müdahale ve kurtarmayı etkileyen faktörlerin tespit edilmesine yönelik yaptıkları araştırmada ise uzmanların yetenekleri hariç diğer faktörlerin bu grupların çalışmalarında benzer sonuç ürettiği tespit edilmiştir. Ayrıca coğrafi yapı, sosyo-ekonomik düzey (eğitim düzeyi, ekonomik durum, etnik), deprem deneyimi ve bilgi düzeyi gibi değişkenlerin yerel sakinlerin algısını oluşturduğu, görev alan uzmanların ise sosyal rolleri ve acil durum deneyimlerinin deprem sonrası çalışmalar için önemi vurgulanmıştır (Deng vd., 2019, s. 643). Bu noktada deprem öncesinde bireylerin bilgi düzeyi ve deneyimlerinin geliştirilmesiyle beraber geçmiş depremlerde gösterilen toplumsal dayanışmanın devamlılığının sağlanmasının bir o kadar önem teşkil ettiği ve son yaşanan Van, Elazığ, İzmir depremlerinde de görüldüğü gibi kurtarma ekiplerinin devamlılığının sağlanmasının kamu yararı açısından faydalı olduğu düşünülmektedir.

Kısacası, risk teşkil eden ve deprem bölgesinde yer alan fiziki alanlarda ikamet eden bireylerden beklenen yükümlülüklerin eylemsel açıdan takip edilmesi önem arz etmektedir. Deprem riskini şekillendiren ve fay hattı kırılımlarına ilişkin haritalar üzerinde riskli olduğu değerlendirilen yerleşim yerlerinin konut profillerinin belirlenmesi önem arz etmektedir. Ayrıca eski binaların yer aldığı yerleşim yerlerinde depreme dayanıklı konutların yapılandırılabilmesi için dezavantajlı konumda yer alan bireylerin durumları gözden geçirilmelidir. Eğitim gerçeğinden hareketle uzun dönemli bilgilendirme eğitimlerinin önemini yanında, özellikle kadınların ev içerisinde daha uzun süre kaldıklarından depreme dair bilinç düzeylerinin/pratiklerinin artırılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Bununla birlikte yerel yönetimlerin depreme ilişkin gerçekleştirdiği plan ve eylemlerin eş güdüm çerçevesinde paydaş kurumlarla risk faktörleri bağlamında yeniden gözden geçirilmesi de kritik bir önemdedir. Özellikle hızlı ve düzensiz kentleşmenin olduğu yerleşim yerlerinde sosyal yapı analizlerinin yapılması ve de bu analizlerin zemin etüt özellikleriyle birleştirilerek risk haritaların oluşturulması kamu politikalarının belirlenmesi açısından isabetli olacaktır.¹

---

¹ Bu çalışmanın saha araştırma sürecinde destek ve katkılarından dolayı İzmir Valiliği’ne, İl Sosyal Etüt ve Projeler Müdürlüğü’ne ve çadır kentlerde bizlere yardımcı olan kamu kurum ve kuruluşların personeline minnetarız.

Ayrıca Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü lisans ve lisansüstü öğrencilerine gönüllü olarak veri toplama sürecine destek verdikleri için teşekkür ederiz. Yine görüşme formunda yer alan verilerin giriş sürecinde katkıları olan lisans ve lisansüstü öğrencilerimizden; Hande Tepekulu, Işık Öztürk, İrem Naz Aslan, Merve Şenol, Pınar Kütük, Zahide Nur Özyıldız’a katkılarından dolayı çok teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

Açıkalın, O. *Deprem ve toplum: bilgiyle ilişkilerimizi yeniden düşünmek ve kurmak*.<http://www.tdmd.org.tr/TR/Genel/4UDMSK/pdf2017/4023.pdf>.

AFAD (2014a). *Açıklamalı afet yönetim terimleri sözlüğü*. T.C.Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı.

AFAD (2014b). *Türkiye afet farkındalığı ve afetlere hazırlık araştırması*. T.C.Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı.

Alaeddinoğlu, F. ve Diğerleri (2016). 2011 Van depremi ve kentsel nüfusta mekânsal farklılaşmalar. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39, 133-149.

Altun, F. (2016). Afetlerde psikososyal hizmetler: Marmara ve Van depremleri karşılaştırmalı analizi. *Çekmece İzi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (8-9), 183-197.

Aytaç, Ö. (2021). Bilincin Sosyolojik Analizi. <https://www.aymavisi.org/psikoloji/Bilincin%20Sosyolojik%20Acidan%20Analizi.html>, Eişim Tarihi: 23.03.2021

Barua, U., Mannan, S., Islam, I. et al. People's awareness, knowledge and perception influencing earthquake vulnerability of a community: A study on Ward no. 14, Mymensingh Municipality, Bangladesh. *Nat Hazards* 103, 1121–1181 (2020). <https://doi.org/10.1007/s11069-020-04028-2>.

Beck, U. (2011). *Risk toplumu: başka bir modernliğe doğru*. (Çev. K. Özdoğan-B. Doğan), İstanbul: İthaki Yayınları.

Bilik, M. B. (2019). Depremleri anlamlandırma ve açıklama biçimlerinin risk azaltma süreçlerine etkisi açısından 2011 Van depremleri. *Dirençlilik Dergisi*, 3(2), 229-237.

Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi (2020). *30 Ekim 2020 Ege denizi depremi basın bülteni*.

Çoban, M., Sözbilir M. Gökteş Y. (2017). Deprem deneyimini yaşamış kişilerin deprem öncesi hazırlık algılarının belirlenmesi: bir durum çalışması. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 22 (37), 113-134.

Davis, M. (2007). *Gecekondu gezegeni*. (Çev. G. Koca), İstanbul: Metis Yayıncılık.

De Man, A., & Simpson-Housley, P. (1987). Factors in perception of earthquake hazard. *Perceptual and motor skills*, 64(3), 815-820.

Deng, Y., Su, G., Gao, N., & Sun, L. (2019). Perceptions of earthquake emergency response and rescue in China: a comparison between experts and local practitioners. *Natural Hazards*, 97(2), 643-664.

Erkan, A. (2010). Afet yönetiminde risk azaltma ve Türkiye'de yaşanan sorunlar. *DPT Uzmanlık Tezleri*, Ankara.

Ertürkmen, C. (2006). *Afet yönetimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Fothergill, A. ve Peek, L.A. (2004). Poverty and disasters in the united states: a review of recent sociological findings, *Natural Hazards*, 32, 89–110,

Gaillard, J.C.-Clavé, E.- Océane, A.- Denain, C. (2004). Ethnic groups' response to the 26 December 2004 earthquake and tsunami in Aceh, Indonesia, *Nat. Hazards* 47 (1), 17-38, <http://dx.doi.org/10.1007/s11069-007-9193-3>.

Giddens, A. (2011). *Modernliğin sonuçları*.(Çev. E. Kuşdil), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gümüş, N. (2013). İzmir'de kentsel büyüme ve doğal afetler. E.Öner (Der.), *Profesör Doktor Asaf Koçman'a Armağan içinde* (ss. 555-564). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

https://www.egetelgraf.com/kose_yazilari/izmirin-deprem-hazirligi-22-senede-ancak-bir-arpa-boyu-yol-aldi/ (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2020).

<https://www.milliyet.com.tr/gundem/izmir-gercegi-plan-var-uygulama-yok-6349317>, (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2020).

İBB. (2014). *Afet odaklı sosyal hasar görülebilirlik analizine ilişkin veri toplama amaçlı anket işi: sonuç raporu*.

İzmir Büyükşehir Belediyesi. (2001). *İzmir yerel gündem 21 İzmir'de deprem riski*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yerel Gündem 21 Yayını.

Kadıoğlu, M. (2008). Modern, bütünleşik afet yönetiminin ilkeleri. M. Kadıoğlu-E. Özdamar (Der.), *Afet zararlarını azaltmanın temel ilkeleri içinde* (ss. 1-34). Ankara: İçişleri Bakanlığı Japonya Uluslararası İşbirliği Ajansı Yayını.

Kadıoğlu, M. (2011). *Afet yönetimi beklenilmeyeni beklemek, en kötüsünü yönetmek*. İstanbul: T.C. Marmara Belediyeler Birliği Yayın.

Karancı, A.N, Akşit, B., Dirik, G. (2005). Impact of a community disaster awareness training program in turkey: does it influence hazard-related cognitions and preparedness behaviors. *Social Behavior And Personality*, 33(3), 243-258.

Kasapoğlu, A. & Ecevit, M. (2001). *Deprem sosyolojik araştırması*. Ankara: Sosyoloji Derneği Yayını.

Koçak, H. (2004). *Bir doğal afet olarak depreme hazırlıklı olma bilinci ve katılım: ABD-Japonya-ve Türkiye (Afyon İli Örneği)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi , Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Koçak, H. (2010). Doğal yıkım olaylarının zararlarının azaltılmasında yerel halkın ve yöneticilerin duyarlılığının önemi: Şili ve Haiti örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 34 (268), 353-363.

Kung, Y. W., & Chen, S. H. (2012). Perception of earthquake risk in Taiwan: Effects of gender and past earthquake experience. *Risk Analysis: An International Journal*, 32(9), 1535-1546.

Levy, M. ve Salvari, M. (2000). *Deprem kuşağı deprem nedir? ne değildir?* (Çev. T. Gürer), İstanbul: Doğan Kitap.

Mishra, A., Ghate, R., Maharjan, A., Gurung, J., Pathak, G., & Upraity, A. N. (2017). Building ex ante resilience of disaster-exposed mountain communities: Drawing insights from the Nepal earthquake recovery. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 22, 167-178.

Öztürk, M. K. (2013). Sınıf öğretmeni adaylarının deprem deneyimleri üzerine bir araştırma. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(1), 308-319.

Özüğurlu, A. (2012). Afet ve kentleşmenin neoliberal dönüşümü. *Mülkiye Dergisi*, 36 (274), 149-158.

Pampal, S. & Özmen, B. (2009). *Depremler doğal afet midir? Depremlerle baş edebilmek*. Ankara: Eflatun Yayınevi.

Sharma, K., Apil, K. C., Subedi, M., & Pokharel, B. (2018). Post disaster reconstruction after 2015 Gorkha earthquake: challenges and influencing factors. *Journal of the Institute of Engineering*, 14(1), 52-63.

Shaw, R., Shiwaku Hirohide Kobayashi, K. and Kobayashi, M. (2004). "Linking experience, education, perception and earthquake preparedness", *Disaster Prevention and Management*, Vol. 13 No. 1, pp. 39-49. <https://doi.org/10.1108/09653560410521689>

Soydemir, S. (2011). Modernizmin karanlık yüzü: risk toplumu. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3 (2), 169-178.

Su, G.W. - Deng, Y.- Nie, G.Z. (2005). The preliminary study on macro-scale zonation of earthquake emergency response (EER) of China, *Seismol. Geol.* 27(3), 382-395.

Şahin, Ş. (2019). Türkiye’de afet yönetimi ve 2023 hedefleri. *Türk Deprem Araştırma Dergisi*, 1 (2), 180196.

Şengül, M. (2010). Türkiye’de depreme karşı kırılabilirlik açısından kentsel yoksulluk ve kamu politikaları. Ö. Uğurlu ve diğerleri (Der.), *Kent sosyolojisi çalışmaları içinde* (ss. 309-342.). İstanbul: Örgün Yayınevi.

Tekeli-Yeşil, Dedeoğlu, S., Braun-Fahrlaender, N.- Tanner, M. (2010). Factors motivating individuals to take precautionary action for an expected earthquake in Istanbul. *Risk Analysis: An International Journal*, 30(8), 1181-1195.

Varol, N. & Kırıkkaya, E. B. (2017). Afetler karşısında toplum dirençliliği. *Dirençlilik Dergisi*1(1), 1-9.

Yayın Geliş Tarihi: 28.10.2020
Yayına Kabul Tarihi: 07.05.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.817730

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 755-787
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TURİST REHBERLİĞİNDE UZMANLAŞMA: UZMAN REHBERLERE YÖNELİK BİR DURUM ÇALIŞMASI¹

Arif AKPINAR*
Nilgün AVCI**

Öz

Rehberlikte uzmanlaşma eğitimleri turist rehberlerinin niteliklerinin artırılmasında önemli bir süreçtir. Rehberlere yönelik uzmanlık eğitimleri bölgesel rehber odaları ve Anadolu Üniversitesi tarafından farklı yöntemlerle gerçekleştirilmektedir. Eğitimlerde başarılı olanlara konusuna ilişkin uzmanlık sertifikası verilmektedir. Bu çalışmanın amacı turist rehberlerinin uzmanlaşmalarının önemini vurgulamak, verilen uzmanlık eğitimlerinin niteliğini tartışmak ve bu eğitimlerin rehberlere olan katkılarını ortaya koymaktır. Nitel bir araştırma olarak tasarlanan bu çalışmanın verileri görüşme tekniği kullanılarak uzman rehberlerden oluşturulmuş bir örneklemden elde edilmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile oluşturulan sorular maksimum çeşitleme ile belirlenen çalışma grubuna Mart Mayıs 2020 tarihleri arasında uygulanmıştır. Verilerin analizinde betimsel çözümleme tekniği kullanılmıştır. Bulgular, uzaktan eğitimlerin rehberlikte uzmanlaşma için yeterli olmadığını, uzmanlık sertifikalarına sektörde itibar edilmediğini, eğitimlerin organizasyon ve planlanmasında eksiklikler olduğunu göstermiştir. Çalışma, uzmanlık eğitimlerinde belirlenen yetersizliklerin giderilmesi için bazı önerilerde bulunmuş ve ileride ihtiyaç duyulabilecek uzmanlık konularına yönelik çeşitli fikirler ileri sürmüştür. Bölgesel turizm potansiyelleri ve ihtiyaçlar değerlendirildikten sonra uzmanlık eğitimlerinin layıkıyla düzenlenmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Turist Rehberliği, Rehberlikte Uzmanlaşma, Uzmanlaşma Eğitimi, Uzmanlık Sertifikaları.*

---

¹ Bu çalışma, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm Rehberliği Anabilim Dalı'nda hazırlanmış olan "Turist Rehberliğinde Uzmanlaşma ve Verilen Uzmanlık Eğitimlerinin Analizi" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Akpınar, A., Avcı, N. (2021). Turist rehberliğinde uzmanlaşma: Uzman rehberlere yönelik bir durum çalışması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 755-787.

* Doktora Öğrencisi, YÖK 100/2000 Doktora Bursiyeri, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği, ORCID: 0000-0003-1434-0367, arifakpinar06@gmail.com.

** Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Çeşme Turizm Fakültesi, Konaklama İşletmeciliği Bölümü, ORCID: 0000-0003-4746-8762, nilgun.avci@ege.edu.tr.

SPECIALIZATION IN TOURIST GUIDING: A CASE STUDY FOR SPECIALIST GUIDES²

Abstract

Specialty training in guiding is an important process on improving the quality of tourist guides. Specialty trainings for guides are conducted by regional guide chambers and Anadolu University in different methods.. Guides who are successful in specialty training have a right to get the specialty certificate. The purpose of this study is to emphasis the importance of specialization in tourist guiding, discuss the quality of specialty trainings and reveal the contributions to guides. This study was designed as a qualitative research and data were obtained from a sample forming of specialist guides by using the interview technique. A semi-structured interview technique was applied to the study group between March and May 2020. The study group was formed by maximum variation sampling. Descriptive analysis was used to analyze the data. Research results showed that distance education method is not sufficient for specialty training, specialty certificates are not respected in tourism industry, and there are incompetencies in organization and planning of specialty trainings. This study made some suggestions to fulfill incompetencies expressed in the specialty trainings and proposed several opinions on specialty subjects that may be needed in the future. It is recommended to arrange speciality trainings properly after evaluating regional tourism potentials and needs.

Keywords: *Tourist Guiding, Specialization in Guiding, Specialty Training, Expertise Certificates.*

GİRİŞ

Turizm endüstrisinin ekonomik ve çevresel anlamda sürdürülebilir olması, sektörde kalite ve standartların geliştirilmesine bağlıdır. Kalite ve standartları geliştirmek için birtakım ölçütler uygulanmaktadır. Bu ölçütler uzmanlaşma, sertifikasyon, lisanslanma ve akreditasyon olarak belirtilmektedir (Black & Ham, 2005). Uygulanacak bu ölçütler verilecek eğitimin niteliğine göre yeterli kazandırmaktadır. Destinasyonların cazibe merkezine ilişkin bilgi ve kültürü yorumlama kabiliyetleriyle rehberler, turistlerin ziyaretlerini bir turdan deneyime dönüştürebilen turizmin önde gelen aktörleridir (Ap ve Wong, 2001, s. 552). Turizm sektöründe turistlerin en çok etkileşim içerisinde buldukları rehberler turist deneyimlerine şekil verme, onların ziyaret ettikleri yerdeki kalış sürelerini uzatma, ekonomik faydayı artırma gibi konularda önemli rol oynamaktadır. Christie ve Mason (2003) rehberlik mesleğinde mesleki tutum ve davranışların değiştirilmesinin nitelikli bir eğitim alınarak gerçekleşeceğini belirtir. Alınan nitelikli eğitim sayesinde turistler daha yüksek düzeyde bilgi sahibi olmakla kalmayıp deneyimlerini

---

² This study was derived from the master's thesis titled " Specialization in tourist guidance and analysis of given specialization educations" prepared in Ege University, Institute of Social Sciences, Department of Tourism Guidance.

de zenginleştirmektedirler (Güven ve diğ., 2018). Zengin deneyim yaşayarak hizmetten memnun kalan turistin davranışlarında olumlu değişimler beklenmektedir.

Deniz-kum-güneş turizmi olarak adlandırdığımız kitle turizmine alternatif özel ilgilerin tatminine yönelik gerçekleştirilen, çeşitli alanlarda ve konulardaki temalara sahip turizm faaliyetlerinin yapılması için uzman personele ihtiyaç duyulmaktadır (Köroğlu, 2007, s. 226). Turizmin çeşitlenmesi ve sezon ayrımı olmadan tüm yıla yayılması, taleplerin farklı alanlarda toplanması, çeşitli alanlarda, yeni konularda ya da destinasyonlarda uzmanlaşma ihtiyacını doğurmaktadır. Bu yeni talepler, konular ve destinasyonlarda uzmanlaşmak için rehberlerin eğitim almaları gerekmektedir (Yenipınar ve Çapar, 2017, s. 398). Turist tipolojileri ve taleplerindeki değişim rehberlerin uzmanlaşma eğilimlerini etkilemektedir (Temizkan, 2010, s. 82). Rehberler zamanla farklı yönelimlerle bilgi ve birikimlerini çeşitli konularda, bölgelerde veya alanlarda geliştirip uzmanlaşabilmektedirler. Türkiye’de turist rehberleri için çeşitli uzmanlık konularında eğitim programları, bakanlığın gözetiminde TUREB ve uygun görülen odalar tarafından ücretli ya da ücretsiz olarak düzenlenebilmektedir. Açılacak eğitim programları turizm çeşitliliği dikkate alınarak, bölgelerine göre rehber yetiştirme ve rehberlerin çeşitli konularda uzmanlaştırılması amacına göre belirlenmektedir. Turist Rehberliği Meslek Yönetmeliğine göre birlik ve odalar eğitimleri vermek üzere yetkili kurum ve kuruluşlarla, yükseköğretim kurumlarıyla ya da alanında uzmanlaşmış özel şahıslarla iş birliği yapabilmektedir (<https://teftis.ktb.gov.tr>, 02.06.2020). Uzmanlaşma eğitimi ve sınava ilişkin esasların TUREB tarafından belirlendiği bu programları başarıyla tamamlayanlara birlik tarafından sertifikaları verilir ve sicillerine işlenir. Sicillerine uzmanlık alanı işlenen rehberlerin ilgililere arzı ise başarılı değildir. Ruhsatname sahibi tüm rehberlerin isim ve iletişim (isteğe bağlı) bilgilerinin paylaşıldığı “www.tureb.org.tr” adresindeki “Rehber Bilgi Sistemi” üzerinden sicillerdeki bu uzmanlıklar görüntülenmemektedir. Dolayısıyla TUREB veri tabanında rehberlerin hangi konuda uzman oldukları bilgisine ulaşılamamaktadır. Bu durum sahip olunan uzmanlık unvanının seyahat acenteleri ve talep edenler tarafından bilinmesinde ve ulaşılmasında kısıt oluşturmaktadır

Turizm paydaşlarının ve turistlerin rehberlerden bazı beklentileri bulunmaktadır. Sektörün çeşitli konuları ve etkinlik alanlarında uzmanlaşan rehberler performanslarını artırarak turist memnuniyetine önemli etkide bulunacaktır. Uzmanlaşan rehberler özel ilgi turizminin gelişmesini sağlayarak turist profiline zenginleşmesini ve turizm ürünlerinin çeşitlenmesine katkı sağlayacaktır (Köroğlu, 2007,s. 226). Taleplere göre çeşitlenen turizm hareketliliği farklı tipolojilerdeki turistlerden oluşur, bu turistler rehberlerin hangi alanlarda uzmanlaşmaları gerektiğini belirlemede büyük etkindir. Farklı ilgilere sahip turist tiplerinin turizm etkinliklerine katılıp memnuniyetinin sağlanması için rehberlerin bu ilgi alanlarında derinlemesine bilgi sahibi olması gerekmektedir (Köroğlu ve Güdü Demirbulat, 2017, s. 58). Herkesin sahip olmadığı bu bilgilerin ehli olan uzman rehber, belli başlı durumlara karşı ayrıcalıklar elde edebilmelidir (Arslantürk

ve Gül, 2019, s. 288). Küreselleşme ve değişimin kaçınılmaz olduğu günümüz dünyasında rehberlerin belirli konularda ve alanlarda uzmanlaşmaları önemli bulunmaktadır. Bu çalışma uzmanlık eğitimlerinin niteliğini ve bu eğitimlerin rehberlere olan katkılarını tartışmaktadır. Çalışma bulguları uzmanlık sertifikasına sahip rehberlerin görüşlerine dayanmaktadır. Çalışmada rehberlerin belli bir alanda uzmanlaşmalarının önemini vurgulamak, uzmanlaşma eğitimlerindeki eksiklik ve yetersizliklere işaret etmek ve bu konuda öneriler geliştirmek amaçlanmaktadır. Bu kapsamda çalışmada uzmanlaşma kavramı ve önemi açıklanarak bu konuda yapılan araştırmalar özetlenmektedir. Kalan kısımda çalışma yöntemi açıklandıktan sonra bulgular, tartışma ve sonuç bölümleri yer almaktadır.

Rehberlikte Uzmanlaşma

Uzman rehber belirli bir alanda uzmanlaşmış ve bu alanda gerçekleştirilen turlarda rehberlik faaliyeti gösteren kişidir. Bu alanlar destinasyona, turizm çeşitliliğine ve özel ilgi konularına göre çeşitlenmektedir (Güven ve diğ., 2018, s. 213). Rehberlerin uzmanlaşması din, tarihi dönem, kültürel yapı veya mimari gibi kültürel alanlarda olduğu gibi kuş gözlemciliği, doğa yürüyüşü, dağcılık, mağaracılık, dalış gibi spesifik ve teknik bilgi donanımı gerektiren alanlarda olabilmektedir (Çakmak, 2018). Her bölgenin sahip olduğu özellikler doğrultusunda çeşitlenen turizm, farklı isteklere ve ilgiye sahip turistler için alternatif turizm olanakları sunmaktadır. Memnuniyetin maksimize edilmesi ve turun başarılı bir şekilde yönetilmesi misafirlerin iyi analiz edilmesiyle ilişkilidir (Albuz ve diğ., 2018, s. 101). Özel konulara ilgili turist gruplarının beklentilerini karşılayabilmek ve memnuniyetini sağlamak, turist rehberlerinin bu konular üzerine eğitilmesini ve ihtisaslaştırılmasını gerektirmektedir.

YÖK verileri Turizm Rehberliği bölümüne olan talebin her geçen yıl arttığını ortaya koymaktadır. Bölüm mezun sayısı çoğaldıkça rekabet de artmaktadır, rekabetin artması ile rehberlere farklı alanlarda uzmanlaşma eğilimi göstermektedir (Yenipınar ve Yılmaz, 2019, s. 4). Bununla birlikte turistlerin ve dünyanın değişen ihtiyaçları, rehberlerin uzmanlaşması gereken konuları ve turizm çeşitliliğini artırmaktadır (Arslan, 2018, s. 123). Türkiye’de rehberlerin genellikle arkeoloji, inanç, mimari, gastronomi, trekking, jogging, sanat tarihi gibi çeşitli konularda ve etkinliklerde uzmanlaştıkları belirtilmektedir (Çetin ve Kızılırmak, 2012, s. 313). Rehberlerin çeşitli alanlarda uzmanlaştıkları görülmekle beraber Türkiye’nin sahip olduğu ürün çeşitliliği ve turizm potansiyeli dikkate alındığında uzman rehberlerin sayılarının artması beklenmektedir.

Rehberlikte yalnızca konu veya etkinlik esasında değil, bölge bazında da uzmanlaşmaların gerçekleştirildiği görülmektedir. Yurt içi ve yurt dışı olmak üzere bölgesel anlamda iki farklı şekilde uzmanlaşmalar görülmektedir. İtalya, İspanya, Mısır, Fransa, Dubai, Güney Afrika, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi ülkeler rehberlerin yurt dışında uzmanlaştıkları bölgelerdendir. Yurt içinde ise rehberlerin sırasıyla en fazla İstanbul, Güney Doğu Anadolu Bölgesi, Likya Yolu, Çanakkale ve Çatalhöyük bölgelerinde uzmanlık eğitimlerine katılıp sertifika aldıkları

görülmektedir (Koroğlu ve Güdü Demirbulat, 2017, s. 63). Turist Rehberliği Meslek Kanunu ve Meslek Yönetmeliğine göre turizm çeşitliliği dikkate alınarak çeşitli konularda eğitilen rehberlerin uzmanlaşmaları sağlanmaktadır. Uzmanlaşma eğitimlerinin düzenlenmesi, duyurulması, yürütülmesi ve denetlenmesi yetkileri meslek üst kuruluşu olan TUREB'e aittir. Turizmin çeşitlenmesi ve dört mevsime yayılması için rehberlerin belirli alanlarda uzmanlaşmalarının önemi 2000'li yılların başında fark edilebilmiştir. TUREB 2001-2014 yılları arasında mesleğe devam için katılım zorunluluğu bulunan hizmet içi eğitim seminerlerinde rehberlerin uzmanlaşmaları için eğitimler düzenlemiş, yönetmeliğin değişmesiyle birlikte bu eğitimlere son verilmiştir. Yönetmeliğin 2014 yılında değişmesinden sonra mesleğin ve rehberlerin gelişimine katkı sağlayan zorunlu seminerler kaldırılmış ve gönüllü katılım esasına dayalı uzmanlık eğitimleri düzenlenmeye başlamıştır (Sarıbaş ve Öter, 2019, s. 50). TUREB'in Anadolu Üniversitesi ile 16 Nisan 2018 tarihinde yapmış olduğu protokolle yeni bir uzmanlık eğitimi sistemi rehberlik eğitimine dahil edildiği web sayfasında 28 Eylül 2019 tarihli duyuru ile anlaşılmaktadır (www.tureb.org.tr, 15.03.2020).. Buna göre rehberler ve rehberlik öğrencileri Anadolu Üniversitesinin açmış olduğu uzaktan eğitim sistemi kapsamındaki sertifika programlarına kaydolup başarılı olanlar uzmanlık sertifikası almaya hak kazanacaktır. E-sertifika olarak adlandırılan bu sistem dahilinde rehberler ve rehber aday öğrenciler için hazırlanmış iki program bulunmaktadır; Sanat Tarihi Uzmanlığı ve Kültürel Miras Uzmanlığı.

Uzmanlaşma eğitimleri ile ilgili çalışmalarını teşvik etmek ve düzenleme yetkisini/görevini bakanlığın denetimi altında elinde bulunduran TUREB'in bu konuya gereken önemi vermediği düşünülmektedir. 30 Eylül 2015 tarihli yönetim kurulunda yapılan görüşmeler sonucunda uzmanlık eğitimleri ile ilgili usul ve esasları belirleyen kararlar (<http://www.tureb.org.tr>, 15.03.2020) aşağıda özetlenmiştir. Eğitimler düzenlenmeden önce odalar tarafından hazırlanan programın detaylar ve eğitmenlerin bilgileri birliğe resmi yazı ile bildirilecektir.

- Uzmanlaşma eğitim programlarının süresi en az 5 gün olarak belirlenmiştir.
- Hem birlik hem de odalar uzmanlaşma eğitimi vermeye uygun gördüğü kamu ve özel kurumlarla ve kuruluşlarla, yükseköğretim kurumlarıyla, uzman kişilerle ve diğer meslek kuruluşlarıyla iş birliği yapmaya özen gösterecektir.
- Gerçekleştirilecek uzmanlık eğitimi programları birlik tarafından rehberlere e-posta yoluyla duyurulacaktır.
- Oluşturulan komisyon tarafından hazırlanan sınav soruları çoktan seçmeli test şeklinde uygulanacaktır. Sınavda başarılı olmak için 100 tam puan üzerinden en az 75 puan almak gerekecektir.

- Başarılı olan adaylara birlik tarafından standartlara uygun sertifika verilecektir. Birliğin vermiş olduğu sertifika bağlı bulunulan oda tarafından sicile işlenecek ve birliğin veri tabanında rehberin hangi konuda uzmanlaştığı belirtilecektir.
- Odaların yıllık olarak düzenleyeceği eğitim programlarını en geç şubat ayı sonuna kadar birliğe bildirmeleri gerekmektedir.

Literatürün taranması sonucunda rehberlikte uzmanlaşma ve uzmanlaşma eğitimleri konusunda yapılan çalışmaların kısıtlı sayıda olduğu görülmüştür. Bu çalışmalardan bazılarında aşağıda yer verilmektedir.

Zengin ve diğerleri (2004) yaptıkları çalışmada rehberlikte uzmanlaşmanın önemine ve gerekliliğine değinmiştir. Seyahat acentelerinin turist rehberlerinden beklentilerine yönelik yapılan bu çalışmada, acentelerin çeşitli alanlarda uzmanlaşmış rehberleri daha çok tercih ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Aynı çalışmaya benzer şekilde Köroğlu ve Merter (0212) acentelerin iş alımlarında uzmanlaşmış ve özel ilgi turları yapabilen rehberleri tercih ettiklerini ortaya koymuştur (Köroğlu ve Merter, 2012, s. 233 ; Zengin ve diğ., 2004, s. 375). Rehberlikte uzmanlaşmanın önemine değinen çalışmalardan bir diğerinde Köroğlu (2007) değişmekte olan tüketici eğilimleri ve davranışları dikkate alındığında özel ilgi turizmine olan talebin artacağını belirtmiştir. Çalışma sektörünün ihtiyacı ve değişen turist talepleri göz önüne alınarak gereksinim duyulan konularda uzmanlaşma eğitimlerinin düzenlenmesi ve rehberlerin bu eğitimlere katılmalarının sağlanması gerektiğini göstermiştir. Uzmanlaşmanın etkilerine değindiği bir başka çalışmada Köroğlu (2008) rehberlerin çeşitli konularda uzmanlaşmalarının performanslarını artıracığı, özel ilgiye sahip turistlerin beklentilerine üst düzeyde cevap verebilmelerine katkı sağlayacağını tespit etmiştir. Benzer şekilde Caber ve diğerleri (2018) çalışmalarında uzmanlaşmanın turist memnuniyetini artıracığı ve rehberlerin performanslarını olumlu yönde etkileyeceğini göstermiştir. Ayrıca uzmanlaşma konusunda farkındalığın oluşmasıyla birlikte hem alternatif turizm türlerine katılımın hem de uzman rehber sayısının artacağı tespit edilmiştir.

Temizkan (2010) çalışmasında Anadolu kültür mirasının çeşitliliği ve karmaşıklığına dikkat çekmekte ve rehberlerin bu mirası bütünüyle eksiksiz bir şekilde kavrayıp mesleki bilgi donanımlarına almalarının zorluğundan bahsetmektedir. Uzmanlık alanlarının çeşitlenmesine değinen Türker ve diğerleri (2012) rehberlerin eğitim sistemine bakış açılarını belirlemeye yönelik yaptıkları çalışmada uzmanlık eğitimlerinin üniversite eğitim sürecinde verilebileceğini önermiştir. Çeşitli konularda uzman rehber ihtiyacı olduğunu, farklı konu ve bölgelerde uzmanlaşma ihtiyacının olduğunu ancak bunların sertifikasyona bağlanarak belgelenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Köroğlu ve Gülü Demirbulut (2017) ise çalışmalarında Anadolu kültür mirasının çeşitliliği ve zenginliğini belirterek her rehberin bu mirası eksiksiz olarak mesleki bilgileri içine almasının zor olması dolayısıyla rehberlerin bazı bölge, il ve konularda uzmanlaştığını belirtmiştir.

Çalışma sonuçları turizm tüketicisi taleplerinin değişimlerine paralel olarak özel ilgi alanlarında uzman rehber yetiştirilmesi gerektiğini göstermiştir.

Rehberlerin gastronomi turizmine bakışını inceleyen İrigüler ve Güler (2015) çalışmalarında gastronomi rotalarının ve turlarının çoğalacağını öngörmüştür. Çalışmada gastronomi konusunda uzmanlaşmış rehber sayısının az olduğunu ve bu konuda uzman rehberlere ihtiyaç duyulacağına değinilmiştir. Rehberlik eğitimi sürecinde uzmanlaşma konusundaki eksikliklerden bahseden Akdu ve diğerleri (2018) çalışmalarında turist rehberliği bölüm müfredatlarının gastronomi alanında yetersiz olduğunu belirlemiştir. Çalışma, gastronomi turizmi kapsamında gerçekleşen seyahatlerin dünya genelinde artacağını, bu alanda uzman rehber ihtiyacı duyulacağını ve eğitim-öğretim programlarında gastronomi konusunda eksiklikler olduğunu göstermiştir. Bir başka çalışmada Akdu ve diğerleri (2018) turist rehberliği eğitim müfredatlarında sağlık turizmi ve sağlık bilgisi konularında eksikliklerin bulunduğunu göstermiştir. Çalışmada turizm sektörünün farklı ihtiyaçları göz önünde bulundurularak sağlık turizmi alanında uzman rehber yetiştirilmesi önerisi getirilmiştir. Bu konuda bir diğer çalışma, editörlüğünü Güzel ve Köroğlu'nun (2019) yaptığı, uzmanlaşma konularının on yedi başlıkta incelenerek hazırlandığı kitaptır. Çalışma rehberlikte uzmanlaşmaya yönelik bilgi ve ipuçları sunmuştur.

Literatürde rehberlikte uzmanlaşmanın etkisi, önemi ve gerekliliğine yönelik yapılmış çalışmalara rastlanmıştır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde farklı eğitim yöntemlerinin niteliklerinin tespitine ve uzaktan eğitim yöntemiyle uzmanlaşma konusuna ilişkin yapılmış bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışmanın farklı yöntemlerle sertifikalandırılmış rehberlerin görüşlerine dayanan bulgularla uzmanlık eğitimlerini karşılaştırması, eğitimlerin niteliklerini belirlemesi ve bu konudaki eksiklikleri tespit etmesi yönüyle literatüre katkı sağlaması hedeflenmiştir. Çalışmada rehberlerin çeşitli alanlarda uzmanlaşmalarının önemini, bu eğitimlerin rehberlere olan katkılarını ve sertifikaların işlevini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada uzmanlık eğitimi almış turist rehberlerinin rehberlikte uzmanlaşma ve uzmanlık eğitimlerine dair görüşlerini tespit etmek amacıyla durum çalışmasından faydalanılmıştır. Bu kapsamda uzman rehberlere yöneltilmek üzere yarı yapılandırılmış soru tekniği ile görüşme formu hazırlanmıştır. Hem rehber odaları hem de Anadolu Üniversitesi tarafından gerçekleştirilmiş, çeşitli konulardaki uzmanlık eğitimlerine katılmış Türkiye'nin farklı bölgelerinde görev yapan rehberlere sorular yöneltilmiştir. Rehberlikte uzmanlaşma alanında yapılan çalışmalar incelenerek hazırlanan soru cetveli iki akademisyen ve bir rehber tarafından gözden geçirilerek şekillendirilmiştir. Bu konuda yapılan araştırmaların sınırlı olması dolayısıyla soruların özgün olarak hazırlandığı kabul edilmektedir. Çalışmada uygulanan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile hazırlanmış açık uçlu sorular aşağıdaki gibidir:

1. Uzmanlık eğitimlerinin rehberlere ne gibi etkileri olduğunu düşünüyorsunuz?
2. Katıldığımız uzmanlık eğitiminin niteliği hakkında ne düşünüyorsunuz?
3. Sizce uzmanlık eğitimleri nasıl verilmelidir?
4. Sizce rehberlerin uzmanlaşmaları neden gerekir?
5. Uzmanlaşma alanları ve bu alanların çeşitlendirilmesi üzerine görüşleriniz nelerdir?
6. TUREB'in ve odaların uzmanlık eğitimleriyle ilgili çalışmaları hakkında ne düşünüyorsunuz?
7. Eğitimlerin etkililikleri üzerine düşünceleriniz nelerdir?
8. Bu konuda belirtmek istediğiniz başka görüş ve önerileriniz var mı?

Araştırmanın çalışma grubu rehber odaları tarafından düzenlenen eğitimler ile Anadolu Üniversitesi tarafından düzenlenen eğitimlere katılarak uzmanlık sertifikası almış 10 turist rehberinden oluşmaktadır. Çalışma grubu, amaçlı örnekleme çeşitlerinden kartopu ve maksimum örnekleme stratejileri (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 120) birlikte kullanılarak gönüllülük esasıyla oluşturulmuştur. Bazı araştırmaların başlangıcında örneklem için potansiyel birimleri belirlemek zordur (Baştürk ve Taştepe, 2013, s. 146; Özen ve Gül, 2007, s. 413). Bu araştırma konusuna ilişkin evreni oluşturan Türkiye'deki uzman turist rehberi sayıları da belirsizdir. Kartopu örneklem yöntemiyle İzmir'de ikamet eden bir uzman rehber İzmir Turist Rehberleri Odası (İZRO) aracılığıyla ulaşılarak örneklem oluşturulmaya başlanmıştır. Araştırma devam ederken kişiden kişiye ulaşılarak ve çeşitli iletişim araçlarıyla ilan edilen çalışmaya katılımcıların yaptığı olumlu dönüşlerle örneklem büyütülmüştür. Farklı odalar ve farklı yöntemlerle, farklı uzmanlık konularında sertifikalandırılmış rehberlerin katılımcı olarak seçilmesine dikkat edilerek araştırmaya maksimum örnekleme stratejisi de dahil edilmiştir. İdeal bir nitel araştırmada bulguların farklı bakış açılarını veya farklılıkları yansıtmaya olasıdır artıran bu örnekleme stratejisi maksimum farklılık sağlamak istenildiğinde seçilmektedir (Creswell, 2016, s. 298). Maksimum örneklem ile çeşitlilik gösteren durumlar arasında ne tür ortaklıkların, benzerliklerin ve farklılıkların olduğunu bulmak ve öneriler geliştirmek amaçlanmıştır. Katılımcılarda en az bir uzmanlık sertifika programına katılarak sertifikalandırılmış uzman rehber olma kriteri aranmıştır. Katılımcıların bir kısmı hem odalar hem de Anadolu Üniversitesi programlarından sertifika alan rehberlerdir. Çalışma grubunun 10 kişiyle sınırlı kalmasını etkileyen uzman rehber sayılarını gösteren istatistiklerin olmaması, uzman rehberlere ulaşmanın güçlüğü ve araştırmanın yapıldığı dönemde baş gösteren COVID-19 salgını faktörleri araştırmanın kısıtlarındandır. Çalışma grubunun demografik özellikleri tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Çalışma Grubu Demografik Özellikleri

Kişiler	Cinsiyet	Yaş	Dil	Yaşadığı Yer	Bağlı Bulunduğu Oda	Eğitim Kurumu	Uzmanlık Programı	Eğitim Yılı
K1	E	26	İNG	İzmir	İZRO	İZRO	Yedi Kiliseler	2019
K2	E	40	İNG	Isparta	ARO	Anadolu Üniversitesi	Sanat Tarihi	2019
K3	E	25	İNG	Manisa	İZRO	ÇARO	Troia ve Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanı Uzmanlık Eğitimi	2019
K4	E	27	İNG	Çanakkale	ÇARO	ÇARO	Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alanı Uzmanlık Eğitimi	2016
K5	E	34	FR İNG	İstanbul	İRO	Anadolu Üniversitesi	Kültürel Miras	2018
K6	E	46	İNG	Muğla	MURO	ARO	Likya Yolu	2015
K7	K	57	FR	İstanbul	ANRO	İRO GARO ARO	-İstanbul Kültür ve Sanat Rehberlikte Uzmanlaşma Eğitimi -Gastronomi Uzmanlık Eğitimi -Akseki İbradı Botanik Turizmi Uzmanlaşma Eğitimi	2010 2016 2015
K8	E	45	İNG	Bursa	BURO	Anadolu Üniversitesi ŞURO	Kültürel Miras Göbeklitepe ve Mezopotamya Uzmanlaşma Eğitimi	2019 2019
K9	K	59	ALM	Ankara	İZRO	Anadolu Üniversitesi ATRO	Sanat Tarihi Doğa Yürüyüş Grupları Uzmanlaşma Eğitimi	2018 2017
K10	K	38	İNG	Kastamonu	ANRO	İRO	İstanbul Kültür ve Sanat Rehberlikte Uzmanlaşma Eğitimi	2007

Tablo 3 incelendiğinde çalışma grubunu oluşturan katılımcıların farklı yaş aralıklarında, farklı kurumlardan, farklı konu ve etkinlik alanlarında eğitimlere katılmış uzman rehberler oldukları görülmektedir. Katılımcılar arasında farklı turist gruplarıyla çalışan turist rehberleri, bir akademisyen, bir de uzmanlık programında eğiticilik yapmış rehberin bulunması toplanan verilerin çeşitlenmesine olumlu katkı sağlamıştır. Görüşmeler Skype ve WhatsApp uygulamaları üzerinden görüntülü görüşme ve telefon çağrısı olarak 27 Mart 2020 ile 8 Mayıs 2020 tarihleri arasında

gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin 9’u görüntülü 1’i katılımcının tercihi doğrultusunda sesli olarak yapılmıştır. Görüşmeler katılımcıların belirlediği saatlerde onların tercihlerine göre kendilerini rahat hissettikleri ortam sağlandıktan sonra gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların izinleriyle görüşmeler ses kayıt cihazında kaydedilmiştir. Görüşmelerin toplam süresi 10 saate yakın olup, 124 sayfa boyutunda doküman elde edilmiştir. Görüşmelerin süreleri ve dokümantasyon boyutları tablo 4’te gösterilmiştir.

Tablo 2: Görüşme Süreleri ve Dokümantasyon Boyutları

Katılımcı	Görüşme Şekli	Konuşma Süresi	Sayfa Sayısı	Kelime Sayısı
K1	Görüntülü	54 dakika 38 saniye	9 sayfa	3972 sözcük
K2	Görüntülü	49 dakika 51 saniye	15 sayfa	5574 sözcük
K3	Görüntülü	44 dakika 46 saniye	13 sayfa	4894 sözcük
K4	Görüntülü	45 dakika 07 saniye	13 sayfa	4458 sözcük
K5	Görüntülü	47 dakika 23 saniye	10 sayfa	2981 sözcük
K6	Görüntülü	55 dakika 53 saniye	13 sayfa	5356 sözcük
K7	Sesli	36 dakika 13 saniye	7 sayfa	2916 sözcük
K8	Görüntülü	48 dakika 32 saniye	11 sayfa	4034 sözcük
K9	Görüntülü	1 saat 17 dakika 26 saniye	16 sayfa	7172 sözcük
K10	Görüntülü	1 saat 16 dakika 49 saniye	17 sayfa	8685 sözcük

Nitel araştırmalarda geçerlik, araştırmanın tarafsızlığını ve doğruluğunu ortaya koyan araçları ifade ederken güvenilirlik sonuçların tekrarlanmasını ortaya koyan araçlardır. Bulguların ve sonuçların araştırma katılımcılarına sunulması teyit edilmesi, aynı alanda çalışan araştırmacılara başvurularak sonuçların ne kadar isabetli olduğunun sorulması geçerlik ve güvenilirliğin sağlanması için alınabilecek önlemlerdir (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 298). Alanda geçirilen zamanın fazla olması, detaylı yoğun bir betimleme ve araştırmacının katılımcılarla yakın ilişkisi geçerliği güçlendiren uygulamalardandır (Creswell, 2016, s. 250). Araştırmacılar çalışma esnasında etkileşim sürecini uzun tutmuştur, bulgular ve sonuçlar katılımcılara sunulması teyit edilmiştir. Aynı alanda çalışan iki araştırmacıyla sonuçlar tartışılmıştır.

Bulgular

Creswell(2016) betimsel analiz sürecinin temel içeriğini verilerin organizasyonu, veri tabanının ön okuma işleminden geçirilmesi, temaların kodlanması ve organize edilmesi, veri sunumu ve bunların yorumlanması olarak belirtmektedir. Bulgular araştırma verilerinin betimsel analiz ile çözümlenmesi neticesinde 5 ana tema oluşturulmasıyla elde edilmiştir. Ana temalar: “Uzmanlık Eğitimlerinin Etkileri”, “Rehberlerin Uzmanlık Algısı ve Sertifikaların İşlevselliği”, “Uzmanlık Eğitimlerinin Yeterlilik ve Nitelikleri”, “Uzmanlık Alanlarının Belirlenmesi ve Çeşitlenmesi”, “İlgili Kurumların Görev ve Sorumlulukları” olup,

bu temaların içerikleri verilerin özgün formuna bağlı kalınarak alıntılarla desteklenmiştir.

Uzmanlık Eğitimlerinin Etkileri

Görüşme yapılan katılımcılara rehberlikte uzmanlık eğitimlerinin etkileri üzerine sorular yöneltilerek uzmanlık eğitimlerinin yarattığı etkiler ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Katılımcılar genel olarak uzmanlık eğitimlerinin bilgilerini, özgüvenlerini artırdığını, meraklarını uyandırdığını dolayısıyla kişisel gelişimlerine katkı sağladığını ifade etmişlerdir. Uzmanlık eğitimlerinin rehber performanslarını artırarak misafir memnuniyetine olumlu etkide bulunduğu belirtilmiştir. Buna ilişkin ifadelerden birisi: *“Yedi kiliselerle ilgili bir turu yapabilecek özgüvene sahibim.”*(K1)

Katılımcılar, eğitimlerin bilgiye ulaşmayı kolaylaştıran görevine vurgu yapmışlardır. Eğitimlerin rehberlerde araştırma merakı uyandırıp konuya ilişkin doğru kaynakları bulmaya teşvik ettikleri belirtilmiştir. Rehberlerin bu eğitimlere katılmadan önce halihazırda konuya ilişkin bir bilgi birikimine sahip olduklarını, eğitimlerde de bu bilgilerini artırmanın yollarını öğrendiklerini, eğitimlerin doğru kaynaklara bireysel çaba harcamadan ulaşmalarını sağladığından bahsetmişlerdir: Buna ilişkin ifadelerden birisi şöyledir: *“Eğitmenler kaynak öneriyorlar ve siz sürekli okudukça daha fazla kaynağa ihtiyaç duydukça farklı kaynaklara ulaşıyorsunuz.”*(K10)

Katılımcılar uzmanlık eğitimlerinin genel olarak kişisel, mesleki ve sektörel anlamda olumlu etkide bulunduğunu ifade etmekle birlikte özel ilgi turlarına olan talebin düşüklüğü ile turizmin dünyadaki gelişmelerden olumsuz etkilenmesi gibi sebepler dolayısıyla uzmanlık alanlarında istihdam edilmekte güçlük çektiklerini ve ekonomik anlamda ekstra gelir elde edemediklerini belirtmişlerdir. Buna ilişkin ifadelerden bazıları aşağıdadır.

“Uzmanlık alanında yaptığım turlardan ekstra kazanç sağladığımı söyleyemem.”(K6)

“O spesifik gruplar ama çok nadiren denk geliyor.”(K8)

Katılımcılardan birisi uzmanlaşmanın profili yüksek, nitelikli turistlerle çalışmayı sağlayarak mesleki tatmini artıracığını belirtmiştir: *“Daha nitelikli turistlerle muhatap olup daha fazla mesleki tatmin elde edebiliyorsunuz ve kendi kültür seviyenizi de yukarı taşımış oluyorsunuz.”*(K6)

Katılımcılardan bazıları rehberlikte uzmanlaşmanın taban yevmiye sorununa karşı rehberlerin bilinçlenmesine katkı sağlayacağını belirtmişlerdir. Mesleki bilinci artan rehberlerin piyasadaki fiyat kıran acentelere engel olabileceği ve istihdamın artmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Buna ilişkin ifadelerden bazıları aşağıdadır:

“Bu eğitimler rehberlerin bilinç seviyesinin yükselmesine de vesile olacağı için ücret konusunda yevmiye konusunda biraz daha bilinç oluşabilir camiada.”(K6)

“Uzmanlaşma istihdamı artırabilir ve rehberler tur ücretlerinde pazarlığa gitmek zorunda kalmaz.”(K9)

Katılımcılardan birisi uzmanlık eğitimlerine gereken önemin verilmediğinden, bu eğitimlerin niteliğinin yükseltilmesi ile etkisinin artacağından bahsetmiştir: *“Ama henüz birliğimiz de meslektaşlarımız da bunun idrakinde değiller diye düşünüyorum ben.”(K6)*

Verilen cevaplara göre rehberlikte uzmanlık eğitimlerinin özellikle kişisel gelişime ve mesleki bilincin artmasına katkıda bulunduğu görülmektedir. Eğitimlerin, katılımcılara derinlemesine bilgi sahibi olmalarında, konuyla ilgili doğru ve kullanışlı kaynaklara ulaşmalarında fayda sağladığı düşünülmektedir. Uzmanlaşmanın ekonomik anlamda doğrudan katkı sağlamadığı ama mesleki bilincin gelişmesine vesile olabileceğini böylelikle rehberlik mesleğinin önemli sorunlarından biri olan taban yevmiye konusunda meslektaşları daha özenli olmaya yönlelteceği söylenebilir.

Rehberlerin Uzmanlık Algısı ve Sertifikaların İşlevselliği

Görüşme yapılan katılımcılara uzmanlık kavramının ne ifade ettiği ve uzmanlık sertifikalarının meslekteki işlevine ilişkin sorular yöneltilmiştir. Bu sayede uzman rehber kavramının rehberlerde yarattığı algı ve sertifikaların rehberler için faydaları ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Bazı katılımcılar uzman rehber kavramını herkesin bildiğinden daha fazla şeyi bilen, verdiği derinlemesine cevaplarla insanları tatmin eden, alanında net ve doğru bilgi sahibi kişi olarak betimlemiştir. Konusuna ilişkin bazı niteliklere sahip, meslektaşları arasında fark yaratan, sahip olduğu deneyimleri sahaya pratik olarak yansıtan, aranan kişi olarak tanımlamışlardır. Buna ilişkin ifadelerden bazıları aşağıdadır.

“İnsanları şaşırtan detayları ve bilinmeyenleri açığa çıkaran, ne bileyim daha pratik olan kişi uzmandır.”(K4)

“Benim için uzman rehber kavramı bir alanda meslektaşlarından fark yaratacak kadar bilgi ve deneyime sahip insan.”(K6)

Katılımcılardan bazıları uzmanlık eğitimlerinin içeriğinin ve yönteminin değişmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Uzman olmak için bu tür eğitimlerin yetersiz olduğuna ve deneyim sahibi olmanın önemine vurgu yapmışlardır. Buna ilişkin ifadelerden birisi: *“Yani, benim önerim şudur; bunun bir uzmanlaşma olarak görülmemesi gerekir. Bence bu eğitimlerden sonra İstanbul uzman rehberiyim diyemezsiniz. İki-üç hafta almış olduğunuz bir eğitim sizi uzman rehber yapmaz.”(K5)*

Katılımcılardan birisi rehberlerin birçok farklı disiplinde geniş bilgi sahibi olması dolayısıyla genel konularda uzmanlıkların olmaması gerektiğini, çok spesifik konularda uzmanlaşmaların olabileceğini belirtmiştir: *“Rehberin her konuda uzman olması gerekiyor o yüzden bence başka bir uzmana gerek yok.”*(K10)

Katılımcılar mevcut eğitimlerin uzmanlaşma için yeterli olmadığını, bu eğitimlerin meslek yasası çıkmadan önce uygulanan zorunlu hizmet içi eğitimler gibi sürdürülmesi, rehberlerin kişisel ve mesleki gelişimleri için düzenlenmesinin daha doğru olduğunu belirtmişlerdir. Buna ilişkin bazı ifadeler aşağıdadır.

“Bence rehberlik uzmanlık eğitimi olmamalı, bu meslek içi kişisel eğitim olmalı. Yani anlatmak istediğim öyle bir iki haftalık eğitim ile, uzman olunamayacağını düşünüyorum.”(K5)

“Bunun için kamu inanılır gibi değil ama çok mantıklı bir tabir üretmiş: hizmet içi eğitim.”(K10)

Katılımcıların verdikleri cevaplar doğrultusunda rehberlerin eğitimlerden ve aldıkları sertifikalardan sonra kendilerini uzman olarak tanımlamadıkları görülmektedir. Mevcut sistemde uzman kavramının içinin boşaltılıp değersizleştirildiğini belirten bazı katılımcılar, bu eğitim programlarının uzmanlık olarak adlandırılmaması gerektiğini, bunların meslek içi eğitim ya da hizmet içi eğitim olarak adlandırılabilceğini ifade etmişlerdir. Eğitimlerdeki niteliklerin artırılması ve rehberlerin sahadaki deneyimleri ile kavramın hak ettiği anlama kavuşacağı düşünülmektedir.

Katılımcılar genel olarak sahip oldukları sertifikaların işlevselliği üzerine olumsuz düşünceler ifade etmişlerdir. Sertifikaların sektörde fark yaratmadığını, uzmanlığın deneyimle kazanılabileceğini ve sertifikaları meslekte kullanım fırsatı bulamadıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcılardan birisi uzmanlık sertifikalarının bilginin doğru, güvenilir ve sağlam kaynaklardan elde edildiğinin belgesi olduğunu belirtmiştir: *“Uzmanlık sertifikasını aldıktan sonra, hani benim burası hakkında doğru, güzel, işte yeterli, herkes tarafından kabul görmüş bilgilerim var anlamına gelir.”*(K3)

Katılımcılardan birisi sertifikaların her zaman gelir kapısı sağlamayacağını, tek başına uzmanlığı belgelemeye yeterli olmadığını, gösterilecek iş performansı ve kişisel tanıtımla uzmanlığın duyurulması gerektiğini vurgulamıştır: *“Tabi sertifika almakla olabilecek bir şey değil sadece. O sertifikayı kullanarak, yaptığınız turlarda kendi isminizden söz ettirmek daha önemli.”*(K5) Katılımcılardan bazıları sertifikaların ekonomik anlamda katkı sağlamadığını, uzman ile uzman olmayan rehber arasında bir fark olmadığını belirtmişlerdir. Buna ilişkin ifadeler aşağıdadır.

“Mesleki anlamda henüz bir geri dönüşümünü almış değilim. Yani böyle bir sertifika koleksiyonu yapmak hakikaten lazım mıdır?”(K5)

“Maalesef sağlamıyor sağlaması gerekir. Aslında iki niteliğiniz var bir rehber olmak iki o branşın uzmanı olmak.”(K6)

Katılımcılardan birisi sertifikaların ileride yapılabilecek bazı yasal düzenlemelerle daha işlevsel bir duruma geleceğini düşünmektedir: “Yani sertifikalar işe yaramasın önemli değil, öyle bir zaman gelir onu çıkartırsınız aradaki farkı yansıtırsınız.”(K7)

Katılımcıların verdiği cevaplar doğrultusunda sertifikalar rehberin konu hakkında doğru, güzel, yeterli, herkes tarafından kabul görmüş bilgiye sahip olduğunun belgesidir. Ne var ki uzmanlık sertifikalarının acenteler ve rehberler iş anlaşmaları yaparken artı değer katmadığı, sektörde yeterince önemsenmediği düşünülmektedir. Rehberlerin istihdamına katkıda bulunmadığı belirtilen sertifikaların rehberlerin kariyerlerine ve ekonomilerine beklenen katkıyı sağlamadığı vurgulanmaktadır. Sertifika sahibi olmanın uzman olduğunu göstermediği ama bu belgelerin ileride yapılabilecek bazı düzenlemelerle meslekte daha etkin bir rol alabileceği düşünülmektedir.

Uzmanlık Eğitimlerinin Yeterlik ve Niteliği

Görüşme yapılan katılımcılara, almış oldukları eğitimlerin yeterlilik ve niteliklerine ilişkin sorular yöneltilmiştir. Böylelikle rehberlerin verilmekte olan seminer ve uzaktan eğitimlerin yeterlilik ve nitelikleri üzerine düşünceleri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Katılımcılara mevcut sistemde uygulanan her iki eğitim yöntemi için düşüncelerini ortaya çıkaran sorular yönlendirilmiştir. Bu bölüm dört alt başlıkta incelenmiştir.

Uzaktan Eğitimler Üzerine Bulgular

Katılımcılar Anadolu Üniversitesi tarafından verilen Sanat Tarihi Uzmanlığı ve Kültürel Miras Uzmanlığı e-sertifika programlarının yeterliliklerine ve niteliklerine ilişkin düşüncelerini ifade etmişlerdir. Katılımcılar genel olarak uzmanlaşma eğitimlerinin uzaktan eğitim yöntemiyle yapılmaması gerektiğini, eğitimlerin yüz yüze ve pratik yapılarak pekiştirilmesinin daha iyi sonuçlar doğuracağını ifade etmişlerdir. Bu konuya ilişkin ifadelerden bazıları aşağıdadır.

Katılımcılardan bazıları uzaktan eğitim yöntemindeki derslerin içeriğinin yüzeysel konulardan oluştuğunu, ders kapsamının dar tutulduğunu, kullanılan ders verme yöntemlerinin yetersiz olduğunu belirtmişlerdir. Video derslerin sertifika programına yönelik hazırlanmadığını, dersin akışının ilgi çekici olmadığını belirtmiştir: “Programda sanki bir yerden video kaydı alınarak yani birebir sadece bu derse yönelik slaytlar veya fotoğraflarla değil de elinde bir kamerayla başka bir yerden çekilme görüntüler vardı.”(K2)

“Yani kültürel miras dediğimiz şey; çok geniş bir şey, bununla ilgili her unsuru, her şeyi göremeyiz tabii. Ama buna ilişkin kültürel miras neye göre kültürel mirastır. İşte UNESCO mesela atıyorum neye göre bir belirleme kıstas yapar.”(K5)

Katılımcılardan bazıları e-sertifika programlarının rehberlik mesleğine özel hazırlanmadığını, içeriğin rehberlerin uzmanlaşma eğitimleri için uygun olmadığını belirtmişlerdir. Buna ilişkin ifadeler aşağıdadır.

“Rehberlerin nasıl eğitileceğini bilen bir kişi değildi, daha çok öğrenciye yönelik eğitimler veren biriydi. Ders anlatım tarzı vardı.”(K5)

“Anadolu Üniversitesi bu işte ehil değil. Çünkü ne yazan insanlar rehber ne eğitimi verenler rehber, bu çok yüzeysel.” (K10)

Katılımcılardan bazıları uzaktan eğitimlerin olumlu yönlerinden bahsetmişlerdir. Bir katılımcı üniversitenin bilimsel ve akademik yönünü vurgulamıştır. Üniversitenin uzaktan eğitim sistemini uzun yıllardır uyguluyor olması dolayısıyla online platformun kalitesine ve bu konudaki deneyimine dikkat çekmiştir. Bir katılımcı sahip olduğu altyapı ve mesleki deneyimi dolayısıyla eğitimlerin yeterli olduğunu program sonunda bir sertifika belgesinin verilmesinin anlamlı olduğunu belirtmiştir: *“Benim katıldığım sistem bana yetti yani, çünkü yani meslekten gelen bir altyapınız da var. Sadece bilgimi diplomayla bir şeyle kağıtla süslü bir kağıtla kendimi onurlandırdım.”(K9)*

Katılımcıların verdiği cevaplara göre uzaktan eğitimlerde hazırlanan içerikler yeterli bulunmamakta ve rehberlikte uzmanlaşma için bu yöntemin doğru olmadığı düşünülmektedir. E-sertifika programlarında görev alan eğitimcilerin turizm ve turist rehberliği arka planına sahip olmamaları dolayısıyla rehberlikte uzmanlaşma eğitimlerine uygun olmadıkları söylenebilir. Eğitimlerin içerik ve yeterliliğine ilişkin olumlu görüş belirten iki katılımcı eğitimleri veren kurumun yükseköğretim düzeyinde ve uzaktan eğitim yönteminde deneyimli olmasını anlamlı bulmaktadırlar. Eğitimlerin içeriğine ve niteliğine bakılmadan eğitim sonunda verilen sertifikaların adayları uzmanlaşmaya teşvik ettiği söylenebilir.

Seminerler Üzerine Bulgular

Katılımcılar TUREB ve rehber odaları tarafından düzenlenen eğitimlerin yeterlilik ve niteliklerine ilişkin düşüncelerini ifade etmişlerdir. Katılımcılar genel olarak eğitimlerin yeterli ve nitelikli olduğunu belirtmişlerdir. Eğitimlerin yerinde gözlem ve pratiklerle pekiştirilmesinin önemine vurgu yapılmıştır. Katılımcılardan birisi aldığı eğitimde kullanılan yöntemleri etkili bulmuştur. Bilginin önce teorik sonra pratikle pekiştirilmesi ile bilgiyi yerinde nasıl kullanılacağını öğrenmenin önemine vurgu yapmıştır. Eğitimin teorik bilgiyle sınırlı kalmaması sahada uygulanarak deneyimlenmesinin öğrenimdeki etkisinden bahsetmiştir: *“Hem sadece masa başında bir eğitim almamış olduk nerde nasıl kullanacağımızı gördük aldığımız bilgileri hem de zaman güzel geçti.”(K1)*

Bazı katılımcılar farklı konularda teorik derslerin anlatımını o alanın uzmanına bırakılmasının, eğitimin uygulama kısmının uzman rehberlere ya da rehberlik etme yeterliliğine sahip eğitimcilere bırakılmasının önemini ifade etmişlerdir: *“Mesela Troya’yı gezdik, yani bize anlatılan bilgileri bir de uygulamalı olarak gördük. Bize dersi anlatan hocalardı ama alanları gezdirenler oranın bilinmiş tanınmış rehberleriydi.”(K3)*

Katılımcılardan bazıları eğitimlerin süre olarak yetersiz olduğunu, bu tür uzmanlık eğitimlerinin daha uzun sürelerle yayılarak verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Buna ilişkin ifadelerden birisi: “*Likya yolu uzmanlığı denince Likya yolunu zaten tamamını yürümeye kalksanız 6 hafta sürüyor, uzmanlığın verildiği bir eğitimi 5 güne sığdırılması biraz tabi komik oldu yani.*”(K6)

Bir katılımcı eğitim süresinin yetersizliğinin yanı sıra, eğitimlerde programın içeriğine göre farklı disiplinlerden eğitimcilere ihtiyaç duyulduğunu, bu anlamda katılmış olduğu eğitimin yeterli olmadığını ifade etmiştir: “*Yan branşlarda işte botanik olsun, ornitoloji olsun, bu alanlarda destekleyecek uzman eğitmen yoktu, dolayısıyla mesleki olarak çok cüzi bir etkisi oldu, katkısı oldu diye düşünüyorum.*”(K6)

Katılımcılardan birisi eğitimlerin yüz yüze gerçekleştirilmesinin yanı sıra konunun içeriğine bağlı konsept geliştirilerek seminer mekanları tercih edilmesinin eğitimin etkisini artıracağına vurgu yapmıştır: “*Hem ambiyans hem bulunduğumuz ortam zaten Anglikan kilisesiydi. Yedi Kiliseler konusuna uygundu. Bu noktada orda olmak bile aslında etki yaratıyor. İnsanın odaklanması ve havaya girmesi konusunda etki yaratıyor.*”(K1)

Katılımcıların ifadelerine göre rehber odalarının düzenlediği eğitimlerin genel olarak nitelikli ve yeterli olduğu söylenebilir. Konunun içeriğine göre eğitim sürelerinin toplam süresi ile teorik ve uygulama sürelerinin belirlenmesi niteliği artırabilir. Aynı zamanda eğitim konusuna göre konsept geliştirilerek belirlenen mekanlarda gerçekleşecek teorik eğitim ile öğrenim etkisi artırılabilir. Eğitim programları hazırlanırken içeriğin zenginleştirilmesi ve kullanılan tekniklerin iyileştirilmesiyle uzmanlık eğitimlerinin daha iyi sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir.

Seminer ve Uzaktan Eğitimlerin Karşılaştırılması Üzerine Bulgular

Katılımcılara aldıkları eğitimlerin yöntem ve tekniklerine ilişkin sorular yöneltilmiştir. Böylelikle katılımcılar kullanılan yöntem ve tekniklerle ilgili olumlu ve olumsuz düşüncelerini belirtmişler, önerilerde bulunmuşlardır. Odalar tarafından verilen eğitimlere katılan rehberler genel olarak eğitimlerde kullanılan yöntem, teknik ve uygulamalar üzerine olumlu düşünceler belirtmişlerdir. Katılımcılara, aynı uzmanlık konusunda farklı yöntemlerde eğitim verilseydi eğitimin etkisinin nasıl olacağına ilişkin bir varsayım sorusu yöneltilmiştir. Eğitimlerin seminer yöntemiyle dolayısıyla yüz yüze gerçekleştirilmesi halinde katılımcılar, seminerlerin eğitimcilerle doğrudan etkileşim olanağı sunduğu, sorular sorulmasına imkân verdiği, bilgiye hâkim olma sürecinin daha etkin kullanılmasını sağladığı gibi olumlu ifadeler belirtmişlerdir.

Katılımcılardan birisi Sanat Tarihi ve Kültürel Miras uzmanlaşmalarının genel konular olduğu düşünüldüğünde uzaktan eğitim yöntemiyle verilebileceğini belirtmiştir: “*Sanat Tarihi ve Kültürel Miras zaten genel konular olduğu için online eğitime uygun olabilir.*”(K6)

Katılımcılardan bazıları uzmanlık eğitimlerinin online olarak desteklenebileceğini belirtmiştir. Eğitimlerin TUREB yetkililerinin hazırlayacağı içeriklerle üniversite altyapısı kullanılarak verilmesinin zaman ve maliyet kazandırabileceği ama eğitimlerin pratikten yoksun olmaması gerektiği vurgulanmıştır. Buna ilişkin ifadeler aşağıdadır.

“Uzmanlık eğitimleri tabi dijital ortamda desteklenebilir bu önemli bir zaman ve maliyet kazandırır.”(K8)

“Anadolu üniversitesinin vesilesiyle TUREB verir, o eğitim programını hazırlayan TUREB olur. Bu eğitim TUREB’in belirleyeceği hocalardan çıkar başımla beraber.”(K10)

Seminer yöntemiyle eğitim almış katılımcılardan birisi uzaktan eğitimlerde yaşanan odaklanma sorununa dikkat çekmiş, uzaktan eğitimlerde en çok bu problemle karşılaşıldığını belirtmiştir: *“Açıkçası online olsaydı muhtemelen bir süre sonra hani odaklanma bozukluğu olurdu. Konuya tam hâkim olamama gibi aksaklıklar sorunlar çıkacağını düşünüyorum.”(K1)*

Rehberlik mesleğinin yerinde gözlem ve deneyime dayalı bir eğitime ihtiyaç duyması dolayısıyla uzaktan eğitim yöntemine yönelik olumsuz düşünceler belirtilmiştir. Eğitimlerin odalarda verilen seminerler şeklinde ve pratikle desteklenerek gerçekleştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Katılımcılardan birisi konuya ilişkin yerinde gözlem ve deneyimin önemini vurgulamıştır. Rehberlerin ören yerlerinde ziyaretçilere yaşattığı deneyimi örnek vererek sadece okumayla veya teorik eğitimle öğrenimin eksik kalacağını ifade etmiştir: *“Şimdi ben Sagalassos’u sana slaytlarla anlatabilirim veya Kudüs ile ilgili çok fazla bilgi okuyabilirim ama o yeri görmeden hissetmeden dokunmadan çok faydalı olacağını düşünmüyorum.”(K2)*

Katılımcılardan biri eğitimlerin ciddiye alınarak zaman ayrılması gerektiğini ve ezber tekniğiyle öğrenmenin yanlış olduğunu belirtmiştir: *“Her şeyden önce insanlar eğitim görmek istiyorlarsa kendilerini belli takvimlerde sınıflandırmalı. Sertifika almışsınız ama oraya gidip hiç görmemişseniz işiniz çok zor.”(K5)* Diğer bir katılımcı rehberlikte uzmanlaşma eğitimlerinin standartlardan uzak, farklı yöntemlerle kontrolsüzce verilmesinin doğru olmadığını belirtmiştir. Bu durumu rehberlik mesleğinin standart olmayan eğitim sistemini örnek göstererek açıklamıştır. Mesleğe kabulün farklı eğitim yöntemleriyle gerçekleştirildiğini, farklı düzeylerdeki eğitim programlarından mezun olan bireylerin aynı mesleği paylaştığına değinmiştir: *“Önce birliğimize ait bir bioetnik kimlik oluşturmamız gerekecek. Bunu da başlangıçta bırak şu sertifikaları tartışmayı eğitim standardizasyonu yaparak sağlarsın. Önüne gelen öyle herkes yok tezli yüksek lisans, tezsiz yüksek lisans, iki yıllık, dört yıllık, karmaşasını çözmediğimiz sürece sertifikayı bir gün gelir sana dağıcılık federasyonu da verir.”(K10)*

Verilen cevaplara göre uzaktan eğitimlerin zaman ve maliyet avantajı olsa da pratikten yoksun olması, birebir etkileşim imkanının olmaması gibi nedenlerle

rehberlik mesleğine uygun olmadığı düşünülmektedir. Uzaktan eğitimlerin para ve zaman tasarrufu avantajlarının değerlendirilerek uzmanlık eğitimlerinin desteklenmesi daha iyi sonuçlar verebilir. Mevcut uzaktan eğitim sistemi uygulamadan kaldırılmalı ya da eğitimin içeriği rehberlere özel olarak hazırlanmalı, zenginleştirilmeli ve sahada pratikle desteklenmelidir. Rehberlik mesleğinin deneyime ve yerinde gözleme dayalı tabiatı göz önünde bulundurularak, sahada uygulamalı eğitimlerin niteliği artırıcı etkide bulunacağı düşünülmektedir.

Eğiticilerin Nitelikleri Üzerine İfadeler

Katılımcılar eğitimlerde görev alacak eğitimcilerde aranması gereken niteliklere ilişkin ifadelerde bulunmuşlardır. Katılımcılar genel olarak eğitimcilerin belli bir süre deneyimli olmalarına vurgu yaparken, alanında sorulan tüm sorulara cevap verme yeterliliğine ve rehberlik mesleğine ilişkin tecrübeye sahip olmalarını beklemektedir.

Bir katılımcı eğitimcilerin derinlemesine bilgi sahibi olması, sorulan sorulara tereddütsüz ve doğru cevaplar verebilme yeterliliğine sahip olması gerektiğini belirtmiştir: *“Öncelikle eğitimciler bu konuda sorulan sorulara kesinlikle cevap verebilecek.”*(K1) Diğer katılımcı uzmanlık derslerini rehberlik ruhsatnamesi sahibi eğitimcilerin vermesinin daha iyi olacağını belirtmiştir: *“Turist rehberlerine verilen sanat tarihi uzmanlık alanı derslerini de TUREB veri tabanına kayıtlı, ilgili konularda uzman rehberlerin vermesi faydalı olacaktır.”*(K2)

Katılımcılardan bazıları eğitimcilerde tecrübenin önemine değinmişlerdir. Alanında on yıl deneyimin bir ölçüt olması gerektiği belirtilmiştir. Eğitimcilerin uzun yıllar tecrübeli olması, kendini uzmanlaştığı konuda ispatlamış olması ve uzman olduğu konunun rehberlik uygulaması üzerine de tecrübeli olması beklenmektedir. Buna ilişkin ifadelerden bazıları aşağıdadır.

“Eğiticilerin uzunca bir süre tecrübesinin olması gerekir. Uzman olduğu konunun rehberliği hakkında tecrübesi olması gerekir.”(K5)

“Öncelikle böyle bir eğitim tabi ki içinde muhakkak deneyimli rehberlerin olması lazım, tercihen bu branşta on yıl çalışmış rehberlerin.”(K6)

Katılımcılar özellikle bölgesel çapta gerçekleştirilen uzmanlaşma eğitimlerinde görev alacak eğitimcilerin o bölgede uzun süre yaşamış veya uzun süre deneyim sahibi olmuş bölgesel rehberlerden seçilmesinin faydalı olacağını belirtmişlerdir. Bölgesinde uzun yıllar tecrübe sahibi olmuş rehberlerin diğer rehberlere göre her zaman daha yetkin olduğu belirtilmiştir Buna ilişkin ifadelerden birisi: *“Eğitimlerin bölgesel rehberler tarafından verilmesi ve akademisyenler tarafından da desteklenmesi gerektiğini düşünüyorum.”*(K8) Bölgesel deneyime sahip eğitici rehberlerin öneminden bahseden aynı katılımcı bu konuyu kendi yaşadığı il üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Uzun yıllar aynı bölgede yaşayan rehberlerin dışarıdan gelen meslektaşlarına göre daha nitelikli ve yetkin olacağını ifade etmiştir: *“Örnek olarak kendimi vereyim Bursa’da ikamet ediyorum, 35 yıldır*

Bursa'dayım. Dışarıdan gelecek hiçbir rehber ne kadar donanımlı olursa olsun ne kadar bu konuda mesai harcamış olursa olsun, benim sahip olduğum detaylara hâkim olması mümkün değil.”(K8)

Katılımcılardan birisi rehberlik mesleğini ilgilendiren farklı disiplinlerin uzmanlarının ilgili konuyu anlatması gerektiğini ifade etmiştir: *“Rehberliğin dolaylı olarak ilgilendiği alanlar, işte botanik olsun, zooloji olsun, arkeoloji olsun bunların eğitimlerinin kendi uzmanları tarafından, rehber tarafından değil de o konuda branşı o olan eğiticiler tarafından verilmesi uygun olur. Örneğin Likya yolunda karşılaşılabilecek bir tarihle ilgili bir arkeoloğun bu eğitimi vermesi gerekir veya işte Likya bölgesinin florasıyla ilgili bir botanikçinin eğitim vermesi gerekir gibi.”(K6)*

Katılımcılardan birisi eğiticilerin bilgiyi aktarabilme yeterliliğine sahip olmasının önemine vurgu yapmıştır: *“Birtakım insanlar var, adam olağanüstü kitap yazıyor ama o adam insanlara bir şey anlatabilecek bir insan değil, onu okuman lazım dinlemen lazım değil. Normal olarak eğiticinin niteliklerinden bir tanesinin çok iyi aktarım sağlıyor olması gerekiyor çünkü aktardığı insanlar rehberler.”(K10)*

Katılımcıların ifadelerine göre eğiticilerde genel olarak konunun ehli, bölgesinde uzman ve on yıl tecrübeli olması gibi kriterler ön plana çıkmaktadır. Eğiticilerin turist rehberliği geçmişine sahip olması, turist rehberliğine ilişkin anlatım tekniklerini bilmesi ve bilgiyi aktarım yeterliliğine sahip olmasının eğitimlerin etkililiğini artıracakı düşünülmektedir.

Uzmanlık Alanlarının Belirlenmesi ve Çeşitlenmesi

Görüşme yapılan katılımcılara rehberlerin uzmanlaşma alanlarını belirlemede etkili olan faktörlerin neler olduğu ve gelecekte hangi alanlarda uzman rehber ihtiyacı doğacağına ilişkin sorular yöneltilmiştir. Bu sayede rehberlerin uzmanlaşma alanlarını belirlerken hangi faktörlerin kararlarına etkide bulunduğu ve rehberlerin bakış açısından gelecekte Türkiye genelinde hangi konu ve alanlarda uzman rehber ihtiyacı doğacağı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Katılımcılar genel olarak uzmanlık alanlarının rehberlerin kendi özel ilgisi, yetenek ve yatkınlıklarına göre belirlenmesine vurgu yaparken, alanlar belirlenirken turizm trendleri ve taleplerinin de uzmanlaşılacak alandaki istihdama etkisi dolayısıyla dikkate alınmasının faydalı olacağını belirtmişlerdir. Bu konuya ilişkin ifadelerden birisi: *“Turizm trendleri tabii ki de önemli, hani buna yönelik zaten kişinin kendi öngörüsü olması lazım. Hani nasıl diyeyim hem turizm trendlerine bakmalı hem de kendi yeterliliğini insan bilmeli hani yani.”(K3)* Kendi uzmanlık alanını belirlemede nelerin etkili olduğu sorulan katılımcılardan birisi konunun ve eğitim yönteminin az çaba gerektirmesinin önemli etkide bulunduğunu belirtmiştir. Bu durum uzmanlık konusuna gereken önemin verilmediğini gösterir niteliktedir: *“Açıkçası bildiğim bir konuydu, takip edemeyeceğimi gördüğüm için kültürel miras konusunu seçtim. Ben kendim dersleri ne kadar takip edebilirim ona göre bir seçim yaptım.”(K5)*

Katılımcılardan birisi rehberlerin uzmanlaşma alanlarını belirlerken bölgesel özelliklerin etkili olacağını belirtmiştir. Rehberlerin çalışmak istediği ve

yaşadığı bölgeler üzerine uzmanlaşmaları eksik istihdamın önüne geçebilir: “*Ama benim için önemli olan etmenler; yakın olması, benim bu turu yapabilirliğim, yani bu turu gerçekten yapacağım.*”(K3)

Katılımcılardan birisi rehberlerin turizm taleplerini dikkate alarak uzmanlaşmalarını doğru bulmadığını belirtmiştir. Uzmanlık alanlarının yalnızca rehberin kendi yatkınlık, yetenek ve ilgisine göre belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir: “*Çıkan trende göre uzmanlaşmak değil, bak bunu şey gibi düşün yeni nesil güzel bir kıyafet çıktı çok beğendin giy bir bakalım sana yakışacak mı, nasıl duracak, içinde kendini nasıl hissedeceksin. Beğenmedin mi çıkar, de ki arkadaş ben bu konuda uzman olmak istemiyorum. Çünkü insanların uzman olabilmesi için ciddi ilgilerinin olması gerekiyor bir konuda uzman olabilmek için.*”(K10)

Katılımcıların ifadelerine göre rehberler bir alanda uzmanlaşmaya gitmek istediklerinde kendi özel ilgilerine göre konu veya alan belirlemelidir. Özel ilgi ve yatkınlıklara göre belirlenen uzmanlık alanlarının rehberin kişisel ve mesleki gelişimine katkı sağlayacağı söylenebilir. Rehberlerin kendi ilgilerine yönelik uzmanlaşmaları işini severek yapmalarını sağlayarak mesleki memnuniyeti artırabilir. Açılan eğitim programlarına katılma kararını almadaki belirleyici rolün turizm trendlerinden çok özel ilginin olması kişisel, mesleki ve sektörel fayda sağlayabilir.

Görüşme yapılan katılımcılara gelecekte ihtiyaç duyulabilecek uzmanlık alanlarının neler olabileceğine ilişkin sorular yöneltilmiştir. Katılımcılar konu bazında ve etkinlik bazında olabilecek uzmanlık alanlarında eğilimlerin doğa turizmi, inanç turizmi ve kültür turizmi genelinde örnekler vererek çeşitlendirmişlerdir. Bölgesel anlamda uzmanlaşmaların önemine değinen katılımcılar keşfedilmeyi bekleyen turizm potansiyeli yüksek destinasyonlar ve gastronomi konusunun gelecekte önemli uzmanlık alanlarını oluşturacağını ifade etmişlerdir. Katılımcılardan bazıları gelecekte konu bazında uzmanlık alanlarından sanat tarihi, kültürel miras, inanç turizmi gibi genel konularda uzman rehber ihtiyacının olacağını belirtmişlerdir. Yunan, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı tarihi gibi konular daha özel anlamda uzmanlaşma ihtiyacının olacağı konular olarak belirtilmiştir. Ülkemizin sahip olduğu kültürel ve tarihi miras düşünüldüğünde bu konularda uzman rehber ihtiyacının her zaman olacağı söylenebilir.

Katılımcılardan birisi Türkiye'nin kültürel miras zenginliğine değinmiş, turizm faaliyeti gerçekleştirilen birçok yerde sanat tarihi ve arkeoloji konusunda anlatım yapan rehberlerin bu konularda uzmanlaşmalarını önermiştir: “*Sanat tarihi önemli bir konu çünkü gezip gördüğümüz çoğu bina çoğu yapı sanat tarihiyle ilgili doğrudan alakalı onun dışında arkeoloji tabii önemli bir etmen.*”(K1) Bir katılımcı Anadolu topraklarının tarihte birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olması dolayısıyla, bu coğrafyaya ilişkin uygarlıklar üzerine uzman rehber ihtiyacı olabileceğini belirtmiştir: “*Anadolu çok kozmopolit bir yer. Temel unsur Yunan, Roma, Bizans, Osmanlı gibi bu uygarlıklar konusunda uzmanlaşmak gerçekten önemli.*”(K2)

Katılımcılardan bazıları ülkemizde birçok ören yerinde ve kutsal mekanlarda bulunan yazıtlarda Osmanlıca ve Antik Yunancanın karşımıza çıktığını, ziyaret edilen dini ve tarihi yerlerde karşılaşılan bu yazıtları okuyabilmenin misafirde olumlu etki yarattığını belirtmişlerdir. Bu dilleri bilen ve uzmanlaşan rehberlerin az sayıda olduğu dolayısıyla bu dillerde uzmanlaşma ihtiyacının olacağını ifade etmişlerdir. Buna ilişkin ifadelerden biri şöyledir: *“Rehberler arasında Osmanlıca bilen pek yok. Osmanlı’yı, Bizans’ı, Yunan Roma’yı anlamak çok önemli.”*(K2)

Katılımcılardan bazıları Türkiye’nin sahip olduğu inanç turizmi potansiyelinin değerlendirileceğini ve dini amaçla yapılan ziyaretlerin artacağını, Hıristiyanlık ve İslam konusunda uzman rehber ihtiyacının olacağını belirtmişlerdir. Buna ilişkin ifadelerden bazıları aşağıdadır.

“Erken Hıristiyanlık dönemi, Kapadokya vb. bölgelerde İstanbul gibi bölgelerde hatta Türkiye’nin dört bir yanında bununla ilgili noktalar var. Onun dışında keza belki İslamiyet konusunda Anadolu’da İslamiyet’in nasıl yayıldığı konusunda.”(K1)

“Semavi dinler açısından da Türkiye çok iyi bir mozaiktir. Bunun için Tevrat, İncil ve Kuran’ı anlayıp analiz etmemiz gerekmektedir.”(K2)

Katılımcılardan bazıları Türkiye’nin her bölgesinin farklı kültürel ve tarihi mirasa sahip olduğunu, turizm potansiyeli olan her bölgenin kendi sınırlarında uzmanlaşmış rehberlere ihtiyacı olduğunu belirtmişlerdir. Milli bilincin artacağı, yakın tarihe ilişkin değerleriyle ön plana çıkan savaş alanlarının daha fazla ziyaretçi ağırlayacağı dolayısıyla bu konularda uzman ihtiyacının artacağı düşünülmektedir. Bu konuya ilişkin ifadelerden birisi şöyledir: *“Çanakkale ve savaş alanları devam eder kesinlikle. Çünkü milletimizin böyle bir duygusal tarafı da var yani.”*(K3) Katılımcılardan birisi rehberlerin bölgesel olarak uzmanlaşmalarını önermiştir. Bu anlamda rehberlerin pek çok farklı konuda gelişim sağladığını dolayısıyla performanslarının arttığını belirterek bölgesel uzmanlaşmalara gidilmesi gerektiğini ifade etmiştir: *“Bölgesel uzmanlık aldığınızda o bölgenin din tarihini kültürel tarihini geleneklerini göreneklerine arkeolojisini her yönüyle hâkim hale geliyorsunuz.”*(K8)

Bir diğer katılımcı bölgesel uzmanlaşmanın gerekliliğini belirtip Türkiye’nin birçok yerinde henüz keşfedilmemiş, turizm potansiyeli yüksek yerlerin olduğunu, bu bölgelerde uzman rehberlerin yetiştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir: *“Mesela Hakkâri Yüksekova Vadisi’nin eğitimi verilebilir. Mesela Mardin Midyat’ta Süryani köylerinin eğitimi verilebilir.”*(K5) Aynı katılımcı konuların bölgesel olarak belirlenmesinin daha iyi olacağını, örneğin genel olarak Türkiye çapında gastronomi konusunda değil de bölgesel anlamda gastronomi konusunda uzmanlaşmanın daha iyi sonuç vereceğini ifade etmiştir: *“Türkiye’de gastronomi turizmi yaptığımız zaman, bir turiste memleketin bütün gastronomisini anlatamazsınız.”*(K5)

Katılımcılardan bazıları doğaya dayalı gerçekleştirilen turizm türlerinin daha çok ön plana çıkacağını dolayısıyla doğa turizmi üzerine uzmanlaşmış

rehberlere ihtiyaç duyulacağını ifade etmişlerdir. COVID-19 salgını sebebiyle değişen alışkanlıklar neticesinde gelecekte turların daha az sayıdaki katılımcılardan oluşan küçük gruplarla gerçekleştirileceğine vurgu yapılmıştır. Buna ilişkin ifadelerden bazıları şöyledir: “Yani önümüzdeki dönemde iklim değişikliği çerçevesinde bundan sonra buna şey de eklendi buna korona virüs, salgın sonrası dönemde tatil tercihlerinde doğal ortamların dağların ovaların derelerin daha popüler hale, tercih edilir hale geleceğini zaten dünya turizm örgütü de söylüyor.”(K6) Bir diğer katılımcı her türlü doğaya dayalı turizm faaliyetlerine olan ilginin artacağını belirtmiştir. Doğaya dayalı turizm alanlarında uzmanlık eğitimlerinin mevcut sistemde verilemeyeceğini, doğa alanında uzmanlaşmanın daha uzun saha deneyimleri ile gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir: “Doğa çok farklı bir alan iki üç aylık bir eğitimle sertifikalar verilmemeli. Çünkü bu yeterli olmayacaktır. Doğa ancak içerisinde bulunduğça tecrübe kazandıran bir alan.”(K5)

Katılımcılardan bazıları Türkiye'nin tüm bölgelerindeki mutfak çeşitliliğine ve gastronomi turizmi potansiyeline dikkat çekmiştir. Mutfak sanatlarında alınacak yollar olduğu buna paralel gastronomi turizminin gelişeceği ve bu konuda uzman rehberlere ihtiyaç olacağı ifade edilmiştir. Bu konuya ilişkin ifadelerden birisi şöyledir: “Bence kesinlikle gurme rehber olacaktır diyebilirim. Bazı insanların mesela damak tadı daha gelişmiş ve daha meraklı ve ülkemiz de çok zengin bir yer bu konuda.”(K4) Bir başka katılımcı Türkiye'nin gastronomi zengini bir coğrafya olmasına rağmen bu konuda bazı yanlışlıkların olduğunu, bu yanlışlıklar düzeltildiğinde gastronomi alanında uzman rehber ihtiyacı olacağını belirtmiştir: “Türkiye gastronomi konusundaki sorunları çözdüğünde, yani mantıyı vıcık vıcık yoğurdun içerisinde değil de, elde taşınan tuzsuz üzerine istenirse yoğurt konabilecek bir şeye dönüştürdüğümüz zaman gastronomi turizmi Türkiye’de daha popüler hale gelecektir.”(K10)

Diğer bir katılımcı pek çok özel konuda uzmanlık alanları olabileceğini belirttiikten sonra metropol uzmanlığı kavramını öne sürmüş ve kentlerde günlük yaşamı konu edinen bir özel ilgi oluşabileceğini ifade etmiştir: “Metropol turizmi diyebileceğimiz bir şey bile olabilir, sokakta, bir şehre gittiğin zaman mesela İstanbul’a diyelim tarihi yerler haricinde insanların günlük yaşamlarını konu edinen bir uzmanlık bile olabilir.”(K5) Katılımcılardan bazıları yaş skalaları, eğlence eğilimleri, macera arayışları ortak paydası olan turistlerin özel ilgilerinin oluşturacağı turizm çeşitleri için uzman ihtiyacı doğabileceğini belirtmişlerdir. Çocuk grupları, eğlence için bir araya gelmiş gruplar ve paragliding gibi özel ilgilere sahip turistlerin çoğalacağı, bu konularda uzmanlaşmış rehberlere ihtiyaç olacağı ifade edilmiştir. Bu konuya ilişkin ifadelerden bazıları aşağıdadır:

“İşte paraşüt ya da paragliding uzmanlığı bile olabilir.”(K1)

“Entertainment rehberliği olabilir yani gezelim görelim eğlenelim bu da bir rehberlik çünkü.”(K9)

Katılımcıların ifadelerine göre gelecekte rehberlikte uzmanlaşma ihtiyacı olan konu ve alanlar Türkiye'nin sahip olduğu doğal ve kültürel mirasla örtüşmektedir. Konu bazında bakıldığında genel olarak Hıristiyanlık, İslamiyet, Osmanlıca, Bizans Tarihi konularının öneminin artacağı düşünülmektedir. Etkinlik bazında ise doğa turizmi dahilindeki yürüyüş, bisiklet, kamp gibi faaliyetlerin de gelecekte rehberlerin önemli uzmanlık alanlarından olacağı söylenebilir. Türkiye çapında farklı bölgelerin turistik potansiyeli göz önünde bulundurularak rehberlerin uzmanlaşmaları gerekmektedir. Gelecekte markalaşma potansiyeline sahip bölgelerde uzman ihtiyacı doğacağı söylenebilir. Gastronomi konusunun ise en çok uzman rehber ihtiyacının olacağı alanlardan birisi olduğu düşünülmektedir.

İlgili Kurumların Görev ve Sorumlulukları

Katılımcılarla yapılan görüşmeler sırasında Kültür ve Turizm Bakanlığı, TUREB, TURSAB ve 13 rehber odasının görev ve çalışmalarına ilişkin düşünceler belirtilmiştir. Bu düşünceler genellikle rehberlikte uzmanlaşmaya ilişkin eksiklikler üzerinedir. Bu bölüm dört alt başlıkta incelenmiştir.

Kurumların Çalışmaları ve Eşgüdümü

Katılımcılar rehberlerin iş hayatlarında doğrudan ya da dolaylı olarak ilişki içerisinde bulunduğu kurumların çalışmalarının yetersiz olduğunu ve bu kurumlar arasında uyumsuzluk olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcılardan birisi odaların çalışmalarının bölgelerine göre farklılaştığını, eğitimler konusunda kimi odaların yeterli kimi odaların ise yetersiz olduğunu düşünmektedir. Eskiden olduğu gibi rehberlerin hizmet-içi eğitim adıyla merkezi bir kurul idaresinde eğitilmesinin daha doğru olacağını belirtmiştir: *“Türkiye'nin 7 bölgesi var, 7 bölge olarak düzenlenebilir ama şu anda 15 tane yaklaşık rehberler odası var. Bu eğitimlerin merkezi olarak zorunlu yapılması gerektiğini düşünüyorum ben.”*(K2)

Bir katılımcı TUREB ve odaların çalışmalarını yetersiz bularak, üye sayısı en fazla olan İRO'nun düşük sezonda düzenlediği sıradan eğitim çalışmalarının rehberlere olumlu yöndeki etkilerinden bahsetmiştir. Diğer odaların çalışmalarının yetersizliğini ise odalardaki üye sayılarının az olması ile açıklamıştır: *“Ben örneğin bağlı olduğum Bursa rehberler odası iki yıldır üyesiyim şu ana kadar hiçbir sosyal etkinlik hiçbir eğitim organizasyonu düzenlediğini görmedim. İRO çok güzel çalışıyor. Bu konuda özellikle kış sezonunda müthiş eğitimler yapıyor.”*(K8)

Katılımcılardan birisi TUREB ve TURSAB'ın birlikte hareket etmesinin daha iyi sonuçlar doğuracağını, uzmanlık eğitimlerinin standartlaştırılması gerektiğini ifade etmiştir: *“Eğitimde standart zaten olmadığı için sertifikaları falanca veriyor falanca veriyor yani önce bir insanın kendisini adam yerine koyması lazım. TUREB'le TURSAB'ın ayrı olması da saçmalık.”*(K10) Yine bir başka katılımcı kurumların birbirinden kopuk hareket etmemesi gerektiğini, turizm paydaşlarının çalışmalarını eşgüdümle yürütmesi gerektiğini belirterek, uzman rehberlerin kamuoyuna yeterince tanıtımının yapılmadığından bahsetmiştir. Katılımcı uzmanlık gerektiren konularda rehber ihtiyacı olsa da bu ihtiyaca cevap

verecek kanalların bulunmaması, taleplerin alternatif yollarla karşılanmasına sebep olduğunu ifade etmiştir: *“Daha çok reklamımız yapılabilir oda tarafından ya da resmî kurumlarla daha çok temas haline girilebilir. Mesela burada bir sorun var; alan kılavuzları, alan kılavuzları şu an reklam olmuş durumda yani sanki buranın uzmanı o insanlarmış gibi lanse ediliyor.”*(K4)

Katılımcılardan bazıları TUREB, TÜRSAB ve rehber odalarının denetleme çalışmalarının yetersiz olduğundan bahsetmişlerdir. Denetimler sonucu tespit edilen kaçak turlarla ilgili raporlar oluşturularak hangi uzmanlık alanları ve yabancı dillerde rehber ihtiyacı olduğuna yönelik istatistikler yayınlanması gerektiğini ifade etmişlerdir. Buna ilişkin ifadelerden bazıları şöyledir: *“Mesela şu alanda uzmanlaşma ihtiyacı vardır diye TUREB veya TÜRSAB’ın istatistik yayınladığını duymadım hiç. İlgili kurumların rehberleri yönlendirici çalışmalar yayınlaması gerekir.”*(K1)

Bir katılımcı kaçak turların önüne geçebilmek için ilgili kurumların kampanyalar düzenleyip uzman rehberlerin tanıtımı ve ön plana çıkarılması gerektiğini belirtmiştir: *“Eğitilen rehberleri ön plana çıkarmak gerekiyor ama bu çok uzun bir süreç toplumsal kültür haline getirilmesi gerekiyor bu sadece rehberlerin de yapabileceği bir şey değil belki devlet çapında bakanlığın da desteğiyle kamuoyunun eğitilmesi gibi bir kampanya yapmak gerekiyor.”*(K6) Aynı katılımcı denetimlerden elde edilen verilerin hangi alanlarda uzman rehber ihtiyacı olabileceğinin tespiti için raporlaştırılması ve istatistikler yayınlanması gerektiğini belirtmiştir: *“Birliğimizin şu anda Türkiye’de ne tür turlar yapılıyor bunların hangilerine kolay rehber bulunuyor hangilerine bulunmuyor hangileri daha çok kaçak rehberle yapılıyor bu konuda bir araştırması varsa da ben haberdar değilim.”*(K6)

Katılımcıların ifadelerine göre bölgesel rehber odalarının bazıları çalışmalarında uzmanlık eğitimleri üzerine yeterliliği yakalamaya çalışırken bazıları bu yeterlilikten uzak görünmektedir. Genel olarak mesleğin ve özel olarak uzman rehberlerin kamuoyu tarafından bilinmemesinin sebebinin tanıtım faaliyetlerindeki yetersizlik olduğu söylenebilir. Aynı sektörün farklı kollarını temsil eden kurumların uyum ve düzen sağlayamaması mesleğe ve sektöre zarar vermektedir. Sektörün ihtiyacı olabilecek uzmanlık alanlarıyla ilgili yapılacak çalışmalar ve yayınlanacak raporlar rehberlerin kendi yatkınlıkları doğrultusunda uzmanlık alanlarını belirlemede fayda sağlayacaktır. Turist rehberliği öğretiminin standartlardan uzak yapısının uzmanlık eğitimlerini de olumsuz etkilediği düşünülmektedir.

Veri Tabanı

Katılımcılar TUREB internet sitesinin rehberlerin tanıtımı ve reklamı için yeterince aktif kullanılmadığını belirten ifadelerde bulunmuşlardır. TUREB resmi internet sayfası üzerinden erişilebilen rehber veri tabanı sisteminde ruhsatname sahibi tüm rehberlerin kayıtları tutulmaktadır. Bu veri tabanı üzerinden rehberlerin ad-soyadı ve bağlı bulunulan odalar ile birlikte eylemlilik durumu

görüntülenebilmektedir. Katılımcılar uzmanlık alanlarının bu veri tabanında görüntülenebilir olmasının rehberlerin tanıtımına ve istihdamına olumlu katkı sağlayacağını belirtmişlerdir. Bu konuya ilişkin ifadelerden bazıları aşağıdadır.

“Sertifikanın olduğunu acentelere söylemeden bilme şansı yok, yani kokartında ya da başka herhangi bir mecrada bilinmiyor bu. Bizim berberlik ustalık mesleğimiz yok öyle dükkâna asabileceğimiz bir yer yok öyle, o yüzden sertifika evde dosyaların arasında duruyor şu anda.”(K1)

“Türkiye’de on bir bin tane rehber var. Bunlardan kaç tanesi bu protokol kapsamında uzman, şu anda sistemde gözükmeye gerekiyor.”(K2)

Bir katılımcı veri tabanında uzmanlıkların görüntülenebilir olmasının rehberlerin reklamında ve istihdamında olumlu yönde etki edeceğini belirtmiştir: *“Sertifikalar bunları oraya yükleyebilmeliyiz zaten, bunları görülebilir kılmalıyız zaten müthiş bir reklam aracı onu söyleyeyim, yani müthiş bir reklam aracı bu uzmanlık.”(K3)* Katılımcılardan birisi veri tabanında rehberlerin resimlerinin de görüntülenebilir olmasının daha etkili olacağını belirtmiştir: *“Rehberin resmi görünmeli, çünkü tipine bakarak, rehber seçen acenteler dahi var. Dolayısıyla resminin ve aldığı sertifikaların da yazması gerektiğini düşünüyorum.”(K5)*

Katılımcılardan bazıları rehber odaları ve TUREB veri tabanlarında uzmanlık konularına göre gruplar oluşturulmasının faydalı olacağına ilişkin görüşler bildirmişlerdir. Böylelikle hem taleplerin karşılanması hem de uzmanlık alanlarına dair kontrol ve takip yapılabileceği ifade edilmiştir. Bu konuya ilişkin ifadelerden bazıları aşağıdadır.

“Yani her odanın olmalı mı bilmiyorum ama TUREB’in bir falanca rehberleri falanca rehberleri şeklinde grupları masaları olmalı diye düşünüyorum.”(K6)

“TUREB’in veri tabanında acentelerin veya grupların ihtiyaçlarına yönelik arama yapılacak şekilde bir düzenleme yapılması lazım. Yani bir büyüteç yapıp kültürel miras uzmanlığı, Göbeklitepe uzmanlığı, Yedi Kiliseler uzmanlığı, Çanakkale uzmanlığı yazdığınızda o uzmanlığa sahip bütün rehberlerin listelenebiliyor olması lazım.”(K8)

Katılımcıların ifadelerine göre TUREB resmi internet sayfasında yer alan rehber veri tabanı, tanıtım ve reklam için uygun bir platformdur. Bu veri tabanına eklenecek bir ara yüz ile rehberlerin sahip oldukları uzmanlık alanları görüntülenebilir duruma getirilebilir. Ayrıca uzmanlık alanlarına göre veri tabanında oluşturulacak gruplar ile bu alanlarda uzmanlaşmış rehberlerin iletişim ve dayanışma içerisinde olmalarını sağlayarak örgütsel davranış pekiştirilebilir.

Sosyalleşme

Katılımcılar rehberlerin yeterince bir araya gelmediklerini, fikir alışverişinde bulunmadıklarını, ilgili kurumların rehberlerin sosyalleşmeleri ile ilgili

çalışmalar yapmadıklarını belirten ifadelerde bulunmuşlardır. Uzmanlık eğitimlerinin kimi zaman sosyalleşme fırsatı olarak görüldüğü, dolayısıyla eğitimlerin amacına ulaşmadığı düşünülmektedir. Bu konuya ilişkin ifadeler aşağıdadır.

“Evet yani aslında kurs yani dünyada olan kursların da amacı bu olmuyor mu biraz sosyalleşmek için.”(K4)

“Bu eğitim gezileri yoksa hani meslektaşlarımızın sosyalleşme ihtiyacı da var buna yönelik olarak da etkinlikler düzenlenmeli ama rehberler bu eğitimi sosyalleşme yeri gibi görmemeli.”(K6)

Katılımcılardan birisi bazı rehber odalarının uzmanlık adı altında olmayan özellikle düşük sezonlarda düzenlediği mesleki gelişim eğitimlerinin rehberlerin sosyalleşme ve örgütsel hareketini pekiştirmesine katkı sağladığını belirtmiştir: *“İRO çok güzel bir salon kiralyor. Benim hiç yüzünü görmediğim bir meslektaşımın yan yana oturuyoruz. Biz onunla o eğitim esnasında sosyalleşiyoruz.”(K8)*

Katılımcılardan birisi uzmanlık eğitimlerinin uygulama kısmında rehberin kendini müşteri konumunda görmesini, dolayısıyla empati yeteneğini geliştirmesine katkı sağladığından bahsetmiştir. *“Sosyalleşiyorsun aynı zamanda müşteriyle empati kurma şansını yakalayabiliyorsun bu sistemle, ön koltuktan her zaman oturduğumuz üç dört numaradan arkaya geçiyorsun.”(K9)*

Katılımcıların ifadelerine göre uzmanlık eğitimlerinin sosyalleşme ihtiyacını gidermek için iyi bir fırsat olarak görüldüğü düşünülmektedir. Eğitimlerin asıl amacına ulaşması için odaların rehberlerin daha sık bir araya gelmesine, sosyalleşmesine ve fikirlerini paylaşmasına olanak sağlayacak etkinlikler düzenlemesi yerinde olacaktır.

Eğitimlerin Planlanması

Katılımcılar eğitimlerin sıklığı, yaygınlaştırılması, planlanması ve takvim oluşturulması üzerine fikirlerini belirtmişlerdir. Eğitimlerin ciddi bir organizasyonla planlanıp rehberlerin çalışma sezonlarına göre düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Zengin içerik ve yüksek niteliğe sahip eğitimlerin alelacele değil, ciddiyetle organize edilip takvim oluşturularak hazırlanmasının önemi vurgulanmıştır. Katılımcılar genel olarak eğitimlerin daha sık yapılması gerektiğini belirtirken, bir katılımcı (K10) eğitimlerin sıklaştırılmasının nitelik ve değerinin azalmasına sebep olacağını ifade etmiştir. Bu konuya ilişkin ifadelerden bazıları aşağıdadır.

“Tabii sayısı ve sıklığı artırılabilir. Ama bu yüksek sezon, düşük sezon ve hava sıcaklığı gibi konular etkili oluyor yapılan eğitimin ve uzmanlığın durumuna göre.”(K1)

“Düşük sezonlar, ölü sezonlar bizim kendimiz için yatırım yapacağımız tabiri caizse esnaf tabiriyle sermaye toplayacağımız dönemler.”(K8)

Katılımcılardan birisi eğitimler konusunda bazı odaların diğer odalara göre daha aktif olduğunu, diğer odaların da benzer çalışmalara ağırlık vermesi gerektiğinden bahsetmiştir. *“Mesela ÇARO bu konuda çok aktif, ATRO çok aktif, zaten bu ikisi yapıyor genelde. İşte bir ara güneydoğu Anadolu bölgesinde de uzmanlık programı yaptılar.”*(K3)

Katılımcılardan birisi uzmanlık eğitimlerinin akademik yaklaşım benimsenerek ciddiyetle hazırlanması, kâr amacı gütmemesi gerektiğini belirtmiştir: *“Bu tür uzmanlık kurslarını içeriğine çok bakılmaksızın oluşturdukları için bu da bir pazar haline gelecek diye çekiniyorum ki olmuştur belki de. Bu işe biraz daha akademik yaklaşılması gerekir.”*(K4)

Katılımcılardan birisi eğitimlerin niteliğinin artırılması için sıklığının düşürülmesi, fiyatlarının yüksek tutulması ve ulaşılmamasının güçleştirilmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Eğitimlerin herkes için her zaman açılmaması gerektiğini, ne kadar az sayıda olursa o kadar nitelikli ve değerli olacağını ifade etmiştir: *“Uzmanlaşma eğitimleri hem kontenjanı sınırlı olmalı hem yıl içerisinde çok az sayıda verilmeli. Bir şey doğada ne kadar azsa o kadar kıymetlidir. Normal olarak uzmanlık eğitimleri böyle ayağa düşürülmemeli, yani rehberler o uzmanlık eğitimi çıksa da biz gitsek diye yanıp tutuşmalılar.”*(K10) Katılımcılardan bazıları eğitimlerin önceden planlanması, içeriğinin özenle hazırlanması, zengin ve niteliği yüksek bir müfredata sahip olması ve sezon yoğunlukları dikkate alınarak takvimin oluşturulması gerektiğinden bahsetmişlerdir. Bu konuya ilişkin ifade şöyledir: *“İhtiyaç tespit edilerek yapılmalı. Bu tür eğitimler ciddi bir takvim şeklinde değil de şu eğitimi yapalım mı? yapalım hadi haldır huldur organize olup gerçekleşiyor.”*(K6)

Katılımcıların ifadelerine göre uzmanlık eğitimi programlarının mesleğin sezon yoğunlukları dikkate alınarak bölgelerine göre ihtiyaçlar tespit edilerek akademik bir yaklaşım benimsenip hazırlanması eğitimlerin niteliğini artıracaktır. Sezon yoğunlukları dikkate alınarak hazırlanacak takvim ile rehberler yıl içinde ilgilere uygun eğitimler için vakit ayırabilecek ve bu eğitimlerin doğru katılımcılara ulaşması sağlanacaktır.

Tartışma ve Sonuç

Turist rehberliğinde uzmanlaşma ve uzmanlık eğitimlerinin araştırıldığı bu çalışmada uzmanlık eğitimlerinin kişisel ve mesleki gelişimi olumlu yönde etkilediği ortaya koymaktadır. Bu sonuç, Güven, Ünal ve Caber (2018) ile Köroğlu ve Demirbulat'ın (2017) çalışmalarında yer alan uzmanlaşmanın kişisel gelişime katkı sağladığı ve rehberlerin performanslarını olumlu yönde etkilediği sonucuyla örtüşmektedir.

Rehberlerin uzmanlaşmalarının gerekli ve önemli olduğu, buna karşın uzmanlık unvanlarının rehberlere beklenen faydayı sağlamadığı, eğitimlerin nitelik ve içeriklerinin yetersiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Uzmanlık eğitimi almış ve uzmanlık sertifikasına sahip rehberlerin kendilerini uzman olarak tanımlamadıkları,

bu unvanı kullanma inisiyatifinin kendilerinde deneyimle sabit olduğu ortaya koyulmuştur. Uzman rehberlerin ekonomik kazançlarını doğrudan etkilemediği saptanan sertifikaların, sektörde anlamlı bir fark yaratmadığı, turistler ve rehberler arasındaki aracılığı sağlayan acentelerin sertifikalara ve uzmanlıklara beklenen önemi vermediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç Zengin ve diğerleri (2004) ile Köroğlu ve Merter'in (2012) çalışmalarında ortaya koyduğu acentelerin iş alımlarında uzmanlaşmış ve özel ilgi turları yapabilen rehberleri tercih ettikleri sonucuyla farklılık göstermektedir. Acenteler nezdinde uzman rehber olmanın fark yaratmaması özel ilgi turlarındaki düşük talepten kaynaklanabilir. Kültür ve Turizm Bakanlığı, TÜRSAB ve acentelerin tur rotaları oluşturarak özel ilgi turlarının tanıtımı ve tutundurulması üzerine çalışmalar yapması, farkındalık yaratması önerilmektedir.

Eğitim içeriklerinin ve eğiticilerin, uzmanlaşma eğitimlerinde yeterlilik ve nitelikleri belirleyen temel ölçütler olduğu ortaya koyulmuştur. Anadolu Üniversitesi ile TUREB arasında yapılan ikili protokolle gerçekleştirilen uzaktan eğitimlerin TUREB'in 30.05.2015 tarihli "Uzmanlaşma Eğitimi Usul ve Esasları"na uygun şekilde düzenlenmediği görülmüştür. Bu eğitimlerin turist rehberliği eğitimine benzeyen standartlardan uzak yapısı, eğitimlerin niteliklerinin istenen düzeyi yakalamamasının temel nedeni sayılabilir. Usul ve esasların yeniden düzenlenmesi, yöntemin teorik ve uygulamalı olarak sürdürülmesi, farklılıkların giderilmesi ve standartların belirlenmesi eğitimlerin niteliğini artıracaktır. Uzaktan eğitim yöntemlerinin zaman ve maliyet avantajları bulunsun da mesleğin deneyim ve yerinde gözleme dayalı eğitim ihtiyaçlarına uygun olmadığı düşünülmektedir. Bu eğitimlerin içeriğinin doldurulması ve sahada pratiklerle desteklenerek teorik eğitimle sınırlı kalmamasının sağlanması ya da bu yöntemden vazgeçilmesi önerilmektedir. Eğitimlerde görev alacak eğiticilerde aranan başlıca kriterler arasında deneyim, bilgiyi aktarım ve konunun rehberliğini yapabilme yeterliliği olmalıdır.

Güven, Ünal ve Caber (2018) çalışmalarında rehberlerin uzmanlık alanlarını belirlemede en çok kendi özel ilgilerinin etkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Bu çalışmada da rehberlerin uzmanlık alanlarını en çok kişisel eğilim, yatkınlık ve ilgilerine göre belirledikleri doğrulanmıştır. Uzmanlaşma alanları belirlenirken turizm trendlerinin de dikkate alınması uzmanlık alanlarında eksik istihdamı azaltacaktır. İlgili kurumların turist talepleri, turizm trendleri ve özel ilgi eğilimlerine ilişkin araştırmalar yapması, raporlar oluşturup yayınlaması önerilmektedir. Yayınlanacak rapor ve istatistikler rehberlerin kendi özel ilgi alanları içerisindeki konular arasından istihdam sıkıntısı çekmeyeceği konuyu belirlemede fayda sağlayacaktır. Gelecekte daha küçük gruplardan oluşan turların daha çok tercih edileceği, mantar toplanmadan eğlence gruplarına kadar çok geniş bir yelpazede özel ilgi turlarının gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir. Hıristiyanlık, İslamiyet, Bizans Tarihi, Osmanlı Tarihi gibi Türkiye'nin önemli kültürel değerlerini yansıtan konuların öne çıkacağı düşünülmektedir. Özellikle İslami temalı turlarda ya da

Osmanlı kültürüne ilişkin destinasyonlarda Osmanlıca ve Arapça dillerine hâkim Osmanlı tarihi uzmanı rehberlere ihtiyaç olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Etkinlik bazında doğa turizmi içerisinde sayılan yürüyüş, bisiklet, kamp gibi turistik faaliyetlerin önemli uzmanlık alanları arasında bulunacağı söylenebilir. Ayrıca bu çalışmada gastronomi turlarının gelecekte en çok talep edilen uzmanlık alanlarından biri olacağı ve gastronomi konusunda uzman rehber ihtiyacı doğacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç İrigüler ve Güler (2015) ile Akdu, Akdu ve Kambertaş'ın (2018) çalışmasında ortaya koyduğu Türkiye'de gastronomi turları ve rotalarına olan talebin artacağı, gastronomi konusunda uzman rehberlere ihtiyaç duyulacağı sonucuyla örtüşmektedir. Diğer konularla kıyaslandığında bugüne kadar gastronomi konusunda yalnız bir uzmanlık eğitimi programı düzenlenmiş olması ve tüm Türkiye'nin mutfak kültüründeki çeşitlilik ve zenginlikler dikkate alınırsa gastronomi konusunda uzman rehber ihtiyacının artacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç aynı zamanda Güzel ve Köroğlu'nun (2015) çalışmalarında ortaya koyduğu uzmanlaşma konusunda eksikliklerin olduğunu doğrulamaktadır. Türker, Güzel ve Özeltin Türker'in (2012) çalışmalarında Türkiye'de farklı bölgelerde rehberlerin uzmanlaşması önemli bulunmuştur. Bu çalışmada da Türkiye çapında farklı bölgelerde gelecekte markalaşıp öne çıkabilecek turistik potansiyele sahip bölgelerde uzmanlaşmanın gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bölgesel turizm potansiyelleri ve ihtiyaçlar değerlendirilerek ciddiyetle organize edilmiş uzmanlık eğitimleri düzenlenmesi önerilmektedir.

TUREB, TÜRSAB, bakanlık ve diğer paydaşların uyumsuz işleyişleri mesleğe zarar vermekte, uzman rehberlerin sektörde hak ettiği değeri görmesine engel olmaktadır. Rehberlikte uzmanlığın öneminin kavranması ve özel ilgi turlarında farkındalığın sağlanması için, sektörün farklı kollarını temsil eden kurumların bir arada hareket etmesini sağlayacak adımların atılması önerilmektedir. Sektörün ihtiyacı olabilecek uzmanlık alanlarıyla ilgili yapılacak çalışmalar ve yayınlanacak raporlar rehberlerin kendi yatkınlıkları doğrultusunda uzmanlık alanlarını belirlemelerinde fayda sağlayacaktır. Rehberlerin uzmanlık alanlarının kendi çabaları dışında görüntülenebilir olmaması ve reklamının yapılmaması özel ilgi turlarındaki uzman rehber ihtiyacının karşılanmasını zorlaştırmaktadır. TUREB internet sitesinde erişime açık olan rehber veri tabanı üzerinde oluşturulacak bir ara yüz ile halihazırda görüntülenebilen rehberlerin bağlı bulunduğu oda ve yabancı dillere ilişkin veriler gibi uzmanlık alanı/konusu verilerinin de sisteme eklenmesi önerilmektedir. Rehberlik mesleğinin çalışma koşullarına bağlı olarak rehberlerin meslektaşlarıyla bir araya gelip sosyalleşme ihtiyaçlarını giderme hususunda eksiklikler olduğu görülmektedir. Bu durumun, uzmanlaşma eğitimlerinin rehberlerde sosyalleşme ihtiyacına yönelik bir fırsat olarak algılanmasına, dolayısıyla eğitimlerin esas amacına ulaşmasına engel teşkil ettiği düşünülmektedir. Rehberlerin bir araya gelmesi ile sosyalleşmeye ilişkin ihtiyaçları giderilebilir, örgütsel davranış geliştirilip meslektaşlar arasında fikir alışverişine olanak sağlayarak yeni uzmanlık alanlarının ortaya çıkmasına katkıda bulunulabilir. Rehber odalarının, üyeleri daha sık bir araya gelmelerini ve sosyalleşmelerine katkı

sağlayacak etkinlikler düzenlemesi önerilmektedir. Bununla birlikte çalışmanın gerçekleştirildiği dönemde COVID-19 salgını dolayısıyla rehberlerin hiç olmadığı kadar sosyal platformlarda bir araya gelerek sosyalleştikleri ve bilgi paylaşımında buldukları görülmektedir.

Uzmanlaşma eğitimlerinin ihtiyaçlar dikkate alınmadan, içeriği yeterince doldurulmadan alelacele hazırlandıkları düşünülmektedir. Mesleğin mevsimlik çalışma şartları dolayısıyla yılın bazı dönemlerini az sayıda ya da hiç tur yapmadan geçiren rehberler için talebin az olduğu düşük sezon diye tabir edilen dönemlere göre uzmanlık eğitimleri düzenlenmesi önerilmektedir. Ayrıca bu eğitimlerin yılın belli bir döneminde ciddiyetle planlanması ve takvimin oluşturulması, rehberlerin doğru uzmanlık alanını belirlemesine ve eğitim için kendi kişisel takvimini ayarlamasına katkı sağlayacaktır. Hazırlanan uzmanlık eğitimi programlarının duyurulması için TUREB mail sistemi üzerinden rehberlere elektronik posta gönderilmesi önerilmektedir.

Araştırma sonuçlarının yalnız rehber odaları değil ayrıca Anadolu Üniversitesi tarafından Türkiye genelinde yürütülmekte olan uzmanlaşma eğitimlerine de katılmış rehberlerin görüşlerini yansıtması ve belirlenen sorunlara yönelik öneriler geliştirmesi ile literatüre katkıda bulunduğu düşünülmektedir.. Çalışmanın başlıca kısıtı on iki farklı uzmanlık eğitim programına katılmış on turist rehberinin görüşlerine dayanıyor olmasıdır. Katılımcılar farklı rehber odaları ve üniversite tarafından verilmiş çeşitli konulardaki uzmanlık eğitimlerine katılmışlardır. Ancak tüm rehber odalarının düzenlediği eğitimlere katılmış rehberlere ulaşmak mümkün olmamıştır.

Bu çalışma nitel araştırma yöntemleri ile yapılmıştır. Benzer çalışmalar nicel yöntemler kullanılarak uzman rehberlerin konuya ilişkin görüşleri ortaya koyulabilir. Yine aynı çalışma hem nitel hem nicel yöntemler bir arada kullanılarak farklı örneklemeler ile konuya ilişkin düşünceler ortaya çıkarılabilir. Ayrıca lisansüstü öğretim yoluyla uzmanlaşan rehberlerin dahil edildiği araştırmalar yapılarak farklı eğitimlerden geçmiş rehber görüşleri belirlenebilir. Bu araştırmanın sonuçları uzmanlık eğitimlerine katılmış rehberlerin görüşlerine dayanmaktadır. Farklı nitel çalışmalarda rehber odaları ve TUREB yetkilileri ile görüşmeler yapılarak konu derinlemesine incelenebilir. Son olarak bölgesel çapta uzmanlaşmalara ihtiyaç duyulan yerlerin tespitine yönelik çalışmalar yapılabilir. Özellikle kaçak turların ve turist rehberliği mesleği ile aynı görev tanımları verilen alan kılavuzluğu uygulamasının yapıldığı Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi alanı gibi bölgelerin uzman ihtiyacı belirlenebilir.

KAYNAKÇA

Akdu, U., Akdu, S., & Kambertaş, S. (2018). Turizm rehberliği eğitim sürecinde uzmanlaşma: Gastrorehberlik. İçinde N. Hacıoğlu, C. Avcıkurt, A. Kılıç, & H. U. Yıldırım (Ed.), *Turist rehberliği üzerine güncel araştırmalar* (1. baskı, ss. 222–232). Ankara: Detay Yayıncılık.

Akdu, U., Karakaş, D., Çelik, E., Zurnacı, J., & Tabu, Ö. (2018). Turizm rehberliğinde alan uzmanlığı önerisi: Sağlık turizmi rehberliği. *Turist Rehberliği Dergisi (TURED)*, 1(2), 124–138. <https://doi.org/10.34090/tured.491155>

Albuz, N., Çakmak, T. F., Eren, A., Tekin, Ö., & Nihan Güven Yeşildağ. (2018). *Turist Rehberliğine Giriş* (1. baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.

Ap, J., & Wong, K. K. F. (2001). Case study on tour guiding: Professionalism, issues and problems. *Tourism Management*, 22(5), 551–563. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(01\)00013-9](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(01)00013-9)

Arslan, A. (2018). Turist rehberliği ve uzmanlık alanları. İçinde S. Eser, S. Şahin, & C. Çakıcı (Ed.), *Turist rehberliği* (1. baskı, ss. 119–136). Ankara: Detay Yayıncılık.

Arslantürk, Y., & Gül, T. (2019). Turist rehberliğinde yeni eğilimler ve turist rehberliğinin geleceği. İçinde B. Zengin, G. Erkol Bayram, & O. Batman (Ed.), *Turist rehberliği mesleği(Dünü-bugünü-yarını)* (1. baskı, ss. 287–331). Ankara: Detay Yayıncılık.

Baştürk, S., & Taştepe, M. (2013). Evren ve Örneklem. İçinde *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (ss. 129–159). Tarihinde adresinden erişildi <https://acikders.ankara.edu.tr>

Black, R., & Ham, S. (2005). Improving the quality of tour guiding: Towards a model for tour guide certification. *Journal of Ecotourism*, 4(3), 178–195. <https://doi.org/10.1080/14724040608668442>

Çakmak, T. F. (2018). *Turizm endüstrisinde kriz yönetimi: turist rehberleri üzerine bir alan araştırması (Yayınlanmamış doktora tezi)*. YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi (Tez no: 504021).

Çetin, G., & Kızıllırmak, İ. (2012). Türk turizmde kokartlı turist rehberlerin mevcut durumunun analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*, 14(2), 307–318.

Christie, M. F., & Mason, P. A. (2003). Transformative tour guiding: Training tour guides to be critically reflective practitioners. *Journal of Ecotourism*, 2(1), 1–16. <https://doi.org/10.1080/14724040308668130>

Creswell, J. W. (2016). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma* (M. Bütün & S. B. Demir, Ed.). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Güven, A., Ünal, C., & Caber, M. (2018). Turist rehberliği uzmanlaşma eğitiminde farkındalık yaratma: Turizm paydaşlarına yönelik bir durum çalışması. İçinde N. Hacıoğlu, C. Avcıkurt, A. Kılıç, & H. U. Yıldırım (Ed.), *Turist rehberliği üzerine güncel araştırmalar* (1. baskı, ss. 200–232). Ankara: Detay Yayıncılık.

Güzel, Ö., & Köroğlu, Ö. (2019). *Turist rehberliğinde uzmanlaşma özel ilgi turlarından özel konulara* (Ö. Güzel & Ö. Köroğlu, Ed.). Ankara: Nobel.

İrigüler, F., & Güler, M. E. (2015). Türkiye'deki profesyonel turist rehberlerinin gastronomi turizmüne bakışı. *1. International Gastronomic Tourism Congress*. İzmir.

Köroğlu, O. (2008). Profesyonel turist rehberliği mesleğinde uzmanlaşma: Meslekte uzmanlaşma amacıyla gerçekleştirilen eğitim programlarının incelenmesi. *III. Ulusal Eğirdir Turizm Sempozyumu*, 206–272. Eğirdir/Isparta.

Köroğlu, Ö. (2007). Değişen tüketici eğilimleri çerçevesinde özel ilgi turizminin geliştirilmesi ve profesyonel turist rehberliği mesleğinde uzmanlaşmanın önemi. *Çeşme Ulusal Turizm Sempozyumu*, 226–238. Çeşme/İzmir.

Köroğlu, Ö., & GÜDÜ Demirbulat, Ö. (2017). Rehberlikte sertifikasyon kalifikasyon ve uzmanlaşma. İçinde İ. S. Ö. Güzel, V. Altıntaş (Ed.), *Turist rehberliği araştırmaları: Öngörüler ve uygulamalar* (1. baskı, ss. 49–76). Ankara: Detay Yayıncılık.

Köroğlu, Ö., & Merter, B. (2012). Seyahat acentelerinin turist rehberlerini seçme ve işe alma sürecindeki eğilimlerini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 213–238.

Özen, Y., & Gül, A. (2007). Sosyal ve eğitim bilimleri araştırmalarında evren-örneklem sorunu. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(15), 394–422.

Sarıbaş, Ö., & Öter, Z. (2019). Kültür-sanat rehberliği alanında uzmanlaşma. İçinde *Turist rehberliğinde uzmanlaşma özel ilgi turlarından özel konulara* (ss. 37–64). Ankara: Nobel.

Temizkan, S. P. (2010). *Profesyonel turist rehberlerinin turizm pazarlamasındaki rolüne etkisi açısından hizmetiçi eğitim seminerleri (Yayınlanmamış doktora tezi)*. YÖK Ulusal Tez Merkezi veri tabanından elde edildi (Tez no: 278035).

Türker, A., Güzel, F. Ö., & Türker, G. Ö. (2012). Turizm aktörü olarak profesyonel turist rehberlerinin Türkiye'deki rehberlik eğitim sistemine bakış açılarını belirlemeye yönelik bir odak grup çalışması. *Turizm Eğitimi Konferansı Tebliğler*, 336–351.

Yenipınar, U., & Çapar, G. (2017). Tourist Guiding on The Silk Route : Turkey as A Crossroad Chapter. *Developments in Social Sciences*, (December), 391–402.

Yenipınar, U., & Yılmaz, L. (2019). Turist rehberliğinde uzmanlaşma. İçinde Ö. Güzel & Ö. Köroğlu (Ed.), *Turist rehberliğinde uzmanlaşma özel ilgi turlarından özel konulara* (1. baskı). Ankara: Nobel.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Zengin, B., Batman, O., & Yıldırğan, R. (2004). Seyahat acentalarının turist

rehberlerinden beklentilerine yönelik bir araştırma. *I. Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi Bildirileri 15-16 Nisan 2004*, 366–376.

26/12/2014 tarih ve 29217 sayılı *Turist Rehberliği Meslek Yönetmeliği*:
<https://teftis.ktb.gov.tr/TR-120445/turist-rehberligi-meslek-yonetmeliği.html>
Erişim Tarihi: 05.02.2020.

Turist Rehberleri Birliği İnternet Sayfası: www.tureb.org.tr_Erişim Tarihi:
05.03.2020

Turist rehberliğinde uzmanlaşma eğitimi usul ve esasları:
<http://www.tureb.org.tr/tr/Page/Detail/78> Erişim Tarihi: 05.02.2020

Yayın Geliş Tarihi: 14.07.2020
Yayına Kabul Tarihi: 06.04.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.769725>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 789-808
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

TURİZMİN SOSYO-KÜLTÜREL VE ÇEVRESEL ETKİLERİNİN TURİZMİN GELİŞİMİNDEKİ ROLÜ

İlker KILIÇ*
Elif ŞENEL**

Öz

Araştırmanın nihai amacı turizmin çevresel ve sosyo-kültürel etkilerinin turizmin gelişimine yönelik desteğe olan etkisinin belirlenmesidir. Bu etkinin temeli sosyal değişim teorisine (SDT) dayandırılmıştır. Araştırmanın hipotezlerinin test edilmesinde yapısal eşitlik modellemesinden yararlanılmıştır. Bu maksatla Smart PLS (V.3.2.7) program kullanılmıştır. Araştırma evrenini önemli bir turizm destinasyonu haline gelmiş olan Eskişehir ilindeki yerel halkın tamamı oluşturmaktadır. Verilerin toplanmasında örnekleme yöntemi olarak olasılığa dayalı olmayan örnekleme yöntemlerinden kolay örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmanın sonuçları doğrultusunda, turizmin negatif ve pozitif çevresel etkileriyle olumlu sosyal ve kültürel etkilerinin turizmin gelişimine yönelik etkileri olumlu ve anlamlıdır. Ek olarak turizmin olumsuz sosyal ve kültürel etkilerinin turizmin gelişimine yönelik destek üzerindeki etkisi negatif ve anlamlıdır.

Anahtar Kelimeler: *Çevresel Etkiler, Sosyo-Kültürel Etkiler, Turizmin Gelişimine Yönelik Destek.*

THE ROLE OF SOCIO-CULTURAL AND ENVIRONMENTAL IMPACTS OF TOURISM IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM

Abstract

The ultimate objective of this research is to examine the impact of the environmental and socio-cultural impacts of tourism on the support for the development of tourism. This effect was based on the Social Exchange Theory (SET). Structural equality modelling was

---

Bu araştırmanın veri toplanması için gerekli olan etik kurulu belgesi, Yozgat Bozok Üniversitesi Etik Komisyonu tarafından 63820320-900-E.9530 sayılı belge ile sağlanmıştır.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Kılıç, İ., Şenel, E. (2021). Turizmin sosyo-kültürel ve çevresel etkilerinin turizmin gelişimindeki rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 789-808.

* Öğr. Gör. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Akdağmadeni Meslek Yüksekokulu, Seyahat Turizm ve Eğlence Hizmetleri Bölümü, ORCID: 0000-0003-0617-2260, ilker.kilic@yobu.edu.tr.

** Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Turizm Fakültesi, ORCID: 0000-0002-0374-6962, eozelmas@hotmail.com.

used in testing the hypotheses of the research. For this purpose, the Smart PLS (V.3.2.7) program was used. The research universe is all the local people living in Eskişehir province, which has become an important tourism destination in Turkey. Convenience sampling method, which is one of the non-probability sampling methods, was used as the sampling method for the data collection in the study. In line with the findings of the research, the negative and positive environmental effects and positive social and cultural effects of tourism were found to be positive and significant for the development of tourism. Besides, the impact of the negative social and cultural effects of tourism on the support for the development of tourism was also found to be negative and significant.

Keywords: *Environmental Effects, Socio-Cultural Effects, Support for Tourism.*

GİRİŞ

Turizmin yerel halk üzerindeki sosyo-kültürel etkileri sosyal bilimciler tarafından 1970’li yıllardan beri araştırılan konular arasındadır. Söz konusu etkiler, turizm paydaşları ve sürdürülebilir gelişim için temel faktörlerden biri haline gelmiştir (Cohen, 1972; Crick, 1989; Deery, Jago et.al., 2012; McCombes et al., 2015). Buna karşı sosyal ve kültürel etkiler arasında belirgin bir fark ortaya konulmamış, birçok araştırmacı konuyu sosyo-kültürel etkiler olarak birlikte ele almıştır (Mathieson & Wall, 1982). Bu nedenle araştırmada konu bir bütün olarak sosyo-kültürel etkiler bağlamında değerlendirilmiştir.

Turizm, kültürel değişimin güçlü bir etkileyicisidir. Herhangi bir bölgede turizmin gelişmesi yerel halkın kültürünü hem olumlu hem de olumsuz yönde etkilemektedir. Turizmin sürdürülebilirlik evresinin daha ileriye taşınabilmesi için sosyo-kültürel etkilerinin mutlaka değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle son yıllarda turizmin yerel halk üzerindeki sosyo-kültürel etkilerinin ölçülmesi araştırmacılar arasında değer kazanan bir konu haline gelmiştir (Besculides et al., 2002, s. 307).

Bölge halkının turizmin sosyo-kültürel etkilerini algılamaları üzerine gerçekleştirilen araştırmalarda, konunun kapsamının artırması nedeniyle farklılıklar gözlemlenmiştir. Yapılan literatür taraması sonucunda bazı araştırmaların (Johnson et al., 1994; Jurowski et al., 1997; Perdue et al., 1987; Tosun, 2002), bölge halkının turizmin gelişiminden sosyo-kültürel olarak olumsuz yönde etkilendiği sonucuna varılsa da farklı araştırmalarda (Besculides et al., 2002; Gursoy & Rutherford, 2004; Sirakaya et al., 2002) turizme ait gelişmelerin yerel halkı sosyo-kültürel açıdan olumlu olarak etkilediği sonucuna varılmıştır.

Turizmin gelişimi herhangi bir destinasyonda pozitif etkiler yaratırken (Kılıç & Seçilmiş, 2018) aynı zamanda olumsuz çevresel etkiler de yaratabilmektedir (Türker vd., 2016, s. 1). Turizm bölgesel anlamda çevresel etkilerin gelişimi için kilit rol oynamaktadır. Çevresel etkilerin olumlu olmasının halkın turizme bakış açısını olumlu yönde etkileyeceği düşünülürken, olumsuz çevresel etkilerin turizme karşı bakış açısını negatif yönde etkileyeceği düşünülmektedir.

Turizmin sürdürülebilir gelişiminin sağlanmasında yerel halkın desteği kilit rol oynamaktadır. Buna karşın yerel halktan desteğin tam olarak alınabilmesi için halkın turizme karşı tutumlarının bilinmesi gerekmektedir (Jurowski et al., 1997). Halkın tutum ve davranışları belirlendikten sonra bu eğilimler bölgesel turizm gelişiminde değerlendirilmelidir. Herhangi bir destinasyondaki yerel halkın turizmin etkilerini algılama seviyeleri ve bu doğrultudaki turizme vermiş oldukları destek özellikle turizm bazlı bölgesel kalkınma ve istihdam oluşturmada oldukça önem arz etmektedir. Tüm bu bilgiler ışığında araştırmada turizmin çevresel ve sosyo-kültürel etkileri öncül ve turizmin gelişimine yönelik destek ise sonuç olarak ele alınmıştır.

Bu kapsamda araştırmada turizmin çevresel ve sosyo-kültürel etkilerinin turizmin gelişimine yönelik desteğe etkisi sosyal değişim teorisi (SDT) çerçevesinde araştırılmıştır. Konunun güncelliği ve turizmin sürdürülebilir gelişimindeki yeriyle literatüre özgün bir değer sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırmanın literatüre üç farklı şekilde katkı sağlaması beklenmektedir. İlk katkı çevresel ve sosyo-kültürel etkilerin turizmin gelişimine yönelik desteği hangi yönde etkilediğinin belirlenmesidir. İkinci katkı yerel halkın turizmin gelişimine yönelik desteğinin öncüllerinin belirlenmesidir. Üçüncü ve son katkı ise turizmin çevresel ve sosyo-kültürel etkilerinin turizmin gelişimine olan desteğini etkileyen modelin ortaya atılmasıdır.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Sosyo- Kültürel Etkiler

Turizm, farklı toplumların bir araya gelmesiyle birlikte kültürler arası etkileşimlere neden olarak sosyal değişimlere öncülük etmektedir. Neticede turizmin ekonomik yönü kadar sosyal ve kültürel yönleri de toplumun sosyal yapısı üzerinde etkili faktörlerdir. Bu sebeplerden dolayı turizmin sosyal ve kültürel yönünün üzerinde durulması gerekmektedir (Civelek, 2010, s. 333). Turizm sadece ekonomik bir olay değildir aynı zamanda karşılıklı insan ilişkilerinin yaşandığı toplum temelli bir sektördür. Bu nedenle turizmin sosyo-kültürel etkilerinin ortaya konulmasının gerekliliği artmaktadır (Duran, 2011). Turizmin sosyo-kültürel etkileri “turizmin yerel halkın değerler sisteminin, aile yapısının, bireysel davranışın, yaşam biçiminin, ahlaki yapının, gelenek ve göreneklerin ve toplumsal organizasyonların değişimine yapmış olduğu katkı olarak” tanımlanmaktadır (Fox, 1977, s. 27).

Turizmin sosyo-kültürel etkileri turizm literatüründe uzun yıllardır araştırılan konulardan biridir (Cohen, 1972; Wall & Mathieson, 2006; Leslie, 2007; Deery et al., 2012, McCombes et al., 2015). Bölgede söz konusu etkilerin belirlenmesi, turizmin sürdürülebilir gelişimine katkı sağlamaktadır. Turizm gelişmeye başladığı dönemde yerel kültürle bir bütün olarak hareket etmektedir. Ancak zamanla bölgede turizmin gelişmesine paralel olarak işletmeler artmakta ve bölgenin doğal ve tarihi yapısı zarar görmeye başlamaktadır. Neticede bölge halkı kendi sosyo-kültürel değerlerini kaybetmeye başlamaktadır (Baykan, 2007, s. 135). Destinasyonda turizm genel olarak sosyo-kültürel açıdan yarar sağlar gibi görüne

de olumsuz etkileri de oldukça yüksektir (Pérez & Nadal, 2005). Bu bilgiler ışığında destinasyonların sürdürülebilir gelişimi için turizmin sosyo-kültürel etkileri hem turizm araştırmacıları hem de turizm otoriteleri tarafından dikkate alınması gereken konuların başında gelmektedir.

Çevresel Etkiler

Çevre, en geniş tanımıyla bireyi etkileyen tüm dış unsurlardır. Webster sözlük tanımına göre “*bir organizmanın yaşamını ve gelişimini etkileyen tüm dış şart ve faktörler toplamı*” olarak ifade edilmiştir (Wiley, 1992, s. 306). Turizmin temel kaynaklarından biri çevredir. Bunun temel sebebi destinasyonun sahip olduğu doğal ve çevresel güzelliklerin, turistik açıdan gelişime yapmış olduğu katkısıdır. Bu kapsamda turizmin sürdürülebilir gelişimi için çevrenin güzelliklerinin zarar görmemesi gerekmektedir (Durak, 2008, s. 5). Neticede turizmin uzun vadede gelişiminin planlanmasında turizmin çevreye olan negatif etkisinin en az seviyelerde tutulması gerekmektedir. Aksi takdirde destinasyon çekiciliğine kaybetmeye başlamaktadır.

Destinasyonların turizmde sahip olduğu çekicilik, doğal ve kültürel değerlerinin toplamı olarak ifade edilmektedir. Buna karşın 21. yüzyılın en önemli sektörlerinin başında gelen turizmin yaratmış olduğu çevresel problemler göz ardı edilmektedir. (Tuna, 2007, s. 17). Turizm ve çevre arasında üç temel bağlantı bulunmaktadır. Bunlardan ilke fiziksel çevrenin çekim unsuru yaratmasıdır. İkincisi turizm işletmelerinin çevrenin özelliklerine göre oluşturulmuş olmasıdır. Üçüncüsü ise, turizmin gelişimi çevresel kullanım düzeyini etkilemektedir (Inskeep, 1991, s. 339). Tüm bilgiler ışığında herhangi bir destinasyonun sürdürülebilir gelişiminde çevresel faktörlerin temel yapı taşları arasında olduğunu söylemek mümkündür.

Turizmin Gelişimine Yönelik Destek

Yaklaşık 40 yıldır yerel halkın turizmin gelişimi karşısındaki etkilenme seviyeleri araştırmacılar tarafından çalışılan konular arasındadır (Haley et al., 2005, s. 649). Bunun temel sebebi, yerel halkın turizme karşı bakış açısının turizmin gelişimindeki başlıca faktörlerden biri olmasıdır.

Yerel halkın turizmin gelişimine yönelik desteğini etkileyen öncüllerin belirlenmesi yerel yönetimler, turizm planlayıcıları ve işletmeler için kritik öneme sahiptir. Çünkü turistik destinasyonlardaki turizmin sürdürülebilir gelişimi yerel halkın desteği ile doğru orantılıdır. Aksi durumda yerel halkın desteği olmadan turizmin gelişi ya sekteye uğrayacak ya da duracaktır (Gursoy & Rutherford, 2004, s. 495). Bu nedenle araştırmada turizmin gelişimine yönelik desteğin öncüllerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Söz konusu öncüller arasında turizmin çevresel ve sosyo-kültürel etkileri yer almaktadır.

TEORİK ARKA PLAN VE HİPOTEZ GELİŞİMİ

Sosyal Değişim Teorisi (SDT)

Disiplinler arası bir teori olan SDT, sosyoloji, antropoloji ve iktisat gibi alanlarda sıklıkla kullanılan bir teoridir. Söz konusu teorinin temeli “faydacılık” ve “yarar” ilkelerine dayanmaktadır (Al-Masroori, 2006, s. 55). Homans, (1958, s. 606) sosyal değişim davranışını, maddi veya maddi olmayan değerlerin karşılıklı iki tarafın yapmış olduğu değişimler sonucunda her iki tarafından da bu işten kazançlı çıkması şeklinde yorumlamaktadır.

SDT'nin turizm alanında ilk kullanımı Perdue et al., (1990) çalışmasına dayanmaktadır. SDT sosyal, psikolojik ve maddi değerlerin bireyler ve gruplar arasındaki paylaşımını ifade etmektedir. Bu doğrultuda birçok çalışmada turizmin gelişiminin sağladığı yarar ve kazancın birey tarafından algılanmasının turizmin gelişimine yönelik desteği üzerindeki etkisi değerlendirilmiştir. Ayrıca turizmin sosyal, kültürel ve çevresel etkileri de SDT kapsamında ele alınmıştır (Harrill, 2004).

Turizmin sosyal-kültürel ve ekonomik etkilerinden bireysel anlamda yarar sağlayan bölge halkı, turizmin gelişimine yönelik desteğini olumlu yönde arttırmaktadır. Bir başka ifadeyle turizm kaynaklı değişim süreci sonucunda kazanç elde eden yerel halk karşılıklı olarak turizmi desteklemeye ve geliştirmeye daha meyillidir (Getz, 1992; Allen et al., 1993; Chen, 2000). Bu bağlam SDT ile açıklanmaktadır. Ek olarak, yerel halk turizmden yarar sağladığı sürece turizmin gelişimini desteklemeye devam etmektedir. Ancak bölge halkının turizme karşı ödediği bedelin turizmin sosyal, ekonomik, kültürel ve çevresel etkileri sonucunda elde ettiği kazançların önüne geçmesinde ise söz konusu destek azalarak ortadan kalkacaktır (Yoon et al., 2001, s. 364). Sonuç olarak bu durum, SDT'nin iki tarafın karşılıklı ilişkilerinde kazanç sağlaması gerektiğini aksi durumda ilişkinin bozulmasının veya bitmesinin kaçınılmaz olduğu yargısıyla tam anlamıyla uyuşmaktadır.

Tüm bu bilgiler ışığında ve ilgili alanyazın (Ko & Stewart, 2002; Harrill, 2004; Oviedo- Choi & Murray, 2010; Látková & Vogt, 2012) incelemesi sonucunda SDT'nin, bölge halkının turizmin sosyo-kültürel ve çevresel sonuçlarından etkilenmesini ve buna bağlı olarak turizme yönelik desteklerini inceleyen araştırmalarda teorik arka plan olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu kapsamda söz konusu araştırmanın kuramsal altyapısını SDT oluşturmaktadır.

Çevresel Etkiler Turizmin Gelişimine Yönelik Destek

Durak (2008), göre turizm ve çevre karşılıklı etkileşim halindedirler. Turizmin temel kaynaklarından biri çevre olmasına karşın turizm çevreyi hem olumlu hem de olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bertan'ın (2010) araştırma sonuçlarına göre, turizmin olumlu sosyo-kültürel etkilerinin turizmi desteklemelerinde önemli rol oynadığına ancak turizmin olumsuz sosyo-kültürel etkilerinin turizme yönelik desteklerinde herhangi bir etkisi yoktur. Styliadis et al.,

(2014), araştırmasında bölge halkının algılamış olduğu ekonomik, çevresel ve sosyo-kültürel etkilerin turizmin gelişimine verdikleri desteği pozitif oranda etkilediği sonucuna varılmıştır. Ahmad et al., (2019), araştırmalarında, bölgedeki geliştirilen politikalara bağlı olarak turizmin olumsuz etkileri çevreye zarar verebilirken turizmin çevre kalitesini yükseltici etkiye de sahip olduğu sonucuna varmışlardır. Bu durum destinasyonun sahip olduğu özelliklere ve geliştirilen koruma politikalarına göre farklılık göstermektedir. Robinson et al., (2019), çevresel yozlaşmanın bölge halkının turizmin gelişimine yönelik desteğini önemli ölçüde azalttığı ortaya çıkmıştır.

Tüm bu bilgiler ve SDT doğrultusunda turizmin olumsuz çevresel etkilerinin turizmin gelişimine yönelik desteği negatif yönde, turizmin olumlu çevresel etkilerinin turizmin gelişime yönelik desteği pozitif yönde etkileyebileceği düşünülmektedir. Bu kapsamda aşağıdaki hipotezler test edilmek üzere geliştirilmiştir.

H₁: Turizmin olumsuz çevresel etkileri, turizmin gelişimine yönelik destek üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.

H₂: Turizmin olumlu çevresel etkileri, turizmin gelişimine yönelik destek üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.

Sosyo-kültürel Etkiler Turizmin Gelişimine Yönelik Destek

Valeriu et al., (2016), sosyo- kültürel etkilerin sektörel zorlukların tespitini kolaylaştırdığı, bölgeye ait projelerin gelişimine destek sağladığı ve yetkililerin, sosyo-kültürel özellikler sayesinde geleneksel bir köyde turizm faaliyetlerini uygulama fikrini, ilgili köyün insan sermayesinin ne kadar güvenilir olduğu konusunda daha kısa ve daha düşük maliyetli “ön teşhis” koyabileceği sonucuna varmışlardır. Zafer Doğan (1989), çalışmasında turizm sektöründe zorluklarla başa çıkma stratejilerinin ve etkilenme düzeyinin ev sahibi toplumun sosyokültürel özellikleriyle doğru orantılı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Tsartas (1992)’de gerçekleştirdiği araştırmada, sosyokültürel değişikliklerin nüfusu bir bütün olarak etkilediğini böylece turizmin ev sahibi toplumlarda ekonomik değişim faktörü haline geldiği sonucuna varmıştır. McIntosh & Prentice (1999), ise çalışmalarında, sosyokültürel etkinlerin turistlerde iç görü elde edebilmesini sağlayan bir uyarıcı oluşturduğunu ayrıca destinasyonda duygusal ve bilişsel faydalar oluşturarak ziyaretin kişisel boyutları üzerinde güçlü vurgular meydana getirdiğini belirtmişlerdir.

Tüm bu bilgiler ve SDT doğrultusunda turizmin olumsuz sosyo-kültürel etkilerinin turizmin gelişimine yönelik desteği negatif yönde, turizmin olumlu sosyal ve kültürel etkilerinin turizmin gelişime yönelik desteği pozitif yönde etkileyebileceği düşünülmektedir. Bu doğrultuda aşağıdaki hipotezler test edilmek üzere geliştirilmiştir.

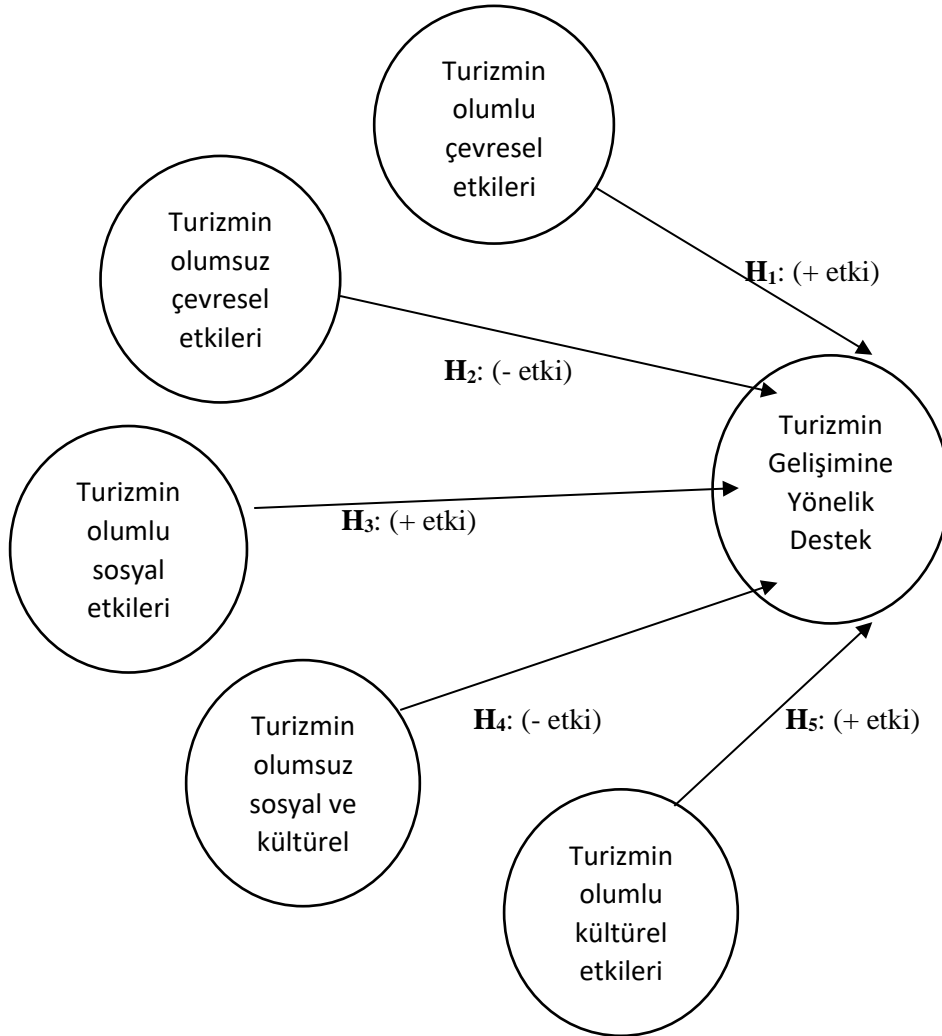
H₃: Turizmin olumlu sosyal etkileri, turizmin gelişimine yönelik destek üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.

H₄: Turizmin olumsuz sosyal ve kültürel etkileri, turizmin gelişimine yönelik destek üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.

H₅: Turizmin olumlu kültürel etkileri, turizmin gelişimine yönelik destek üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.

Tüm bu bilgiler, ilgili literatür taraması ve SDT sonucunda Şekil 1’de yer alan model test edilmek üzere geliştirilmiştir.

Şekil 1: Araştırmanın Teorik Modeli

ARAŞTIRMA

Araştırmanın Örnekleme ve Yöntemi

Araştırmada verilerin toplanmasında anket tekniğinden yararlanılmıştır. Örnekleme yöntemi olarak olasılığa dayalı olmayan kolay örnekleme tercih edilmiştir. Araştırma için tasarlanan anket iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde yerel halkın algılamış olduğu pozitif ve negatif sosyo- kültürel ve çevresel etkileri ayrıca turizmin gelişimine yönelik desteği ölçen ölçekler yer almaktadır. İkinci bölümde ise katılımcıların demografik özelliklerini ölçen ifadeler mevcuttur. Söz konusu anketler Aralık 2019 – Şubat 2020 tarihleri arasında yüz yüze görüşmek kaydıyla elde edilmiştir.

Kültürel alt yapı, sosyal yaşam, sanatsal faaliyetler, yer altı zenginlikleri ve Porsuk Nehri ile şehir içi ulaşımın sağlanmasıyla birlikte Avrupa kentleri düzeyine gelen Eskişehir son yıllarda iç turizm açısından cazibe merkezi haline gelmiştir. Ekonomik gelişmişlik düzeyiyle Türkiye'nin gelişmişlik seviyesini artıran Eskişehir'in ayrıca 2013 yılında "Türk Dünyası Kültür Başkenti" olarak gösterilmesi de şehrin turizm ve kültür açısından geldiği noktayı vurgulamaktadır (Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 2). Bu nedenle hem iç turizmde hem de dış turizmde potansiyelini gün geçtikçe arttıran Eskişehir'de yaşayan halkın tamamı araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Eskişehir'in nüfusu 2018 yılı verilerine göre yaklaşık 871, 187 kişi olarak belirlenmiştir (nüfusu.com, 21.11.2019). Evrenin tamamına ulaşmanın maliyet ve zaman açısından mümkün olmadığından dolayı ve evrenin 100 binin üzerinde olması örneklemin en az 384 kişiden oluşmasını gerektirmektedir (Altunışık vd., 2017, s. 144). Bu kapsamda tam sayının geri dönüş olmasının güç olmasından dolayı toplamda 450 anket Eskişehir merkezde yaşayan yerel halkla yüz yüze görüşerek uygulanmıştır. Elde edilen anketlerin değerlendirilmesi sonucunda 69 anketin analize değer olmadığına karar verilmiş ve analize 381 anketle devam edilmiştir. Söz konusu anket sayısının evreni temsil kabiliyeti açısından yeterli düzeyde olduğunu söylemek mümkündür. Ek olarak araştırmanın yapılması için gerekli olan etik kurulu belgesi, Yozgat Bozok Üniversitesi Etik Komisyonu tarafından 63820320-900-E.9530 sayılı belge ile sağlanmıştır.

Ölçme Araçları

Araştırmada 5'li likert tipi ölçeklerden yararlanılmıştır. Kullanılan tüm ölçeklerin uluslararası alanyazından alınmasından dolayı alanında uzman araştırmacılardan yardım alınarak Türkçeye çevrilmiştir (Brislin, 1976). Elde edilen sonuçlara göre anlamda bozulma olmadan küçük değişiklikler yapılmıştır. Söz konusu değişiklikler sadece ifadeler Eskişehir'in eklenmesinden oluşmaktadır. Araştırmada olumsuz sosyal ve kültürel etkiyi, olumlu kültürel etkiyi, olumlu sosyal etkiyi, olumlu ve olumsuz çevresel etkiyi ölçmek amacıyla Ap, & Crompton, (1998) tarafından geliştirilen, turizmin gelişimine yönelik destek kavramını ölçmek amacıyla Boley & Strzelecka (2016) tarafından geliştirilen ölçeklerden

yararlanılmıştır. Söz konusu ölçeklere ait ifadelerin hepsi araştırmaya dahil edilmiştir. Ayrıca ölçeklerin ifadelerine Tablo 1’de ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

Tablo 1: Kullanılan ölçekler

Ölçekler	İfadeler
Negatif Çevresel Etkiler	Turizm Eskişehir’de trafik sıkışıklığını arttırmaktadır. Turizm Eskişehir’deki kalabalığı arttırmaktadır. Turizm Eskişehir’deki gürültü ve çevre kirliliğini arttırmaktadır.
Pozitif Çevresel Etkiler	Turizm sayesinde Eskişehir’in doğal çevresi korunmaktadır. Turizm sayesinde Eskişehir’de bulunan tarihi binalar ve yapılar korunmaktadır. Turizm sayesinde Eskişehir’in dış görünüşü gelişmektedir.
Turizmin olumlu sosyal etkileri	Turizm Eskişehir’deki yaşam kalitesini arttırmaktadır. Turizm Eskişehir’deki rekreasyon faaliyetlerine erişimi kolaylaştırmaktadır. Turizm Eskişehir’deki yangın korumasını arttırmaktadır. Turizm Eskişehir’deki polis korumasını arttırmaktadır.
Turizmin olumsuz sosyal ve kültürel etkileri	Turizm Eskişehir’deki fuhuş oranını arttırmaktadır. Turizm Eskişehir’deki alkol tüketimini arttırmaktadır. Turizm Eskişehir’deki kaçakçılığı arttırmaktadır. Turizm Eskişehir’deki halkın gerilimini arttırmaktadır. Turizm Eskişehir’deki halkın telaşını arttırmaktadır. Turizm Eskişehir’de sahte bir halk kültürü yaratmaktadır.
Turizmin olumlu kültürel etkileri	Turizm farklı toplumların ve kültürlerin anlaşılmasını arttırmaktadır. Turizm kültürel değişimi arttırmaktadır. Turizm ziyaretçilerle tanışmayı kolaylaştırmaktadır. Turizm yerel toplumun kimliğini korumaktadır. Turizm kültürel ve tarihi sergilere olan talebi arttırmaktadır.
Turizmin gelişimine yönelik destek	Eskişehir’de turizmin gelişmesini destekliyorum. Turizmi destekliyorum ve turizmin bulunduğu toplumda önemli bir yere sahip olduğunu görmek istiyorum. Yerel yetkililerin turizmin gelişmesini desteklemesi gerektiğine inanıyorum. Eskişehir bir turizm merkezi olmaya devam etmelidir.

ANALİZ VE BULGULAR

Demografik Bulgular

Araştırma bulguları kapsamında elde edilen katılımcıların demografik özelliklerine Tablo 2’de ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Demografik özelliklere bakıldığında katılımcıların %52’sinin kadın %48’inin erkek olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların %24,7 ile büyük bir bölümü 26-35 yaş aralığında yer alırken %15,2’si 18-25 yaş aralığında yer almaktadır. Eğitim durumlarına bakıldığında ise katılımcıların %46,7 ile neredeyse yarısı ön lisans ve lisans mezunudur. Katılımcıların meslek dağılımlarında %26,2’yle memur ilk sırada yer alırken %6,3’ünün işsiz olduğu belirlenmiştir. Son olarak katılımcıların aylık geliri söz önüne alındığında %23,9’u 1000 TL’den az gelire sahipken %9,2’si ise 1000-1999 gelir aralığında olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2: Katılımcıların Demografik Özellikleri

	Değişken	Sayı (n)	%
Cinsiyet	Erkek	183	48
	Kadın	198	52
Yaş	18-25	58	15,2
	26-35	94	24,7
	36-45	87	22,8
	46-55	83	21,8
	56 ve üzeri	59	15,5
Eğitim	İlköğretim	36	9,4
	Lise	116	30,4
	Ön lisans-Lisans	178	46,7
	Lisansüstü	51	13,4
Meslek	Öğrenci	75	19,7
	İşçi	67	17,6
	İşyeri Sahibi	30	7,9
	Memur	100	26,2
	Turizmci	12	3,1
	Emekli	58	15,2
	Çalışmıyor	24	6,3
	Diğer	15	3,9
Gelir	1000 TL’den az	91	23,9
	1000-1999	35	9,2
	2000-2999	64	16,8
	3000-3999	81	21,3
	4000-5000	66	17,3
	5000 TL’den fazla	44	11,5
Total		381	100

Veri analizi

Araştırmanın hipotezlerinin test edilmesinde yapısal eşitlik modellemesinden yararlanılmıştır. Bu maksatla Smart PLS (V.3.2.7) programın kullanılmıştır. Söz konusu programın kullanılabilmesi için verilerin normal

dağılmaması gerekmektedir (Hair et al., 2013). Verilerin normal dağılıp dağılmadığını incelemek için çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Çarpıklık (-2.232,- 0.252) ve basıklık değerleri (-2.240, 0.682) verilerin normal dağılmadığına işaret etmektedir (Kline, 2011). Bu doğrultuda veriler normal dağılmadığı için Smart PLS programı kullanılmıştır. Ayrıca, PLS-SEM Likert tip ölçek gibi sıralı ölçeklerle toplanan verileri analiz etmek için uygun bir yöntem olmakla beraber açıklama ve tahmin için etkili ve verimlidir (Hair, Matthews, Matthews & Sarstedt, 2017). Öte yandan, araştırma hipotezlerinin anlamlılığını kontrol etmek için ön yükleme yönteminden yararlanılmıştır. Ayrıca, araştırma modelini test etmeden önce Anderson & Gerbing'in (1988) önerileri dikkate alınarak önce ölçüm modeli test edilmiştir.

Ölçüm modeli

Ölçüm modeli sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir. Yapılar yansıtıcı bir şekilde ölçülmüştür ve model bu şekilde oluşturulmuştur. Yapılar doğası gereği yansıtıcı olduğundan, içsel tutarlılık, yakınsak geçerlilik ve ayırma geçerliği incelenmiştir. Smart PLS (V.3.2.7) programında ifadeleri analize dahil edebilmek için faktör yüklerinin 0,70 veya üzerinde olması beklenir. Analiz sonuçlarına göre turizmin olumlu sosyal etkileri değişkeninde yer alan iki ifade faktör yükleri 0.70'in altında kalması nedeniyle analiz dışı bırakılmıştır. Söz konusu ifadeler "Turizm Eskişehir'deki yangın korumasını arttırmaktadır" ve "Turizm Eskişehir'deki polis korumasını arttırmaktadır" şeklindedir. Ölçüm modeli sonuçlarına göre ortalama varyans açıklama değerleri 0.710 ve 0.939 arasında değişmektedir. Buna göre yakınsak geçerlik sağlanmıştır (Fornell & Larcker, 1981). Birleşik güvenilirlik değerleri 0.924 ve 0.973 aralığındadır. Bu sonuç yapı güvenirliliğinin sağlandığı göstermektedir (Bagozzi & Yi, 1988). Cronbach alfa değerleri 0.70'in üzerindedir. Buna göre yapılar içsel tutarlılığa sahiptir (Nunnally, 1978). Aynı zamanda yapıların güvenirliliğini değerlendirme için rho A değerleri hesaplanmıştır. Tablo 3'te görüldüğü gibi tüm değerler 0.70'in üzerindedir. Bu sonuç yapıların güvenirliliğine işaret etmektedir (Hair, Hult, Ringle & Sarstedt, 2017).

Tablo 3: Ölçüm Modeli

Değişkenler	İfadeler	F. Yükleri	rho_A	C.Alfa	BD	OVA
Negatif Çevresel Etkiler	NÇE1	0.886				
	NÇE2	0.912	1.374	0.924	0.942	0.845
	NÇE3	0.958				
Pozitif Çevresel Etkiler	PÇE1	0.939				
	PÇE2	0.961	0.956	0.945	0.965	0.901
	PÇE3	0.948				
Turizmin olumlu sosyal etkileri	PSE1	0.970		0.935	0.969	0.939

	PSE2	0.968	0.936			
Turizmin olumsuz sosyal ve kültürel etkileri	NSKE1	0.911				
	NSKE2	0.814	0.956	0.944	0.955	0.782
	NSKE3	0.922				
	NSKE4	0.933				
	NSKE5	0.888				
	NSKE6	0.831				
Turizmin olumlu kültürel etkileri	PKE1	0.823				
	PKE2	0.915				
	PKE3	0.821	0.914	0.898	0.924	0.710
	PKE4	0.793				
	PKE5	0.856				
Turizmin gelişimine yönelik destek	TURDES1	0.914				
	TURDES2	0.962	0.967	0.962	0.973	0.899
	TURDES3	0.962				
	TURDES4	0.953				

BD=Birleşik Güvenirlik; OVA= Ortalama Varyans Açıklama

Ayrışma geçerliğini kontrol etmek için Heterotrait–Monotrait (HTMT) değerleri incelenmiştir. Tablo 4 incelendiğinde HTMT değerlerinin 0.85'ten düşük olduğu görülmektedir. Buna göre ayrışma geçerliği tesis edilmiştir (Henseler vd., 2015).

Tablo 4: Ayrışma Geçerliği

HTMT Kriteri						
	1	2	3	4	5	6
1.Negatif Çevresel Etkiler						
2.Pozitif Çevresel Etkiler	0.483					
3.Turizmin gelişimine yönelik destek	0.291	0.618				
4. Turizmin olumlu kültürel etkileri	0.495	0.660	0.726			
5.Turizmin olumlu sosyal etkileri	0.464	0.461	0.631	0.770		
6.Turizmin olumsuz sosyal ve kültürel etkileri	0.615	0.639	0.606	0.660	0.486	

Hipotez Testi

Veri ve model uyumu değerlendirmek için standardized root mean square residual (SRMR) değeri kullanılmıştır (Henseler et al., 2016). Yapısal modelin test sonuçlarına göre SRMR değeri 0.066'dır. Buna göre veri ve model arasında iyi bir uyum bulunmaktadır (Hu & Bentler, 1999). Tablo 5'te bulgular gösterilmiştir. Bulgulara göre negatif çevresel etkilerin turizmin gelişimine yönelik destek üzerindeki etkisi olumlu ve anlamlıdır ($\beta= 0.165$; $p<0.001$). Pozitif çevresel etkilerin turizmin gelişimine yönelik destek üzerindeki etkisi olumlu ve anlamlıdır ($\beta= 0.232$; $p<0.001$). Turizmin olumlu sosyal etkilerinin turizmin gelişimine yönelik destek üzerindeki etkisi olumlu ve anlamlıdır ($\beta= 0.250$; $p<0.001$). Turizmin olumsuz sosyal ve kültürel etkisinin turizmin gelişimine yönelik destek üzerindeki etkisi negatif ve anlamlıdır ($\beta= -0.249$; $p<0.001$). Turizmin olumlu kültürel etkilerinin turizmin gelişimine yönelik destek üzerindeki etkisi olumlu ve anlamlıdır ($\beta= 0.297$; $p<0.001$). Elde edilen bu bulgulara göre **H₁** reddedilmiştir, **H₂**, **H₃**, **H₄**, **H₅** desteklenmiştir.

Turizmin gelişimine yönelik destek değişkenine ait R² değerlerinin 0.584 olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca göre bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama düzeyinin orta düzey olduğunu söylemek mümkündür (Hair, Ringle, & Sarstedt, 2011). Q² değerlerini hesaplamak için blindfolding tekniği kullanılmıştır. Turizmin gelişimine yönelik destek değişkenine ait Q² değeri 0.517'dir. Bu sonucu göre model orta düzey yordayıcı bir alaka düzeyine sahiptir (Hair, Risher, Sarstedt, & Ringle, 2019). Bağımsız değişkenlerin R² değeri üzerindeki etkisini incelemek için f² istatistiğinde yararlanılmıştır. f² değerinin 0.02, 0.15 ve 0.35 olması sırasıyla küçük, orta ve büyük olarak sınıflandırılmaktadır (Cohen, 1992). Tablo 5'te görüldüğü gibi, f² değerleri yukarıda belirtilen sınırlar içerisinde.

Tablo 5: Hipotez Testi Sonuçları

	β	t-değeri	ADGA	UDGA	f ²
NÇE -> TURDES	0.165***	4.001	0.092	0.256	0.038
PÇE -> TURDES	0.232***	4.919	0.139	0.325	0.068
PSE -> TURDES	0.250***	4.609	0.140	0.351	0.074
NSKE -> TURDES	-0.249***	4.710	-0.357	-0.149	0.064
PKE -> TURDES	0.297***	5.284	0.186	0.406	0.075

Not: NÇE= Negatif çevresel etkiler; PÇE= Pozitif çevresel etkiler;

PSE=Turizmin olumlu sosyal etkileri;

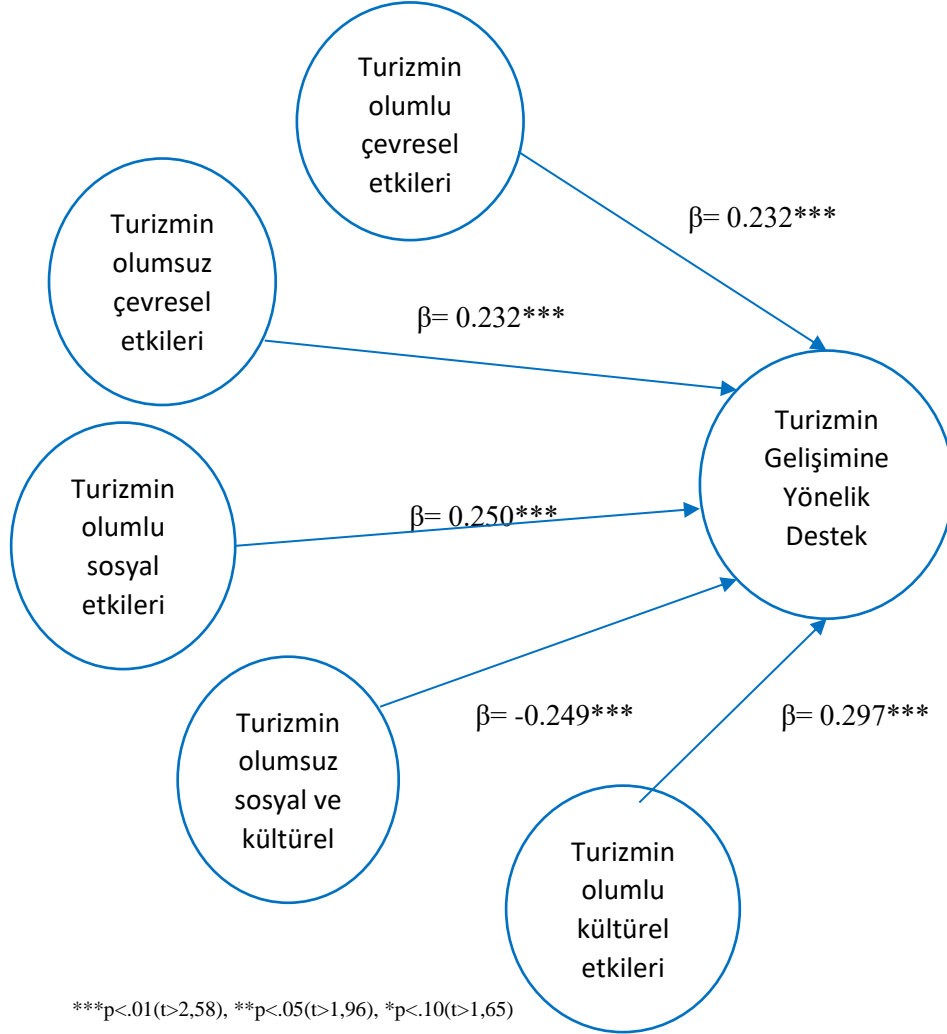
NSKE= Turizmin olumsuz sosyal ve kültürel etkileri;

PKE= Turizmin olumlu kültürel etkileri; TURDES= Turizmin gelişimine yönelik destek

ADGA=Alt Düzey Güven Aralığı; UDGA=Üst Düzey Güven Aralığı

***p<.01(t>2,58), **p<.05(t>1,96), *p<.10(t>1,65)

Şekil 2: YEM Modeli Sonuçları

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırma bulgularına göre, turizmin olumsuz çevresel etkileri, turizmin gelişimine yönelik desteği arttırmaktadır (H1). Söz konusu sonuç Robinson et al., (2019)'un çevresel yozlaşma turizmin gelişimine yönelik desteği azaltmaktadır bulgusuyla örtüşmemektedir. Bu durum negatif çevresel ifadelerinin içinde yer alan trafik, kalabalık ve gürültü kavramlarıyla açıklanabilir. Çünkü bölge halkının genel olarak kalabalığın yaratmış olduğu negatif unsurlardan rahatsızlık duymadığı aksine kalabalığın artmasıyla doğru orantılı olarak turizmin gelişimini destekledikleri belirlenmiştir. Bu durumun başlıca sebepleri arasında turist yoğunluğuyla doğru orantılı olarak yerel halkın ekonomik kazançlarının artması yer alabilir. Ayrıca

turizmin olumlu çevresel etkileri yerel halkın turizmi desteklemesinde öncü bir değişken olarak ortaya çıkarılmıştır (H2). Bu sonuç Stylidis et al., (2014)'ün araştırma sonuçlarına göre, olumlu çevresel etkileri yerel halkın turizmi pozitif yönde desteklemesini sağlamaktadır bulgusuyla örtüşmektedir. Buna göre bölgesel anlamda turizm planlanırken sürdürülebilir bir çevre oluşturulmasına önem verilmelidir. Ek olarak turistik destinasyonların sürdürülebilirliğinin temel yapı taşlarından birinin çevre olduğunu söylemek mümkündür.

Elde edilen hipotez sonuçları doğrultusunda turizmin olumlu sosyal (H3) ve olumlu kültürel (H5) etkileri yerel halkın turizmi desteklemesini pozitif yönde etkilediği belirlenmiştir. Söz konusu bulgular Bertan'ın (2010)'un araştırma sonuçları arasında yer alan turizmin olumlu sosyo-kültürel etkileri yerel halkın turizmi desteklemesindeki temel faktörler arasındadır sonucuya paralellik göstermektedir. Bu kapsamda destinasyon özelinde turizmin gelişiminde sadece çevresel ve ekonomik faktörler değil aynı zamanda sosyal faktörlerinde dikkate alınması gerekmektedir.

Bulgular arasında turizmin olumsuz sosyal ve kültürel etkilerinin turizmin gelişimini negatif yönde etkilediği de yer almaktadır (H4). Bu doğrultuda bölgesel anlamda turizmin sürdürülebilir gelişiminde yerel halkın sosyal ve kültürel değerlerinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Kısaca turizm bölgesel sosyo-kültürel değerler kapsamında geliştirilmelidir. Araştırma sonuçları literatürdeki araştırmalarla (Durak, 2008; Bertan, 2010; Stylidis et al., 2014; Ahmad et al., 2019; Robinson et al., 2019) büyük oranda örtüşmektedir.

Araştırmanın teorik arka planını SDT oluşturmaktadır. Araştırma bulguları SDT teorisini açıklayan iki tarafın yapmış olduğu değişim sonucunda her ikisinin de kazançlı çıkması (Homans, 1958) yargısının desteklemektedir. Söz konusu yargının desteklenmesi turistik destinasyondaki bölge halkının turizmin sosyo-kültürel veya çevresel etkilerinden olumlu yönde etkilenmesi halkın turizmi pozitif yönde desteklemesini sağlayacaktır. Ancak eğer bölge turizmin sosyo-kültürel veya çevresel etkilerinden olumsuz olarak etkilenirse turizmin gelişimini desteklemeleri sekteye uğrayacaktır (Gursoy, Jurowski ve Uysal, 2002; McGehee ve Andereck, 2004). Tüm bu bilgiler ışığında araştırmanın ortaya koydukları SDT literatürüne katkı sağladığı açıktır.

Araştırma sonuçları turistik destinasyonların yerel yönetimlerine çeşitli öneriler sunmaktadır. İlk olarak bölgesel anlamda turizmi geliştirirken çevresel sürdürülebilirlik temel faktörler arasında yer alması gerekmektedir. Bu durumun başlıca sebebi çevresel erozyona uğramış bir bölge turistik özelliklerini kaybetmekle kalmayıp aynı zamanda bölge halkının desteğini de kaybetmektedir. İkinci öneri ise, turizmi geliştirirken sadece ekonomik kazanç değil aynı zamanda bölge halkının sosyo-kültürel değerleri de dikkate alınmalıdır. Eğer turizm halkın sosyo-kültürel değerlerini olumsuz yönde etkilemeye başlarsa doğru orantılı olarak yerel halk bölgesel anlamda turizmin gelişimini desteklemeyecektir.

Araştırma sonuçları sadece Eskişehir destinasyonu kapsamında sınırlandırılmıştır. Gelecek araştırmaların farklı destinasyonlarda yapılması konuya derinlik kazandıracaktır. Ek olarak araştırmada turizmin gelişimine yönelik desteğin öncülleri arasında yer alan çevresel ve sosyo-kültürel etkiler değerlendirilmiştir. Gelecek araştırmalarda farklı öncüllerin ele alınmasının alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Son olarak araştırmanın literatüre üç farklı şekilde katkı sağlamıştır. İlk katkı çevresel ve sosyo-kültürel etkilerin turizmin gelişimine olan etkisinin belirlenmiş olmasıdır. İkinci katkı ise yerel halkın turizmi desteklemesindeki öncüllerin belirlenmiş olmasıdır. Üçüncü katkı ise turizmin çevresel ve sosyo-kültürel etkilerinin turizmin gelişimine yönelik desteği etkileyen modelin desteklenmiş olmasıdır. Araştırmanın ortaya koyduğu tüm sonuçlar, alanyazına kattığı özgün değerler göstermeleri arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmad, F., Draz, M. U., Su, L., & Rauf, A. (2019). Taking the bad with the good: The nexus between tourism and environmental degradation in the lower middle-income Southeast Asian economies. *Journal of Cleaner Production*, 233, 1240-1249.

Allen, L. R., Hafer, H. R., Long, P. T., & Perdue, R. R. (1993). Rural residents' attitudes toward recreation and tourism development. *Journal Of Travel Research*, 31(4), 27-33.

Al-Masroori, R. S. (2006). Destination competitiveness: interrelationships between destination planning and development strategies and stakeholders' support in enhancing Oman's tourism industry. *Unpublished Doctoral Dissertation*. Griffith University, Australia.

Altunışık, R. Coşkun, R. Bayraktaroğlu, S. & Yıldırım, E. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS Uygulamalı Sakarya Yayıncılık*, 9. Baskı.

Anadolu Üniversitesi Yayınları. (2011). *Eskişehir turizm master planı 2011-2015*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, s. 2.

Ap, J., & Crompton, J. L. (1998). Developing and testing a tourism impact scale. *Journal of travel research*, 37(2), 120-130.

Bagozzi, R. P., & Yi, Y. (1988). On the evaluation of structural equation models. *Journal Of The Academy Of Marketing Science*, 16(1), 74-94.

Baykan, Eda. (2007). *Turizmin yerel kültür üzerindeki etkilerinin yöre halkı tarafından algılanması (Ürgüp yöresinde bir uygulama)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Bertan, S. (2010). Pamukkale'deki yöre halkının turizmi desteklemesi ile turizmin sosyo-kültürel etkileri arasındaki ilişki. *International Journal Of Economic & Administrative Studies*, 2(4).

Besculides, A., Lee, M. E., & McCormick, P. J. (2002). Residents' perceptions of the cultural benefits of tourism. *Annals of tourism research*, 29(2), 303-319.

Boley, B. B. & Strzelecka, M. (2016). Towards a universal measure of support for tourism, *Annals Of Tourism Research*, C: 61, Ss. 238-241.

Brislin, R. W. (1976). Comparative research methodology: Cross-cultural studies. *International journal of psychology*, 11(3), 215-229.

Chen, J. S. (2000). An investigation of urban residents' loyalty to tourism. *Journal Of Hospitality & Tourism Research*, 24(1), 5-19.

Choi, H. C., & Murray, I. (2010). Resident attitudes toward sustainable community tourism. *Journal Of Sustainable Tourism*, 18(4), 575-594.

Civelek, A. (2010). Turizmin sosyal yapıya ve sosyal değişmeye etkileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 13(1-2), 331-350.

Cohen, E. (1972). Toward a sociology of international tourism. *Social Research*, 164-182.

Cohen, J. (1992). Quantitative methods in psychology: A power primer. *Psychological Bulletin*, 112, 1155-1159.

Crick, M. (1989). Representations of international tourism in the social sciences: sun, sex, sights, savings, and servility. *Annual Review Of Anthropology*, 18(1), 307-344.

Deery, M., Jago, L., & Fredline, L. (2012). Rethinking social impacts of tourism research: A new research agenda. *Tourism Management*, 33(1), 64-73.

Doğan, Z. (1989). Forms of adjustment sociocultural impacts of tourism, *Annals Of Tourism Research*. Vol 16, Pp. 216-236.

Durak, A. (2008). *Turizmin çevreye etkileri Nevşehir ili konaklama işletmeleri yöneticilerinin çevre duyarlılığı ile ilgili bir araştırma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Duran, E. (2011). Turizm, kültür ve kimlik ilişkisi; turizmde toplumsal ve kültürel kimliğin sürdürülebilirliği. *Istanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl:10 Sayı:19 Bahar 2011 s.291-313*.

Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal Of Marketing Research*, 18(1), 39-50.

Fox, M. (1977). The social impact of tourism: a challenge to researchers and planners. *A new kind of sugar: Tourism in the Pacific*, 27-48.

Getz, D. (1992). Tourism planning and destination life cycle. *Annals Of Tourism Research*, 19(4), 752-770.

Gursoy, D. Jurowski, C. ve Uysal, M. (2002). "Resident Attitudes: A Structural Modeling Approach", *Annals Of Tourism Research*, 29(1), 79-105.

Gursoy, D., & Rutherford, D. G. (2004). Host attitudes toward tourism: An improved structural model. *Annals of tourism Research*, 31(3), 495-516.

Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C., & Sarstedt, M. (2013). a primer on partial least squares structural equation modelling (PLS-SEM).

Hair, J. F., Matthews, L. M., Matthews, R. L., & Sarstedt, M. (2017). PLSSEM or CB-SEM: Updated guidelines on which method to use. *International Journal of Multivariate Data Analysis*, 1(2), 107–123.

Hair, J. F., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *Journal of Marketing theory and Practice*, 19 (2), 139-152.

Hair, J. F., Risher, J. J., Sarstedt, M., & Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2-24.

Hair, J.F., Hult, G.T.M., Ringle, C. M. & Sarstedt, M. (2017). *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)*, 2nd edition Newbury Park, CA: Sage Publications, Inc.

Haley, A. J., Snaith, T., & Miller, G. (2005). The social impacts of tourism a case study of Bath, UK. *Annals of tourism research*, 32(3), 647-668.

Harrill, R. (2004). Residents' attitudes toward tourism development: a literature review with implications for tourism planning. *Journal Of Planning Literature*, 18(3), 251-266.

Henseler, J., Hubona, G., & Ray, P. A. (2016). Using pls path modeling in new technology research: updated guidelines. *Industrial Management & Data Systems*, 116(1), 2-20.

Henseler, J., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal Of The Academy Of Marketing Science*, 43(1), 115-135.

Homans, G. C. (1958). Social behavior as exchange. *American Journal Of Sociology*, C: 63, No: 6, Ss. 597-606.

<https://www.nufusu.com/> (Erişim tarihi: 21.11.2019).

Hu, L. T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55.

Inskip, E. (1991). *Tourism planning: an integrated and sustainable development approach*. Van Nostrand Reinhold.

Johnson, J., Snepenger, D., & Akis, S. (1994). Residents' perceptions of tourism development. *Annals of Tourism Research*, 21, 629–642.

Jurowski, C., Uysal, M., & Williams, R. D. (1997). A theoretical analysis of host community resident reactions to tourism. *Journal of Travel Research*, 36(2), 3–11.

Kılıç, İ., & Seçilmiş, C. (2018). Turistik destinasyonlarda yerel halk ve turist gözünden taşıma kapasitesinin değerlendirilmesi: Eskişehir örneği. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 15(3), 506-522.

Kline, R. B. (2011). *principles and practice of structural equation modeling*. New York: Guilford Press.

Ko, D. W. & Stewart, W. P. (2002). A structural equation model of residents' attitudes for tourism development, *Tourism Management*, C: 23, No: 5, Ss. 521-530.

Látková, P. & Vogt, C. A. (2012). Residents' attitudes toward existing and future tourism development in rural communities, *Journal Of Travel Research*, C: 51, No: 1, Ss. 50-67.

Leslie, D. (2007). The missing component in the 'greening' of tourism: the environmental performance of the self-catering accommodation sector. *International Journal of Hospitality Management*, 26(2), 310-322.

Mathieson, A., & Wall, G. (1982). *Tourism, economic, physical and social impacts*. Longman.

Mccombes, L., Vanclay, F., & Evers, Y. (2015). Putting social impact assessment to the test as a method for implementing responsible tourism practice. *Environmental Impact Assessment Review*, 55, 156-168.

Mcgehee, N. G. ve Andereck, K. L. (2004). "Factors Predicting Rural Residents' Support Of Tourism" *Journal Of Travel Research*, 43(2), 131-140.

Mcintosh, A. J. & R. C. Prentice (1999). Affirming authenticity: Consuming cultural heritage, *Annals Of Tourism Research*, Vol. 26, No. 3, Pp. 589-612.

Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric Theory*. New York: Mcgraw-Hill.

Perdue, R. R. Long, P. T. & Allen, L. (1990). Resident support for tourism development, *Annals Of Tourism Research*, C: 17, No: 4, ss. 586-599.

Perdue, R. R., Long, P. T., & Allen, L. (1987). Rural resident tourism perceptions and attitudes. *Annals of Tourism Research*, 14(3), 420-429.

Pérez, E. A., & Nadal, J. R. (2005). Host community perceptions a cluster analysis. *Annals of Tourism Research*, 32(4), 925-941.

Robinson, D., Newman, S. P., & Stead, S. M. (2019). Community perceptions link environmental decline to reduced support for tourism development in small island states: a case study in the Turks and Caicos Islands. *Marine Policy, 108*, 103671.

Sirakaya, E., Teye, V., & Sönmez, S. (2002). Understanding residents' support for tourism development in the central region of Ghana. *Journal of travel research, 41*(1), 57-67.

Stylidis, D. Biran, A. Sit, J. & Szivas, E. M. (2014). Residents' support for tourism development: the role of residents' place image and perceived tourism impacts, *Tourism Management, C: 45*, ss. 260-274.

Tosun, C. (2002). Host perceptions of impacts: A comparative tourism study. *Annals of Tourism Research, 29*(1), ss. 231–245.

Tsartas, P. (1992). Socioeconomic impacts of tourism on two greek ıslles, *Annals Of Tourism Research, Vol. 19*, pp. 516-533.

Tuna, M. (2007). Turizm, çevre ve toplum (Marmaris örneği). *Ankara: Detay Yayıncılık, II. Baskı*.

Türker, N. Selçuk, Ş. & Özyıldırım, A. (2016). Turizmin yerel halkın yaşam kalitesi üzerine etkisi: Safranbolu örneği. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C: 6, No: 1*, ss. 1-13.

Valeriu Vanaa, M. & Malaescua, S. (2016). “Cultural Thematic Tourism Itineraries: Mediators Of Success”, 3rd Global Conference On Business, Economics, Management And Tourism, Italy.

Wall, G., & Mathieson, A. (2006). *Tourism: change, impacts, and opportunities*. Pearson Education.

Wiley, John; Webster's new international dictionary the Oxford Companion to the english language, 1992.

Yoon, Y. Gursoy, D. & Chen, J. S. (2001). Validating a tourism development theory with structural equation modeling. *Tourism Management, C: 22, No: 4*, ss. 363-372.

Yayın Geliş Tarihi: 28.05.2020
Yayına Kabul Tarihi: 07.05.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.743946

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 809-831
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

AVRUPA BİRLİĞİ DÜZEYİNDE YÖNETİŞİM VE SİYASAL TERİTORYALİTE¹

Samet YILMAZ*
Kamuran REÇBER**

Öz

Bu çalışma, Avrupa Birliği'nin (AB) teritoryal yapısını, münhasıran teritoryalitenin siyasal boyutu kapsamında analiz etmektedir. AB'nin teritoryal niteliği, ağırlıklı olarak modern ile post-modern veya post-nasyonel şeklinde tek bir kavram altında birleştirilebilecek yaklaşımlar ve bunların teritoryal sonuçları açısından ele alınmaktadır. Bu kapsamda yapılmış olan çalışmalar da genellikle AB'nin ya zayıf bir teritoryal ya da teritoryal olmayan bir örgütlenme olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Hâlbuki bir siyasal örgütlenme olan, belli bir mekânsal uzantı üzerinde etkinlik kuran ve kamusal nitelikte düzen üreten AB, bünyesinde barındırdığı yönetim düzeyleriyle, mekânsal bir kontrol stratejisi olan ve farklı yoğunlukta uygulanabilen teritoryalitenin bazı temel unsurlarını bünyesinde barındırmaktadır. Bu bakımdan AB, teritoryal olmayan bir siyasal örgütlenme modeli olarak değerlendirilmemelidir. Sahip olduğu yasal kapasite ve araçlar çerçevesinde AB, özerk bir teritoryal işleyiş oluşturmakta ve çok düzeyli bir yapı içerisinde, başta üye devletler olmak üzere alt düzeydeki aktörlerle işbirliği yaparak etkileşimlerin düzenlendiği yönetsel bir alan ortaya çıkarmaktadır. Bu şekilde uluslararası düzeyde teritoryal bir sınırlandırılmışlık tanzim edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Teritoryalite, Siyasal Teritoryalite, Avrupa Birliği, Yönetişim, Sınırlandırılmışlık.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Yılmaz, S., Reçber, K. (2021). Avrupa Birliği düzeyinde yönetim ve siyasal teritoryalite. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 809-831.

¹ Bu çalışmanın hazırlanmasında 2019 yılında tamamlanan "Avrupa Birliği ve Teritoryalite: Birlik Mekânının Teritoryalleşmesi ve İçerisi-Dışarı Ayrımı" başlıklı doktora tezinden yararlanılmıştır.

* Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-5232-5435, sametyilmaz@uludag.edu.tr.

** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0001-7388-479X, recber@uludag.edu.tr.

Bu çalışmanın kurgusu Dr. Samet YILMAZ tarafından yapılmış ve önemli bir kısmı da yine aynı yazarca yazılmıştır. Çalışmanın belirli kısımları (özellikle AB kısımları) ise Prof. Dr. Kamuran REÇBER tarafından yazılmıştır.

GOVERNANCE AT THE EUROPEAN UNION LEVEL AND POLITICAL TERRITORIALITY²

Abstract

This study deals with the territorial structure of the European Union (EU), exclusively within the framework of political territoriality. The territoriality of the EU is mainly addressed in the context of modern and post-modern or post-national approaches. Such studies mostly conclude that the EU is a weak territorial or non-territorial organization. However, as a polity which produces a public order, the EU, along with the levels of governance it contains, has certain elements of territoriality, a spatial control strategy that may be applied in different intensity. In this regard, the EU should not be considered as a non-territorial polity. It establishes an autonomous territorial functioning through its legal capacity and tools. In a multi-level structure, the EU creates a governmental arena where interactions are organized in cooperation with the actors at lower levels, especially with the member states. Thus, a territorial boundedness is forged at the supranational level.

Keywords: Territoriality, Political Territoriality, European Union, Governance, Boundedness.

GİRİŞ

AB, uluslararası sistemde kendine özgü (sui generis) yapısıyla klasik uluslararası örgütlerden ayrılmaktadır. AB, asli normları (Kurucu Andlaşmalar, katılım andlaşmaları, protokoller ve benzeri) ve türeme hukuku (kararname, direktif, kararlar, tavsiye ve görüşler) itibarıyla yetki kullanmakta ve sorumluluğa muhatap olabilmektedir. AB, bu yetkileri oluşturduğu kurumsal yapısıyla kullanmaktadır. AB'nin kurumsal yapısı, üye devletlerin erklerini (yasama, yürütme ve yargı) ortadan kaldırmamaktadır. Ancak üye devletlerin belirli konularda egemenlik yetkilerini AB'ye devretmeleri neticesinde, bu haliyle AB, uluslararası bir özellik kazanmıştır. Bu durum, AB'yi diğer uluslararası örgütlerden farklı kılmaktadır. Üye devletler ile AB, istisnalar olmakla birlikte, aynı coğrafya üzerinde eylemde bulunmakta ve işlemler tesis etmektedir (Heartfield, 2007, s. 131). Ayrıca AB teritoryası boyunca yeni yönetim mekânları ve düzeyleri ortaya çıkmaktadır (Perkmann, 2003; 2007). AB, kendi içerisinde yönetimsel (governmental arena) bir alan ortaya çıkarmakta (Bartolini, 2005), üye devletleri dönüştürmekte (Balkır & Soyaltın, 2018) ve ulus altı düzeylerin daha etkin hâle gelmesini sağlamaktadır (Hooghe & Marks, 2001). Bu bakımdan çoğulcu bir düzen içerisinde çeşitlenmiş örgütsel bir yapı ortaya çıkmaktadır.

AB'nin nasıl bir örgütsel yapı olduğunu somutlaştırmak güçtür. Zira AB, görece olarak genç bir sosyal inşadır (Laffan, 2001, s. 709). Açık ki modern devlet

---

² This article is based on the doctoral dissertation entitled as "European Union and Territoriality: The Territorialization of Union Space and Inside-Outside Distinction" which was completed in 2019.

Dr. Samet YILMAZ designed the framework of this study, and he wrote a large part of it. Prof. Dr. Kamuran REÇBER wrote the certain parts of the study, particularly those related to the EU.

kadar kurumsal bir yapıya sahip olmasa da AB, klasik uluslararası örgütlere nazaran daha yoğun ve etkin bir örgütsel kapasiteye sahiptir. AB kapsamında kararlar, önceden belirlenmiş kurumsal yapılar ve süreçler yoluyla alınmaktadır. AB düzeyinde olağan olarak çok düzeyli ve çok aktörlü etkileşimler gerçekleşmektedir. AB sisteminde kabul edilen düzenlemelerin bazıları, AB üyesi devletlerin vatandaşları açısından doğrudan uygulanma ve/veya etki doğurma kabiliyetine sahiptir. Bu çerçevede oluşturduğu kurumsal yapıyla birlikte AB, kamusal nitelikte güç kullanan ve düzen üreten bir siyasal örgütlenmedir (polity) (Hix, 2005). Özellikle üye devlet vatandaşları üzerinde doğrudan etki doğuran düzenlemeler gerçekleştirilme kapasitesine sahip olması, AB'nin bir siyasal örgütlenme olduğunun temel göstergelerinden biridir. Bu şekilde AB ile üye devlet vatandaşları arasında doğrudan ilişki kurulmaktadır (Bauböck, 2003; McNamara, 2015). Peki, AB'nin siyasal ve yönetsel (administrative) işleyişi, teritoryalitenin siyasal boyutu açısından nasıl ele alınabilir?

Açıktır ki AB'nin siyasal ve yönetsel açıdan teritoryal niteliği, farklı disiplinler ve yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirilebilir. AB çalışmaları kapsamında AB'nin teritoryal niteliği, ağırlıklı olarak modern (Bartolini, 2005; Burgess, 2000; Mamadouh, 2001; Menon & Schain, 2006; Nicolaidis & Howse, 2001) ile post-modern veya post-nasyonel şeklinde tek bir kavram altında birleştirilebilecek yaklaşımlar ve bunların teritoryal sonuçları çerçevesinde ele alınmaktadır. Özellikle 1990 sonrası dönemde mekânsal, teritoryal ve yönetsel açıdan AB'nin modern yaklaşımlardan farklı bir şekilde ele alınması gerektiği ve katı (hard/rigid) bir sınırlandırılmışlığı (boundedness) işaret eden (modern) teritoryalite çerçevesinde ele alınamayacağı ileri sürülmüştür (Allmendinger vd., 2014; Armstrong & Anderson, 2007; Jessop, 2016; Murphy, 2008; Østergaard, 1997; Ruggie, 1993; Wæver, 1997; Wind, 2003; Zielonka, 2006). Her iki yaklaşım çerçevesinde AB'nin teritoryalitesine ilişkin ileri sürülen argümanlar, iki açıdan eleştiriye tâbi tutulabilir. İlk olarak söz konusu çalışmalar, esasında zamansal (temporal) bir form olan teritoryalitenin modern görünümünü referans alarak AB'nin teritoryal niteliğine ilişkin sonuçlara ulaşmaktadır. Bu çerçevede yapılacak olan bir çalışma, kaçınılmaz olarak AB'nin ya zayıf bir teritoryaliteye ya da teritoryal olmayan örgütsel bir düzene sahip olduğu sonucuna varacaktır. Fakat farklı değişkenler çerçevesinde de teritoryal bir düzenlilik ihdas edilebilir. İkinci olarak söz konusu çalışmalarda AB'nin teritoryal yapısı, münhasıran teritoryalite kavramı açısından değil, daha çok federalizm, konfederalizm, imparatorluk, yeni orta çağcılık ve benzeri modeller bağlamında, ikincil nitelikte ele alınmaktadır. Hâlbuki kendisine özgü niteliklere sahip teritoryalite kavramı çerçevesinde, AB'nin siyasal ve yönetsel yapısı analiz edilebilir.

Belirtilen unsurlar temelinde ilgili çalışmada, AB'nin teritoryal yapısı, münhasıran teritoryalitenin siyasal boyutu çerçevesinde analiz edilecektir. Temel iddia, AB'nin siyasal ve yönetsel yapısının, teritoryalitenin temel unsurlarını bünyesinde barındırdığı ve kendine özgü niteliklere sahip olduğudur. Esasında bu durum olağandır. Zira tüm siyasal örgütlenmeler gibi (Ruggie, 1998) AB de belli bir

mekânsal uzantı (spatial extension) üzerinde, yetkili organları aracılığıyla eylemde bulunmakta ve işlemler tesis etmektedir. Bu mekânsal uzantı, modern devletler kadar kapsayıcı ve bütünlüklü olmasa da teritoryal niteliğe sahiptir. Bu bakımdan AB, teritoryal olmayan bir birim olarak değerlendirilmemelidir. AB, sahip olduğu kapasite ve araçlar çerçevesinde özerk bir teritoryal yapı oluşturmaktadır ve bu yapının hem güçlü hem de zayıf yönleri bulunmaktadır.

Çalışmada öncelikle teritoryalitenin siyasal boyutu ve sonuçları açıklanacak ve kavramın temel değişkenleri belirtilecektir. Esasen coğrafi bir kavram olmakla birlikte, teritoryalite, farklı disiplinler çerçevesinde ele alınmakta ve her bir disiplin, kendi değişkenlerini bünyesinde barındırmaktadır. Bu bakımdan teritoryalitenin siyasal unsurlarının, coğrafi sonuçlarını da göz önüne alacak şekilde detaylandırılması ve değişkenlerinin işlemsel hâle getirilmesi gerekmektedir. Çalışmanın kalan bölümünde, ortaya konulan değişkenler bağlamında, AB'nin teritoryal nitelikleri analiz edilmeye çalışılacaktır.

TERİTORYALİTENİN SİYASAL BOYUTU

Teritoryalite, farklı zamanlarda çeşitli şekillerde gözlemlenebilen mekânsal bir kontrol stratejisidir ve genellikle sınırlandırılmış bir kompartıman şeklinde kavramsallaştırılabilecek teritoryayla bağlantılı olarak ele alınır. Bu çerçevede teritoryalite, mekânın ayrıştırılması, sınır koyulması, giriş ve çıkış koşullarının belirlenmesi gibi teritoryanın kurumsallaşmasını belirleyen eylemler bütünüdür. Başka bir ifadeyle teritoryalite, mekânın sınırlandırılması, kaynakların kontrolü ve etkileşimlerin düzenlenmesine yönelik bir pratiktir ve gücün uygulanmasını fiziki mekâna bağlamaktadır. Coğrafi alanın tasnifi (classification), sınır konularak etkileşimlerin düzenlenmesi ve gücün mekân üzerinden somutlaşması veya görünür hâle gelmesi (reification) teritoryalitenin temel unsurlarıdır (Sack, 1983; 1986). Ancak böyle bir tanımlama oldukça geneldir ve toplumsal hayatın her ölçeğinde görülebilir. Ayrıca farklı unsurları bünyesinde barındıran çeşitli teritoryalite türleri vardır (Forsberg, 1996). Bu bakımdan teritoryalitenin siyasal boyutunun ön plana çıkarılması gerekmektedir.

Teritoryalitenin siyasal boyutu, öncelikli olarak mekân üzerinde gücün örgütlenmesine yöneliktir (Forsberg, 1996, s. 363). Teritoryalite, siyasal davranış biçimlerini belirleyen bir stratejidir. Bu şekilde ilişkilerin tanzim edildiği siyasal ve örgütsel bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu düzen, ayrıştırılan teritoryanın örgütsel kapasitesinin güçlendirilmesiyle oluşturulur. Teritorya örgütsel anlamda ne kadar kurumsallaşırsa siyasal sistem içerisindeki davranış kalıpları da o denli belirgin ve görünür olur. Kurumsal kapasite ve yeterlilik, sistemin ve davranış kalıplarının etkinliği üzerinde belirleyicidir. Kurumların kapasitesi ne kadar fazla olursa teritorya üzerindeki kontrol de o denli belirgin olur. Bu durum, sistem dâhilindeki aktörler için hem kısıtlamalar yaratmakta hem de fırsatlar sunmaktadır (Vollaard, 2009, s. 692).

Teritoryalite, mekânın siyasal açıdan sabit bir coğrafi alan (geographical fixity) olarak konumlanmasını ve etkileşimlerin tasnif edilen mekân üzerinden işleyişini beraberinde getirir. Güç, çeşitli işaretler ve simgelerle imlenen mekân üzerinden uygulanır. Hem içerisi hem de dışarıyla olan ilişkiler ayrıştırılmış mekân üzerinden işler (Vollaard, 2009, s. 693). Bu durum, içerisi-dışarıyı ayırmanın şekillenmesini de beraberinde getirir. Siyasal sınırlar, içeriği dışarıdan ayıran bir niteliğe sahip olur. Başka bir şekilde belirtmek gerekirse mekân, sınırlar yoluyla kapalılaştırılır (Vollaard, 2009, s. 697). Sınırların kapallığı, yetkinin ve gücün merkezileşmesi süreciyle bir arada devam eder. Zira içerisi-dışarıyı ayırımı, coğrafi merkeziliği (geographical centrality) güçlendirir ve merkezci etki artar (Vollaard, 2009, s. 696). Yetkinin belli bir merkezde toplanması, siyasal bir ilkenin varlığını gerektirebilir ve bu ilke, düzenleyici eylemlerin uygulanmasına referans olur. Ayrıca teritoryalite, alan yoluyla sınırlandırma süreci olması sebebiyle şahsi olmayan (impersonal) ilişkilerin ortaya çıkmasını beraberinde getirir. Ağırlıklı olarak bürokratik bir mekanizma yoluyla hiyerarşik formel ilişkiler kurulur (Sack, 1986, ss. 41-42). Bu şekilde teritoryanın örgütsel kapasitesi güçlendirilir ve kontrolün yoğunluğu artar.

Teritoryalite, gücün veya yetkinin merkezileşmesi yoluyla hiyerarşik bir yönlendirme ve denetim aracı sunmaktadır. Merkezileşmiş denetim, mekânsal ayırımın belirginleşmesi ve devam etmesini destekleyen unsurlardan biridir. Merkezileşme, farklı yoğunlukta olabilir. Siyasal bir örgütlenme, bütünlüklü olarak ekonomi, maliye, güvenlik, sosyal paylaşım, şiddet kullanımı ve benzeri tüm alanlarda merkezileşmiş ve hiyerarşik bir yapı niteliği gösterebilir. Aynı zamanda sosyal aidiyet ve kimlik de mekânsal bir referansa sahip olabilir. Böyle bir siyasal örgütlenmenin teritoryal düzeni, Vollaard'ın (2009, s. 700) kavramsallaştırmasıyla belirtmek gerekirse organik niteliktedir. Bütünlüklü bir hiyerarşik düzenleyici mekanizma altında bireyler ve toplumlar, ayrıştırılan teritoryaya yönelik sosyal ve psikolojik bağlılığa sahip olur. Örgütlenmenin merkezileşme derecesi de geniş kapsamlıdır. Buna karşılık coğrafi merkezileşme kısmi de olabilir. Bireyler ve toplumlar ile teritorya arasında organik bir bağ kurulmaksızın siyasal örgütlenmeler, belli alanlarda merkezi ve hiyerarşik kurumsallaşmaya giderek işlevsel bir coğrafi alan oluşturabilir. Böyle bir durumda teritoryalitenin işlevsel nitelik gösterdiği ileri sürülebilir. Vollaard'ın (2009, s. 700) tanımlanması çerçevesinde işlevsel teritoryalite, sınırlandırmanın kısmi olduğu ve teritoryanın sosyal ve psikolojik bağlılık ortaya çıkarmadığı duruma işaret etmektedir.

Teritoryalitenin siyasal boyutunun en önemli unsuru, yetkinin merkezde temerküzü ve bu şekilde coğrafi ve siyasal ölçek açısından hiyerarşik bir düzenleyici kapasitenin ortaya çıkmasıdır. Bu süreç, yasal ve mekânsal sınırların oluşumuyla birlikte devam eder ve kapalılaştırılmış ve etkileşimlerin belli bir düzenlilikler bağlamında gerçekleştiği siyasal bir düzenin ortaya çıkmasını beraberinde getirir. Siyasal örgütlenmenin kapsayıcılığı bütünlüklü olabileceği gibi kısmi de olabilir. Yoğunlukları farklı olmakla birlikte her iki durum da örgütsel düzenin teritoryal bir

referansa sahip olması sonucunu ortaya çıkarır. Böylece teritoryal açıdan dışarıya karşı kısıtlayıcı bir sınırlandırılmışlık şekillenir.

AB DÜZEYİNDE YÖNETİŞİM

Belirtildiği üzere teritoryalite, mekân üzerinden tesis edilen bir kontrol stratejisidir ve siyasal örgütlenmeler, kurumsal bir yapı kurarak kendi düzenlerini oluşturmaktadır. Peki, AB düzeyinde yönetim süreçleri ile teritoryalite arasındaki ilişki nasıl ele alınabilir? AB, hangi alanlarda merkezileşmiş kapasiteye sahiptir? Bu merkezi kapasitenin referansı nedir? AB kapsamında teritoryal bir ölçek var mıdır? Şayet varsa bu ölçeğin üye devletlerle olan ilişkisi nasıldır? Ortaya çıkmakta olan yapının teritoryal bütünlük ve katılık derecesi nedir?

Bu sorular doğrultusunda öncelikli olarak çalışma kapsamında AB'nin işleyişine ilişkin olarak yönetim kavramının neden kullanıldığının ortaya konulması gerekmektedir. Bilindiği üzere yönetim, farklı disiplinler çerçevesinde kullanılan bir kavramdır. Bununla birlikte kavram, genellikle iki anlamda ele alınmaktadır. İlk olarak yönetim, yönetmeyle (governing) ilgilidir; işbirliği ve düzenin oluşturulmasına ilişkin bir yöntemdir. Bu yöntem, bağlayıcı kararların alınmasına yönelik hem hükümetssel (governmental) hem de hükümetssel olmayan birimleri bünyesinde barındırır. İkinci olarak geleneksel anlamda devlet birimleri tarafından gerçekleştirilen katı ve hiyerarşik bir hukuki ve yönetsel düzenden ziyade, esnek bir yönlendirme ve koordinasyon anlamına gelir. Yönetişim, çok aktörlü ve merkezli, esnek ve heterarşik bir yöntem şeklinde de görülebilir (Bevir, 2012). Bir yöntem olarak yönetim, yalnızca devlet yapılarında değil, (kamusal) düzen üreten tüm siyasal birimlerde uygulanabilir. Bu bakımdan söz konusu kavram temelinde AB'nin üye devletler ile ulus altı birimler üzerindeki etkisi ele alınabilir (Jachtenfuchs, 2001, s. 250). Bunun yanı sıra yönetim, yalnızca karar almaya yönelik bir yöntem değildir; aynı zamanda bir siyasal örgütlenme oluşum (polity-building) sürecidir (Piattoni, 2010) ve AB'nin melez bir örgütlenme türü olduğunu iddia etmekten ziyade, farklı düzeyler arasındaki etkileşim süreçlerini anlamaya ilişkindir (Rosamond, 2009, s. 100).

Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde genel hatlarıyla belirtmek gerekirse AB, hukuki ve yönetsel açıdan farklı yönetim usullerine bağlı aktörlerin bir araya geldiği coğrafi bir alan görünümündedir (Yılmaz, 2020, ss. 129-144). Üye devletler ve ulus altı formel birimler gibi verili yönetsel sınırlara sahip örgütlenmeler ile makro bölgeler gibi AB bünyesinde oluşturulan yönetim düzeyleri, AB ölçeğinde etkileşime girmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında, AB'nin siyasal ve yönetsel açıdan çok düzeyli bir örgütlenme olduğu ve farklı yönetim düzeyleri arasında AB ölçeğinde ağbağlar (networks) kurulduğu ileri sürülebilir (Bache & Flinders, 2004; Börzel & Heard-Lauréote, 2009; Marks & Hooghe, 2004). AB, Kurucu Andlaşmalarda ve/veya bu Andlaşmalara istinaden oluşturulan türeme normlarda tanımlanan politika (policy) alanlarına istinaden etkin olduğu coğrafya üzerinde eylemde bulunmakta ve işlemler tesis etmektedir. Tanımlanmış yetki alanları

itibarıyla AB, bazı alanlarda münhasır düzenleyici yetkiye sahiptir. Bazı alanlarda yetkiler, üye devletler ile AB arasında paylaştırılmıştır. AB'nin üye devletler arasında koordinasyonu güçlendirici eylemlerde bulunduğu yetki alanları da bulunmaktadır (Reçber, 2018). Ayrıca AB'nin ana organları, asli ve türeme normlardaki düzenlemeler doğrultusunda, yetki alanlarına istinaden uluslararası, federal ve hükümetlerarası nitelik de alabilmektedir (Goebel, 2013).

AB içerisinde hem aktörler hem de yetki alanlarıyla itibarıyla çeşitlenmiş bir düzen vardır ve coğrafyası da bu çeşitliği yansıtmaktadır. AB düzeyi, farklı birimlerin bir araya geldiği kesişimli (overlapping) bir siyasal yapı görünümündedir (Yılmaz, 2020, ss. 136-138). Bununla birlikte AB içerisinde yönetişimin uluslararası düzeyde gerçekleştirilmesine ve merkez oluşturulmasına yönelik bir irade bulunmaktadır. Başka bir şekilde belirtmek gerekirse AB içerisinde yalnızca yatay değil, dikey nitelikte yönetim süreçleri de gözlemlenmektedir (Börzel, 2010; Eliçin, 2011) ve bu dikey etki, merkez oluşum (centre formation) sürecini destekler niteliktedir. AB'nin kuruluş süreci açıktır ki devletlerin girişimiyle başlamıştır ve devletler, hâlâ bu sürecin merkezinde yer almaktadır. Ancak uluslararası veya merkezi AB birimleri bir kere kurulduğunda ve politika alanları belirlendiğinde yeni bir dinamizm ortaya çıkmakta ve AB'nin merkezi yetki alanları genişleyebilmektedir (Fligstein & McNichol, 1998; Sweet & Sandholtz, 1998). Fakat bu durum, yetkinin AB düzeyinde toplanmasından ve kurumlar yoluyla kullanılmasından öte bir anlama sahiptir. Alt düzeydeki birimler, AB ölçeğinde politika yapmaya ve süreçleri daha üst bir düzeyde yönlendirmeye çalışmaktadır. Bu da ister bölgesel isterse de uluslararası düzey olarak tanımlansın yeni bir teritoryal ölçek oluşumunu destekler niteliktedir.

Uluslararası Yönetişim ve Merkez Oluşumu

Uluslararası yönetim, üye devletlerden oluşan teritoryal bir düzen kapsamında, AB merkezi kurumlarının belli alanlarda yetkiye sahip olması şeklinde tanımlanabilir. Burada şu hususu hatırlatmakta yarar vardır. AB'nin kendisi ve kurumlarına yönelik genelleme yapmak hataları beraberinde getirebilir. Zira AB, kendine özgü yapısıyla genellemeler yapmaya uygun değildir ve bu yapı, kendi özelinde değerlendirilmelidir. Bu kısa açıklama doğrultusunda denilebilir ki AB açısından ana organ kategorisinde olan Komisyon, AB Adalet Divanı (ABAD), Avrupa Parlamentosu ve zaman zaman AB Bakanlar Konseyi (ABBK) gibi kurumlar, Kurucu Andlaşmalarda ve türeme normlarda tanımlanan yetki alanları itibarıyla bağlayıcı nitelikte kararlar alabilmekte ve diğer aktörlerin davranışları üzerinde kısıtlayıcı etkiler ortaya çıkarabilmektedir (Sweet & Sandholtz, 1997, s. 303). Ancak AB, alt düzeydeki aktörler için fırsatlar da yaratabilmektedir. Nitekim AB'nin yetki alanları fazlaştıkça özellikle ulus altı düzeydeki aktörlerin sisteme katılım isteği ve yeteneği artmıştır (Mutlu & Demirkaya, 2018). Bu bakımdan uluslararası yönetim, sınır ötesi eylemde bulunan bireyler, gruplar, çok uluslu ve ihracat yapan firmalar ve belli politika alanlarına ilişkin olarak AB düzenlemeleri açısından avantajlı ancak ulusal düzenlemeler açısından dezavantajlı olan grupların

çıkartına hizmet edebilmektedir (Majone, 2006, s. 146; Sweet & Sandholtz, 1997, s. 299). Bu durum, doğrudan uluslarüstü yönetimden farklı da olsa, AB ölçeğinin siyasal bir alan olarak konumlanması sürecini güçlendirmektedir. Zira normatif (Keating, 2013) ve pratik (Gualini, 2006) açıdan yeni bir siyasal ölçek şekillenmektedir. AB düzeyi, normatif açıdan siyasal süreçlerin tanzim edildiği bir ölçek olarak konumlanmakta ve bu şekilde fiilen de coğrafi bir ölçek inşa edilmektedir. Kimi durumlarda AB düzeyi, ulusal hükümetler için de fırsatlar yaratmaktadır. Hükümetler, politikaların belirlenmesi sürecinde ulusal grupların muhalefetini AB düzenlemelerinin gerekliliği argümanı ile etkisiz kılabilmektedir (Bickerton, 2012). Bu çerçevede AB siyasal süreçlerinin, AB düzeyi ile alt düzeyler arasında müzakereye dayanan karşılıklı bir ilişki türünü kurumsallaştırdığı da ileri sürülebilir (Börzel, 2003, s. 19).

Uluslarüstü yönetim sürecinde öncelikli olarak AB düzeyinde kurallar belirlenmekte ve bu kurallar, AB bünyesinde eylemde bulunan siyasal aktörler arasındaki ilişki kalıplarını dönüştürmektedir. AB kurumları, yetki alanları itibarıyla AB düzeyinde gerçekleştirilen düzenlemeleri geliştirmekte, uygulamakta ve yorumlamaktadır (Sweet & Sandholtz, 1997, s. 304). Örneğin Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun kurulmasıyla sektörel temelde düzenlenen ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'yla daha somut hâle gelen emeğin serbest dolaşımı ve yerleşme hakkı, gerek revizyonlarla (AB Kurucu Andlaşmalarında büyük ve küçük revizyonlarla) gerek ABAD kararlarıyla gerçek kişilerin lehine tedricen gelişim göstermiştir. Bu durum, üye devletler arasındaki etkileşim kalıplarının değişimini de beraberinde getirmiş ve siyasal ile sosyal sonuçları olan yeni bir mekânsal düzen ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2020, ss. 186-196). Açık ki uluslarüstü yönetim süreci, doğrusal ilerleyen bir süreç değildir. Zira AB düzenlemelerinin üye devletler tarafından aynı seviyede benimsendiğini ve uygulandığını ileri sürmek güçtür (Börzel, 2003). Eğer öyle olsaydı veya AB hukuku ihlale kapalı bir yapı oluştursaydı, AB hukukunda ihlal davalarının ihlalde bulunan üye devletlere karşı ABAD nezdinde açılmalarına gerek kalmazdı. Ancak AB düzeyinde bir politika alanının düzenlenmesi, alt düzeydeki aktörler arası etkileşimleri yönlendirmektedir ve AB kurumlarının etkinliğini artırmaktadır.

AB düzeyinde uluslarüstü yönetim, esasında bir merkez oluşum sürecidir. Merkezde (yasal) kapasitenin birikmesi, siyasal davranış kalıplarının belirlendiği yönetsel bir alanın ortaya çıkmasını beraberinde getirmektedir. Bu yönetsel alan, özellikli politika alanları çerçevesinde farklı yoğunlukta merkezleşmiş kapasiteye sahiptir. Bununla birlikte belli bir alanda başlayan merkezleşme süreci, diğer alanlara da sirayet edebilmektedir. Ekonomik yönetim alanında sektörel çerçevede başlayan işbirliği süreci, gümrük birliği, tek Pazar ve parasal birliğin oluşturulmasıyla devam etmiştir. Bu ekonomik işbirliği süreci ulaştırma, rekabet, tarım, enerji ve iletişim gibi alanlarda düzenlemeler yapılmasını beraberinde getirmiştir. Her ne kadar söz konusu alanlarda eşgüdümlü bir ilerleme olmasa da (Bartolini, 2005, ss. 179-189) AB kurumlarının düzenleyici gücünün arttığı gözlemlenmektedir. Özellikle Komisyon, bu süreçte yönlendirici bir aktör olarak ön

plana çıkmıştır (Verdun, 2013, ss. 25-29). Bu durum, 2009 Borç Krizi sonrası dönemde de gözlemlenebilir. Gerçekleştirilen kurumsal düzenlemeler, AB kurumlarının ekonominin yönetişimi üzerindeki etkisini ortadan kaldırmamış ancak dönüştürmüştür. Söz konusu süreçte, ABK ve ABBK gibi hükümetlerarası niteliği belirgin olan kurumlar da etkin olmakla birlikte (Puetter, 2012), özellikle Komisyon belirleyici bir rol oynamıştır (Bauer & Becker, 2014). AB sisteminde tesis edilen tasarruflar aracılığıyla makro ekonomi politikaları ve banka sisteminin düzenlenmesi gibi alanlarda AB kurumlarının etkinliği artmaya başlamıştır (Dehousse, 2016).

Tek pazarın düzenlenmesine ilişkin olarak AB'nin sahip olduğu düzenleyici kapasite, iç işleri, sosyal politika, güvenlik, dış ve savunma politikaları gibi alanlarda mutlak değildir. Bununla birlikte bu alanlarda da politikaların AB siyasal ölçeğine bağlanması süreci gözlemlenebilir. Örneğin özgürlük, güvenlik ve adalet alanı, AB ile üye devletler arasında paylaştırılmış bir yetki alanıdır. Amsterdam Andlaşması'yla özellikle olarak tanımlanan alan kapsamında, AB'nin düzenleyici yetkisi artmaya başlamış ve AB ölçeğinde bir kamusal düzen ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2020, ss. 199-219). Dış politika, güvenlik ve savunma alanlarında ise hükümetlerarası istişare şeklinde başlayan süreç, AB'nin düzenleyici kapasitesinin artmasıyla devam etmiştir. İlgili alanların hükümetlerarası niteliği güçlü olsa da AB ölçeğinde bu alanlarda da politikalar belirlenmektedir. Ayrıca AB Dış İlişkiler Servisi, Güvenlik Politikası ve Dış İşlerinden Sorumlu AB Yüksek Temsilcisi, Avrupa Savunma Fonu, Koordineli Yıllık Savunma İncelemesi ve Daimi Yapısal İşbirliği gibi işbirliğini güçlendirmeye yönelik kurumsallaşmalar ihdas edilmiştir (Blockmans & Crosson, 2019; Cebeci, 2018; Özdal, 2020). Vatandaşların hayat şartlarının iyileştirilmesine yönelik olarak ise AB, bölgesel kalkınma (Basılğan, 2012) ve uyum yaklaşımı (Piattoni & Polverari, 2016) çerçevesinde, bölüşüme yönelik politikalar uygulamaktadır. Bu politikalar üye devletlerin politikalarına yönelik olarak tamamlayıcı nitelikte olsa da AB, özellikle (teritoryal) uyum politikaları çerçevesinde, düzenleyiciliğin (regulative) ötesinde müdahaleci bir misyon üstlenmektedir (Holder & Layard, 2011).

Genel hatlarıyla belirtilen politika alanları içerisinde eşgüdümlü bir ilerleme yoktur. Hukuki açıdan belirli alanlarda AB kurumları, hiyerarşik olarak yasal düzenleyici kapasiteye sahiptir. Bu hiyerarşik düzenleyici kapasite, esasında AB Kurucu Andlaşmalarıyla hüküm altına alınmıştır. Bu bakımdan Kurucu Andlaşmalar, AB yetkilerinin sınırlarını belirlemektedir. Bu hususta özellikle ekonomik yönetişim çerçevesinde doğrudan güçlü bir merkezileşme vardır. Diğer alanlarda ise parçalı bir yapı bulunmaktadır. Ancak bu alanlarda da AB ölçeğinde politikalar uygulanmaktadır. Ayrıca alt düzeydeki birimlerin AB düzeyinde alınan kararları etkilemeye yönelik eylemleri ve çok düzeylilik çerçevesinde sürece dâhil olmaya çalışması, AB düzeyinin kurumsallığını güçlendirmektedir.

Merkezin Siyasal Referansı

Merkezi siyasal inşa ve yetki kullanımı, genellikle bir ilkeye bağlı olarak gerçekleşir. Ancak bu durum, zorunluluktan ziyade yetkinin merkezi ve hiyerarşik

şekilde kullanımını kolaylaştıran düşünsel bir etmendir. Bu hususta en belirgin örnek modern devlettir. Merkezileşme eğilimine sahip olan modern devlette güç, merkezden çevreye hiyerarşik bir şekilde iletilir. Bu süreç, teritoryal ve ulusal bağlamda konumlandırılmış egemenlik yoluyla gerçekleştirilir ve ortaya çıkan yapı, hukuki açıdan somutlaştırılır (Yılmaz, 2020, ss. 92-113). Orta Çağ Avrupası'nda ise parçalı ve egemenliğin bölünmüş olduğu siyasal bir yapı olmakla birlikte, Hıristiyanlık, birbiriyle rekabet halinde olan imparatorlar, monarklar ve Papa (Kilise) için yetkinin kullanımına veya gücün birikimine yönelik merkezileştirici bir işlev görmüştür. Bu çerçevede siyasal açıdan parçalı bir coğrafi düzen ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2020, ss. 74-81).

Açıktır ki modern devletle birlikte yetkinin egemenlik düşünseli çerçevesinde merkezileşmesi, güçlü bir yetkenin (authority) ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte herhangi bir yetke ihdası, mutlak suretle egemenlik düşünseline bağlı olmak durumunda değildir. İktidar ilişkilerini belirginleştiren egemenlik ilkesi (Beriş, 2014), yetke biçimlerinden biridir. Ancak egemenlik olmaksızın da hiyerarşik bir düzen ve güç ilişkisi kurulabilir (Caporaso, 2000, s. 9; Jackson, 2007, ss. 14-15). Nitekim o dönemdeki adıyla Federal Almanya Anayasa Mahkemesi üyesi ve kamu hukukçusu Dieter Grimm da klasik anlamda egemenliğin modern devlet dışında başka bir örgütlenmede olmadığını ancak kamu gücünü kullanan başka (uluslararası) aktörler de olduğunu belirtmiştir (Göztepe, 2008, s. 91). Esasında bir aktörün varlığını belirleyen temel unsur, özerk eylemde bulunma yeteneğidir (Keohane & Nye, 2012). Bu bakımdan yetkinin merkezi nitelikte ve alt düzeyleri bir araya getirici şekilde kullanımı, egemenlik dışında başka ilkesel yollarla da kurulabilir.

AB, oluşturduğu hukuk düzeni kapsamında eylemde bulunmakta ve işlemler tesis etmektedir. Esasen bir hukuk topluluğu (community of law) (Danwitz, 2014, ss. 1312-1313) görünümde olan AB siyasal örgütlenmesinin hukuki açıdan merkezi veya uluslararası niteliği, üye devletlerin olumlu iradesine dayalı olarak kendine özgü bir biçimde oluşturulmuştur (Reçber, 2018, s. 64). Üye devletlerin belirli alanlarda yetkilerini devretmeleriyle veya işbirliğinde bulunmalarıyla (hatta bazı alanlarda sıkılaştırılmış işbirliği) ortaya çıkan teritoryalite havuzu (pooled territoriality) çerçevesinde AB, kendisine tanınan yetkilerini kullanmaktadır (Allmendinger vd., 2014; Peterson, 1997; Wallace, 1999). Ancak AB, özerk bir yetki alanına da sahiptir (Yılmaz, 2020, s. 132). Bu yapıda hukuk, AB'ye özerklik kazandıran temel unsurdur. AB mevzuatı, ABAD kararlarında belirtildiği üzere, üye devletlerin hukuk sistemi karşısında hiyerarşik açıdan üst konumdadır. Bu üstünlük, devletler arasında yapılan andlaşmalardan farklı olarak, AB mevzuatının bağımsız bir hukuk düzeni olmasına dayanmaktadır (Karakaş, 1993, ss. 93-98). Bu durum, AB'nin özerk bir siyasal örgütlenme olarak konumlanmasını sağlamaktadır. Özerk yetke ise kaçınılmaz olarak şu veya bu iktidar formuna dayanan bir yetkiyi gerektirmektedir. AB'nin hukuki gücü, kendisine bu özerkliği vermektedir. Bu açıdan bakıldığında AB'nin her zaman teritoryal bir boyutu olduğu ileri sürülebilir. Zira AB normları, içeriğe bağlı olarak, doğrudan uygulanma ve/veya etki doğurma kapasitesine sahip

olabilmektedir. AB kurumları, tanımlanmış yetkilerine istinaden direktifler ve tüzükler gibi türeme normlar kabul etmekte ve bu normlar, AB üyesi devletler üzerinde veya AB hukukunun uygulama alanında sonuçlar doğurmaktadır (Reçber, 2018, ss. 81-90). Üye devletler, kimi durumlarda derogasyon hakkından yararlanabilmekte ve AB hukuku ilkelerinin kendileri açısından uygulanmasının durdurulmasını talep edebilmektedir. Derogasyon hakkı, üye devletlerin egemenlikten kaynaklı yetkilerinin mutlaklığını vurgulayan bir niteliğe sahip olmakla birlikte, ilgili haktan yararlanma koşullarını belirleme yetkisinin AB kurumlarına ait olduğu belirtilmelidir. Başka bir ifadeyle üye devletler, derogasyon hakkından yararlanabilmek ve kimi durumlarda AB hukukunun ilkelerinden muaf olabilmek için AB kurumlarını ikna etmek durumundadır (Gülmez & Colella, 2019).

Açıktır ki AB kapsamında yetkinin merkezde birikimine ilişkin olarak hukuk dışında başka unsurlar da ileri sürülebilir. Avrupalılık gibi kimliksel ve kültürel unsurlar veya modern devletlerden oluşan bir coğrafyada barışın korunması gibi siyasal fikirler de AB'nin kurumsal yapısının ve yetkisinin düşünsel altyapısını oluşturan etmenler olarak belirtilebilir ve bu hususta görgül kanıtlar ortaya konulabilir. Bununla birlikte hukuk ve hukukun uygulanması, düşünsel ve maddi açıdan AB'ye eylem özerkliği kazandıran ve gerçekleştirilen düzenlemelerin AB coğrafyası boyunca etki ortaya çıkarmasını sağlayan birincil değişkendir. Bu şekilde AB, kendi sistemine işlerlik kazandırmakta ve teritoryal düzenini kurmaktadır. AB kapsamında hukukun uygulanması ve bu hususta AB'nin denetleyici kapasitesinin artması hem ilkesel hem de hem de eylemsel açıdan teritoryal kapasiteyi güçlendiren bir faktördür.

AB'nin Siyasal İnşası ve Sınırların Oluşumu

AB bünyesinde merkez oluşumu ve yetki alanları itibarıyla yönetişimin doğrudan uluslararası düzeyde gerçekleşmesi süreci, Bartolini'nin terminolojisiyle belirtmek gerekirse aynı zamanda sınır oluşturma (boundary building) ve sınır kaldırma (boundary removing) süreçleriyle bir arada devam etmekte ve böylece ayırım hatları belirlenmektedir. Sınır, en geniş anlamda bir ayırım (demarcation) hattıdır. Bu hat, teritoryal birimler (territorial groups) ve gruplar (membership groups) arasındaki ilişkileri düzenlemekte ve aynı zamanda birimleri tanımlamaktadır. Bu çerçevede farklı sınır türleri vardır. Ekonomik sınır, ekonomik etkileşimlerin gerçekleştiği bir alandır. Bu alanda ekonomik haklar, mülkiyet hakları, üretim faktörlerinin hareketliliği ve ortak para birimi gibi unsurlar şekillenir. Kültürel sınır, grupların etnik, ırksal, dilsel, ulusal ve benzeri niteliklerini belirler. Siyasal sınır ise siyasal/sosyal haklar, eğitim, iş gücü piyasası gibi düzenleyici rejimlerin bitim hattını gösterir (Bartolini, 2005, ss. 12-13).

Bartolini, sınır oluşturma ve kaldırma kavramlarını, negatif ve pozitif bütünleşme kavramlarından mülhem kullanmaktadır. Piyasa oluşturmaya yönelik olan negatif bütünleşme, ticaret önündeki engellerin kaldırılmasına ve rekabeti geliştirmeye ilişkin eylemlerdir. Pozitif bütünleşme ise piyasanın aksaklıklarını düzenleme amaçlı girişimlerdir. Bu girişimler, sosyal hedeflerin gerçekleştirilmesi

ve bölgesel dengesizliklerin giderilmesine yöneliktir. Bu şekilde piyasanın daha etkin işleyişi gerçekleştirilmeye çalışılır. Bununla birlikte, sınır oluşturma ve kaldırma kavramlarının farklı bir referansı bulunmaktadır. Şöyle ki sınır kaldırma, teritoryalar ve gruplar arasındaki farklılıkları, kapsayıcı/bütünleştirici ortak kurallar (inclusive standardizations) oluşturarak seyreltmek anlamına gelmektedir. Bu şekilde yasal bir bütünlük sağlanmaya çalışılmaktadır. Eş zamanlı olarak bu süreç, yeni dışlayıcı (exclusive) sınırların oluşumuyla bir arada gerçekleşmektedir. Zira içerideki homojenleşme, dışarıya karşı kısıtlayıcı etkilerin ortaya çıkmasını beraberinde getirmektedir. Örneğin AB içerisinde bir refah sistemi kurmak, müdahaleci bir girişimdir ve pozitif bütünleşme yönelimlidir. Bu yapı, üye devletler arasındaki dışlayıcı kuralları ortadan kaldırmakla birlikte, aynı zamanda yeni dışlayıcılıkların oluşumunu da beraberinde getirmektedir. Bu bakımdan bir sınır oluşum sürecidir. Parasal birlik, üye devletler arasındaki ekonomik sınırları seyreltmektedir. Ancak Avro bölgesi, yeni dışlayıcı sınırlar ortaya çıkarmaktadır (Bartolini, 2005, ss. 177-179).

AB kapsamında tanımlanmış yetkiler itibarıyla sınırlı bir politika alanında merkezileşme olması hem yasal hem de mekânsal açıdan parçalı ve daimi olmayan (discontinuous) sınırlara sahip olan bir yapının ortaya çıkmasını beraberinde getirmektedir. Bazı alanlarda, farklılaştırılmış ya da esnek bütünleşme çerçevesinde, üye devletlere seçici bir şekilde AB süreçlerine dâhil olma imkânı verilmiştir. Bu bakımdan AB'nin siyasal sınırları ile işlevsel sınırlarının birbiriyle örtüşmediği durumlar bulunmaktadır (Bellamy vd., 2017). Bununla birlikte AB kapsamında yasal uyumlaştırma ve düzenleyici girişimler yoluyla kapsayıcı/bütünleştirici ve dışlayıcı sınırlar oluşumu, siyasal alanları ayrıştırmakta ve AB'nin teritoryal görünürlüğüne güçlendirmektedir. Şöyle ki AB kapsamında yeni sınırların oluşum süreci, politika alanlarını iç ve dış şeklinde ayrıştırmaktadır. Bu da AB'nin siyasal açıdan teritoryal bir birim olarak konumunu güçlendirmektedir. Ayrıca özellikle Maastricht Andlaşması sonrasında politika alanları arasındaki etkileşim artmıştır. AB kurumları, farklı politika alanlarına yönelik sorunlara daha fazla müdahil olmaya başlamıştır. Bu durum, özellikle dışarıyla olan ilişkilerde daha belirgin hâle gelmiştir. Örneğin güvenlikle ilgili olan bir sorun, Avrupa ekonomik alanını etkileyebilir ve bu durumda AB kurumları sürece müdahil olmaya çalışabilir. Bu çerçevede, iç ve dış politika alanları arasında içerik olarak farklılıklar olmasına rağmen iki alanda da politika oluşturma süreçleri açısından ortak bir işlevsel ve kültürel çerçeve ortaya çıkmaktadır. İç ve dış politika alanlarının oluşturulması yoluyla içerisi ile dışarısının tedricen inşası ise hem AB'nin hem de dışarısının şekillenmesini sağlamaktadır. Bu şekilde AB'nin kendisi, bir siyasal örgütlenme olarak inşa olmaktadır (Stetter, 2007). Böylece AB'nin teritoryal sınırlandırılmışlığı, iç ve dış politika alanlarının ayrıştırılması yoluyla desteklenmektedir.

AB ile Üye Devletlerin Teritoryal Yapıları Arasındaki İlişki

AB coğrafyasında, örgütsel açıdan birbirinden farklılaşan siyasal birimler bulunmaktadır ve bu birimler, AB düzeyinde bir araya gelmektedir. Teritoryal

açından güçlü bir ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal kompartıman olan modern devlet, bu birimler içerisinde en önemli olandır. Her ne kadar vatandaşlık gibi statülerle AB ile üye devlet vatandaşları arasında doğrudan bir hak ilişkisi kurulsa da AB öncelikli olarak bir devletler birliğidir. Ancak bu durum, AB'nin özerk bir siyasal ve yönetsel yapıya sahip olmadığı anlamına da gelmemektedir. Peki, AB, politikalarını uygularken nasıl bir yöntem izlemektedir ve bu yöntemin teritoryaliteyle olan bağlantısı hangi şekilde ele alınabilir?

Yönetsel açıdan bakıldığında AB, esasında dolaylı bir yönetim (indirect administration) modeli görünümündedir. Zira AB düzeyinde belirlenen politikaların önemli bir kısmı, ulusal hükümetler ve birimler vasıtasıyla uygulanmaktadır (Egeberg, 2015, s. 75). AB, üye devletlerle aynı teritorya üzerinde bulunmaktadır ve politikalarının uygulanmasında, üye devletlerin yönetsel mekanizmalarına ihtiyaç duymaktadır. Bu açıdan AB teritoryal düzeninin işlerliği hem hukuki hem de yönetsel açıdan büyük ölçüde üye devletler vasıtasıyla gerçekleşmektedir (Mamadouh, 2001, s. 425). Kendine özgü bir hukuk düzenine sahip olan AB (Reçber, 2018, s. 59), sonuçlarından bağımsız olarak, üye devletler üzerinde dönüştürücü bir etki ortaya çıkarmaktadır. Bu çerçevede üye devletler ile AB arasında hukuki ve yönetsel açıdan karşılıklı bir bağıllık bulunmaktadır. Zira AB'nin teritoryal etkinliği, üye devletlerin teritoryal örgütlenmelerinin devamlılığına bağılıken AB teritoryası boyunca bir üst teritoryal yapının ortaya çıkması, AB'nin işlerliğine bağılıdır. Bu sebeple üye devletler ile AB'nin yönetsel mekanizmalarının iç içe geçtiği ve çok düzeyli bir yönetsel düzeninin ortaya çıktığı ileri sürülebilir (Caporaso, 1996, ss. 46-47). AB üyesi devletler, kamusal politikaların uygulanmasında, kaynaklar üzerindeki kontrolleri sebebiyle etkin yapılarıdır ve sahip oldukları geniş bürokrasiler yoluyla hem kendi politikalarını hem de AB bünyesinde gerçekleştirilen düzenlemeleri uygulamaktadır. AB'nin personel olarak kapasitesi, üye devletlere nazaran oldukça kısıtlıdır ve bu sebeple üye devletlerin yönetsel birimleriyle işbirliği içerisinde olması kaçınılmazdır. Üye devletlerin ulusal örgütlenmeleri arasındaki farklılıklar da dikkate alındığında, çok düzeyli bir yönetsel sistemin ortaya çıkmakta olduğu ileri sürülebilir. Bununla birlikte AB içerisinde merkezi kapasite oluşturmaya yönelik bir irade olması sebebiyle farklı düzeydeki aktörlerin bir araya geldiği bütünleşik bir yönetsel düzenin (compound executive order) varlığından bahsedilebilir (Bauer & Trondal, 2015; Benz, 2015; Grande & McCowan, 2015). AB bünyesinde özerk birimler bulunmaktadır. Bu birimler, kendi yönetsel prosedürlerini ve işlevlerini icra etmektedir. Örneğin Komisyon, ulusal hükümetlerden ve ABBK'den bağımsız eylemde bulunabilen bir yönetsellik ortaya çıkarmaktadır ve böylece AB düzeyinin yönetsel kapasitesini güçlendirmektedir. Ayrıca AB kapsamında işbirliğini kolaylaştıran ve üye devletler arasında koordinasyonu güçlendiren yardımcı birimler de kurulmaktadır. Her ne kadar bu faktörler ulusal hükümet ve bürokrasileri önemsizleştirmese de merkez oluşum sürecini desteklemektedir (Egeberg, 2015; Egeberg vd., 2015). Bu durum, AB ölçeğinde yönetsel bir siyasal mekânın ortaya çıkmasında etkin olmaktadır (Trondal & Peters, 2015).

Üye devletler bağlamında değerlendirildiğinde, AB düzeyi daha üst seviyede teritoryal bir yapı ortaya çıkarmaktadır ve bu yapı, üye devletlerin teritoryal düzenleriyle iç içe geçmiş konumdadır. Ancak bu durum, üye devletlerin teritoryal yapılarının ortadan kalktığı şeklinde yorumlanamaz. Zira yeni bir teritoryal düzenin ortaya çıkması, eski teritoryal düzenlerin hemen ortadan kalkacağı anlamına gelmemektedir. Eski ve yeni teritoryal düzenler bir arada görülebilir ve birbirlerinin örgütsel düzenlerinden istifade edebilir (Sack, 1986, s. 54). Örneğin Roma Katolik Kilisesi, Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu tarafından resmi din olarak kabulünden sonra, İmparatorluğun yönetim araçlarından istifade ederek katı bir bürokratik ve hiyerarşik model kurmuştur. Kilise, ölçek açısından daha üst bir teritoryal yapının yönetsel düzeninden istifade etmiş, ayrı ancak iç içe geçmiş bir örgütsel yapıya çıkmıştır (Sack, 1986, ss. 92-136). Benzer bir durum AB için de ileri sürülebilir. Nasıl ki Kilise, yönetsel olarak daha gelişmiş örgütsel bir yapı olan İmparatorluk yoluyla kendi teritoryal düzenini kurduysa AB de örgütsel kapasitesi güçlü olan üye devletler vasıtasıyla kendi teritoryal düzenini kurmaktadır. Ancak Kilise ve Roma İmparatorluğu ilişkisinden farklı olarak, AB, teritoryal ölçek açısından daha üst bir düzeyde birimleri bir araya getirmektedir. Alt düzeyler ile AB düzeyi iç içe geçmekle birlikte, ortaya çıkmakta olan yapı, AB ölçeğine bağlanmakta ve bu şekilde tek bir teritoryal ölçek şekillenmektedir.

Teritoryal Bütünlük ve Katılık

Belirtildiği üzere AB bünyesinde farklı yoğunlukta merkezileşme süreçleri bulunmaktadır ve AB teritoryal düzeni, ağırlıklı olarak üye devletlerin yönetsel yapıları yoluyla somutlaşmaktadır. Açık ki farklı yoğunlukta ve sınırlı merkezi kapasiteye sahip olması, AB'nin siyasal ve teritoryal açıdan işlevsel bir örgüt düzenine sahip olmasını beraberinde getirmektedir. AB içerisinde farklı yetki alanları ve mekânsallıklar bulunmaktadır (Bialasiewicz vd., 2005; Christiansen & Jørgensen, 2000). Yetki alanlarının farklılaşması, Skelcher'in (2005) kavramsallaşmasıyla belirtmek gerekirse yetki bütünlüğünün (jurisdictional integrity) oluşumunu engellemektedir. Bu durum, teritoryal açıdan parçalı bir yapının ve coğrafi merkeziliğin ortaya çıkmasını beraberinde getirmektedir. Bu da AB'nin sabit bir coğrafi alan hâline gelmesi anlamında, teritoryal katılığını zayıflatan bir unsur görünümündedir. Ancak bu konuda birkaç hususun detaylandırılması gerekmektedir.

Açık ki bir siyasal örgütlenmenin organik teritoryal yapıya sahip olması, coğrafi merkeziliği ve sabitliği güçlendiren bir niteliğe sahiptir. Zira örgütlenme, gündelik hayatın büyük bir kısmını kaplamakta ve bünyesindeki birey ve toplumlara kimlik sağlamaktadır. Bu durum, siyasal örgütlenmenin varlığını belirginleştirmektedir. Açık ki modern devlet bu hususta en belirgin örnektir. Modern devletin günlük hayat üzerindeki etkisi ve görünürlüğü oldukça gelişmiştir (Mann, 1984). Bununla birlikte bir siyasal örgütlenme içerisinde farklı teritoryal unsurlar bir arada da görülebilir. Nitekim imparatorlukların genel özelliklerine uygun olarak farklılaşmış ve çeşitlenmiş bir siyasal ve yönetsel yapıya sahip olan

Kartaca İmparatorluğu, dağıldıktan sonra bir süre daha varlığını devam ettirebilmiştir. İmparatorluk bünyesinde, çevrede farklı yönetim usulleri yoluyla bir bağdaşık sistemini oluşturulurken merkezdeki bireyler ile İmparatorluk arasında vatandaşlığa benzer bir ilişki türü kurulmuş ve merkezin bu mekân üzerindeki yönlendiriciliği, çevreye nazaran daha etkin ve doğrudan olmuştur. Bu bakımdan İmparatorluk dağıldıktan sonra bir tür şehir devleti ortaya çıkmıştır (Scheidel, 2006). Teritoryalite açısından belirtmek gerekirse merkezdeki organik yapı, İmparatorluk dağıldıktan sonra bir şehir olarak sınırlandırılmış yapısını devam ettirebilmiştir. Dolayısıyla organik bir yapı daha güçlü bir teritoryal kapasiteye sahiptir.

AB bünyesinde işlevsel bir teritoryal yapının varlığının, üye devletler için AB'den ayrılmanın veya AB süreçlerine dâhil olmamanın maliyetini azalttığı ileri sürülebilir. AB içerisinde siyasal güç, belli coğrafi düzeyler çerçevesinde etkinlikte bulunan formel birimler arasında dağılmıştır. Üst düzeydeki yetkiler, alt düzeydekileri kapsar niteliktedir. Bu noktada AB üyesi devletlerin konumu farklıdır. Zira formel ulus altı birimler, firmalar, bireyler gibi diğer aktörlerin AB hukuk düzeninin yarattığı haklardan ve ayrıcalıklardan yararlanmaları devletler yoluyla gerçekleşmektedir. Devletler de AB'nin ortaya çıkardığı faydadan istifade etmek amacıyla, tam üye olmaya ilişkin koşulları yerine getirmek kaydıyla gönüllülük temelinde AB'ye dâhil olmaktadır (Zielonka, 2006). Ayrıca AB, üye devletlere AB Kurucu Andlaşması'nın 50. Maddesi kapsamında tam üyelikten ayrılma imkânı da vermektedir. Üye devletler, üyeliği kendilerine yararlı görmediği durumlarda, AB'den ayrılabilir. Bunun yanı sıra AB içerisinde farklılaşmış bütünleşme alanlarının olması, aktörlerin sisteme yönelik katılım isteklerinin değişken bir nitelik gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Teritoryal düzeninin işlevsel bir nitelik göstermesi AB'nin teritoryal katılımını azaltsa da AB'den ayrılma, zorlu bir süreçtir ve belli bir takım kurallara bağlı olarak gerçekleşmektedir. AB, coğrafyasında yaşayan bireylerin, halkların ve grupların pratik hayatları üzerinde etki eden bir örgütlenmedir ve esasen bu şekilde kendi yetkesini ihdas etmektedir (McNamara, 2015). Üye devletler de AB'nin amaçlarını ve politikalarını sekteye uğratabilecek eylemlerde bulunmaktan ve işlemler tesis etmekten kaçınma yükümlüğündedir (Reçber, 2018, s. 60). Dolayısıyla AB'den ayrılmanın belirli bir meşruiyet çerçevesinde gerçekleşmesi gerekmektedir (Schimmelfennig, 2018). Nitekim Birleşik Krallık'ın AB'den ayrılması sürecinde bu durum gözlemlenebilir. AB ile Birleşik Krallık arasındaki müzakerelerde hem devletler hem de toplumlar arasındaki ilişkilere zarar gelmemesi amacıyla ticari ilişkilerin devamı, çekilme sonrası Birleşik Krallık ile İrlanda arasındaki sınırın geleceği ve Birleşik Krallık'ta bulunan AB vatandaşları ile AB coğrafyasında bulunan Birleşik Krallık vatandaşlarının haklarının korunması ve geçiş sürecinin düzenlenmesi büyük bir yer elde etmiştir (Piker, 2019, ss. 67-80). Özellikle tek Pazar alanında, her ne kadar modern devlet kadar kapsayıcı olmasa da AB'nin merkezi düzenleyici ve denetleyici etkinliği, dolayısıyla teritoryal kontrol derecesi yüksektir. Bu sebeple çekilmenin şartlarının belirlenmesi sürecinde ilgili alana ilişkin meseleler önemli bir yer tutmuştur. Ayrıca süreç içerisinde Birleşik Krallık'ın tutumunda da

değişimler gözlemlenmiştir. Çekilme sürecinin başlangıcında AB'den ayrılma konusunda daha uzlaşmaz bir tavır gösteren Birleşik Krallık, süreç ilerledikçe bu tavrını değiştirmiş ve AB'yle uzlaşmaya dayalı bir çıkış politikası (soft Brexit) benimsemiştir (Schimmelfennig, 2018). Bu bakımdan üye devletlerin AB'den ayrılma süreci, yoğun müzakere ve işbirliğini gerektirmektedir.

Teritoryal katılık konusunda belirtilmelidir ki AB'nin üzerine kurulu olduğu siyasal düzen, teritoryal katılığını ve istikrarını destekleyen bir niteliğe sahiptir. Şöyle ki AB coğrafyası, güçlü bir organik teritoryaliteye sahip modern devletlerden oluşmaktadır. Üye devletler, yapısal özellikleri gereği toplumsal ve siyasal hayatın büyük bir bölümünü tanzim eden ve bünyelerindeki bireylerin bağlılığına sahip olan birimlerdir. Bu bakımdan teritoryal yapıları ve dolayısıyla coğrafi sabitlikleri güçlü ve istikrarlıdır. Prensipl olarak üye devletler, birbirlerinin teritoryal bütünlüğünü kabul eden modern siyasal örgütlenmelerdir. Bu durum, AB'nin teritoryal yapısını ve bütünlüğünü desteklemektedir. AB, kendi politikalarını uygularken üye devletlerin teritoryal yapılarına dâhil olmaktadır. Üye devletler ise kurumsal kapasitelerine bağlı olarak, AB düzeyinde belirlenen politikaları kendi teritoryalarında uygulamaktadır. AB teritoryasının değişken yapısı teritoryal katılık derecesini zayıflatan bir unsur olarak görünse de AB'nin üzerine kurulu olduğu siyasal ve örgütsel düzen, teritoryal katılığını güçlendirmektedir. AB teritoryal düzeni, etkin bir teritoryaliteye sahip modern devletler vasıtasıyla işlerlik kazanmaktadır (Yılmaz, 2020, s. 333).

SONUÇ

Bu çalışmada AB'nin teritoryal yapısının siyasal boyutu, AB'nin federal, konfederal, imparatorluk ve benzeri herhangi bir örgütsel model olduğu ileri sürülemeden, münhasıran teritoryalite kavramı çerçevesinde ve sınırlı değişken bağlamında ele alınmıştır. Teritoryalite, yaygın bir örgütsel stratejidir ve siyasal örgütlenmeler, sahip oldukları araçlarla etkinlikleri altında bulunan veya etkinlik kurmak istedikleri coğrafya üzerinde teritoryal pratikler geliştirirler. AB de siyasal örgütlenmelerin bu ortak özelliğini bünyesinde barındırmaktadır. AB ne modern devlet kadar bütünlüklü bir teritoryal yapıya sahiptir ne de yalnızca farklı aktörleri ve düzeyleri birbirine bağlayan, belli alanlarda üye devletleri yönlendiren ve koordinasyon sağlayan bir birimdir. AB, sahip olduğu araçlar yoluyla etkinliği altında olan coğrafya üzerinde teritoryal niteliklere sahip siyasal bir yönetsel alan ortaya çıkarmaktadır.

AB bünyesinde hem yetki alanları hem de yönetim düzeyleri çeşitlilik göstermektedir. Bununla birlikte AB düzeyinde yönetimin, yasal düzenleyicilik açısından, uluslararası düzeyde gerçekleştirilmesine ve merkez oluşturulmasına yönelik bir irade bulunmaktadır. Hukuki açıdan hiyerarşik düzenleyici kapasitenin güçlü olduğu alanlarda, AB düzeyinin teritoryal kapasitesi güçlüdür. Diğer alanlarda ise zayıf bir teritoryal denetleyici kapasite olmakla birlikte, yetki alanlarının iç içe geçmesi neticesinde, bu alanlarda da politikaların AB düzeyine bağlanması

girişimleri gözlemlenmektedir. Böylece bir yönetsel ve siyasal alan olarak AB düzeyi belirginleşmektedir. Bu durum, AB'nin teritoryal sınırlandırılmışlığını güçlendirmektedir. Böyle bir yapıda hukuk, AB'ye eylem özerkliğini kazandırmakta ve yetkinin merkezi kullanıma referans teşkil etmektedir. Bu bakımdan hukukun uygulanması, AB'nin teritoryal yoğunluğunu artıran bir faktördür.

AB, teritoryal düzenini oluştururken üye devletlerin yönetsel yapılarından istifade etmektedir. AB'nin yönetsel kapasitesi, üye devletlerin bürokratik mekanizmalarıyla kıyaslandığında oldukça kısıtlıdır. Ancak bu durum, AB'nin özerk bir yönetsel düzen oluşturmadığı anlamına gelmemektedir. AB, yasa yapımı anlamında bir tür üst düzenleyici aktör konumundadır. Belirlenen politikaların uygulanması ise üye devletlerin bürokratik mekanizmaları yoluyla gerçekleşmektedir. Sistemin etkinliği, üye devletlerin yönetsel yapılarının devamlığına ve AB'nin işlerliğine bağlıdır. Diğer yandan AB içerisinde farklı yetki alanlarının olması, teritoryalitesinin bütünlüğünü ve katılık derecesini zayıflatan bir faktör görünümündedir. Bu durumun üye devletlerin AB'den ayrılmanın maliyetini azalttığı ileri sürülebilir. Bununla birlikte AB'den ayrılma, meşruiyetten yoksun değildir ve uzlaşya dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Birleşik Krallık'ın ayrılma sürecinde bu durum gözlemlenebilir. Özellikle tek pazara ilişkin kazanımlar, AB'nin bu alanda merkezileşmiş bir kapasiteye sahip olduğu da göz önüne alındığında, çekilmenin maliyetini artırmakta ve AB'nin teritoryal katılığını güçlendirmektedir. Ayrıca AB'nin üzerine kurulu olduğu modern devletler sistemi de teritoryal katılığı desteklemektedir. Üye devletlerin istikrarlı bir teritoryal düzene sahip olması, AB'nin bu yapı yoluyla kendi teritoryal düzenini coğrafyası boyunca uygulayabilmesini sağlamaktadır.

Yukarıda yapılan açıklamalar itibarıyla AB'nin işlevsel bir teritoryal düzene sahip olduğu söylenebilir. AB, modern devlet benzeri, toplumsal, ekonomik, siyasal, kültürel ve benzeri tüm alanlarda merkezi düzenleyici ve yönlendirici kapasiteye sahip değildir. Merkezi düzenleyici kapasiteye sahip olduğu alanlarda bile AB, üye devletlerle işbirliği yapmak durumundadır. Böylece dolaylı bir yönetim modeli ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple AB'nin teritoryal düzenini birey ve toplumlara kimlik sağlayan organik teritoryalite bağlamında ele almak geçerli sonuçlar vermeyecektir. Her ne kadar Kurucu Andlaşmalarda, türeme normlarda ve AB yetkililerinin söylemlerinde, halklar arasında yakınlık ve Avrupalı değerler gibi unsurlara vurgu yapılsa da doğrudan yönetim ve bütünlüklü bir merkezileşme olmaksızın organik bir teritoryal durumun varlığından söz etmek olası değildir.

KAYNAKÇA

Allmendinger, P., Chilla, T. & Sielker, F. (2014). Europeanizing territoriality—Towards soft spaces? *Environment and Planning*, 46(11), 2703-2717.

Armstrong, W. & Anderson, J. (Der.) (2007). *Geopolitics of European Union enlargement: The Fortress Empire*. New York: Routledge.

Bache, I. & Flinders, M. (2004). Themes and issues in multi-level governance. I. Bache & M. Flinders (Der.), *Multi-level governance* içinde (ss. 1-11). Oxford: Oxford University.

Balkır, C. & Soyaltın, D. (2018). *Avrupalılaşıma: Tarih, kavram, kuram ve Türkiye uygulaması*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Bartolini, S. (2005). *Restructuring Europe: Centre formation, system building and political structuring between the nation-state and the European Union*. Oxford: Oxford University.

Basılğan, M. (2012). Avrupa Birliği'nin bölgesel ekonomik kalkınma politikası. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 1(1), 47-66.

Bauböck, R. (2003). Multilevel citizenship and territorial borders in the EU polity. *IWE-Working Paper Series*, (37). <https://eif.univie.ac.at/downloads/workingpapers/IWE-Papers/WP37.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.03.2020).

Bauer, M. W. & Becker, S. (2014). The unexpected winner of the crisis: The European Commission's strengthened role in economic governance. *Journal of European Integration*, 36(3), 213-229.

Bauer, M. W. & Trondal, J. (2015). The administrative system of the European Union. M. W. Bauer & J. Trondal (Der.), *The Palgrave handbook of the European administrative system* içinde (ss. 1-28). New York: Palgrave Macmillan.

Bellamy, R., Lacey, J. & Nicolaïdis, K. (2017). European boundaries in question? *Journal of European Integration*, 39(5), 483-498.

Benz, A. (2015). European public administration as a multilevel administration: A conceptual framework. M. W. Bauer & J. Trondal (Der.), *The Palgrave handbook of the European administrative system* içinde (ss. 31-47). New York: Palgrave Macmillan.

Beriş, H. E. (2014). *Egemenlik: Bir kavramın geçmişi, bugünü ve geleceği*. İstanbul: Tezkire.

Bevir, M. (2012). *Governance: A very short introduction*. Oxford: Oxford University.

Bialasiewicz, L., Elden, S. & Painter, J. (2005). The constitution of EU territory. *Comparative European Politics*, 3(3), 333-363.

Bickerton, C. J. (2012). *European integration: From nation-states to member states*. Oxford: Oxford University.

Blockmans, S. & Crosson, D. M. (2019). Differentiated integration within PESCO—clusters and convergence in EU defence. *CEPS Research Report*, (04). https://www.ceps.eu/wp-content/uploads/2019/12/RR2019_04_Differentiated-integration-within-PESCO.pdf, (Erişim Tarihi: 18.03.2020).

Börzel, T. (2010). European governance: Negotiation and competition in the shadow of hierarchy. *Journal of Common Market Studies*, 48(2), 191-219.

Börzel, T. A. & Heard-Lauréote, K. (2009). Networks in EU multi-level governance: Concepts and contributions. *Journal of Public Policy*, 29(2), 135-151.

Börzel, T. A. (2003). How the European Union interacts with its member states. *IHS Political Science Series*, (93). http://aei.pitt.edu/1049/1/pw_93.pdf, (Erişim Tarihi: 18.03.2020).

Burgess, M. (2000). *Federalism and European Union: The building of Europe, 1950–2000*. London: Routledge.

Caporaso, J. A. (1996). The European Union and forms of state: Westphalian, regulatory or post-modern? *Journal of Common Market Studies*, 34(1), 29-52.

Caporaso, J. A. (2000). Changes in the Westphalian order: Territory, public authority, and sovereignty. *International Studies Review*, 2(2), 1-28.

Cebeci, M. (2018). AB'nin güvenlik ve savunma politikalarında güncel tartışmalar. S. Baykal, S. A. Açıkmeşe, B. Akçay & Ç. Erhan (Der.), *Hukuki, siyasi ve iktisadi yönleriyle Avrupa bütünleşmesinde son gelişmeler ve Türkiye-AB ilişkileri: ATAUM 30. yıl armağanı* içinde (ss. 151-178). Ankara: Ankara Üniversitesi.

Christiansen, T. & Jørgensen, K. E. (2000). Transnational governance 'above' and 'below' the state: The changing nature of borders in the new Europe. *Regional & Federal Studies*, 10(2), 62-77.

Danwitz, T. von (2014). The rule of law in the recent jurisprudence of the ECJ. *Fordham International Law Journal*, 37(5), 1311-1347.

Dehousse, R. (2016). Why has EU macroeconomic governance become more supranational? *Journal of European Integration*, 38(5), 617-631.

Egeberg, M. (2015). EU administration: Center formation and multilevelness. W. Bauer & J. Trondal (Der.), *The Palgrave handbook of the European administrative system* içinde (ss. 66-78). New York: Palgrave Macmillan.

Egeberg, M., Trondal, J. & Vestlund, N. M. (2015). The quest for order: Unravelling the relationship between the European Commission and European Union agencies. *Journal of European Public Policy*, 22(5), 609-629.

Eliçin, Y. (2011). Avrupa Birliğinde yönetim. *Electronic Journal of Social Sciences*, 10(38), 44-60.

Fligstein, N. & McNichol, J. (1998). The institutional terrain of the European Union. W. Sandholtz & A. S. Sweet (Der.), *European integration and supranational governance* içinde (ss. 59-91). Oxford: Oxford University.

Forsberg, T. (1996). Beyond sovereignty, within territoriality: Mapping the space of late-modern (Geo)Politics. *Cooperation and Conflict*, 31(4), 355-386.

Goebel, R. (2013). Supranational? Federal? Intergovernmental? The governmental structure of the European Union after the Treaty of Lisbon. *Columbia Journal of European Law*, 20, 77-142.

Göztepe, E. (2008). *Avrupa Birliği'nin siyasal bütünleşmesi ve egemenlik yetkisinin paylaşılması sorunu*. Ankara: Seçkin.

Grande, E. & McCowan, M. (2015). The two logics of multilevel administration in the EU. W. Bauer & J. Trondal (Der.), *The Palgrave handbook of the European administrative system* içinde (ss. 48-65). New York: Palgrave Macmillan.

Gualini, E. (2006). The rescaling of governance in Europe: New spatial and institutional rationales. *European Planning Studies*, 14(7), 881-904.

Gülmez, D. B. & Colella, D. S. (2019). Avrupa bütünleşmesi çalışmalarında derogasyonlar meselesi. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 18(2), 437-468.

Heartfield, J. (2007). European Union: A process without a subject. C. J. Bickerton, P. Cunliffe & A. Gourevitch (Der.), *Politics without sovereignty: A critique of contemporary international relations* içinde (ss. 131-149). London: University of College London.

Hix, S. (2005). *The political system of the European Union*. (İkinci Baskı). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Holder, J. & Layard, A. (2011). Drawing out the elements of territorial cohesion: Re-scaling EU spatial governance. *Yearbook of European Law*, 30(1), 358-380.

Hooghe, L. & Marks, G. (2001). *Multi-Level governance and European integration*. Lanham: Rowman & Littlefield.

Jachtenfuchs, M. (2001). The governance approach to European integration. *Journal of Common Market Studies*, 39(2), 245-264.

Jackson, R. (2007). *Sovereignty: Evolution of an idea*. Cambridge: Polity.

Jessop, B. (2016). Territory, politics, governance and multispatial metagovernance. *Territory, Politics, Governance*, 4(1), 8-32.

Karakaş, A. I. (1993). *Avrupa Topluluğu hukuk düzeni ve ulus devlet egemenliği*. İstanbul: Der.

Keating, M. (2013). *Rescaling the European state: The making of territory and the rise of the Meso*. Oxford: Oxford University.

Keohane, R. O. & Nye, J. S. (2012). *Power and interdependence*. (Dördüncü Baskı). New York: Longman.

Laffan, B. (2001). The European Union polity: A Union of regulative, normative and cognitive pillars. *Journal of European Public Policy*, 8(5), 709-727.

Majone, G. (2006). Dilemmas of European integration: The ambiguities and pitfalls of integration by stealth. Oxford: Oxford University.

Mamadouh, V. (2001). The territoriality of European integration and the territorial features of the European Union: The First 50 Years. *Royal Dutch Enviromental Society*, 92(4), 420-436.

Mann, M. (1984). The autonomous power of the state: Its origins, mechanisms and results. *European Journal of Sociology*, 25(2), 185-213.

Marks, G. & Hooghe, L. (2004). Contrasting visions of multi-level governance. I. Bache & M. Flinders (Der.), *Multi-Level governance içinde* (ss. 15-30). Oxford: Oxford University.

McNamara, K. R. (2015). *The politics of everyday Europe: Constructing authority in the European Union*. Oxford: Oxford University.

Menon, A. & Schain, M. (Der.) (2006). *Comparative federalism: The European Union and the United States in comparative perspective*. Oxford: Oxford University.

Murphy, A. B. (2008). Rethinking multi-level governance in a changing European Union: Why metageography and territoriality matter. *GeoJournal*, 72(7), 7-18.

Mutlu, S. & Demirkaya, Y. (2018). Avrupa yönetişimi ve ulusaltı yönetimlerin ulusötesi ağ faaliyetleri. *Strategic Public Management Journal*, 4(7), 59-82.

Nicolaidis, K. & Howse, R. (Der.) (2001). *The federal vision: Legitimacy and levels of governance in the United States and the European Union*. Oxford: Oxford University.

Østergaard, U. (1997). Nation-states and empires in the current processes of European change. O. Tunander & P. Baev (Der.), *Geopolitics in post-wall Europe: Security, territory and identity içinde* (ss. 95-119). London: Sage.

Özdal, B. (2020). *Avrupa Birliği: Siyasi bir cüce, askeri bir solucan mı? Ortak dış politika ve güvenlik politikası ile ortak güvenlik ve savunma politikası oluşturma süreçlerinin tarihsel gelişimi*. Bursa: Dora.

Perkmann, M. (2003). Cross-border regions in Europe significance and drivers of regional cross-border co-operation. *European Urban and Regional Studies*, 10(2), 153-171.

Perkmann, M. (2007). Construction of new territorial scales: A framework and case study of the EUREGIO cross-border region. *Regional Studies*, 41(2), 253-266.

Peterson, J. (1997). The European Union: Pooled sovereignty, divided accountability. *Political Studies*, 45(3), 559-578.

Piattoni, S. & Polverari, L. (Der.) (2016). *Handbook on cohesion policy in the EU*. Cheltenham: Edward Elgar.

Piattoni, S. (2010). *The theory of multi-level governance: Conceptual, empirical, and normative challenges*. Oxford: Oxford University

Piker, M. B. (2019). *Brexit sonrası yeni Avrupa Birliği düzeni ve Türkiye'ye etkisi*. İstanbul: Legal.

Puetter, U. (2012). Europe's deliberative intergovernmentalism: The role of the Council and European Council in EU economic governance. *Journal of European Public Policy*, 19(2), 161-178.

Reçber, K. (2018). *Avrupa Birliği hukuku ve temel metinleri*. (Üçüncü Baskı). Bursa: Dora.

Rosamond, B. (2009). Supranational governance. C. Rumford (Der.), *The SAGE handbook of European studies* içinde (ss. 89-109). London: SAGE.

Ruggie, J. G. (1993). Territoriality and beyond: Problematizing modernity in international relations. *International Organization*, 47(1), 139-174.

Ruggie, J. G. (1998). *Constructing the world polity: Essays on international institutionalization*. London: Routledge.

Sack, R. D. (1983). Human territoriality: A theory. *Annals of the Association of American Geographers*, 73(1), 55-74.

Sack, R. D. (1986). *Human territoriality: Its theory and history*. Cambridge: Cambridge University.

Scheidel, W. (2006). Republics between hegemony and empire: How ancient city-states built empires and the USA doesn't (Anymore). *Princeton/Stanford Working Papers in Classics*. <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/020601.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.03.2020).

Schimmelfennig, F. (2018). Brexit: differentiated disintegration in the European Union. *Journal of European Public Policy*, 25(8), 1154-1173.

Skelcher, C. (2005). Jurisdictional integrity, polycentrism, and the design of democratic governance. *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 18(1), 89-110.

Stetter, S. (2007). *EU foreign and interior policies: Cross-Pillar politics and the social construction of sovereignty*. London: Routledge.

Sweet, A. S. & Sandholtz, W. (1997). European integration and supranational governance. *Journal of European Public Policy*, 4(3), 297-317.

Sweet, A. S. & Sandholtz, W. (1998). Integration, supranational governance, and the institutionalization of the European polity. W. Sandholtz & A. S. Sweet (Der.), *European integration and supranational governance* içinde (ss. 1-26). Oxford: Oxford University.

Trondal, J. & Peters, B. G. (2015). A conceptual account of the European administrative space. M. W. Bauer & J. Trondal (Der.), *The Palgrave handbook of the European administrative system* içinde (ss. 79-92). New York: Palgrave Macmillan.

Verdun, A. (2013). The building of economic governance in the European Union. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 19(1), 23-35.

Vollaard, H. (2009). The logic of political territoriality. *Geopolitics*, 14(4), 687-706.

Wæver, O. (1997). Imperial metaphors: Emerging European analogies to pre-nation-state imperial systems. O. Tunander & P. Baev (Der.), *Geopolitics in post-wall Europe: Security, territory and identity* içinde (ss. 59-93). London: Sage.

Wallace, W. (1999). The sharing of sovereignty: The European paradox. *Political Studies*, 47(3), 503-521.

Wind, M. (2003). The European Union as a polycentric polity: Returning to a Neo-Medieval Europe? J. H. H. Weiler & M. Wind (Der.), *European constitutionalism beyond the state* içinde (ss. 103-128). Cambridge: Cambridge University.

Yılmaz, S. (2020). *Avrupa Birliği ve teritoryalite: Birlik mekânının teritoryalleşmesi ve içerisi-dışarısı ayrımı*. Bursa: Dora.

Yayın Geliş Tarihi: 07.04.2020
Yayına Kabul Tarihi: 04.04.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.716105

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 833-852
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

ADALET AĞAOĞLU'NUN 12 MART DÖNEMİ ÖYKÜLERİNDE SUÇ KAVRAMI

Esra DİCLE*

Öz

Adalet Ağaoğlu, özellikle 1970'lerde yazdığı öykü, tiyatro oyunu ve romanlarında, 12 Mart döneminin politik ortamına, psikolojik-fiziksel şiddet olaylarına, toplumsal çatışmaya, kutuplaşmaya, işkence gerçeğine, sosyalist öznenin bütün bunlar arasında yaşadığı suçluluk duygusuna, iç ve dış çelişiklere odaklanır. Adalet Ağaoğlu, bu dönemde yazdığı öykülerinde, suç olgusunu, kanunları belirleyenlerin meşruiyetini tartışmaya açar, kanunlar tarafından suçlu ilan edilenlerin masumiyetini sergiler. Bu dönemde yazdığı Yüksek Gerilim (1974) kitabında, 12 Mart dönemi askerî yönetimiyle devrimci aktivistler arasındaki çatışma yansıtılırken aynı zamanda kapitalist-burjuva devletinde işçi-emekçilerin yaşadığı ekonomik şiddet ve onları suça iten koşullar da ele alınır. Böylece hem politik hem adi suç tanımlamaları etrafında suç olgusunun sınıfsal bağlamı sorgulanır. Sessizliğin İlk Sesi (1978) öykü kitabındaysa, 12 Mart döneminin sıcak-çatışmalı ortamından uzaklaşılmasının da etkisiyle yazar, suç olgusunu daha örtük bir bağlamda, ağırlıklı olarak sivil yaşamdaki sınıf çatışmaları odağında ele alır. Bu yazıda, Adalet Ağaoğlu'nun iki öykü kitabında, suç konusuna hangi meseleler odağında yaklaştığını ele almaya çalışacağım.

Anahtar sözcükler: Suç, 12 Mart, Öykü, Adalet Ağaoğlu.

THE NOTION OF “CRIME” IN THE STORIES OF ADALET AĞAOĞLU ON MARCH 12 PERIOD

Abstract

Adalet Ağaoğlu focuses on the political environment of the March 12 period, the psychological-physical violence events, social conflict, polarization, the reality of torture, a socialist subject's feeling of guilt, and its internal and external contradictions among all these, in her stories, theater plays and novels written in the 1970s. In her stories written at this period, she discusses the phenomenon of crime, legitimacy of those who set the laws and

---

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Dicle, E. (2021). Adalet Ağaoğlu'nun 12 Mart dönemi öykülerinde suç kavramı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 833-852.

* Dr. Öğr. Gör., Boğaziçi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türkçe Dersleri Koordinatörlüğü, ORCID: 0000-0001-5029-4164, esradicle@gmail.com.

displays the innocence of those who are declared guilty by the laws. In her story book Yüksek Gerilim (1974), the conflict between the military administration and the revolutionary activists of the March 12 period is reflected, while at the same time discussing the economic violence faced by workers and laborers in the capitalist-bourgeois state and the conditions that pushed them into crime. Thus, the class context of the crime phenomenon is questioned around both political and ordinary crime definitions. In the other story book, Sessizliğin İlk Sesi (1978), she deals with the phenomenon of crime in a more implicit context, mainly in the -context of class conflicts in civilian life, with the influence of the decrease on the hot-conflict environment of the March 12 period. In this article, I will try to show how Adalet Ağaoğlu focuses on the matter of crime in her two story books.

Keywords: *Crime, Story, March 12, Adalet Ağaoğlu.*

GİRİŞ

Suç, en genel tanımıyla, topluma zarar verdiği ve tehlikeli olduğu kurallar ve kanunlar tarafından kabul edilen ve belirtilen eylem ve davranışlardır. Kanunlar ve toplumsal kurallar, insanlar toplu olarak yaşadıkları için var olmuştur. Bunların amacı kurulu düzeni korumaktır. Herhangi bir nedenle kanun ve kurallarla korunmuş düzenin dışına çıkanların adı suçlu ya da günahkâr, kanun dışına çıkan eylem ve olgular da suç veya günah sayılır. Söz konusu düzeni belirleyense kanun koyucudur. Suç ve ceza, kanun koyucunun kimliğine bağlı olarak tanımlanır. (Sağlık, 2009, s. 65) Neyin suç olarak kabul edilmesi gerektiği, toplumun kendi çıkarları doğrultusunda tanımlanır, bu nedenle suç, doğal değildir. Foucault'a göre, suçun tanımı ile suç ve ceza arasındaki bu keyfiyetin örtülmesi için, "cezalandırma sanatı, koskoca bir tasarım teknolojisine dayanmak zorundadır." (Foucault, 1992, ss. 129-130)

Bu nedenle belirli bir çağ, dönem ve/ya toplumda suç unsuru oluşturan eylemler, bir başka kanun koyucunun hâkimiyetindeki bir başka çağ, dönem ve/ya toplumda aynı şekilde değerlendirilmeyebilir. Toplumların sosyal değişim ve gelişim süreci içinde de suç tanımı değişebilir. Bu nedenle suç evrensel bir olgu olduğu kadar, göreceli bir olgudur da.

Bireyin, planlı ya da plansız, bireye, topluma ve devlete karşı işlediği suçlardan, suçu işleyenin cinsiyet, ırk, siyasi görüş gibi niteliklerine kadar pek çok konu edebiyatı ilgilendirir. Suçun kaynağını bireyin mizacında bulan yaklaşım da toplumsal yapıda bularak suçu modern bireyin kendisini ifade etme aracı olarak gören bakış açısı da edebiyatın kendi sahası içinde değerlendirilir. (Erdoğan, 2011, s. 5) İnsanın suçu hazırlayan koşullarla imtihanı ve onu suça zorlayan şartlardaki tutumuyla ortaya çıkan trajedi, suç edimi üzerinden bütün bir hukuk sisteminin tarihsel çarpıklığı, hukuk sisteminde temsil edilen bütün bir toplumsal düzenin barındırdığı çelişkiler, yargılama ve hapsedme pratiklerinin sorunları, *Sefiller, Suç ve Ceza, Savaş ve Barış* gibi pek çok önemli eserde ele alınmış, edebiyat için her zaman

önemli olmuştur. Suç insanın varoluşsal gerçekliğine, kendisiyle ve dış dünyayla yaşadığı çatışmaya içkindir. Edebiyat da suçu inceleyerek insanın zorlayıcı koşullar altındaki gerçekliğini ve dramını irdeler.

12 Mart 1971 muhtırasıyla sonuçlanan süreç ve sonrasında yaşanan ekonomik, toplumsal ve siyasi gelişmeler, Türk edebiyatında, hemen muhtıra sonrası dönemden başlayarak pek çok yönüyle ele alınmıştır. Bu metinlerde, devrimciler ile iktidar arasındaki çatışma, bunun topluma ve bireyler arası ilişkilere yansımaları, mevcut iktidarın uygulamaları, işkence sorunu, hapisane koşulları, psikolojik ve fiziksel, toplumsal ve bireysel şiddet ve çatışmanın boyutları tartışılmıştır.

Adalet Ağaoğlu'nun 1974 yılında yayımlanan ve dokuz öyküden oluşan *Yüksek Gerilim*¹ adlı öykü kitabı ile 1978'de yayımlanan ve 12 öyküden oluşan *Sessizliğin İlk Sesi*² öykü kitapları da söz konusu sürecin yansımalarını ele alır. Suçun tanımı, değişkenliği, suçu belirleyen temel etken olarak çevresel faktörlerin ele alınması, adi ve siyasi suçlu tanımlarının irdelenmesi, mevcut yasaların ve bu yasaları koyan iktidarın meşruiyeti, işkence sorunu, suçluluk duygusu gibi pek çok mesele, bu öykülerde sorunsallaştırılır. Bu yazıda öyküleri suç olgusunu ele alışı, hapisane ve işkence konusuna bakışı ve suçluluk duygusunu irdeleyişi üzerinden inceleyeceğim.

“YAPANA DEĞİL YAPTIRANA BAK”, SUÇ EKONOMİYE İÇKİNDİR

Marksist düşünce paralelinde oluşturulmuş kurmaca eserlerde pek çok konu suç ile ilgilidir. İlk olarak suç, sınıflı toplumun bir ürünü olarak incelenir. Buna göre belli bir sosyal yapıdaki sınıf ilişkileri değiştiğinde suç kalıpları da değişmektedir. Marx mevcut düzeni, suçluları suç işlemeye teşvik eden sosyal koşullar içine yerleştirdiği için eleştirir. Alman sosyal demokrati Willem A. Bongers, kapitalizmin rekabetçiliğinin egoizmi artırdığını iddia ederek kapitalizm ve suç arasındaki ilişkiyi irdeler. Toplumsal olarak zararlı egoist davranışlar bütün sınıflarda görülmesine rağmen politik güç, yöneten sınıfı en azından suçlu olarak itham edilmekten korur. Bu nedenle işçi sınıfının payı suç istatistiklerinde abartılır. Suçun daha yeni Marksist analizleri, yönetilen sınıflar arasındaki suçluluğu sınıf baskısına karşı adaptasyon veya direnme olarak; yöneten sınıfın suçluluğunu ise sınıf baskısının aracı olarak anlamaya çalışır. (*Marksist Düşünce Sözlüğü*, 2005, s. 558)

Adalet Ağaoğlu, roman ve hikâye yazarlığına 12 Mart döneminde başlayan Adalet Ağaoğlu, bu dönemin siyasal, toplumsal ve ekonomik meseleleriyle ilgilenen,

¹ Adalet Ağaoğlu, *Yüksek Gerilim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004. Bu yazıda kitaptan yapılan alıntılar bu baskıya ait olacak ve yazı içinde parantezle gösterilecektir.

² Adalet Ağaoğlu, *Sessizliğin İlk Sesi*, İstanbul: Alkım Yayınları, 2004. Bu yazıda kitaptan yapılan alıntılar bu baskıya ait olacak ve yazı içinde parantezle gösterilecektir.

toplumcu gerçekler metinler ortaya koyar. Bunu yaparken, roman ve hikâye türünün biçimsel ve estetik unsurlarını geliştiren, yenilikçi denemeler de yapar. Ağırlıklı olarak politik-ideolojik tutumları ve söylemleri baskın olan, genel olarak sosyalizmin açıklamalarını özel olarak 12 Mart sürecinde solun deneyimlerini anlatan metinlerin bulunduğu bir ortamda, insanın bireysel deneyimine, psikolojik süreçlerine; bilinç akışı, iç monolog, çağrışım gibi yöntemlerle ışık tutar.

Adalet Ağaoğlu'nun ilk öykü kitabı olan *Yüksek Gerilim*'de yer alan öyküler; sınıflaşmanın tarihini ve güncel görünümünü, 1970'lerin çatışmalı ortamını, yer yer gerçeklik düzleminde yer yer ironik ve alegorik bir biçimde sergiler. Hemen her birinde farklı anlatım tekniklerinin denendiği bu öykülerde yazar, düşünsel olanla estetik olanı birlikte geliştirir. Yazarın keskin gözlemciliği, eleştirel tutumu, doğanın, insanın ve tarihin hareketini kavrayışıyla, politik içeriğin estetize edilmesi; öykülerin kuvvetini artırır.

Adalet Ağaoğlu'nun bu öykülerinde, çevre, sınıf, konu, mekân farklılıklarına rağmen tüm öykü kişilerini birbirine teğelleyen unsur, suç olgusudur. Öykülerde suç kavramı, sınıflı toplumun, kapitalizmin toplum yapısında meydana getirdiği dönüşümlerin bir sonucu olarak ele alınır. "Yüksek Gerilim" adlı öykü de mevcut düzenin ortaya çıkardığı çatışmaların boyutlarını tartışır. Öykü, kalkınmanın bir göstergesi sayılan sanayi teknolojisi ve makineleşmeyle birlikte, doğanın tüm canlılarıyla nasıl zehirlendiğini, yok edildiğini ve yerini nasıl yapay, ölümcül bir düzenin aldığını göstererek başlar. "Tek pervaneli uçakların attığı ilaç, pamuk fidanları üstünde kurudu; damarlı yüzlerinde benek benek beyaz lekeler bıraktı.

(. . .) Kanallar suyun fazlasını denize akıttıkça, otların payına düşen nem de azaldı.

Yaz boyu azaldı bu pay ve otlar kurudu, dikene sardı. (. . .) Kanallar, ovidan çektikleri fazla suyun yüklendiği sivrisinek ölülerini de denize akıttılar." (s. 7-8) Bir kameranın geniş plandan dar açığa doğru geçerek, gökyüzünden yeraltı sularına doğru inen, hareketli bir planla sergilediği doğanın dönüşümü, görüntüleme tekniğiyle, biraz da Brechtien bir teknikle bir yabancılaştırma etkisi sağlar okura. Okura, üretim biçimlerinin ve araçlarının değişimini, tarımsal üretimin terk edilmesi ve sanayi üretimine geçilmesini, bu yolla doğanın, insanın, yaşamın zehirlenmesini sinematografik bir dil ve mesafeyle yansıtır.

Şantiyede süren çalışmalarda, sık sık az zamanda çok kanalet döşemenin önemi, yüksek gerilim hattının gölgesinde ve gözetiminde, oldukça riskli ve tehlikeli şartlarda süren üretimin hızı vurgulanır. "Treylerde kalan son kanalet de az sonra yüksek gerilim hattının toprakta bıraktığı yayvan gölgeyi bıçkı gibi kesecek. Kesip taa ötelere uzanacak. Uzanan her fazla metresi, kanalet döşeme ekibinin her biri için birer öğün demek olacak." (s. 21)

Yüksek gerilim hattı, bütün olan biteni sessizce izleyen; denetimi sadece fark edildiği yerde değil, görülmediği yerlerde de süren bir güç gibi tanımlanır. “Geçtiği her yerde kendisiyle kesişen her şeye ve herkese güçlü adını kazıdı, bıraktı. Ama oralara uzanmadan önce yüksek gerilim hattı, geçtiği yerlerde hiçbir katı cismin kendisine elli santimden daha yakın gelmesine izin vermedi. (. . .) Dokunulmazlığını böylece koruyarak yürüdü, gitti ve milyarda bir gücünden çok daha, ama çok daha azını, vinç operatörü Kadir Çiçek’in ot-sap tavanından sarkan yirmi beş mumluk ampulüne boşalttı. (s. 9)

Burada sözü edilen yüksek gerilim hattı, gücünün soyut olması ve muhatap alınamazlığından alan modern iktidar biçimini temsil eder. Bu iktidar, dokunulmaz egemenlik alanına müdahale edilemez, gözetleyen, denetleyen, yargılayan, cezalandıran, ölümcül bir iktidardır. Yüksek gerilim hattı bu hâliyle iktidarın görünür ama varlığının kanıtlanamaz olduğu ilkesini hatırlatır. Foucault’ya göre bireylerin sürekli “gözlem altında” olmaları gerektiği fikri, bahsettiği üç iktidar türünden (diğerleri egemen iktidar ve biyoiktidardır) biri olan disiplinci iktidarın doğal bir parçasıdır; zira disiplin dışsal olarak “uysal bedenler”in davranış düzenliliği içinde oluşur. (Foucault, 2000, ss. 78-79) Modern öncesi dönemde sıradan insanlar üzerinde uygulanan güç, heybetinden, haşmetinden ve servetinden korkularak ve hayran kalınarak etkili olurken, modern dönemde ise, aynı güç seyredilmek yerine insanları seyrederek gölgede ya da kuytuda kalmayı tercih eder.³ Yüksek gerilim hattı, çalışma alanında tüm heybetiyle görünür ve bir tehdit, tehlike, ona göre tavır alınması ve asla alanına girilmemesi gereken bir güç oluştururken, hâkimiyeti sadece görünür olduğu alanda kalmaz, tüm haşmetiyle görünür olmadığı yerleri de gücünün çok çok azını harcayarak gözetleyebilir.

Kadir Çiçek, ekonomik sıkıntılardan dolayı, istemeye istemeye yaşını büyüterek şantiyede çalışmasına izin verdiği kardeşi Hasan ile birlikte hava kararmış olmasına ve şantiye mühendisinin ikazlarına rağmen, tüm iyi niyet ve enerjileriyle -aslında bir an önce işi tamamlayarak evlerine buzdolabı alacak parayı denkleştirebilmek için- hattın son kanaletini döşemek, “zaman kaybetmemek için” çalışmaya devam ederler. Fakat yüksek gerilim hattı en ufak bir dikkatsizliği affetmeyecektir: “Kanaleti taşıyan askılardan biri kaymış, kanaletin bir ucu yere vurmuştu. Bozulan denge, o anda ağırlığından kurtulan vinç bumunu yukarı doğru esnetti. Yukarı doğru esneyen bum, yüksek gerilim hattının egemenlik alanına girdi;

³ Foucault bu konuyu tartışmak için J. Bentham’ın tasarladığı Panoptikon hapishane mimarisini temel alır. Bu mekânı Foucault, disiplinci iktidarın metaforu olarak kullanır çünkü Panoptikon, iktidarın görünür ama teşhis edilemez olmasının somut temsilidir. “Görünür: tutuklu gözünün önünde sürekli olarak, gözlendiği merkez kulesinin silüetini bulacaktır. Varlığının kanıtlanamaz olması: tutuklu o anda kendine bakılıp bakılmadığını asla bilmemeli, ama bunun her ana olabileceğinden hiçbir kuşkusu bulunmamalıdır.” (Foucault, 1992, s. 253)

gücünün milyarda birinden pek azını kapıp elinde hâlâ çelik halatı tutmakta olan Hasan'ın gövdesine akıttı. Çelik halat ucunda iri, siyah bir kömür asılıp kaldı.” (s. 26)

Yüksek gerilim hattı, egemenlik alanına giren Hasan'ı yok ettiği gibi Kadir'i de hapsedecektir. Kadir, kardeşini sahte belgelerle işe aldığı için suçludur. Sorgulayan, yargılayan, cezalandıran iktidar tarafından kurban edilmiş, suçlu bulunmuştur. “Demek iş kazası?” dedi aracın içindeki öbür polis. “Sigortanız vardır. Kaza ise iyi. Kardeşininki sana kalır.” Kuşkuyla baktı Kadir Çiçek'e. “Yaşı uygun ki çalıştı. Vardır sigortası kardeşinin de.” Hasetle baktı Kadir Çiçek'e. (s. 27)

Düzen için dava kapanmıştır. Gözlem, denetim, normalleştirme, uysallaştırma süreci devam etmektedir. İktidarın olmadığı yer, ideolojinin “dışarı” yoktur. “Yüksek gerilim hattı (...) dokunulmazlığını koruyarak, büyük kentlerin kapılarında bölünüp kollara ayrılarak, caddelerde yeniden kollara ayrılarak, dış mahallelerde daha ince kollara ayrılarak ayrılan en ince kollarından birini Kadir Çiçek'in ot-sap tavanından aşırarak gitti, gücünün milyarda birinden çok daha azını bir kez daha parçalara böldü ve böldüğü daha küçük çaplı güçleri cezaevlerinde durmadan çoğalan koşullara, o koşulların tepelerindeki en küçük ampullere boşalttı.” (s. 28)

Yüksek gerilim hattı, bir yandan “somut” olarak güçlü ve heybetli varlığıyla her zaman korku uyandıran, bu sayede düzenin sorunsuz işlemlerini sağlayan, egemenlik alanına yapılacak en küçük bir ihlali affetmeyen iktidarı tanımlarken, bir yandan da “soyut” olarak, gündelik hayatın kılcallarına sızan, örülerek değil gözleyerek varlığını koruyan, gücünü fark edilmemekten hatta yok sanılmaktan alan modern iktidar biçimlerini ifade eder.

Aynı kitaptaki “Bileyici” adlı öyküde de suç eylemi, suçu oluşturan etkenlerle birlikte tartışılır. Öykü, önce ekonomik sistemlerin değişmesiyle birlikte sosyal yaşamın değişen yüzlerini detaylıca anlatır. Hem özel alanı hem kamusal alanı kapsayan, mimariden şehir planlamasına, meslek seçimlerinden yeme-içme, kılık kıyafet alışkanlıklarına kadar her alanı etkileyen bu dönüşüm; değişen değer yargılarıyla birlikte sınıflı toplumun yeni bir şekil almasını, sınıflar arası çatışmayı, göç ve yoksulluk gibi sorunları, düzene uyanın uymayan üzerinde kurduğu baskı ve şiddeti beraberinde getirir. “Yüksek Gerilim” öyküsünde görülen Brechtien tarihselleştirme ve yabancılaştırma tekniği, burada da görülür: “Eski sahipleri attar, baharatçı ve bakırcı olan üç evin oğulları da önceleri yine attar, baharatçı ve bakırcı oldular. Sonraları, onların oğullarının oğulları toptancılık, eczacılık ya da antikacılık ettiler. Bu dönemde aileler küçüldü. Evlerinde büyük oğullar ve onların kanlarıyla çocukları yaşadılar. Toptancılık, eczacılık ya da antika eşya satıcılığı edenlerin oğulları, bir süre sonra artık memur, doktor ve antika eşya kaçakçısı oldular.” (s. 155)

Yaşadığı köyde sanayinin, yapılaşmanın, makineleşmenin yayılma sahasından kurtulamayan bıçakçı Süleyman, zamanla kaçakçıların bölgeye daha ucuz, daha çeşitli bıçaklar getirmeye başlamasıyla, önce büyük et bıçakları yapmayı bırakır, sonra mangal, maşa ve kürek yapmayı. Bir zaman sonra sadece kalaycılık yapabiliyordur artık. Kendine güvenini kaybeden ve hepsi bir elden çıkma gibi duran, her yerde çokça bulunabilen kamalar, bıçaklar, testerelerle rekabet edemeyen Süleyman, kendisine bir bileyi makinesi yaparak geçimini sağlamaya başlar. Oğlu Ramazan'a bıraktığı tek şey bu olacaktır ve Ramazan da şehre göç ettiğinde en iyi bildiği işi sürdürmeye çalışır.

Bir gün, ince, gevşek asfaltla kaplanmış dar sokakta, iki yeni, yüksek betonarme bina arasında kalmış ve yıkılmaya yüz tutmuş eski bir ahşap evden yaşlı bir el uzanır Ramazan'a ve makaslarını bilemesini ister. Ramazan sessiz ama hevesli ve becerikli hareketlerle makasları bileylerken, gümbürtüyle gelen bir arabadan inen "taşeronluktan gelme bir müteahhit" bileyiciyi taciz etmeye başlar. Mesele, ya da bahane, park sorunudur: "İki tekerimi şuraya çıkarmadan park edemiyorum, sen buraya postunu sermişsin (. . .) Hem bu yaptığın iş mi? Kaç paralık iş? Adam utanır. Cız cız da cız cız. Kaç para getirir bu adama? (. . .) Ne söz anlamaz herifsiniz yahu? Bundan adam olmazsınız işte. Başınızın dikine gitmekten. Çekil dediler mi çekileceksin. Senin neden bileyicilik ettiğin belli zaten. Dikbaşlılığından. (. . .) Bileyicilik yapmaya utanmıyor musun? (. . .) Çocuk bile tenezzül etmez senin şu iş diye tuttuğın zırlıya..." s. 167-168)

Bileyici kibarlıkla alttan almaya çabalarlarken müteahhitin gittikçe artan ses ve hakaret tonu, müteahhit gibilerin bileyici gibiler üzerinde kurduğu iktidarın, tahakkümün, baskının gösteresidir. Bileyici, müteahhitin evinin önünde durarak onun egemenlik alanına girmiştir ve hemen haddinin bildirilmesi gerekir. Müteahhit, sırtını dayadığı düzenden aldığı "adam etme" yetkisiyle, düzenin çok para kazanmaya mecbur eden söylemini reddederek bir anlamda pasif itaatsizlikte bulunan kişiyi ıslah etme görevine soyunur. Otoritesinin onaylanmamasından, sözlerinin ciddiye alınmamasından dolayı sinirlenen müteahhit, baskısını daha da artırır. Bileyici, "Yaptığın işten utanmıyorsun, çocuklarından utan bari!" (s. 171) sözünden sonra "Başka nasıl düşünebilirim çocuklarımı?" (s. 172) diyerek kontrol etmeye çalıştığı öfkesini sonunda serbest bırakır ve elindeki bıçağı müteahhitin göğsüne iki defa saplar. Öykü, akış içinde çatışmanın ve gerilimin artırıldığı, Bileyici'nin tepkisinin biriktirilerek son sahnede ortaya çıkartıldığı, sınıfsallığın, ekonomik olanın psikoloji-yoğun bir odaklanmayla anlatıldığı bir kurguya dayanır. Öykü boyunca, "Yüksek Gerilim" öyküsünde olduğu gibi, adım adım son sahne hazırlanır.

Müteahhit ile bileyici arasındaki çatışma, ekonomik düzenden kaynaklanan bir sınıf çatışmasının temsilidir. Bileyicinin müteahhiti öldürmesiye, egemenin

temsilcisi üzerinden egemen olana yöneltmiş -bilinçsiz- bir tepkidir. Foucault'un deyimiyle dışlanmış özneler arasında sayılan suçluların ortak noktası egemen olana yönelmeleridir. Ama pek çoğu egemen olanın, dayatılan, sınırlanmış hayat olduğunu göremeyecek kadar ideolojik donanımdan da yoksundur. Bu nedenle suça kaynaklık eden şiddetlerini egemeni temsil eden bireye, nesneye ya da sürece yansıtırlar. (Erdoğan, 2011, s. 5)

Suç, kendi kendine oluşmaz, çatışmanın boyutlarına, etkinin şiddetine bağlı olarak ortaya çıkan bir tepkidir. Çatışma kuramcıları suç olarak tanımlanan etkinliğin fikir muhalefeti, itaatsizlik, şiddet ve sapma yoluyla yetkeye meydan okunmasından kaynaklandığını öne sürerler. Fakat elbette bu düzenin kabul edilemez gördüğü bir meydan okumadır ve derhal en şiddetli biçimiyle cezalandırılır. (Ruggiero, 2009, s. 25) Bileyici de müteahhitte, egemen olanın temsiliyle yaşadığı çatışmanın sonunda, değişen dünyada eski değerlere bağlı kalarak gösterdiği itaatsizliğini, gördüğü baskının sonucu olarak şiddete dönüştürür. Müteahhitin düzenine göre, o artık suçludur.

Yine *Yüksek Gerilim* kitabından “Adi Suçlu” öyküsünde de benzer bir mesele söz konusudur. Apandisit ameliyatı için hastaneye yatan “solcu” kadınla yanındaki yatakta kalan “düzenin kadını” – “burjuva kadın” arasında yaşanan çatışma öykünün temelini oluşturur. Birinci kadın; hapisanedeki arkadaşları, gördüğü işkenceler, arkadaşları “içerdeyken” “dışarıda” olmanın yarattığı vicdan azabı, gündelik hayata hiçbir şey olmamış gibi devam edilmesinin, yaşananları unutuyor olduğunu fark etmesinin verdiği suçluluk duygusuyla yorgun ve yeniktir. Yanındaki kadın ise sürekli ellerinin, tırnaklarının, ince belinin, iri göğüslerinin güzelliğinden, kocasının onu ne kadar güzel bulduğundan, doktorun bile gözlerini ne kadar beğendiğinden, kocasıyla her gece mutlaka dışarı çıktıklarından, briç partilerinden, büyük otellerin balo salonlarına kadar hep gezdiklerinden, yaptıkları Avrupa seyahatlerinden bahseder. Öyküde, birinci kadının düşünceleri iç konuşmalar olarak verilirken, düzenin kendisine yüklediği kadınlık rollerini layıkıyla yerine getiren ikinci kadının konuşmaları ise gittikçe artan bir dozda, hiç durmadan devam eden dış konuşmalar olarak verilir. Yazar, toplumda baskın olan, onaylanan, erkeğin arzusunun nesnesi olma rolünü kabul eden ve buna cevap veren, neredeyse sadece bir bedenden ibaret kılınmış, bir bedene indirgenmiş olan kadını, bir sınıfın materyalist, sığ ve yoz varlığının temsiline dönüştürür. Öyküde sürekli konuşan ve kendinden bahseden odur. İkinci kadın; bir uzantısı olduğu eril, kapitalist, burjuva gerçekliğinin, sürekli kendinden bahseden, kendisi dışında her şeye ilgisiz kalan, kesintisiz, bıktırıcı bir şekilde kendine gönderme yapan retorliğini somutlaştırır. Birinci kadın ise konuşamaz, temsil edilemez, dile dökülemez bir şiddetin, acının, sorgulamanın ve hesaplaşmanın içe dönmüş dilini temsil eder. Aslında her ikisi de bir monoloğu sürdürmektedir, aralarında bir iletişim yoktur; fakat düzen, ıslah edilemeyen kadının sesinin çıkmasına izin vermezken, uysal

kadının durup dinlenmeden konuşmasına müsaade eder. “Ellerim güzeldir, ellerimi beğenirim. İki de bir kımıldanıyorum. Kımıldanmamalıyım... Tırnaklarım uzun uzundur. Bakın, nasıl badem biçimi hem. (...) Zaten ben el ve ayağa çok düşkünüm... Ötekiler de el ve ayağa çok düşkünler. Öyle görünüyor. Süha'nın kızını sadece falakaya yatırmışlar. Acaba çabuk konuştu da ondan mı? Çocuk daha. On sekizinde. Bütün kötülükleri toptan öğrendiler. Bir çırpıda.” (s. 35) Düzenin onayladığı kadının konuşmalarıyla düşünme süreci kesintiye uğrayan, kendi iç sesini duyamaz hâle gelen birinci kadının düşünceleri, ikinci kadının bedeniyle ilgili söyledikleriyle istikrarsızlaştırılır ve hızlı çağrışımlarla arkadaşlarının gördüğü işkencelere dair bilinç akışı anlarına açılır. Düzenin sabit, değişmez, kapalı, kendinden emin, otoriter dilinin karşısına başkaldırının sorgulayan, parçalı, düzensiz, hareketli dili çıkartılır. Birinci kadın, yanı başındaki bu eziyeti sonlandırmanın yolunu, kadının başına saksıyı geçirmekte bulur. Burada kadının başına atılan saksı da “Bileyici” öyküsünde olduğu gibi düzenin hiç durmadan ve baskılayarak, insana nasıl biri olması ve nasıl davranması gerektiğini dayatan sesine yöneltmiş bir tepkidir. “ilk telgrafımı aldın mı **stop** suçüstünde yargıldım **stop** kadının kaşının üstünde büyük bir yarık **stop** çiçek kabından **stop** adi suçlu olarak merkez cezaevine sevk edildim **stop** rahatım iyi **stop**” (s.46) Fırlatılan çiçek kabı ile kadının kaşında açılan koca yarık, düzenin “güzelliklerinin” birbirine vurulmasıdır. Düzenin görsellikten, cinsellikten, güzellikten başka bir şey yokmuş gibi yapan ve sadece bu dili üreterek dayatan söylemine bir isyandır.

Dolayısıyla suç ve suç işleme eğilimlerini bir isyan biçimi olarak ele almak da mümkündür. Suç bir anlamda toplumsal düzenin bozukluklarına karşı bir tepki olarak ortaya çıkar. Suçlular da düzenin “ötekileri” içinden çıkar, çünkü bu grupların düzen içinde kendi seslerini, kendi sözlerini ifade etme, duyurma, yayma ve savunma güçleri yoktur. Onlar da asla muhatap alamadıkları egemenin temsilcisine yönelerek tepkilerini ortaya koyarlar.

Tüm öykülerde vurgulanan asıl husus, suç ve suçlu yargılanırken, suçun oluşturan etmenlerin gözden kaçırılmasının büyük sorunlar yaratacağıdır. Suçun niteliği ne olursa olsun, cinayet, yaralama, tedbirsizlik sonucu ölüme sebebiyet verme vs. tüm bu suçların, ekonomik yapının belirlediği sınıf çatışmaları sonucunda ortaya çıkan, çevresel faktörlerce baskılanan bir kesim tarafından gerçekleştiriliyor olması önemlidir.

Suçta yol açan çevreye ve düzene, bilinçli ya da bilinçsizce yöneltilen bireysel tepkiler, düzen tarafından kolaylıkla etkisiz hâle getirilip savuşturulabilir, suçlular düzenin dışına kapatılabilirler. Engels, *İşçi Sınıfının Durumu*'nda bu tip suçları baskıya karşı etkisiz, kolayca bertaraf edilebilecek kişisel birer tepki olarak tanımlar. (*Marksist Düşünce Sözlüğü*, 2005, s. 90) Bu nedenle doğru tepkinin bilinçsiz ve bireysel değil, bilinçli ve kitlesel olması gerektiğini vurgular. Marksizm

bireyi toplumsal bir ürün olarak görür. Amacı, şeyleşmiş toplumsal üretim biçimlerine son vererek onları “birleşmiş bireylerin gücüne” tabii kılacak süreci anlamak ve bu sürecin içinde yer almaktır. Bu nedenle bireyin bilinçlenmesi ve bağlı olduğu sınıfla birleşmesi önem taşır.

Bireyin sınıfsal bilince sahip olmaması, kendi gerçekliğine yabancılaşmasının sonuçlarından biri, kişinin kendi haklarının farkında olmaması ve/ya kendi hakkını savunduğunu sanırken başkasının hakkını savunuyor olmasıdır. *Sessizliğin İlk Sesi* kitabında yer alan “Muz” öyküsü, sivil hayatta gittikçe soyutlaşmış sınıf ilişkilerini ve çatışmalarını görünür kılan öykülerden birisidir. “Hükümet değişse de birkaç bakanlık müsteşarı, birkaç genel müdür ve bazı genel müdür yardımcılıkları dışında hiç bir şeyin değişmediği” (s. 38) bir genel seçim sonrası, bakanlıkların birinde müsteşarken müşavirliğe atanan Baha Çamlıdere’nin, “sürekli boş duran” devlet dairesinde, diğer iki yaşlı müşavirin her gün dönüşümlü olarak birbirlerinin odasına ziyarete gitmekten başka bir şey yapmadığı, bürokrasinin hantallığının ve işlevsizliğinin sergilendiği bir iki sahneden sonra, bu iki yaşlı müşavirden kendini kurtarmak için cumaları işe gitmemeye başladığı gösterilir. Bu sayede Baha, bir katının mülkiyetine sahip olduğu apartmanın, bir katının mülkiyetine sahip olmanın verdiği hakka ve güce dayanarak tüm işleriyle meşgul olmaya, apartmandakileri disipline etmeye başlar. Özellikle, cumaları apartmana gelen bir muz satıcısına kafayı takar. Kendi mesaisini iyice aksatan, artık işe hiç uğramayan Baha, muz yetiştiriciliği konusuna ilgi duymaya başlar. Uzun araştırmalar sonucu muz yetiştiriciliğinin tüm detaylarını öğrenir, muzun yetiştiği iklim koşulları, toprağın özellikleri, ürünü haşereden, sinekten koruma yolları, doğru gübre kullanma, işçi bulma, ürün toplama, nakliyesi, vergi gideri vs. derken Baha, seyyar muz satıcısının bu dertlerin hiçbirisini çekmediğini fark ederek sinirlenir: “Hazıra konuyor. Yüklen sat. Oh ne iyi! Dükkân kirası bile yok. Vergisi yok. Hiçbir rizikosu yok. Bir muz ağacı bile, yenisi gelirken kendini bitiriyor. Birini büyütürken kendi ölüyor. Seyyar muz satıcısına ne oluyor? Hiiiç.” (s. 47)

Kendisi hiçbir emek üretmeyen, en kısa zamanda muz üreticiliği işine girip çok para kazanmanın planlarını yapan, sadece sınıfsal pozisyonunun imtiyazıyla muz satıcısını yargılayan müşavir, bir kez daha apartmana giren muz satıcısıyla karşılaşınca, onunla doğrudan karşı karşıya gelmez; apartmanın kapıcısını satıcının üzerine gönderirken, onu tehdit ederek kışkırtır da. Elindeki en büyük kozu oynar, muz satıcısının olduğu gibi apartman kapıcısının da kaderi, müşavirin iki dudağının arasındadır: “Satıcıları göremezsin elbet. İşine son verdirteceğim. Kahve köşelerinde pinekle de gör. Defetsene şunu!” (...) Bu işi beceremeyeceksin sen. Her apartmanın kapıcısı ne yapıyor? Nasıl önlüyorlar seyyar satıcıları görmüyor musun? Bir sensin önleyemeyen. Böyle giderse çıkarırız, yok çaresi.” (s. 49)

Müşavir olmasıyla devleti, kat sahibi olmasıyla özel mülkiyeti, muz yetiştirmeye dair planlarıyla özel sermayenin üretim ilişkilerindeki tahakkümünü temsil eden Baha, kapıcı ile satıcı arasındaki çatışmanın koşullarını da hazırlar. “Bileyici” öyküsündeki müteahhit gibi müşavir de yoksulu ve yoksulluğu kendi alanında görmeye tahammül edemeyerek karşısındakini “emek üretmemekle”, “tembellikle”, “kolaycılıkla” suçlar: “Çık dışarı!” diye bağırdı muz satıcısına. “Etme bey, ne zararım var sana? Bu da benim ekmek param.” / “Muzu yetiştirenin ekmek parası o. Senin ekmek paran olsun istiyorsan git muz ocakları aç.” / “Muz ocağı mı açayım?” / “Muz ocağı aç ya. Yevmiyesi otuz lira.” / “Nerde açayım muz ocağını beyim?” / “Nerde açılıyorsa orda. Fuğla’da.” (s. 51) Zenginliği çalışmakla, fakirliği tembellik, kolaycılıkla ilişkilendirmek elbette sermayenin kurduğu bir retoriktir ve kendi refahının arkasındaki sömürüyü gizleyerek kaynaklarını meşrulaştırmaya yarar.

Yine müteahhit gibi otoritesini onaylatamamanın öfkesini ortalığa saçıp tehditler savuran müşavir, sonunda iki yoksulu birbirine kırdırır. Her ikisi de ekmeğinin derdinde olan satıcı ve kapıcı, birbirlerini ekmeğine tehdit olarak görürler, görmeye zorlanırlar. İşini kaybetme korkusuyla muz satıcısına saldıran kapıcı, kavga sırasında satıcının darbesiyle başını beton duvara çarpar. “Bakkalın küçük çırağı, yerdeki iki patlak muza doğru ince bir kanın usul usul aktığını gördü. Bunu gördü diye olayın tek görgü tanığı sayıldı.” (s. 52) Aslında düzen, ezileni sadece suç eylemi içinde görür, algılar; onu suça yönelten süreci ve bu sürecin gayrimeşru varlığını görmezden gelir. Yoksul, bir başka yoksulun “gözlerinde” suçlandırılır. Yoksulun tanıklığı da eylemi de ancak burjuvanın düzeninin devam ettirmeye yarayacaksa görülecektir.

Burjuva devletlerinde resmî olarak kaydedilen suçların çoğunluğu, sosyoekonomik merdivenin en altındaki kişiler tarafından işlenmektedir. Bu durum fırsat eşitsizliği, maruz kalınan baskı, şiddetle ilişkili olmasının yanında, tutuklanma, yargılanma, hapsedilme gibi resmî kontrol mekanizmalarına karşı daha savunmasız durumda olmalarıyla da ilişkilidir. (Cohen, 1988, s. 47) Burjuva sınıfı tarafından gerçekleştirilen suçlar görünür hâle gelmezken, işçiler, emekçiler, lümpenler, yoksullar, orta sınıfa mensup küçük insanlar tarafından işlenen uyum ve karşı koyma suçları hep “görülür”.

Romanlarında türün sağladığı imkânlarla daha detaylı ele almakla birlikte Adalet Ağaoğlu hikâyelerinde suç ediminde bulunan karakterlerin kişisel özelliklerini, iç dünyalarını, psikolojilerini vs. göstermekten çok onların sınıfsal pozisyonu, maruz kaldıkları toplumsal güç, baskı ve çıkar çatışmaları üzerinde yoğunlaşır. Fakat Yoksulluğu, eşitsizliği, sömürüyü, baskıyı ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan suç eylemlerini, doğrudan kapitalist sistemin bir sonucu olarak görür. “Eskiden, Bir Sabah...” öyküsünde anlatıcı-karakterin dediği gibi yasalar “büyük

davalarda hep büyük burjuvadan yanadır ama böyle küçük davalarda da küçük burjuvadan yanadır.” (s. 74) Dolayısıyla yazar, suçu oluşturan dört unsurun, devlet, toplum, suçlular ve kurbanlar (Marsh vd., 2006, s. 123) arasındaki ilişkileri görünür kılarak yüzeyde teşhis edilebilen, “tanık olunan” suç ediminin gerisindeki ilişkiler ağını ve bunun tüm sorumlularını ifşa eder.

BÜYÜK KAPATILMA

Foucault, hapishanelerin cezalandırma mekânları olarak 18. yüzyılda ortaya çıkmasının nedenlerini ekonomik ve siyasi koşulların değişimine bağlar. Bunun için, 18. yüzyılın sonundaki “köylü suçluluğu sorunu”nu örnek verir. Bu dönemde kısmen burjuvazi tarafından elde edilen, feodal yüklerden kurtarılan toprak mülkiyeti, mutlak bir mülkiyet hâline gelmiştir. Köylülüğün elde ettiği veya koruduğu tüm hoşgörüler (tarlalar ekili değilken hayvan otlatma hakkı, odun toplama hakkı vs.) şimdi yeni mülk sahipleri tarafından tamamen yasa ihlali statüsüne sokularak defedilmektedirler. Bu da halk arasında giderek daha da yasadışı hâle gelen veya eğer öylesi istenirse suç kapsamına da giren bir dizi zincirleme tepkiye yol açar: tarla çitlerinin kırılması, hayvan hırsızlığı veya öldürülmesi, yangın çıkartma, şiddet, cinayet vs. Çoğu zaman en yoksunların hayatla kalmalarını sağlayan, haklara yönelik yasadışılık, yeni mülkiyet statüsüyle birlikte mallara yönelik bir yasadışılık hâline gelme eğilimine girmiştir. Ve burjuvazi bu yasadışılığa toprak mülkiyeti alanında iyi gözle bakmıyorsa da ticari ve endüstriyel mülkiyet alanında hiç tahammül edememektedir. Öyleyse cezalandırmak gerekecektir: cezalandırmak ve hapsedmek, ıslah etmek, sonrasında ucuz işgücü olarak kullanmak vs... (Foucault, 1992, ss. 104-105) Bu sürece dair çözümlemesiyle Foucault, kapitalizm ile kapatma pratiği arasında bir bağ olduğunu ifade eder.

Kapitalizmin amacı bireyi üretim ilişkileri içinde kullanılabilir bir işgücü hâline getirmektir. Kapitalizm böylesi bir mantığı pratiğe aktarabilmek için bazı enstrümanlara ihtiyaç duymuştur. Bunlardan biri de hapishanelerdir. Fakat hapishanelerin mahkûmlar açısından eğitici, ıslah edici ve tövbe ettirici yerler olma konusundaki “başarısı” tartışılır. Yazdığı *Sefiller* romanı, suç işleyenlerin toplum tarafından kötü kişilere dönüştürüldüğünü iddia ettiği için tehlikeli bulunan Victor Hugo, mahkûmların hapishanelerde yeni suçlar tasarladıklarını belirtir. Çünkü mahkûmlar hapishanede sadece çıkacakları günün hesabını yaparlar ve hapishane koşullarına psikolojik olarak dayanmak için kendilerini reddedenleri reddetmenin bir yolunu ararlar. (Ruggiero, 2009, s. 202) Bu ret, uysallaşmanın, evcilleşmenin, “suçun” kabulünün reddidir. Bununla birlikte Marx, *Nüfus, Suç ve Yoksulluk'ta*, ceza kanununu şöyle bir okumanın, onun suçları cezalandırdığı gibi yarattığını da gösterdiğini iddia eder. (*Marksist Düşünce Sözlüğü*, 2005, s. 560)

“Yüksek Gerilim” öyküsünde Kadir Çiçek, kardeşini maktul, kendisini katil yapan düzeni tanır. O artık yüksek gerilim hattını da, o yirmi beş mumluk ampülü de “görmektedir”: “Kadir Çiçek, koğuştta gözünü bu soluk ışıktan hiç ayırmadı. Üşenmesiz, uzun baktı. Aylarca baktı: Işığı iyice tanıdı. Tanıyıp beynine akıttı; gerildi. Her gün daha yüksek gerildi.” (s. 28)

Kadir, düzenin oluşumunun elverişli hâle getirdiği suç eylemini düzene karşı işlerken, bu eylem vesilesiyle tam ortasında durduğu ama farkında bile olmadığı düzenin gözünün içine bakmaya başlar. Suçun sonucu bir pişmanlık, vicdan azabı, yüzleşme değil, bilinçlenmedir.

“Yasemin İşçileri” öyküsünde ise hapse düşen sol görüşlü Kaya, görüş gününe gelen fakat bakanla buluşacağı için acelesi olan babasının “öyle olmadığını” söylerse kurtulabileceğine dair teklifini şiddetle reddeder. “Bizden bizim, kendimizin değil, Menderes’in hesabını soruyorlar. Menderes asıldığında ben on yaşımıdaydım. Bunu en iyi sen bilirsin baba” (s. 120) sözleriyle Kaya, yargılamanın ve iktidarın meşruiyeti ile birlikte “suçlu” tanımını ve iktidarla uzlaşmayı reddeder. Tek hissettiği duygu, “çocukların önünde babasından ötürü duyduğu utanç”tır. (s. 152)

Hapishanelerin bir başka gerçekliği ise işkence sorunudur. Hapishaneler çok zaman suç ile ceza arasındaki orantısızlığın ortaya çıktığı yerler olarak görülür. İşkence, her dönemde uygulanan bir tekniktir ve değerlendirilebilen, kıyaslanabilen, hiyerarşik hâle getirilebilen bir acı üretimidir. İşkencenin halka açık biçimde bir gösteri hâlinde sunulduğu zamanlarda suç ile cezanın orantısızlığı nedeniyle halkın tepkisini çekmeye başladığında iktidarlar, infazın şeklini değiştirerek amacın devamını sağlar. Ceza artık seyirlik olmaktan çıkıp yeni bir usul hâline gelir. Bu yeni usulde cezalandırma, sürecin en gizil parçası olur. Yani şiddet bir tiyatro şeklinde değil, bürokrasi içinde gizli bir biçimde uygulanacaktır. (Saygılı, 2004, s. 190)

Foucault *Hapishane'nin Doğuşu*'nda, hapishanenin nasıl bir disipliner aygıt olduğunu açıklarken amacın “bireyin bedenlen ve ruhen uysallaştırılması” olduğunu belirtir: “(...) bireyin tüm veçhelerini, fizik olarak terbiye edilmesini, çalışmaya yatkınlığını, gündelik ahlaki hâl ve gidişini, eğilimlerini kendine iş edinmelidir; hapishane, hepsi de belli bir uzmanlaşma içeren okul, atölye veya ordudan daha fazla” her alanda disiplinli”dir. Üstelik hapishanenin dışarısı ve boşluğu yoktur; görevi tamamen sona ermedikçe kesintiye uğramaz; birey üzerindeki etkisi kesintisiz olmalıdır. Aralıksız disiplin son olarak da mahpuslar üzerinde adeta tam bir iktidar sağlamaktır; kendi iç baskı ve cezalandırma mekanizmaları vardır: müstebit disiplin. Diğer tüm disiplin düzeneklerinde bulunan usulleri en yüksek yoğunluklarına taşımaktadır. “Yozlaşmış bireye yeni bir biçim dayatmak üzere, en güçlü makine olması gerekir; eylem tarzı eksiksiz bir eğitimin zorlamasıdır.” (Foucault, 1992, ss. 295-296)

12 Mart anlatılarının temel özelliklerinden biri işkence sorunudur. İşkence hem kamuoyunun 12 Mart'ı algılamasında hem de edebiyatın konuyu ele alış biçiminde asıl öğelerden biri hâline gelir. 12 Mart sürecinde yaşananların kamuoyuna anlatılması konusunda ağırlıklı olarak öne çıkan yöntem, suçlu ilan edilenlerin baskı rejimi tarafından uğradıkları haksızlıkları, insanlık dışı muameleleri kamuoyuna duyurmak, örtbas edilen şiddet ve işkenceyi gözler önüne sermektir. Böylece bu metinler, birer tanıklık ve hatta itham belgesi niteliği taşırlar. Suçlu ilan edilenlerin suçsuzluğunu vurgulamak için, devletin suçluluğunun altı çizilir. Bu hâliyle de işkence, akıldışı bir uygulama olarak algılanır. (Belge, 2006, s. 120)

“Adi Suçlu” öyküsündeki sol görüşlü kadın, hapishanede işkence gören arkadaşlarını düşünmekten kendini alamamaktadır. “Ayşe’yi öteki tutukluların yanına getirdiklerinde sağ eli çalışmıyormuş. Tabanı parçalanmış. Böbrek sancısından kıvranıyormuş. Falakaya bağlamışlar. Copla dövmüşler. Islak yere atmışlar. Bluzunun yakasını açmışlar. Göğüslerinin ucuna elektrik tellerini dayamışlar. Tellerin birer ucunu da. . . Sonra konuş demişler... O da. . . (. . .) Onu, orasından burasından kan fışkıracak denli dövüklerine inanmıyor ki. Başkasının kanı oğlunun gömleğine bulaştı sanıyor. (. . .) Nur’u tavanında peçete büyüklüğünde buzlu camı olan genişçe bir hücreye almışlar. Gece saat dokuzdan sonra bir nöbetçi polis, ikide bir buzlu camı sıyırıp açıyor, başını aşağıya uzatarak ‘Arkadaşın kız çıktı, kadın yaptık. Seni de yapalım mı?’ diyormuş. O zaman tek çıkar yol bayılmakmış. Bayginken hiçbir şey duymayacağı için işleme ara veriyorlarmış.” (s. 30, ss. 34-45).

Bütün bu akıldışılığın vurgulanmasına rağmen, devletler bir yandan hukukun kusursuz vücut bulmuş hâli olarak incelenirken, diğer yandan ampirik varlıklar olarak görülürler. Yani kendi varlıklarını devam ettirmek için bunu sağlayacak uygulamalar ve ortakları, yasal olsun olmasın şiddetle arayan düzenlerdir. Bir başka deyişle devletler yalnızca hedef ya da arabulucu değil fail olarak da düşünülür. (Ruggiero, 2009, s. 229) Dolayısıyla dünyanın en gelişmiş burjuva sınıfları da kavganın kızıştığı, iktidarlarının ciddi tehlikeye düştüğü dönemlerde işkenceye başvururlar. Bu bakımdan işkence akıl ve insanlık dışı bir şey değil, gayet çağdaş bir “teknik” olarak varlığını sürdürür. (Belge, 2006, s. 127)

DIŞARIDA OLMANIN AZABI: “HİÇ KİMSE MUTFAĞA AMPUL ALMAYI UNUTMAZ”

12 Mart sürecinde yaşanan şiddetin boyutları sadece fiziksel olan üzerinden anlatılmaz. Suçlu olarak tanımlananların suç olarak görülen eylemleri, onları bu eylemlere götüren sürecin içsel boyutları, suçlu yakınlarının yaşadıkları korku ve gerilimler, kamuoyunun kendini koruma mekanizmasıyla olan bitene göster(me)diği

tepki gibi pek çok konu, toplumsal bir kaosun, bir cinnet hâlinin bireylerin iç dünyalarına yansıma şekilleriyle gösterilir. Sadece fiziksel değil, psikolojik şiddete de maruz kalmıştır insanlar ve bu şiddetin de sonuçları daha az korkunç değildir.

"Adi Suçlu" öyküsündeki sol görüşlü kadın, bir yandan yanındaki kadının durmadan fırlattığı cümlelerden kendisini korumaya çalışıp, bir yandan işkence görerek hapisanede tutulan ya da sonrasında salıverilen arkadaşlarını düşünürken, bir yandan da hiçbir şey olmamış gibi gündelik hayatına devam etmekten duyduğu suçluluk hissiyle yüzleşir. "Yavuz'un tırnakları biraz iyileşmeye başlamış (...) Çıkınca börek yapсам, Nur'la göndersem. Tırnaklarını nasıl da yakmışlar. Morlukları hâlâ duruyormuş. (...) Biz dışarıdakiler de... İşte ancak kör bağırsağa irin toplamayı biliyoruz. Çıkar çıkmaz Yavuz'a börek yapayım. İçimizi başka nasıl sustururuz?" (s. 31)

Hastaneden çıkar çıkmaz hapisanedeki Yavuz'a börek gönderecek olan kadın, içerideki bir başka işkence gören arkadaşı Behçet'e "bu kez kek gönderemedi[ğinden] ama kazağını örüp yetiştirdi[ğinden], arkadaşı Seyfi'nin hapisteki arkadaşı Nihat'a, onu hiç tanımamasına rağmen, içeriye dayanabilmesi için hep gönderdiği selamlar"dan bahseder. (s. 34) Dışarıda kalanların içlerindeki sesi susturabilmelerinin bir yolu, içeridekilerle bu şekilde de olsa iletişim kurmaktır. Bunun bir diğer yolu da olanları unutmadıklarını, varlıklarıyla sürekli hatırlatarak direnmek ve meydan okumaktır. Gündelik hayatın devamı, bir yenilgi değil ancak bir direniş ve karşı koyuş hâlini alırsa ruhlardaki çalkantıyı biraz olsun dindirebilecektir. "Yüzler hep gülerken suçüstü yakalanmış gibi oluyor. Oysa kasten gülünüyor. İçten gelmese de gülünüyor. İnadına. Bir çeşit direnme seçildi böylece." (s. 32) Ama bu, o kadar da kolay olmayacaktır. Gündelik hayat, dışarıda olan herkesi kendi girdabına çekmekte çok da zorlanmayacaktır. "Biz de birçok şeyi unuttur olduk. Yarın hiç hatırlamayacağız diye korkuyorum. O zaman, ölenler sanki boşuna ölmüş olacaklar. Bunu böyle düşünmeye bile hakkım yokmuş gibi geliyor. Evet. Yok hakkım." (s. 38)

Dışarıdakiler, sürekli olarak dışarıda kalmanın huzursuzluğuyla baş etmenin yollarını ararlar. Gülmenin bile vicdani bir suç olup olmadığı tartışılır, içeridekilere mektup yazarken söze geçmiş olsun diye başlamanın anlamsız olup olmadığı üzerine kafa yorular, içeridekilere selam göndermenin onları daha da öfkelenendirip öfkelenendirmeyeceği üzerine düşünülür... İçeridekilerle aynı fikirlerde, aynı inançlarda, belki de aynı eylemlerde bulunmalarına rağmen dışarıda kalmış olmanın azabı, fiziksel azabın yerini alır. İçeridekilerin suçluluğu, dışarıdakilerin suçluluk duygusudur. "Dışarıda kalmışsak, dışarıda kalmalıyız. Ne de olsa bizlerin ağzına emniyeti açık bir tabanca sokulmadı. (. .) Durmadan azalan bir şeyin yerini durmadan artarak alan bir şey var: Her gün biraz daha suçlu olmak. Onlar da bunu bilemeyecekler." (s. 41)

"Gün Üç Dakika" öyküsünde, hapisteki yakını için altı aydır dolaşan genel af söylentilerini her gün takip eden anlatıcının, aynı zamanda gündelik hayatın rutini içinde kaybolmama savaşını nasıl yürüttüğü ve içindeki çatışmalarla nasıl baş etmeye çalıştığı da görülür. "Epeydir çoğumuz sanki yataktan yanlışlıkla kalkıyoruz. Ağzımızı çalkalıyoruz. Bir önceki acısını yıkıyoruz. Ağzımızı çalkalamakta bir yanlışlık buluyoruz. (. . .) Dışarı çıkmıyoruz. Dışarda bir şeylerden eksik kaldığımızı duyuyoruz. Dışarı çıkıyoruz. Dışarda olduğumuz için eksildiğimizi duyuyoruz." (s. 175).

Dışarıda kalanın gündelik hayata tek direnme biçimi hafızadır burada da. Ama o hafızanın da malullüğünün farkındadır dışarıdaki. Bunun kaçınılmazlığını bilir. "İçerde tek yakını olan mı hiç yakını olmayan mı çabuk unuttur? Hiç yakını olmayan da tek yakını olan da hepsine yakın olan da hiçbirine yakın olmayan gibi mutfağa ampul almayı unutmaz." (176) Gündelik hayat, kendi rutini, tekrarları, üretimi içinde kendisini sürekli yenilerken kişileri de bu rutine bağımlı hâle getirmekte zorlanmaz.

Sessizliğin İlk Sesi kitabındaki "Kulak Tıkaçları" öyküsü de karakterin, toplumsal sorumluluklarıyla bireysel kaygıları arasındaki gerilimi ve yaşadığı suçluluk duygusunu ele alır. Öykü boyunca; sağ ve sol görüşlü öğrenciler arasında çatışmaların yaşandığı, kardeşinin de bu çatışmaların içinde olduğunu anladığımız, art arda bombaların patladığı bir ortamda, anlatıcının, yaşadığı kaygı-yoğun süreçte direnç gösterme-dayanma çabası ile kendini tüm bu olanlardan soyutlayıp "tek bir gece deliksiz uyuyabilme" ihtiyacı arasında gerilimli salınışını izleriz. Arkadaşının dışarıdaki sesleri duymadan, rahatlıkla uyuması için verdiği kulak tıkaçlarıyla ilişkisi, anlatıcının yaşadığı psikolojik süreci somutlaştırır. Anlatıcı, tıkaçları takınca her şey susar:

"Yalnız kulakların değil, kafan da susuyor. Yüreğin bile. İçinden hemen kimseyle kavgaya etmiyor, kimselerden hesap sormuyorsun; o çocukları öyle öyle kimler vuruyor, kimler dövüyor, o yalanları, bu ikiyüzlülükleri, şu pislikleri nasıl üretiyorlar böyle leş üstünde üreyen sinekler gibi demiyorsun işin en kötü yanı ve uykusuzluktan tükenip gitmekten iyidire getirip kıvranmıyorsun kuru kuruya ve utana sıkıla, nasıl alt edeceğiz bütün bunları, nasıl başa çıkacağız, nasıl hak edeceğiz güzel uykuları diye diye (...) dişimle tırnağımla büyüttüğüm, okumalara gönderdiğim kardeşime nasıl bir şeyler olmamış olabilir, iyi midir, iyi midirler, yürüyün kardeşler, yürüyün, yürüyün ulanlar, yürüyelim böylecene ve yürüyormuşsun sanki de damarlarının patır patır atması, bir evcenlikle yüreğinin kabarıp kalkması duruyor." (ss. 172-173)

Geceleri kulak tıkaçlarıyla susturduğu dış dünyayı unutup uykuya kavuşabilen anlatıcı, gün içinde o sesleri tüm şiddetiyle duymaktan kaçamaz; hatta dışarıda olduğu bir an, büyük bir şiddet ve sarsıntıyla patlayan bir bombanın etki

alanı içinde yer alır. “(...) dağılıp saçılan camlardan, beton kırıklarından, tahta parçalarından daha uzak noktalara sıçrayıp saçılanların” ortasında, kulak tıkaçlarını özler karakter: “Kulak tıkaçlarını özledi. Ki buna insan demişler. Özledi o tıkaçları.” (s. 176) Politik-viddani sorumluluk ile bireysel hayatta kalma çabası arasında çatışmalarının üstesinden gelemeyen anlatıcı, her iki durum, sosyalist bilinçlilik ile bireysel özneliliği arasında savrulup durur. Kardeşini hatırlamak, tüm kardeşlerini unutmamak için patlamadan sonraki üç gün kulak tıkaçlarını kullanmayı reddeden, diğer yandan gittikçe baskın ve ağır hâle gelen uyku isteğine direnemeyen, uyuyabilmek için tıkaçları taktığında karşısına ona hesap sorarcasına bakan kardeşinin hayali dikilen, karakter; girdiği kısır döngü içinde sorumluluklarıyla, duyarlılıklarıyla, bencillikleri hatta doğası arasında sürekli bir savaş içinde deneyimler kendini. Politik olarak, duygusal olarak yakın olduğu insanların ödediği bedellerin aksine, korunaklı alanında olmanın verdiği azapla, en azından onları hatırlamak, unutmamak, gündelik hayatı olağan akışından çıkararak dondurmak yoluyla baş etmeye çalışan karakter, bunu da tam olarak başaramaz. Aslında tüm olanlar içindeki kendi ironik-çelişkili pozisyonunun başından beri farkındadır, kendini tüm bilinçliliğiyle kavrar, kendi durumuna yabancılaşmıştır ve en sonunda kulak tıkaçlarını pencereden dışarı atarken bile bunun farkındadır, tıkaçları fırlatırken dahi “içini bir yazıklaşmanın, ince bir hayıflanmanın yalayıp durmasını engelleyemez”. “Onun bütün yiğitliği bu kadar. Kulak tıkaçlarından sevinmesiz cayabilecek kadar.” (s. 178)

Aynı kitapta yer alan, “Yüksek Gerilim” öyküsündeki olayların, Kadir’in eşi Sakine odağında anlatıldığı “Bi Sevmekten... Bi Ölümden...” öyküsünde de eşini hapse, kayınbiraderini mezara gönderen Sakine’nin, asıl suçlular kendini hukuki-viddani düzlemde aklamamanın bir yolunu bulurken, yaşadığı suçluluk duygusu yansıtılır. “Kocasının sağ olduğunu, tutulup kente götürüldüğünü anlar anlamaz, Hasan! Kömürleşmiş gövdesi ordan indirilip yere uzatılmadan önce ‘şükür’ demiş olmalı. (...) Ayışığı Hasan’ın kararlı gövdesi üstüne çiselerken ‘şükür’ demiş olmalı, şükür babaları değilmiş elektriğin çarptığı.” (s. 96-97). Sakine, bir andan daha kısa süre içinde gelişen bu duygudan dolayı kendini hiç affetmez, kardeşi gibi sevip büyüttüğü Hasan’ı koruyamadığı düşüncesi suçluluk duygusunu derinleştirir. Sakine, asıl suçluları görmez, aksine suçu içselleştirir, kendini sorgular. Üstelik Arif Amca’nın “her bakışı, her duruşu, her sözüyle Sakine’yi suçlar gibi” (s. 94) davranması, onun suçluluk duygusunu baş edilmez hâle getirir.

Peki kimdir bu amca? Cenazede ortaya çıkıveren taşeron firma sahibi Arif Amca, “Koyu renk elbise, koyu renk fotr şapka, beyaz gömlek ve kurşun rengi kravat”ıyla (s. 94) köylülerin yabancı bir varlık gibi hayranlıkla-çekinmeyle izlediği; üzüntüsünü “iflas etsem böyle yıkılmazdım” (s. 95) sözleriyle, cenaze günü hemen çekip gitmesini “işlerini yüzüstü koyup gelmesiyle” ifade eden; Hasan için hatim indirilsin, mevlüt okunsun, mezarı yaptırılınsın diye lütfedercesine para bırakan, fakat

asıl olarak taşeronluğa başladığı zaman Kadir'i bir kız bulup evlendirerek masrafından kurtulan, Sakine'nin hastalığı zamanında bakmakta zorlandığı oğlu, kendi yeğeni Sefer'i yanına almayı reddeden, Hasan'ın yanında çalışma isteğini kabul etmeyerek geri gönderen, bir kardeşinin hapse, diğerinin mezara gitmesine yol açan müteahhit firmadan iş almak için cenaze başında pazarlık yapan biridir Arif Amca. Fakat tüm olanlarla ilgili hiçbir sorumluluk almaya niyeti yoktur. Onların kaçtığı-örttüğü suçları, Sakine gibilerin sırtına yüklenir. Fakat Sakine de tüm yaşananlardan sonra, Kadir gibi, tanır çevresini, her şeyi ve herkesi. Öfkesi Arif Amca kadar onun karşısında el pençe duran köylüye de yönelir ve yükselir yavaş yavaş: "Günlerdir içine çöreklenen o sinsî, devinimsiz ağırlık kök saldıği yerde bir iki sallanıp kütürtülerle çatırtılarla sökülüyor sanki. Bir deprem, bir fırtına öncesi. Sezilir sezilmez ilk kırıntı, tornacının karısıyla duvarcınının Arif'in önünde ezik büzük duruşlarını seçtiği an başlamamış mıydı? Öyle ya, Arif'ten önce onlara karşı bir öfke kabarmamış mıydı içinde?" (s. 106)

Bahsettiğim öykülerin tamamında yazar, politik, ekonomik, toplumsal çatışma ortamının şiddetiyle kuşatılmış bireyin insani-viddani sorgulamalarına odaklanır. Karakterlerin "bir şey yapma" arzusuyla "bir şey yapamama" gerçeği arasında; politik-sınıfsal-ailevi "yakınlarının" uğradıkları şiddete, ölümlere, felaketlere karşın insanın kendi konumundan, duygusundan utanma, yaşamı dondurma arzusuyla gündelik hayat tarafından ele geçirilme, doğası tarafından-doğası gereği o kaçınılmaz bencilliğine geri döndürülmesi arasında yaşadığı gerilimleri sergiler. Kimsenin üstlenmediği "suç", sürekli karakterlerin sırtına yüklenir hem hukuk sistemi hem asıl müsebbibler hem de en çok kendileri tarafından.

SONUÇ

Adalet Ağaoğlu'nun öyküleri üzerine yapılan çalışmalar ana hatlarıyla; yazarın metinlerinde ironiyi bir eleştiri yöntemi olarak nasıl kullandığını tartışan,⁴ kentleşme sürecinin hangi bağlamlarda ele alındığını açıklayan⁵, hikâyelere göstergebilimin yöntemleriyle yaklaşım hikâyelerin temelindeki yapı-örgüyü ortaya çıkaran⁶ önemli çalışmalardır. Fakat Adalet Ağaoğlu'nun hikâyelerinde karakterlerin suç ile ilişkisini, suçun ve suçlunun sınıfsal bağlamını, toplumsal-bireysel süreçlerini ele alan bir araştırmaya rastlanmamaktadır. Bu yazı, hikâyelerde

⁴ Betül Coşkun, "Adalet Ağaoğlu'nun Hikâyelerinde Bir Eleştiri Vasıtası Olarak İroni", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı: 49, 2013, ss. 145-170.

⁵ Ayşe A. Dinç, Sezaî Coşkun, "Adalet Ağaoğlu'nun Hikâyelerinde Kentleşme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013/2, sayı: 18, ss. 135-155.

⁶ Hilmi Uçan, "Adalet Ağaoğlu'nun Yüksek Gerilim ve Bi Sevmekten... Bi Ölümden Adlı Kısa Öykülerinin Göstergebilimsel İncelemesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt iv, sayı: 1, 2002, ss. 64-76.

karakterlerin farklı biçimlerde karşı karşıya geldiği suç, suçluluk, suçlanma, kapatılma deneyimlerinin nasıl ele alındığını inceliyor. Adalet Ağaoğlu 1970'lerde yazdığı roman, öykü ve tiyatro oyunlarında 12 Mart döneminin askerî, politik, toplumsal koşullarını, çatışma ve şiddet ortamını, tutuklama süreçleri, hapisane koşulları ve işkence sorununu yansıtırken, tüm olanları, bunlara tanık olan veya doğrudan yaşayan bireyin, bazen işçi-emekçi sınıfından bazen sol görüşlü, sol aktivist çevrelere yakın bulunan fakat olayların faili olmayan bireylerin, iç dünyası ve psikolojisindeki yansımalarına odaklanarak ele alır. Özellikle bu dönemde kaleme aldığı iki öykü kitabı, *Yüksek Gerilim* ve *Sessizliğin İlk Sesi* kitaplarında, iktidarı, hukuk sistemini, suç olgusunu tartışmaya açarak eleştiren metinler yer alır. Suçun tanımını ve kapsamını belirleyen kanunların meşruiyetini, adi suç ve siyasi suç gibi tanımlamaların sonuçlarını, suçun oluşumunun sınıfsal kaynaklarını tartışan metinlerde mevcut hukuk sisteminin suçlu ilan ettiği kişilerin, insanı ve vicdani değerlere de yaslanan bir değerlendirmeye okur nezdinde masumiyetlerinin onaylanması amaçlanır. Perde arkasında gizlenen asıl suç ilişkilerinin su yüzüne çıkartılması ve asıl suçluların okur tarafından teşhis edilmesi sağlanır. Bununla birlikte burjuva devletinin iktidarı, araçları, yöntemleri açığa çıkartarak ahlaki, vicdani ve hukuki dayanaklarından yoksun bırakılır. Böylece bütün meşruiyetini kaybetmiş bir burjuva devletinin iktidarına karşı çıkmak sadece gerekli değil; doğal ve kaçınılmaz bir tutum olarak da işaretlenir.

Bununla birlikte, yaşananların açık-somut mağduru olmayan, hatta korunaklı-konforlu gündelik hayatının dışına çıkmadığını gördüğümüz, sol görüşlü, sol çevrelere yakın, aktif çatışma ortamının içinde yakınlarının bulunduğu anlaşılan, zaten sosyalist, devrimci bireylerin hepsine ideolojik yakınlığından dolayı duygusal bir yakınlık da duyan anlatıcının da iç çatışmalarına ve yoğunlukla deneyimlediği suçluluk duygusunun aktarımına metinlerde şahit olunur. Dışarıdaki şiddetli çatışma ortamına bazen direnme bazen yok sayma edimleriyle cevap veren, yaşananları hem hatırlama hem unutma salınımlarında mücadele eden, sosyalist idealleri ile doğal-bencil kaygı ve ihtiyaçları arasında bocalayan, hapisanedeki yakınlarının, dostlarının, ülküdaşlarının gördüğü işkence haberleri karşısında dışarıda olmayı utançla deneyimleyen anlatıcı için nihayetinde yaşanan çatışmanın şiddeti, gerçekleştirilen her türlü edimi anlamsız kılacak kadar yoğunlukla kavrar insan psikolojisini ve anlatıcıyı bir edimsizliğe iter. Anlatıcı herhangi bir sözünü ve edimini anlamlı kılmakta zorlanır, tüm yaşananlar içinde kendi ironik pozisyonunu kavrar. Bu süreçte belki de anlamlı kılınabilecek tek şey, yazmaktır, anlatmaktır. Yazı yoluyla hafıza oluşturmak, tarihin yeniden kavranmasını mümkün kılmaktır. Adalet Ağaoğlu, bunu yapıyor.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, A. (2004). *Sessizliğin ilk sesi*. İstanbul: Alkım Yayınları.
- Ağaoğlu, A. (2004). *Yüksek gerilim*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Belge, M. (2006). *Edebiyat üzerine yazılar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cohen, S. (1988). "Failures of criminology," *Against criminology* içinde (46-53). New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers. (çev. Tuba Topçuoğlu), CHKD, Cilt: 2, Sayı: 1-2, 2014, 269-280.
- Erdoğan, A.Ö. (2011). "Üst başlık suç alt başlık ceza: Edebiyatın adaleti". *Varlık*. Ocak, s. 4-8.
- Foucault, M. (2000). "The birth of biopolitics". (editör. Paul Rabinow). *Essential Works of Foucault 1954-1984*. London: Penguin Books.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Marksist düşünce sözlüğü*. (2005). (yayın yönetmeni Tom Bottomore). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marsh, I. vd. (2006), *Theories of crime*, Ed. Ian Marsh vd. New York: Routledge.
- Ruggiero, Vincenzo. (2009). *Edebiyat ve suç*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Sağlık, Ş. (2009). "Yasakların açığa çıkarılma oyunu: Suç ve roman". *Hece*. Sayı: 149. 64-78.
- Saygılı, A. (2004). "Mikro-iktidarın bir fiziği: Hapishane". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Cilt: 53. Sayı: 2., ss. 178-196.
- Susam, A. (2011). "Suç ve edebiyat ilişkisi bağlamında nesne ya da özne olarak kadının temsili". *Varlık*. Ocak, s. 26-31.

Yayın Geliş Tarihi: 06.12.2020
Yayına Kabul Tarihi: 07.05.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.836709

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 853-867
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

MANAGEMENT AND LEADERSHIP TYPE IN AUTOMOTIVE INDUSTRY: VIEW FROM TURKEY

Kağan OKATAN*

Abstract

'Management' and 'leadership' culture in automotive industry which has an important place in Turkey's exports, was measured with examples. Organizational culture was measured according to the typologies of 'market', 'adhocracy', 'clan' and 'hierarchy'. 'Competing values framework' was used as a measurement tool on the collected first hand data. The use of the competing values framework was also enabled the identification of general organizational culture in exemplary corporations. As a result of the study, it was demonstrated that dominance of 'market' type culture which is customer and external oriented and also focuses on success and competition, in the management and leadership at automotive industry. The market culture type has been observed as the top culture type, especially in the 'organizational leadership' dimensions of all sample corporations. In light of these results, the study showed us that the perception of success in management and leadership is intensely focused on 'business outcomes'.

Keywords: Management, Leadership, Organizational Culture, Production Management, Technology and Innovation Management.

OTOMOTİV SEKTÖRÜNDE YÖNETİM VE LİDERLİK TÜRÜ: TÜRKİYE'DEN GÖRÜNÜM

Öz

Bu çalışmada Türkiye ihracatında önemli bir yere sahip olan otomotiv sektöründe 'yönetim' ve 'liderlik' kültürü örneklerle ölçülmüştür. Örgütsel kültür, 'pazar', 'adhokrası', 'klan' ve 'hıyerarşi' tipolojilerine göre ölçülmüştür. İlk elden toplanan veriler üzerinde bir ölçüm aracı olarak 'rekabetçi değerler çerçevesi' kullanılmıştır. 'Rekabetçi değerler çerçevesinin' kullanılması, örnek şirketlerde genel organizasyon kültürünün tanımlanmasını da sağlamıştır. Çalışma sonucunda otomotiv endüstrisinin yönetiminde ve liderliğinde, müşteri ve dış odaklı, aynı zamanda başarı ve rekabete odaklanan 'pazar' tipi kültürün hakimiyeti ortaya konmuştur. Pazar kültürü türü, özellikle tüm örnek şirketlerin

---

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Okatan, K. (2021). Management and leadership type in automotive industry: View from Turkey. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 853-867.

* Dr. Öğr. Üyesi., İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme (İngilizce) Bölümü, ORCID: 0000-0002-0517-665X, kaganok@gmail.com.

'organizasyonel liderlik' boyutlarında en üst kültür türü olarak gözlemlenmiştir. Bu sonuçlar ışığında çalışma bize, yönetimde ve liderlikte 'başarı' algısının yoğun bir şekilde 'iş sonuçlarına' odaklandığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: *Yönetim, Liderlik, Örgütsel Kültür, Üretim Yönetimi.*

INTRODUCTION

In recent years, many companies have begun to see the whole world as a target market, and this has forced businesses to be more competitive in order to stay in such a large market and to get more shares from this market.

This necessitated the implementation of more effective business strategies. There was more to be focused outside the cost or production activity. Consistently meeting customer expectations has become even more important to remain competitive. Companies have focused on introducing the latest innovations to the market before other companies (Thuengnaitham, 2016).

In order to be able to work successfully in any business environment and to ensure the successful implementation of the business strategies, it is important to understand the values which support the culture and working style of that environment. In addition, appropriate management and leadership are necessary to produce new ideas and to transform them into successful proposals that will increase business success and to implement the actions that will enable them to become reality. In order to understand the success potential of a business, it is necessary to understand its culture, especially the management and leadership dimensions of its culture.

Today, most innovative and successful companies are resource-efficient and well-managed. It is clear that Leadership and management are their main forces on the road of success. This study's aim is to identify and present the view of the leadership and management culture types of the selected successful companies from Turkish automotive industry. This study classifies culture types as 'market', 'clan', 'hierarchy' and 'adhocracy' in terms of 'competing values framework'.

Assessment of the culture of the selected companies helps us to answer the following research questions:

- To what extent these types of culture exist in the management and leadership culture of companies?
- Which of the four culture types is the most dominant?
- Is there a relationship between leadership and management dimensions and other dimensions of organizational culture?

This study answers these questions by evaluating the organizational culture based on the data obtained from first-class experts and senior executives of the

selected companies. It is also important to underline the importance of automotive industry for Turkey at this point.

Automotive Industry and Turkey

Turkish automotive sector continues its operations by 12 companies and 18 factories of these 12 companies, 4 are exclusively for automobiles, 6 for commercial vehicles and 2 for both automobiles and commercial vehicles. The automotive industry in Turkey has grown steadily in recent years and is now one of the industries that provide the largest contribution to GDP and export earnings of the country even it has become the first. In 2017. Turkey was already ranked as the 14th world's biggest automotive manufacturing country with a total auto production of almost 1.7 million units. On the other hand, Turkey is the world's 9th and Europe's 2nd largest automotive producer from the commercial vehicle production point of view.

Table 1: World's Top Automobile Manufacturing Countries in 2017
(Car Production by Country)

Rank	Country	Cars	Commercial Vehicles	Total
1	China	24.806.687	4.208.747	29.015.434
2	USA	3.033.216	8.156.769	11.189.985
3	Japan	8.347.836	1.345.910	9.693.746
4	Germany	5.645.581	0	5.645.581
5	India	3.952.550	830.346	4.782.896
6	South Korea	3.735.399	379.514	4.114.913
7	Mexico	1.900.029	2.168.386	4.068.415
8	Spain	2.291.492	556.843	2.848.335
9	Brazil	2.269.468	430.204	2.699.672
10	France	1.748.000	479.000	2.227.000
11	Canada	749.458	1.450.331	2.199.789
12	Thailand	818.44	1.170.383	1.988.823
13	UK	1.671.166	78.219	1.749.385
14	Turkey	1.142.906	552.825	1.695.731
15	Russia	1.348.029	203.264	1.551.293
16	Iran	1.418.550	96.846	1.515.396
17	Czech Rep.	1.413.881	6.112	1.419.993
18	Indonesia	982.356	234.259	1.216.615
19	Italy	742.642	399.568	1.142.210
20	Slovakia	1.001.520	0	1.001.520
21	Others	536.725	221.947	758.672
22	Poland	514.700	175.029	689.729
23	South Africa	321.358	268.593	589.951
24	Hungary	502.000	3.400	505.400
25	Argentina	203.700	268.458	472.158
26	Malaysia	424.880	35.260	460.140
27	Belgium	336.000	43.140	379.140
28	Morocco	341.802	34.484	376.826
29	Romania	359.240	10	359.250
30	Taiwan	230.356	61.207	291.563
31	Sweden	226.000	0	226.000
32	Slovenia	189.852	0	189.852
33	Portugal	126.426	49.118	175.544
34	Netherlands	155.000	2.280	157.280
35	Uzbekistan	140.247	0	140.247
36	Austria	81.000	18.880	99.880
37	Australia	88.195	10.437	98.632
38	Finland	91.598	0	91.598
39	Serbia	79.360	552	79.912
40	Egypt	9.970	26.670	36.640

Source: International Organization of Motor Vehicle Manufacturers
<http://www.oica.net/category/production-statistics/> (data retrieved on 15.03.2019)

LITERATURE REVIEW

Culture is a stable, conservative and flexible force that can only be changed by management intervention (Hatch, 2004). The role of leadership in this model was based on the idea that cultures were stable until the leaders tried to change it (Schein, 1992). However, this action has been accepted as a 'priority task' to create a strategy and structure to reveal the innovative potential. The result of this movement will be a set of innovative fundamental values in organizational culture. For this reason, leadership and management are very important to create a culture that supports innovation and organizational success. Organizational culture drives the organization to an innovative cultural notion. Organizational culture is influential on the level of creativity and innovation in an organization (Ismail and Abdmajid, 2007).

Abdi et al. (2018) examined the direct and indirect effects of organizational culture. Knowledge management and organizational learning on innovation by a study based on the data collected from 279 companies which supply automobile parts to an Iranian leading automobile manufacturer. Their study outlined the influence of organizational culture and knowledge management on organizational innovation.

Sustainable innovation is essential for companies that want to stay profitable and competitive. It is very important to define the relationship between innovation and job performance. The link between innovation and work performance is addressed directly or as part of a broader study in the current literature. The results show a close relationship between innovation and job performance. There has been clear evidence that innovation has a significant impact on long-term profitability and growth in companies (Neely and Hii, 1998).

Leaders must create a culturally friendly environment that encourages creativity and innovation for companies to achieve sustainable innovation. Enterprise innovation depends on how leaders support and manage the diversity of their companies. Leaders are among the most important in-house dimensions that support corporate innovation and corporate success. For this reason, leadership stands as one of the leading elements of internal innovation capability. There is a need for persistent and determined leaders to solidify innovation (Phillips, 2007).

Dixit and Nanda (2011) mentioned the outstanding effect of leadership especially on innovation and creativity in the organizational culture by highlighting that 'it is the duty of organizational leaders to provide culture and environment that feeds and accepts innovation at all levels' and also they are 'supervisors who provide encouragement of creativity by valuing individual's contributions and showing confidence in the work group'. The literature highlights three main factors of group characteristics and key issues of them for us to understand the effect of organizational culture on business success in the same study. Dixit and Nanda (2011) mentioned the importance of leadership and management by revisiting the

importance of 'selecting and motivating the right employees' based on the outstanding studies from the literature:

- The recruiting, choosing and assignment of people is an important part of encouraging a culture of creativity and innovation in an organization.
- The values and beliefs of management are mirrored to the people who participate in the institution.

At the level of managerial behavior, Brendle (2001) examined the effect of the personality traits of special managers on the support of an innovation culture. business, proactivity, openness to ideas, openness to action and the tendency to take risks revealed that personality traits are the basic conditions for creating a culture that supports innovation.

Fatima (2000) examined the relationship between organizational members' feelings of learning culture and their common cultural behavior and their concerns about the culture of innovation in the public sector in Malaysia. In this study, the importance of leadership in organizational learning and innovation output is emphasized.

METHOD

Competing Values Framework

'Competing Values Framework' of Cameron, Quinn and De Graff (2006) was chosen as an instrument to identify the dimensions that provide values at the individual and organizational levels. Competing Values, the framework is cited as one of the 40 remarkable frameworks in the business world. Leading thinkers from major business institutions and companies were examined and tested for a respectable period as 25 years. Moreover, The Competitive Values Framework used today by hundreds of companies worldwide, is the outcome of the work of factors that express the performance of a highly efficient organization (Cameron, Quinn and De Graff, 2006).

Organizational culture profile can be created by identifying the characteristics of culture type by using "Organizational Culture Assessment Tool (OCAI)". In this context, the general cultural profile of an organization comes from one among the four types which are "Clan", "Hierarchy", "Adhocracy" and "Market" (Herzog, 2011). The Competing Values Framework was originally developed from research on key pointers of efficient organizations. The framework was built to investigate:

- Key criteria for defining whether an organization is efficient
- Main factors defining organizational effectiveness
- Judgment of whether an organization is effective (decision criteria)

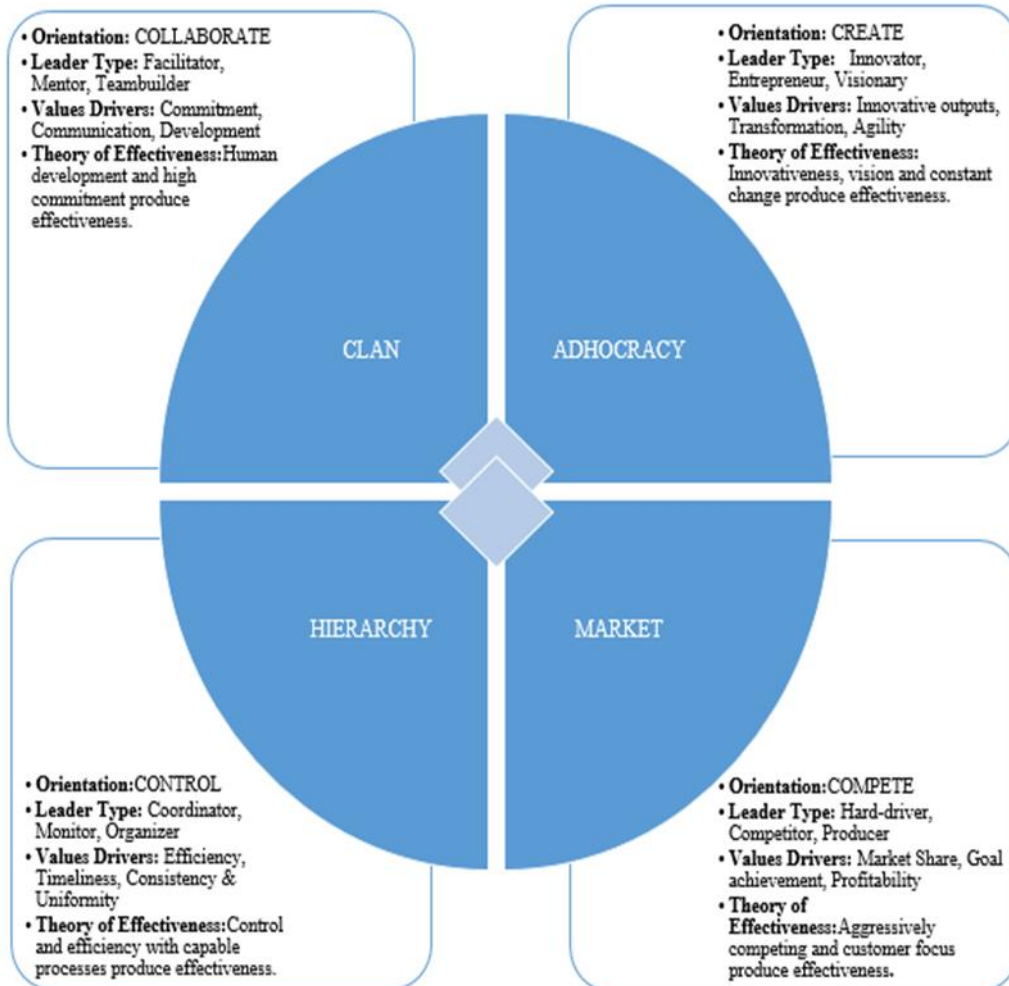
It evaluates the culture by asking 4 questions for each of the 6 dimensions below with a total of 24 questions.

- Organizational Leadership
- Management of Employees
- Organization Glue
- Strategic Emphases
- Criteria of Success
- Dominant Characteristics

The Hierarchy Culture

There are procedures to regulate what people do in such a culture. In this culture, leaders are effective with their good coordination and regulation. Maintaining a smoothly running organization is very important. The long-term concerns of the organization are stability, predictability and efficiency. Official rules and policies bring together the organization. Large organizations and government organizations, government institutions are generally managed by hierarchical culture as proved by numerous standard procedures, multiple hierarchical levels and emphasis on rule reinforcement. However, even in small organizations such as fast-food restaurants, the restaurant can dominate a hierarchical culture. For example, most of the employees are junior employees with often have no training or work experience, and the most prominent feature of the work is the uniformity of products in all areas (Cameron, Quinn, 2005).

Figure 1: The Competing Values Framework for Culture, Leadership, Effectiveness and Value Drivers

Source: Cameron, K. (2009). "An introduction to the competing values framework". Organizational culture white paper. Haworth.

The Market Culture

Another shape of organization mostly has been preferred during the last part of 1960s when organizations faced new challenges of competition. This form is based on very different suppositions when it is compared to hierarchy. Organizational researchers have identified alternative activities that underlie organizational activity. The transaction cost is the most prominent one of these. The new design was called a market format. The marketplace is not in the same meaning with marketing functions or consumers in the market. On the contrary, it highlights

a functioning organization like market itself. It is canalized to the outside, not to the inside. Suppliers mainly focus on transactions and processes with clients, contractors, licensors, trade alliances and regulators.

Contrary to a hierarchy where internal control is protected by rules, expertise studies and central decisions, the market runs with economic market mechanisms, which consist of major currency changes. In another saying, the main focus of the markets is to trade with other districts (shopping, sales and contracts) that will create competitive power. Profitability, net results, power in market areas, tightness of targets and secure customer bases are the main goals of the organization. As expected, core values that dominate market-based organizations are competitiveness and efficiency. Competitiveness and productivity in market organizations are ensured by a strong emphasis on external positioning and control.

Leaders are challenging and ambitious in this type of culture. They are also demanding. The adhesive that holds the organization together is a winning statement. Long-term concerns are aimed at achieving competitive activities and broad goals. Market share and penetration express success. Moving beyond competition and market leadership is a significant value perception. (Cameron, Quinn, 2005).

The Clan Culture

This type of culture is like a family type organization, so it is called a clan. The common values and objectives have enabled co-operation and cohesion in the firms with clan culture type. They can be considered as a big community of economic assets. Typical characteristics of clan-type firms are employee collaboration, employee loyalty programs and corporate commitment to employees rather than hierarchical rules and procedures or competitive profit centers of markets. One of the prominent aspects of clan culture is that it empowers its employees and reinforces their participation and loyalty.

Some basic assumptions are that the environment is managed by the best teamwork and employee development, the client is the best partner and within the organization. This culture provides an intimate place for people to whom they share so much, like a big family. Leaders are perceived as mentors and even parental figures.

The organization is organized by loyalty and tradition. Commitment is high. The organization draws attention to the long-term gains of individual development with high commitment and moral importance. Domestic environment and concern for people defines success in this culture type. The organization team demonstrates premiums on work, sharing and concurrence (Cameron, Quinn, 2005).

The Adhocracy Culture

When the advanced world shifted from industry to contemporary information age, the fourth type of ideal organization emerged. It is the most reactive organization form for the conditions that are increasingly violent, accelerating,

which symbolizes the organizational world of the twenty-first century. In addition to the dramatically decreasing half-life product and service advantages, different assumptions were developed from the other three organizational forms. These assumptions are that organizations are mainly focused on developing new products and services and preparing them for the future, and that the ultimate task of management is to fortify entrepreneurship, creativity and the environment.

The origin of the word Adhocracy is interim, implying a temporary, special and dynamic thing. Most people work in a special task force or committee that quits when the task is completed. The Adhocracy organization can frequently be observed in sectors such as aviation, programming, consultancy and movie industries. The biggest challenge for these organizations is to produce and develop innovative products and services and to adapt quickly to new opportunities.

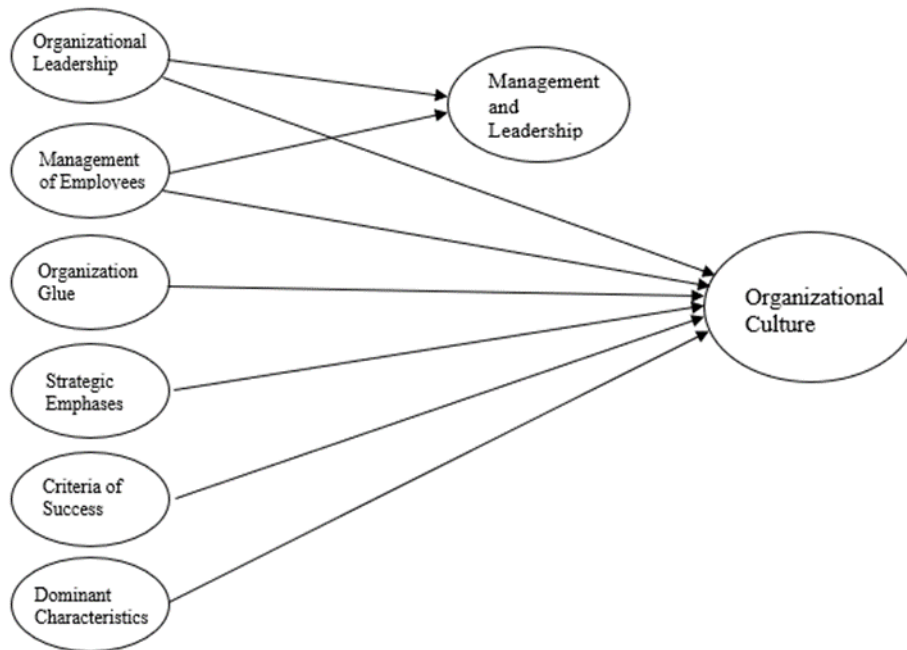
Unlike market or hierarchy organizational culture types, there is no centralized relationship between strength or control. Instead, power passes from person to person or from the task team to the task team, depending on which matter has disappeared. The emphasis on individuality, risk-taking, and predictability of the futurity is as high as almost everyone in adhocracy (Cameron, Quinn, 2005).

Research Model

Our research model is constructed on identifying the management and leadership culture through the two dimensions of competing values framework. The arithmetic mean of the four types of culture in these dimensions will give us a value for the total dimension of management and leadership measurement.

In addition, the presence of four types of culture will be measured for each of the six cultural dimensions and, consequently, for the general organizational culture. General organizational culture includes the arithmetic mean of the four culture types' averages coming from all six dimensions.

Figure 2: Research Model

Data Scope

Our data scope consists of 49 participants from 3 companies for the described research model. All participants are from senior professionals with the tenure of 2 years or more. We put this ‘tenure criteria’ to have results from the employees who can provide significant answers on the companies’ cultures.

Table 2: Data Scope Details

Company	Industry	Participants
Company 1	Automotive Parts Production	7 Senior Professionals from R&D and Management
Company 2	Automotive Production	31 Senior Professionals from R&D and Management
Company 3	Automotive Production	11 Senior Professionals from Management and R&D

FINDINGS

The implementation of the organizational culture assessment helped us to understand the existence level for each four types of culture at the level of general culture and size.

Figure 3: Organizational Culture Types in Overall Culture

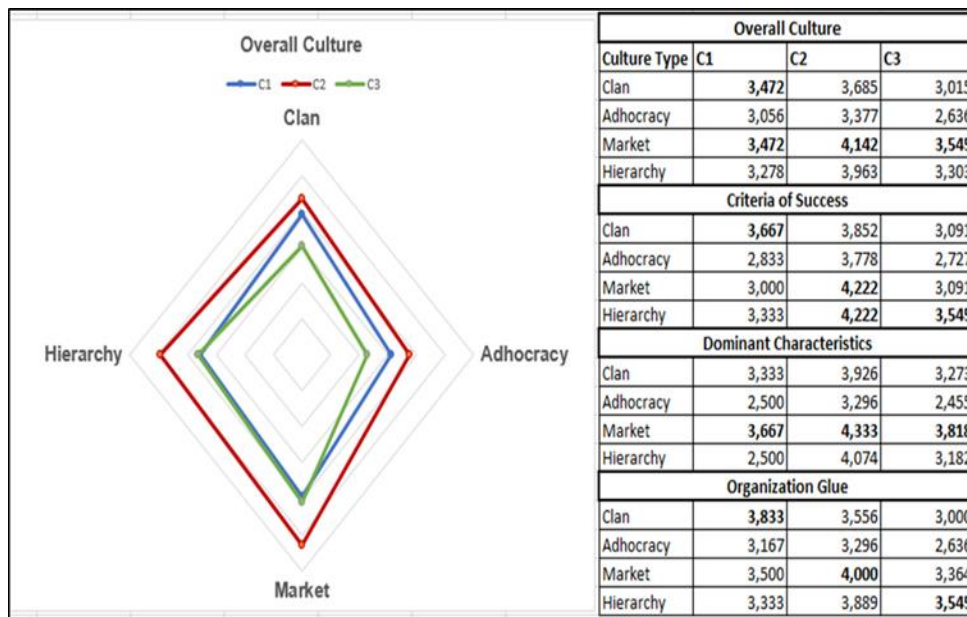
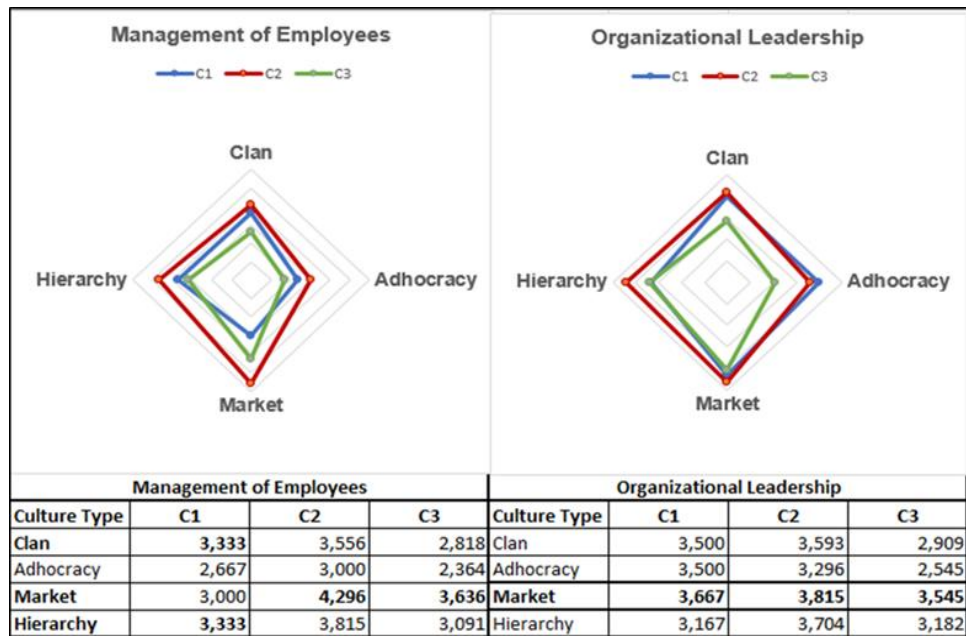

Figure 3 shows the presence levels of four types of organizational culture, which emphasize the dominance of the market culture in all three companies in the organizational culture. Market culture, which focuses on competition between employees and is success-oriented, has predominantly emerged as the most dominant type of culture. However, the clan, culture level of Company 1 is the same as the market culture level. The same figures can be observed from the dominant characteristics of the companies.

We have not been able to observe this parallelism on 'organization glue' and 'criteria of success' dimensions of the organizational culture. It has also been important for us to identify the culture type at 'management of employees' and 'organizational leadership' dimensions since understanding the management and leadership culture type in these companies have been the main focus of this study.

Figure 4: Organizational Culture Types in Management and Leadership Dimensions

The two dimensions presented parallel shapes with general culture. In particular, organizational leadership offered a complete parallelism with the general culture. This is an expected result, given that organizational leadership has a strong impact on the general culture. Organizational leadership in these companies is emerging as a market culture.

CONCLUSION

When we examine the organizational culture results of the selected companies, we see that the market culture dominates the management and leadership dimensions of the organizational culture in companies. This view is the same in general culture. The leaders shape the culture of the organization, so it is an expected situation.

It is very clear that the companies vigorously placed the ‘customer’ into their core of business activities. The ‘external oriented’ culture strongly evaluates the needs and expectations of the customer with strong feedback mechanism. It is well understood that offering products / services according to customer expectations will bring commercial success.

There is a transparency on the goals and targets. The leadership clearly communicates the expectations from the employees. The vast majority of employees are aware of what is expected of them and are struggling to achieve them. There is

strong management assessment for the employees at specific output and delivery points. It occurs especially for evaluation of achievement and success.

This study has aimed to figure out the type of the culture mainly focusing on 'management of employees and 'organizational leadership' dimensions of the organizational culture in automotive industry. The dominant market culture at management and leadership levels guide us to understand the success orientation and the focus on achievement by fostering competition among the employees. The selected companies with business success concentrate on 'successes' and 'achievements' by injecting them in the cores of the management and leadership. This also ensures the acceptance of the success and achievement as the ultimate goals among the general organizational culture.

Three companies from automotive industry in Turkey were assessed from competing values point of view, in this study. This study contributes to the existing literature by the application of a famous organizational culture assessment framework in order to understand management and leadership culture in a mass production area which requires harmonization of technology and process efficiency for the achievement of business success. On the other hand, independent from the business area it gives us a view to understand the interrelationship of organizational cultural dimensions although the sample size and geography can be considered as a limitation. Further studies with more companies and selection from wider industries can be beneficial to understand the organizational culture, management and leadership relationship.

REFERENCES

Abdi, K., Mardani, A., Senin, A., Tupenaite, L., Naimaviciene, J., Kanapeckiene, L., & Kutut, V. (2018). "The effect of knowledge management, organizational culture and organizational learning on innovation in automotive industry" *Journal of Business Economics and Management*, 19(1), 1-19. <https://doi.org/10.3846/jbem.2018.1477>

Brendle, M. (2001), *Personality and company culture: Important contributions to innovation and a source of competitive advantage for small businesses*, PhD Thesis, Clemson University, South Carolina, USA

Cameron, K. (2009). "An introduction to the competing values framework". Organizational culture white paper. Haworth.

Cameron, K. S., Quinn, R. E. (2005). *Diagnosing and changing organizational culture: Based on the competing values framework*. John Wiley & Sons

Cameron, K. S., Quinn, R. E., DeGraff, J., Thakor, A. V. (2006), *Competing values leadership: Creating value in organizations*, Edward Elgar Publishing.

Dixit. G. K., Nanda. T. (2011). "Strategic alignment of organizational culture and climate for stimulating innovation in SMEs" *International Journal of Innovation. Management and Technology*. 2(1). 77.

Fatima, R. (2000), *Perception of learning culture, concerns about the innovation, and their influence on use of an on-going innovation in the Malaysian public sector*, PhD thesis, Georgia University, GA, USA

Hatch. M. (2004). *New direction in the study of organizational change and innovation processes*. Oxford University Press. New York

Herzog. P. (2011). *Open and closed innovation: Different cultures for different strategies*. Gabler Verlag. Wiesbaden

Ismail. W. K. W., Abdmajid. R. (2007). "Framework of the culture of innovation: A revisit" *Jurnal Kemanusiaan*. 9.

International Organization of Motor Vehicle Manufacturers (<http://www.oica.net/category/production-statistics/>), data retrieved on 15.03.2019

Neely. A., Hii. J. (1998). "Innovation and business performance: a literature review", The Judge Institute of Management Studies. University of Cambridge. 0-65.

Phillips, J. (2007), *Creating a culture of innovation: changing your culture to accept and embrace innovation*. OVO Innovation.

Schein. E. H. (1992). *Organizational Culture and Leadership* (Vol. 2). Jossey Bass. CA. USA

Thuengnaitham A. (2016). "The effect of internal and external resources on innovative capabilities in Thai firms", *Journal of Economics and Sustainable Development*. 7(6). 135-142.

Yayın Geliş Tarihi: 18.04.2020
Yayına Kabul Tarihi: 06.04.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.722869

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 869-900
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

BANKACILIK SEKTÖRÜ ÇALIŞANLARININ SOSYAL TİCARETE İLGİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA¹

Murat Can AKTAŞ*
Ersin KARAMAN**
Mehmet Cem BÖLEN**

Öz

Ticaret, insan hayatında uzun süredir var olan alanlardan biridir. Geçmişten günümüze iletişim ve teknoloji alanlarında yaşanan gelişmeler, ticaret için de farklı zeminler oluşmasını sağlamıştır. Sosyal medya platformları ile ticaret faaliyetlerinin kesiştiği noktada ortaya çıkan sosyal ticaret alanı için günümüzün gelişmekte olan yeni ticaret ortamlarından biri konumundadır. Bu çalışmada, bankacılık sektörü çalışanlarının sosyal ticaret üzerine ilgileri demografik özellikler üzerinden karşılaştırılarak incelenmektedir. Kullanıcılardan veri toplama aşamasında anket yöntemi tercih edilmiştir. Pilot çalışmada 81 banka personeli çalışmaya katılmıştır. Pilot çalışmanın ardından bankacılık sektörü çalışanlarına yönelik olarak 402 katılımcı anket formundaki ifadeleri yanıtlamıştır. Toplanan yanıtlar üzerinde faktör analizi yapılmış ve genel ilgi dışında beş farklı ilgi başlığı belirlenmiştir. Yapılan analizler sonucunda beş farklı ilgiye göre katılımcıların demografik özellikleri arasındaki farklılıklar incelenmiştir. Çalışma sonucunda; genç katılımcıların sosyal ticaret ilgilerinin diğer demografik özelliklerdeki katılımcılara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca cinsiyet özelliği açısından yapılan karşılaştırmalarda kadın katılımcıların sosyal ticaret faaliyetlerine daha fazla ilgi gösterdikleri belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal ticaret, S-Ticaret, Sosyal Medya, E-Ticaret, Mobil Ticaret.

¹ Bu makale Doç. Dr. Ersin KARAMAN'ın danışmanlığında Murat Can AKTAŞ tarafından hazırlanan "Bankacılık Sektörü Çalışanlarının Sosyal Ticarete İlgileri Üzerine Bir Araştırma" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Aktaş, M. C., Karaman, E., Bölen, M. C., (2021). Bankacılık sektörü çalışanlarının sosyal ticarete ilgileri üzerine bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 869-900.

* Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, ORCID: 0000-0003-0517-335X, murataktas.net.tr@gmail.com.

** Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü, ORCID: 0000-0002-6075-2779, ersin.karaman@hbv.edu.tr.

** Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, İşletme Lisans Programı, ORCID: 0000-0001-7054-2858, mehmetcem.bolen@atauni.edu.tr.

A STUDY ON THE INTEREST OF BANKING SECTOR EMPLOYEES TO SOCIAL COMMERCE²

Abstract

Trade is one of the long-standing fields in human life. Developments in the fields of communication and technology from the past to the present have created different grounds for trade. Social commerce is one of the developing new trade environments of today that emerges at the intersection of social media platforms and commercial activities. In this study, the interests of the banking sector employees on social trade are examined by comparing based on demographic characteristics. Survey method was preferred for data collection from participants. In the pilot study, 81 bank staffs participated in the study. Following the pilot study, 402 participants answered the questions in the questionnaire developed for banking sector employees. Factor analysis was performed on the responses and five different interest topics were identified in addition to general interest. As a result of the analyzes, the differences between the demographic characteristics of the participants were examined according to the five different interests. As a result of this study, it was concluded that the social commerce interests of young participants were higher than those of other demographic characteristics. Furthermore, it was also concluded that female participants have more interest to social commerce activities in terms of gender characteristics.

Keywords: *Social Commerce, S-Commerce, Social Media, E-Commerce, Mobile Commerce.*

GİRİŞ

Günümüzün yaygın alışveriş ortamlarından biri olan e-ticaret ile kullanıcıların tanıştığı ilk zamanlarda e-ticaret platformları üzerindeki çalışmalar ürün ve hizmet odaklı şekilde gerçekleşmekteydi. Artan nüfus, yüksek internet kullanım oranı, çeşitlenen alternatif ödeme sistemleri, gelişmiş lojistik destek sistemleri gibi unsurlar kısa sürede e-ticareti en hızlı büyüyen alanlardan biri haline getirmiştir (Demirdöğmez, Gültekin ve Taş, 2018, s. 2218). Son yıllarda ise internet teknolojileri alanındaki gelişmeler doğrultusunda çift yönlü iletişim sağlayan Web 2.0 teknolojisiyle birlikte internet kullanıcılarının vazgeçilmezlerinden biri olan sosyal medya platformları yaygınlaşmaya başlamıştır. Sosyal medyanın insan hayatına girmesiyle birlikte e-ticaret özellikleri ve kullanım şekillerinde de değişim başladı. Özellikle sosyal medya kullanım oranlarının artışıyla birlikte e-ticaret şirketleri kullanıcıların hangi ürün ve hizmetlere ilgi duyduğunu belirleyebilmekte, bu kapsamda kullanıcının satın alma ihtimali yüksek olan ürünleri önerebilmektedir. Sosyal medyadan e-ticaret alanında faydalanılması sonucunda geleneksel ticaret yöntemlerine göre satışlar olumlu yönde etkilenebilmektedir. Sosyal medya üzerindeki bu ticaret faaliyetleri sosyal ticaret olarak değerlendirilebilmektedir.

---

² This article is based on a master's thesis entitled "A Study on the Interest of Banking Sector Employees to Social Commerce" prepared by Murat Can AKTAŞ under the consultancy of Associated Professor Dr. Ersin KARAMAN.

Özellikle sosyal medya platformları aracılığıyla gelişmeye devam eden sosyal ticaret alanı bazı kullanıcılar tarafından tercih edilirken, bazı kullanıcılar tarafından ise tercih edilmemektedir ve bu çalışmada kullanıcılar arasındaki ilgi farklılıkları sektör bazlı olarak incelenecektir.

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Sosyal medyanın hayatımıza girmesiyle birlikte firma ve müşteri arasında kurulan iletişim kolaylaşmış, e-ticaretin yöntemleri ve sosyal medyanın kullanım şekillerinde de hızlı bir dönüşüm başlamıştır (Ying, 2012, ss. 47-48). Bu dönüşüm neticesinde ortaya çıkan sosyal ticaret olgusu, sosyal ağ platformlarının e-ticaret faaliyetleri kapsamında kullanılmasını ifade etmektedir (Zhong, 2012, s. 164). Sosyal ticaret, günümüzde e-ticaret faaliyetlerinin sosyal ağlar üzerinden gerçekleştirilebilmesi haricinde, reklamlar aracılığıyla tüketicinin satın alabileceği ürün/hizmet sayfasına yönlendirilmesi ve bir ürün/hizmet hakkında kullanıcıların fikir alışverişinde bulunabildikleri ortam olarak da bilinmektedir. Sosyal ağ kullanıcılarının bir kısmı sosyal ticaret ortamında sunulan bu özelliklerden faydalanabildiği gibi, bir kısmı ise sosyal ticaret ortamlarından uzak durmayı tercih edebilmektedir.

Literatürde sosyal ticaret kullanımı ile ilgili çalışmalar ağırlıklı olarak demografik ya da kültürel farklılıkları dikkate almadan, genel tüketici kitlesi üzerinde gerçekleştirilmiştir (örn. Söyleyici ve Bozkurt, 2017; Özgiden, 2013). Öte yandan sosyal ticaret kullanmak için dijital ve finans dünyasının temel araçlarını belirli bir seviyede kullanmak gereklidir. Örneğin sosyal ticaret platformuna giriş yapmak için ilgili platformda hesap açılması ve söz konusu platformun nasıl kullanılacağına bilinmesi gereklidir. Ya da sosyal ticaret platformunda alışveriş yapabilmek için EFT ya da havale gibi temel bankacılık işlemlerini gerçekleştirme becerisine sahip olunmalıdır. Bu yüzden dijital ve finans araçlarını kullanabilme becerisi, sosyal medya platformları üzerinden alışveriş yapmak için önemlidir. Kişilerin dijital ve finansal okuryazarlık seviyeleri ise eğitim, yaş veya cinsiyet gibi demografik özellikler ile yakın ilişkilidir. Dolayısıyla eğitim, yaş ve cinsiyet gibi temel demografik değişkenler dikkate alınmadan oluşturulan örneklem ile yapılan çalışmalar, örneklemdeki kişilerin dijital ve finansal okuryazarlıklarının değişkenlik göstermesine ve analiz sonuçlarına kuşkuyla bakılmasına yol açmaktadır. Bu sorunun önüne geçmek için dijital ve finansal okur yazarlık seviyeleri birbirine benzer katılımcılardan oluşan bir örneklem kitlesi belirlemek gerekmektedir. Bu bağlamda özellikle ödeme sistemleri ve para transferi işlemleri hakkında müşterileri ile sürekli iletişim halinde olmaları ve elektronik ticaret ortamlarındaki ödeme, ödeme itirazı ve iade işlemleri ile ilgili tüketici şikayetleri ile karşılaşmalarından ötürü bankacılık sektörü çalışanları dijital ve finansal okuryazarlık açısından birbirine benzer özellikler göstermektedirler. Belirli bir seviyenin üzerinde dijital ve finansal okuryazarlık becerisine sahip bankacılık sektöründe çalışan kişilerden oluşan homojen bir örneklem ile yapılan bir çalışmada ortaya çıkan bulguların daha güvenilir ve net olacağı düşünülmektedir. Ayrıca bankacılık sektörü çalışanlarının

sosyal ticaret faaliyetlerine ilgileri ortaya konularak sektör bazında kişilerin görüşlerinin yansıtılması amaçlanmaktadır. Elde edilecek sonuçların, sektör bazında sosyal ticarete yapılacak diğer çalışmalarda karşılaştırmalar yapılarak yeni çıkarımlarda bulunulmasına zemin hazırlayacağı düşünülmektedir. Bütün bu sebeplerden ötürü çalışmanın örnekleme olarak bankacılık sektörü çalışanları seçilmiştir.

Çalışmanın katılımcıları bankacılık sektöründe çalışan personellerden oluşmaktadır. Analizler sonucu elde edilen bulgular ışığında bankacılık sektörü çalışanlarının sosyal ticaret faaliyetleri tercihleri noktasında demografik bilgilerine göre gösterdikleri ilgi farklılıklarının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Sosyal ticaretin gittikçe gelişmesi ve bu alanda yapılan araştırma sayısının henüz nispeten az olması sebebiyle çalışma sonuçlarının gerek akademik gerekse iş dünyasına değerli katkılar sunacağı düşünülmektedir. Çalışma kapsamında sosyal ticaret faaliyetlerine karşı katılımcıların ilgilerinin incelenmesi aşamasında belirlenen araştırma sorusu şu şekildedir:

- Katılımcıların sosyal ticarete karşı ilgileri (genel ilgi, reklam, güven, deneyim, ürün ve tercih ilgileri) ile demografik özellikleri (yaş, cinsiyet, medeni durum, öğrenim durumu ve net gelir) arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

SOSYAL TİCARET VE KAPSAMI

Sosyal ticaret genel hatları itibariyle, e-ticaret ile ilgili gerçekleştirilen faaliyetlerin Web 2.0 yazılımları desteğiyle sosyal ağ platformları üzerinde gerçekleştirilmesi olarak açıklanmaktadır (Liang ve Turban, 2011, s. 6). Ancak ticari hedefler, müşteri bağlantısı ve sistem etkisini açısından sosyal ticaret ve e-ticaret arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır (Huang ve Benyoucef, 2013, s. 247). Sosyal ticarete alışveriş deneyiminin paylaşılması ve sosyal etkileşimin desteklenmesi gibi unsurlar öne çıkarken (Liang ve Turban, 2011, s. 6), e-ticarette ürünle ilgili bilgiler ve kişiselleştirilmiş alışveriş deneyimi ön plandadır (Huang ve Benyoucef, 2013, s. 247). Bununla birlikte e-ticaretin aksine sosyal ticarete tüketici anında satıcı rolüne geçebilir (Jang, Ko, ve Kim, 2013, s. 2939). Ayrıca sosyal ticarete, e-ticaret platformlarına nazaran tüketicilerin kendilerini ifade etmelerini sağlayan ve birbirleri arasında deneyimlerini paylaşabilecekleri daha fazla özellik mevcuttur (Gibreel, AlOtaibi, Jeon ve Yoo, 2015, s. 1).

Özellikle son yıllarda sosyal medyanın ve e-ticaret faaliyetlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte sosyal ticaret alanına gösterilen ilgide artış görülmektedir. Güneydoğu Asya ülkelerinde yapılan bir araştırmaya göre tüketicilerin %26'sı son üç ayda en az bir ürünü sosyal medya kanallarından görüp satın almaya karar vermiştir (Econsultancy, 2019, s. 12). Bir başka araştırmada ise 16-24 yaş arası sosyal ağ kullanıcılarının %24'ü, 25-34 yaş arası kullanıcıların ise %32'si bir markanın veya ürünün sosyal medyada beğenildiğini görmeyen kendilerini satın almaya teşvik ettiği ifade edilmiştir (Kemp, 2020). Sosyal medya ve e-ticaretin

kesiştığı nokta olan sosyal ticaretin 6 boyutu bulunmakta olup, bu boyutlar şu şekildedir (Marsden, 2010, Akt: Orun, 2017, ss. 56-57):

- Sosyal Alışveriş: Kullanıcıların sosyal medya platformları üzerinden birbirleriyle iletişime geçebildikleri ve aynı zamanda ticaret faaliyetleri gerçekleştirebildikleri boyut olarak ifade edilmektedir.
- Derecelendirme ve Yorumlama: Kullanıcıların bir ürün veya hizmet ile ilgili deneyimlerini geri bildirimler üzerinden iletebildiği boyuttur. Kullanıcının deneyimi ile ilgili geri bildirim ve yorumda bulunma boyutları sayesinde diğer kullanıcılar da ürünü satın alıp almama konusunda daha kolay karar verebilmektedir.
- Önerilerde Bulunma: Öneride bulunma boyutunda bir ürünü deneyimleyen kullanıcı, çevresinde tanıdığı bir kullanıcıya o ürünü kullanmasını önerebilmektedir. Derecelendirme ve yorumlama boyutu ile önerilerde bulunma boyutu arasındaki fark; önerilerde bulunma boyutunda kullanıcı herkese değil, belirli kişilere önerilerde bulunabilmektedir.
- Forum ve Topluluk Ortamları: Kullanıcıların iletişim halinde olabildikleri ortamlardan biri olan forumlarda kullanıcılar, ürünler hakkında bilgi alışverişinde bulunabilmektedirler. Böylece, kullanıcıların satın almayı düşündükleri ürün için daha iyi fikir sahibi olabilmeleri sağlanmaktadır.
- Sosyal Medya Optimizasyonu: Sosyal medya kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte sosyal medya kullanıcılarının sosyal medya platformları üzerinden e-ticaret sitelerine yönlendirilmesini sağlayan boyuttur. Kullanıcıları sosyal medya platformları üzerinden e-ticaret sitelerine yönlendiren firmalar satışların artırılmasını hedeflemektedir.
- Sosyal Reklamlar ve Sosyal Uygulamalar: Sosyal Medya Optimizasyonu boyutuna benzer şekilde Sosyal Reklamlar ve Sosyal Uygulamalar boyutunda firmalar sosyal medya platformlarında ücretli reklamlar yayınlatabilmektedir. Ayrıca çeşitli kampanyaların duyurularını da sosyal medya platformları aracılığıyla paylaşabilmektedirler. Sosyal Medya Optimizasyonu boyutunda olduğu gibi bu boyutta da firmalar satışların artırılmasını hedeflemektedir.

SOSYAL TİCARET İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Son yıllarda farklı disiplinlerden birçok araştırmacı sosyal ticaret üzerine araştırmalar yapmaktadır. Örneğin; Chen, Su ve Widjaja (2016, s. 57) tarafından yapılan çalışmada Facebook platformunu ticaret faaliyetleri için kullanan üyelerin alış ve satış grubu üzerindeki faaliyetlerinde reklam içerikleri ve beğeni sayılarının satın alma dürtüsüne etkileri araştırılmıştır. Çalışma sonucunda reklam metinlerinin ve beğeni sayılarının tüketicilerin satın alma dürtüsünü artırabileceği öne sürülmüştür. Mohapatra ve Lokhande (2014), sosyal ticaret faaliyetlerinin iki açıdan

önemli yararı olduğunu belirtmiştir. Bunlardan biri müşteriler için yararlar, diğeri ise perakendeciler için yararlardır. Müşteriler için yararları; bilgiye ücretsiz erişim, zaman tasarrufu, daha iyi ürünlere erişim ve güvenilir ortam olarak açıklanmaktadır. Perakendeciler için yararları ise; müşterilerin sadakat durumu, gelirlerin artması, ürünün iyileştirilerek iade oranının düşürülmesi, alışveriş deneyiminin kişiselleştirilerek kullanıcının tanınması, yeni kitleye erişim ve web etkisindeki artış şeklinde sıralanmaktadır (Akt: Akar, 2018, ss. 158-160). Durukal, Doğaner ve Armağan (2019) tarafından yayınlanan çalışmada e-ticaret faaliyetlerine katılan kişilerin sosyal medya platformları üzerinden gerçekleşen pazarlama faaliyetlerinin e-sadakate karşı etkileri araştırılmıştır. Bu araştırma sonucuna göre e-ticaret faaliyetlerine katılanlar arasında kadınların e-sadakatlerinin daha iyi seviyede olduğu, e-ticareti erkeklere göre daha fazla tercih edebildikleri ifade edilmektedir. Özgiden (2013) kullanıcıların sosyal ticarete katılım durumlarının incelenmesi amacıyla hazırladığı çalışmaya göre satın alma şartı olmaksızın kullanıcıların bir ürün veya hizmeti beğenip paylaşabildikleri sonucuna varmıştır. Rad ve Benyoucef (2010) çalışmasında sosyal medyanın, tüketicilerin satın alma aşamasındaki kararları üzerine etkileri değerlendirilmiş ve sosyal ticaret faaliyetlerinde kullanıcı etkileşiminin önemli yere sahip olduğu belirtilmiştir. Söyleyici ve Bozkurt (2017) tarafından yayınlanan çalışmada sosyal medya platformlarının, kullanıcıların satın alma öncesi ve satın alma sonrası davranışlarda demografik özelliklere göre farklılıklarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Çalışma sonuçlarına göre satın alma öncesi ve satın alma sonrası davranışlar, yaş ve eğitim özellikleri açısından farklılık göstermektedir. Özeltürkay, Bozyiğit ve Gülmez (2017) tarafından yayınlanan çalışmada ise Instagram üzerinden alışveriş yapan tüketicilerin satın alma davranışları incelenmiş ve alışveriş için Instagram'ı tercih etme nedenleri arasında; kapıda ödeme seçeneğinin bulunması, ürün gamı genişliği ve ürünlerin fiyat bakımından daha uygun olması gösterilmiştir. Onurlubaş ve Öztürk (2018) ise çalışmasında, Instagram'da kullanılan yöntemlerin Y kuşağındaki kişilerin satın alma davranışıyla ilgili etkisini incelemiştir. Çalışma sonucunda görsel imaj, diğer tüketicilerin beğeni durumları, takipçi sayıları ve satıcının davranışı gibi kriterlerin satın alma davranışlarını etkilediği belirtilmiştir. Sarıyer ve Zümrüt (2017) tarafından yapılan çalışmada, kullanıcıların Instagram'da geçirdikleri süreye göre, reklamlardan etkilenme durumları araştırılmıştır. Çalışma sonucunda Instagram'da geçirilen süre bakımından; 2 saat ve üstü vakit geçiren kullanıcıların reklam içeriğine karşı duyarlı oldukları ve reklam içeriklerine önem verdikleri aktarılmıştır. Ürgen (2019)'in çalışmasında ise sosyal medya platformlarında bulunan reklamların özellikle genç yaştaki tüketicilerin satın alma tarzlarında tutum, davranış ve satın alma niyetlerine olan etkileri araştırılmıştır. Çalışma sonucunda tüketicilerin sosyal medya platformlarında yer alan reklamlara yönelik tutumları ile satın alma tarzları arasında anlamlı bir ilişki bulunduğu belirlenmiştir. Salvatori ve Marcantoni (2015), tarafından yayınlanan çalışma kapsamında sosyal ticaret için bir literatür araştırması yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, özellikle 2010 - 2013 yılları arasında sosyal ticaret alanına gösterilen ilgide artış görülmüştür. Ayrıca, şirketlerin müşterilerle etkileşim halinde olması ve müşterilere önerilerde bulunabilmeleri için bir sosyal

ticaret uygulamasına ihtiyaç duyulduğu da açıklanmıştır. Turgut (2016) tarafından yayınlanan çalışmada, sosyal medya platformlarında bulunan reklamların tüketicilerin satın alma niyetleri üzerindeki etkilerinin incelenmesi hedeflenmiştir. Çalışmada, sosyal medyanın, tüketicilerin satın alma niyetleri üzerinde etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kavukçu (2018) tarafından yayınlanan çalışmada sosyal ağ platformlarında bulunan reklamların, tüketicilerin satın alma kararları konusunda etkiye sahip olup olmadığı incelenmiştir. Çalışmada, tüketicilerin satın alma kararlarında, sosyal ağ platformlarında yer alan reklamların etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

METODOLOJİ

Veri Toplama Aracı

Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden korelasyon araştırma deseni tercih edilmiştir. Korelasyon deseninde iki veya daha fazla değişken ya da bazı puan grupları arasındaki ilişkiyi ölçmek ve tanımlamak için ilişkiyel istatistik kullanılmaktadır (Creswell, 2016, s.12). Çalışmada, farklı coğrafi bölgelerde bulunan bankacılık sektörü çalışanlarına ulaşılabilmesi için veri toplama aracı olarak anket tercih edilmiştir. Hazırlanan anket formları hem basılı hem elektronik olarak dağıtılmıştır. Basılı anketlerin dağıtılması sürecinde, farklı bankaların şubeleri ziyaret edilip çalışmanın içeriği açıklanarak çalışmaya gönüllü katılmak isteyen personellere anket verilmiştir. Personellerin iş süreçlerinin etkilenmemesi açısından, anketlerin geri toplanma işlemi çalışmaya gönüllü katılan personellerin anketi teslim alırken bildirdiği süre sonunda gerçekleştirilmiştir. Elektronik ortamda uygulanan ankette ise potansiyel katılımcıların e-postalarına davet linki gönderilmiştir ve bankacılık sektörü dışından girişlerin engellenmesi noktasında anket giriş sayfasına parola koruması tanımlanmıştır. Bu doğrultuda, anket uygulamasına gönüllü olarak katılan kullanıcıların yanıtları değerlendirmeye alınmıştır.

Ankette yer alan ifadelerin hazırlanması aşamasında literatürdeki çalışmalar incelenmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda anket ifadeleri hazırlanırken katılımcıların sosyal ticaret yönelik ilgileri kapsamında; deneyim alt boyutu için Yüksel (2010) ve Karacan (2006), güven alt boyutu için Orun (2017) ile Küçükgöncü (2018), reklam alt boyutu için Küçükgöncü (2018), ürün alt boyutu için Alican ve Saban (2013), Yüksel (2010) ile Küçükgöncü (2018) ve tercih alt boyutu için Küçükgöncü (2018) çalışmalarındaki ölçekler sosyal ticaret bağlamına uyarlanmıştır. Ayrıca, incelenen bu çalışmalarda, ilgili ölçekler için güvenilirlik analizlerinin uygulandığı bilgisine ulaşılmıştır.

Örneklem Seçimi

Çalışmanın örneklemi bankacılık sektöründe çalışan kişiler oluşturmaktadır. Örneklem olarak bankacılık sektörü çalışanlarının seçilmesi, elektronik ticaret konusunda birbirine benzer bilgi seviyesine sahip olmalarıdır. Tüketicilerin e-ticarette ödeme, iade ve ödeme itirazları gibi adımlarda herhangi bir

sorun yaşaması halinde genellikle bankacılık sektörü çalışanları destek vermektedir. Bu durum bankacılık sektörü çalışanlarının elektronik ortamda gerçekleştirilen ticaret faaliyetlerine karşı bilgi düzeylerinin benzer olmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla bu örneklemin seçilmesi neticesinde demografik özellikler dışında bilgi seviyesi, bilgisayar fobisi gibi değişkenlerin etkisinin çalışmanın sonuçlarını yorumlarken çok daha az olması amaçlanmıştır.

Minimum katılımcı sayısı, Türkiye Bankalar Birliği'nin internet sitesi üzerinden ulaşılan, Türkiye'de bankacılık sektöründe çalışan toplam personel sayısına göre hesaplanmıştır. Mart 2019'a ait personel sayısının 190.908 olduğu görülmüştür. Bu doğrultuda %95 güven seviyesi ve %5 hata payı bilgileriyle birlikte Emir ve Durmaz (2009, s. 27) tarafından hazırlanan çalışmadaki formül üzerinden yapılan hesaplama göre minimum 384 katılımcıya ulaşılması gerektiği belirlenmiştir. Aynı formül, pilot aşamadaki katılımcı sayısının belirlenmesi noktasında da kullanılmıştır.

Minimum katılımcı sayısının hesaplanmasında kullanılan formüle aşağıda yer verilmiştir (Emir ve Durmaz, 2009, s. 27):

$$n = \frac{N \cdot t^2 \cdot p \cdot q}{(N - 1) \cdot d^2 + t^2 \cdot p \cdot q}$$

n: Hesaplama sonucu örnekleme alınacak minimum kişi sayısı,

N: Evrendeki kişi sayısı (190.908),

t: Serbestlik derecesi ve yanılma düzeyine göre t tablosundaki değer (1,96),

p: Araştırma konusu olayın görülme olasılığı (0,5),

q: Araştırma konusu olayın görülmemeye olasılığı (0,5),

d: Araştırma konusu olayın görülme olasılığına göre yapılmak istenen sapma (0,05).

Çalışmanın veri toplama sürecinde pilot aşamada, bankacılık sektöründe çalışan 81 kişiye ulaşılmıştır ve çalışmanın konusundan bahsedilerek anket davet linki gönderilmiştir. Pilot aşamada toplanan verilere uygulanan güvenilirlik testi sonrasında toplam 402 kişi ankete katılım göstermiştir.

ANALİZ

Çalışmada verilerin toplanması aşamasında ankette bulunan ölçeklerin güvenilirliğinin ölçülmesi amacıyla öncelikle 81 katılımcı üzerinde pilot çalışma gerçekleştirilmiştir. Pilot çalışmaya katılan 81 katılımcıdan elde edilen yanıtlara göre gerçekleştirilen güvenilirlik testi sonuçlarında Cronbach's Alpha değeri 0,898 olarak hesaplanmıştır. Bu durum ankette kullanılan ölçeklerin güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

Pilot aşamadan sonra çalışmaya katılan katılımcılara ait demografik özelliklere Tablo 1 üzerinde yer verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Yaş	Frekans	Yüzde
25 Altı	12	3,0
25-34	240	59,7
35-44	134	33,3
45-54	16	4,0
Toplam	402	100,0
Cinsiyet		
Erkek	198	49,3
Kadın	204	50,7
Toplam	402	100,0
Medeni Durum		
Evli	270	67,2
Bekar	132	32,8
Toplam	402	100,0
Öğrenim Durumu		
Lise	23	5,7
Ön Lisans	21	5,2
Lisans	295	73,4
Yüksek Lisans	63	15,7
Toplam	402	100,0
Net Gelir Durumu		
0-2.200 TL	19	4,7
2.201-4.200 TL	155	38,6
4.201-6.400 TL	131	32,6
6.401-8.600 TL	55	13,7
8.601 TL ve üzeri	42	10,4
Toplam	402	100,0
Görev		
BT Personeli	53	13,2
Çağrı Merkezi Temsilcisi	2	0,5
Gişe Personeli	29	7,2
Satış Temsilcisi	188	46,8
Servis / Operasyon	73	18,2
Yönetici	57	14,2
Toplam	402	100,0
Sosyal Medya Kullanımı		
LinkedIn	131	12,9
Twitter	187	18,4
Instagram	330	32,5
YouTube	131	12,9
Facebook	237	23,3
Toplam	1016	100,0
E-Ticaret Faaliyetlerine Katılım		
Evet	362	90,0
Hayır	40	10,0
Toplam	402	100,0
Son E-Ticaret Alışverişi		
Son 24 saat içinde	39	9,7
Son 3 gün içinde	60	14,9
Son 7 gün içinde	75	18,7
Son 30 gün içinde	131	32,6
Son 90 gün ve daha uzun süre içinde	57	14,2

Hiçbir zaman	40	10,0
Toplam	402	100,0
Sosyal Medya Üzerinden Alışveriş		
Evet	126	31,3
Hayır	276	68,7
Toplam	402	100,0
Son Sosyal Ticaret Alışverişi		
Son 24 saat içinde	5	1,2
Son 3 gün içinde	9	2,2
Son 7 gün içinde	19	4,7
Son 30 gün içinde	44	10,9
Son 90 gün ve daha uzun süre içinde	60	14,9
Hiçbir zaman	265	65,9
Toplam	402	100,0

Tablo 1 incelendiğinde 362 katılımcının (%90,0) e-ticaret faaliyetlerine katılım gösterdiği; e-ticaret faaliyetlerine son katılım konusunda ise 131 katılımcının (%32,6) son 30 gün içinde e-ticaret faaliyetlerine katıldığı görülmektedir. Ayrıca, 126 katılımcının (%31,3) sosyal ticaret faaliyetlerine katılım gösterdiği; sosyal ticaret faaliyetlerine son katılım konusunda ise 60 katılımcının (%14,9) son 90 gün ve daha uzun süre içinde sosyal ticaret faaliyetlerine katıldığı ifade edilebilmektedir.

Ankette katılımcılara sosyal ticarete yönelik ilgileri hakkında yöneltilen ifadelerin ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 2’de gösterilmektedir. Katılımcılara yöneltilen ifadelerde ‘1’ değeri “Kesinlikle Katılmıyorum” anlamını taşıırken; ‘5’ değeri ise “Kesinlikle Katılıyorum” anlamını ifade etmektedir. Katılımcıların yanıtladıkları ifadelerde 1 ile 5 aralığındaki bu değerlerin ortalaması hesaplanarak ilgili ifadeleri hangi düzeyde destekledikleri görülebilmektedir. Tablodaki değerler hesaplanmadan önce 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23 ve 25. ifadelerin negatif anlama sahip olmalarından dolayı bu ifadelerin yanıtları ters çevrilerek kodlanmıştır.

Tablo 1: İfadelerin Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

No	İfade	N	Ortalama	Standart Sapma
15	Sosyal medya platformlarında alışveriş yapmayı karmaşık buluyorum	402	3,40	1,279
16	Sosyal medya platformları üzerinden alışveriş yapmayı sıkıcı buluyorum	402	3,35	1,248
17	Sosyal medya platformları üzerinden ürünü denemeden, fotoğrafları inceleyerek satın almayı sevmiyorum	402	2,67	1,299
18	Sosyal medya platformları üzerinden satın alınan ürünlerin gösteriş amaçlı alındığını düşünüyorum	402	3,50	1,189
19	Sosyal medya platformları üzerinden alışveriş yaptığımda hayal kırıklığına uğrayacağımı düşünüyorum	402	2,77	1,153
20	Sosyal medya platformları üzerinden alışveriş yaptığımda arkadaşlarımdan sosyalleşme açısından uzaklaşacağımı düşünüyorum	402	3,94	1,028
21	Sosyal medya platformları üzerinden yayınlanan bazı ürün reklamlarının toplumun giyim tarzını zedelediğini düşünüyorum	402	3,19	1,262
22	Sosyal medya platformunda satın almayı düşündüğüm bir ürünün satıcı tarafından kısa zamanda gönderileceğini düşünmüyorum	402	3,11	1,113
23	Sosyal medya platformlarında satılan ürünlerin fotoğrafları ile adresime gönderilen ürünün farklı olabileceğini düşünüyorum	402	2,54	1,121

24	Mağazaların reyonlarında bulunan ürünleri incelemeye fırsat bulamadığım için sosyal medya platformlarında satılan ürünleri incelemeyi tercih ediyorum	402	3,09	1,293
25	Sosyal medya platformlarında alışveriş yaparken kişisel bilgilerimin gizliliği konusunda endişe duyuyorum	402	2,32	1,106
26	Sosyal medya platformları üzerinden alışveriş yapma konusunda kendime güveniyorum	402	3,42	1,080
27	Sosyal medya platformları üzerinden alışveriş yapmayı kimseden yardım almadan kendi kendime öğrenebileceğimi düşünüyorum	402	4,09	0,991
28	Herkes sosyal medya platformları üzerinden alışveriş yapmayı öğrenmelidir	402	2,86	1,234
29	Sosyal medya platformları üzerinden satılan ürünleri incelemek hoşuma gider	402	3,32	1,186
30	Sıkıldığımda sosyal medya platformları üzerinden satılan ürünleri incelemeyi seviyorum	402	3,13	1,283
31	Toplum içinde yalnız kaldığımda sosyal medya platformlarında satılan ürünleri incelerim	402	2,64	1,182
32	Sosyal medya platformları üzerinden arkadaşlarımın satın aldıkları ürünleri incelemeyi severim	402	2,69	1,209
33	Sosyal medya platformları üzerinden yayınlanan ürün reklamlarını incelerim	402	2,63	1,190
34	Sosyal medya platformlarında yayınlanan ürün reklamları ilgimi çekmektedir	402	2,60	1,186
35	Sosyal medya platformları üzerinden yayınlanan bir reklamdaki ürünü beğendiğimde reklama tıklarım	402	2,83	1,255
36	Sosyal medya platformlarında satıcıların alıcıları dinleyerek ihtiyaçlara özel çözümler sunabileceklerini düşünüyorum	402	2,92	1,149
37	Sosyal medya platformlarında satılan ürünlerin fiyatlarının piyasaya göre daha uygun olduğunu düşünüyorum	402	3,11	1,144
38	Sosyal medya platformları üzerinden satılan ürünler hakkında kampanyalardan haberdar olduğumda mutlu olurum	402	2,98	1,146
39	Sosyal medya platformlarındaki ürün reklamları sayesinde aradığım ürünü bulabiliyorum	402	2,90	1,140
40	Sosyal medya platformları üzerinden alışveriş konusunda ileri düzey bilgi sahibiyim	402	3,01	1,132
41	Sosyal medya platformları üzerinden alışveriş yapma konusunda bana soru sorulduğunda kendimi iyi hissederim	402	2,54	1,082
42	Sosyal medya platformlarında satılan bir ürün için yorum yazmayı seviyorum	402	2,36	1,144
43	Sosyal medya platformlarında yayınlanan ürün reklamları sayesinde modaaya uygun ürünler satın alabileceğimi düşünüyorum	402	2,79	1,133
44	Sosyal medya platformları üzerinden ürün satın alarak arkadaş çevremi genişletebileceğimi düşünürüm	402	1,88	0,959
45	Sosyal medya platformlarında satılan bir ürün hakkında arkadaşlarımla fikir alışverişinde bulunmak hoşuma gider	402	2,94	1,183
46	Sosyal medya platformları üzerinden bir ürün satın alırsam, ürünü aldığım satıcıyı arkadaşlarıma tavsiye edebilirim	402	3,39	1,118
47	Sosyal medya platformlarında bir ürün satın alırsam, ürünün arkadaşlarım tarafından beğenilmesi beni mutlu eder	402	3,29	1,167

Güvenilirlik Testi

Çalışmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliğinin ölçülmesi amacıyla SPSS üzerinde Cronbach's Alpha yöntemi kullanılmıştır ve sonuçlar Tablo 3'te paylaşılmıştır.

Tablo 2: Güvenilirlik Testi

Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha (Standardize Edilmiş)	N
0,935	0,934	33

Tablo 3'te görüldüğü üzere Cronbach's Alpha yöntemi sonucunda 0,935 değeri hesaplanmıştır. Pilot aşamada elde edilen değerden sonra bu aşamada elde edilen değer de 0,7'den büyük olması verilerin güvenilir olduğunu göstermektedir

Normallik Testi

Genel ilgi ve alt ilgi başlıkları için yapılan normallik testlerinin sonucu Tablo 4'te gösterilmektedir. Katılımcı sayısının 30'dan fazla olması nedeniyle Kolmogorov-Smirnov alanındaki değerler dikkate alınmaktadır.

Tablo 3: Normallik Testi

	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	İstatistik	df	Sig.	İstatistik	df	Sig.
Genel İlgi	0,044	402	0,055	0,997	402	0,565
Reklam	0,073	402	0,000	0,982	402	0,000
Güven	0,053	402	0,009	0,991	402	0,016
Deneyim	0,072	402	0,000	0,990	402	0,007
Ürün	0,077	402	0,000	0,983	402	0,000
Tercih	0,121	402	0,000	0,958	402	0,000

Kolmogorov-Smirnov değerine göre sadece genel ilgi değerinin normal dağılım göstermesi nedeniyle doğru analizlerin yapılabilmesi açısından ilgi değerleri için çarpıklık ve basıklık değerlerinin de incelenmesine karar verilmiştir. Çarpıklık ve basıklık değerleri Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 4: Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

	N	Skewness		Kurtosis	
	İstatistik	İstatistik	Std. Hata	İstatistik	Std. Hata
Genel İlgi	402	-0,047	0,122	-0,244	0,243
Reklam	402	0,103	0,122	-0,623	0,243
Güven	402	-0,167	0,122	-0,388	0,243
Deneyim	402	-0,211	0,122	-0,181	0,243
Ürün	402	0,380	0,122	0,113	0,243
Tercih	402	-0,333	0,122	-0,692	0,243

Eğer çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerleri -1 ve +1 arasındaysa ilgili verilerin normal dağılım gösterdiği ifade edilebilir (Huck, 2012; Akt: Örün, Orhan, Dönmez ve Kurt, 2015, s. 68). Bazı kaynaklarda ise normal dağılım şartı olarak gösterilen bu değer aralığı değişmektedir. Çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerlerinin -1,5 ve +1,5 aralığında olması normal dağılımın kabul edilebilmesi için yeterlidir (Tabachnick ve Fidell, 2013; Akt: Erbay ve Beydoğan, 2017, s. 250). Tablo 5'te yer alan değerler incelendiğinde çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerleri -1 ve +1 aralığındadır. Buna göre tüm ilgi değerlerinin normal dağıldığı ifade edilebilmektedir.

Faktör Analizi

Çalışmadaki ifadeler arasında anlam bütünlüğünün korunabilmesi ve birbirine yakın olanların gruplandırılabilmesi amacıyla faktör analizi gerçekleştirilecektir. Verilerin faktör analizi için uygun olup olmadığı noktasında Kaiser-Meyer-Olkin değerlerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda Kaiser-Meyer-Olkin değerlerine Tablo 6'da yer verilmektedir.

Tablo 5: Kaiser-Meyer-Olkin Değerleri

Kaiser-Meyer-Olkin.		0,929
	Approx. Chi-Square	7183,646
Bartlett's Test of Sphericity	Df	528
	Sig.	0,000

Kaiser-Meyer-Olkin değerinin 0,929 ve Bartlett's testinde p değerinin 0,000 olarak hesaplanmasıyla birlikte verilerin faktör analizi için uygun olduğu görülmektedir.

Çalışmada katılımcıların yanıtladığı ifadelerle yönelik gerçekleştirilen faktör analizi sonuçlarına Tablo 7'de yer verilmiştir.

Tablo 6: Faktör Analizi

İfadeler	Faktörler				
	Reklam	Güven	Deneyim	Ürün	Tercih
İfade33	0,882				
İfade34	0,868				
İfade35	0,743				
İfade31	0,527				
İfade32	0,496				
İfade38	0,325				
İfade19		0,807			
İfade18		0,790			
İfade23		0,772			
İfade17		0,741			
İfade16		0,728			
İfade22		0,711			
İfade15		0,708			
İfade21		0,681			
İfade25		0,521			
İfade20		0,490			
İfade27			-0,678		
İfade46			-0,639		
İfade37			-0,598		
İfade47			-0,584		
İfade26			-0,455		
İfade28			-0,454		
İfade45			-0,428		
İfade36			-0,397		
İfade42				-0,778	
İfade44				-0,685	
İfade41				-0,561	
İfade40				-0,475	
İfade43				-0,440	
İfade39				-0,406	

İfade24	-0,666
İfade30	-0,607
İfade29	-0,495

Faktör analizleri sonucuna göre ifadeler; reklam, güven, deneyim, ürün ve tercih faktörleri olarak beş faktör altında toplanmaktadır.

Faktör yüklerinin anlamlı olarak kabul edilme durumu örneklem sayısına göre değişmektedir. Örneğin; 350 katılımcının olduğu bir örnekleme 0,3 üzeri yükler anlamlı kabul edilmektedir. Örneklem sayısı arttıkça anlamlı kabul edilebilecek yük değerleri düşmektedir. Negatif değerler ise mutlak değer olarak ele alınmalıdır (Yaşlıoğlu, 2017, s. 78). Bu kapsamda, Tablo 7’de yer alan yük değerlerinin de 402 katılımcı sayısı göz önünde bulundurularak uygun düzeyde olduğu kabul edilebilir.

KATILIMCILARIN YAŞLARINA GÖRE SOSYAL TİCARET İLGİLERİ

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı genel ilgileri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusuna cevap bulmak amacıyla yapılan ANOVA testi sonuçları Tablo 8’de paylaşılmıştır.

Tablo 7: Katılımcıların Yaşlarına Göre Genel İlgileri İçin ANOVA Testi Sonucu

	Kareler Toplamı	SD	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Gruplar arası	6,246	3	2,082	4,859	0,002
Gruplar içi	170,560	398	0,429		
Toplam	176,807	401			

Tablo 8 incelendiğinde p değerinin 0,05’ten küçük olması nedeniyle katılımcıların yaşları ve genel ilgileri arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılığın hangi yaş grupları arasında olduğunun belirlenebilmesi için Post Hoc testi gerçekleştirilmiş ve sonuçları Tablo 9’da paylaşılmıştır.

Tablo 8: Katılımcıların Yaşlarına Göre Genel İlgileri Post Hoc Testi

Tukey HSD						
(I) Yaş	(J) Yaş	Ortalama Farkları (I-J)	Std. Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
25 Altı	25-34	0,34028	0,19364	0,296	-0,1593	0,8399
	35-44	0,44456	0,19726	0,111	-0,0643	0,9535
	45-54	0,85354*	0,24999	0,004	0,2086	1,4985
25-34	25 Altı	-0,34028	0,19364	0,296	-0,8399	0,1593
	35-44	0,10428	0,07060	0,452	-0,0779	0,2864
	45-54	0,51326*	0,16903	0,014	0,0772	0,9493
35-44	25 Altı	-0,44456	0,19726	0,111	-0,9535	0,0643
	25-34	-0,10428	0,07060	0,452	-0,2864	0,0779
	45-54	0,40898	0,17315	0,086	-0,0377	0,8557
45-54	25 Altı	-0,85354*	0,24999	0,004	-1,4985	-0,2086
	25-34	-0,51326*	0,16903	0,014	-0,9493	-0,0772
	35-44	-0,40898	0,17315	0,086	-0,8557	0,0377

Tablo 9 incelendiğinde 25 yaş altındaki katılımcılar ile 25-34 yaş aralığındaki katılımcıların genel ilgilerinin 45-54 yaş aralığındaki katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmektedir ($F_{(3-398)} = 4.859$, $p < 0.05$).

Katılımcıların Yaşlarına Göre Reklam İlgileri

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı reklam ilgileri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusuna cevap bulmak amacıyla yapılan ANOVA testi sonuçları Tablo 10’da ifade edilmektedir.

Tablo 9: Katılımcıların Yaşlarına Göre Reklam İlgileri İçin ANOVA Testi Sonucu

	Kareler Toplamı	SD	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Gruplar arası	12,701	3	4,234	5,230	0,001
Gruplar içi	322,147	398	0,809		
Toplam	334,848	401			

Tablo 10 incelendiğinde p değerinin 0,05’ten küçük olması nedeniyle katılımcıların yaşları ve reklam ilgileri arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılığın hangi yaş grupları arasında olduğunun belirlenebilmesi için Post Hoc testi gerçekleştirilmiş ve sonuçları Tablo 11’de paylaşılmıştır

Tablo 10: Katılımcıların Yaşlarına Göre Reklam İlgileri Post Hoc Testi

Tukey HSD						
(I) Yaş	(J) Yaş	Ortalama Farkları (I-J)	Std. Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
25 Altı	25-34	0,66597	0,26613	0,061	-0,0206	1,3526
	35-44	0,85137*	0,27109	0,010	0,1520	1,5508
	45-54	1,18750*	0,34357	0,003	0,3011	2,0739
25-34	25 Altı	-0,66597	0,26613	0,061	-1,3526	0,0206
	35-44	0,18540	0,09702	0,225	-0,0649	0,4357
	45-54	0,52153	0,23230	0,113	-0,0778	1,1208
35-44	25 Altı	-0,85137*	0,27109	0,010	-1,5508	-0,1520
	25-34	-0,18540	0,09702	0,225	-0,4357	0,0649
	45-54	0,33613	0,23797	0,492	-0,2778	0,9501
45-54	25 Altı	-1,18750*	0,34357	0,003	-2,0739	-0,3011
	25-34	-0,52153	0,23230	0,113	-1,1208	0,0778
	35-44	-0,33613	0,23797	0,492	-0,9501	0,2778

Tablo 11 incelendiğinde 25 yaş altındaki katılımcıların sosyal ticarete reklamlara bağlı ilgilerinin 35-44 yaş aralığındaki katılımcılar ile 45-54 yaş aralığındaki katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmektedir ($F_{(3-398)} = 5.230$, $p < 0.05$).

Katılımcıların Yaşlarına Göre Güven İlgileri

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı güven ilgileri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusuna cevap bulmak amacıyla yapılan ANOVA testi sonuçları Tablo 12’de ifade edilmektedir.

Tablo 11: Katılımcıların Yaşlarına Göre Güven İlgileri İçin ANOVA Testi Sonucu

	Kareler Toplamı	SD	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Gruplar arası	2,420	3	0,807	1,141	0,332
Gruplar içi	281,267	398	0,707		
Toplam	283,687	401			

Tablo 12 üzerinde yer alan verilerde, katılımcıların yaşları ve güven ilgileri arasındaki ilişki incelendiğinde p değerinin 0,05’ten büyük olması nedeniyle anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir ($F_{(3-398)} = 1.141, p>0.05$).

Katılımcıların Yaşlarına Göre Deneyim İlgileri

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı deneyim ilgileri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusuna cevap bulmak amacıyla yapılan ANOVA testi sonuçları Tablo 13’te ifade edilmektedir.

Tablo 12: Katılımcıların Yaşlarına Göre Deneyim İlgileri İçin ANOVA Testi Sonucu

	Kareler Toplamı	SD	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Gruplar arası	7,999	3	2,666	4,848	0,003
Gruplar içi	218,906	398	0,550		
Toplam	226,906	401			

Tablo 13 incelendiğinde, p değerinin 0,05’ten küçük olması nedeniyle katılımcıların yaşları ve deneyim ilgileri arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılığın hangi yaş grupları arasında olduğunun belirlenebilmesi için Post Hoc testi gerçekleştirilmiş ve sonuçları Tablo 14’te paylaşılmıştır.

Tablo 13: Katılımcıların Yaşlarına Göre Deneyim İlgileri Post Hoc Testi

Tukey HSD						
(I) Yaş	(J) Yaş	Ortalama Farkları (I-J)	Std. Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
25 Altı	25-34	0,47344	0,21938	0,137	-0,0925	1,0394
	35-44	0,55706	0,22347	0,063	-0,0195	1,1336
	45-54	1,02604*	0,28321	0,002	0,2954	1,7567
25-34	25 Altı	-0,47344	0,21938	0,137	-1,0394	0,0925
	35-44	0,08362	0,07998	0,723	-0,1227	0,2900
	45-54	0,55260*	0,19149	0,021	0,0586	1,0466
35-44	25 Altı	-0,55706	0,22347	0,063	-1,1336	0,0195
	25-34	-0,08362	0,07998	0,723	-0,2900	0,1227

	45-54	0,46898	0,19616	0,080	-0,0371	0,9751
	25 Altı	-1,02604*	0,28321	0,002	-1,7567	-0,2954
45-54	25-34	-0,55260*	0,19149	0,021	-1,0466	-0,0586
	35-44	-0,46898	0,19616	0,080	-0,9751	0,0371

Tablo 14 incelendiğinde 25 yaş altındaki katılımcılar ile 25-34 yaş aralığındaki katılımcıların sosyal ticarete deneyime bağlı ilgilerinin 45-54 yaş aralığındaki katılımcılara göre yüksek olduğu görülmektedir ($F_{(3-398)} = 4.848$, $p < 0.05$).

Katılımcıların Yaşlarına Göre Ürün İlgileri

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı ürün ilgileri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusuna cevap bulmak amacıyla yapılan ANOVA testi sonuçları Tablo 15’te ifade edilmektedir.

Tablo 14: Katılımcıların Yaşlarına Göre Ürün İlgileri İçin ANOVA Testi Sonucu

	Kareler Toplamı	SD	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Gruplar arası	8,553	3	2,851	4,587	0,004
Gruplar içi	247,347	398	0,621		
Toplam	255,899	401			

Tablo 15 incelendiğinde, p değerinin 0,05’ten küçük olması nedeniyle katılımcıların yaşları ve ürün ilgileri arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılığın hangi yaş grupları arasında olduğunun belirlenebilmesi için Post Hoc testi gerçekleştirilmiş ve sonuçları Tablo 16’da paylaşılmıştır.

Tablo 15: Katılımcıların Yaşlarına Göre Ürün İlgileri Post Hoc Testi

Tukey HSD						
(I) Yaş	(J) Yaş	Ortalama Farkları (I-J)	Std. Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
25 Altı	25-34	0,37083	0,23319	0,385	-0,2308	0,9725
	35-44	0,52260	0,23754	0,125	-0,0902	1,1354
	45-54	0,95139*	0,30105	0,009	0,1747	1,7281
25-34	25 Altı	-0,37083	0,23319	0,385	-0,9725	0,2308
	35-44	0,15176	0,08501	0,282	-0,0676	0,3711
	45-54	0,58056*	0,20355	0,024	0,0554	1,1057
35-44	25 Altı	-0,52260	0,23754	0,125	-1,1354	0,0902
	25-34	-0,15176	0,08501	0,282	-0,3711	0,0676
	45-54	0,42879	0,20852	0,169	-0,1092	0,9668
45-54	25 Altı	-0,95139*	0,30105	0,009	-1,7281	-0,1747
	25-34	-0,58056*	0,20355	0,024	-1,1057	-0,0554
	35-44	-0,42879	0,20852	0,169	-0,9668	0,1092

Tablo 16 incelendiğinde 25 yaş altındaki katılımcılar ile 25-34 yaş aralığındaki katılımcıların sosyal ticarete ürüne bağlı ilgilerinin 45-54 yaş

aralığındaki katılımcılara göre yüksek olduğu görülmektedir ($F_{(3-398)} = 4.587$, $p < 0.05$).

Katılımcıların Yaşlarına Göre Tercih İlgileri

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı tercih ilgileri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusuna cevap bulmak amacıyla yapılan ANOVA testi sonuçları Tablo 17’de ifade edilmektedir.

Tablo 16: Katılımcıların Yaşlarına Göre Tercih İlgileri İçin ANOVA Testi Sonucu

	Kareler Toplamı	SD	Kareler Ortalaması	F	Sig.
Gruplar arası	14,118	3	4,706	4,302	0,005
Gruplar içi	435,382	398	1,094		
Toplam	449,501	401			

Tablo 17 incelendiğinde, p değerinin 0,05’ten küçük olması nedeniyle katılımcıların yaşları ve tercih ilgileri arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılığın hangi yaş grupları arasında olduğunun belirlenebilmesi için Post Hoc testi gerçekleştirilmiş ve sonuçları Tablo 18’de paylaşılmıştır.

Tablo 17: Katılımcıların Yaşlarına Göre Tercih İlgileri Post Hoc Testi

Tukey HSD						
(I) Yaş	(J) Yaş	Ortalama Farkları (I-J)	Std. Hata	Sig.	95% Güven Aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
25 Altı	25-34	0,67361	0,30938	0,131	-0,1246	1,4718
	35-44	0,83706*	0,31516	0,041	0,0240	1,6501
	45-54	1,31250*	0,39941	0,006	0,2820	2,3430
25-34	25 Altı	-0,67361	0,30938	0,131	-1,4718	0,1246
	35-44	0,16345	0,11279	0,469	-0,1275	0,4544
	45-54	0,63889	0,27005	0,085	-0,0578	1,3356
35-44	25 Altı	-0,83706*	0,31516	0,041	-1,6501	-0,0240
	25-34	-0,16345	0,11279	0,469	-0,4544	0,1275
	45-54	0,47544	0,27665	0,315	-0,2383	1,1892
45-54	25 Altı	-1,31250*	0,39941	0,006	-2,3430	-0,2820
	25-34	-0,63889	0,27005	0,085	-1,3356	0,0578
	35-44	-0,47544	0,27665	0,315	-1,1892	0,2383

Tablo 18 incelendiğinde 25 yaş altındaki katılımcıların sosyal ticarete tercihe bağlı ilgilerinin 35-44 yaş aralığındaki katılımcılar ile 45-54 yaş aralığındaki katılımcılara göre yüksek olduğu görülmektedir ($F_{(3-398)} = 4.302$, $p < 0.05$).

KATILIMCILARIN CİNSİYETLERİNE GÖRE SOSYAL TİCARET İLGİLERİ

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı genel ilgileri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusunun yanıtını bulmak için Bağımsız Örneklem T Testi uygulanacaktır.

Tablo 18: Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Genel İlgilerinde Bağımsız Örneklem T-Testi Sonucu

	N	Ortalama	SS	t	sd	p
Erkek	198	2,7389	0,64232			
Kadın	204	3,2057	0,60226	-7,519	400	0,000

Tablo 19’da yer alan verilere göre erkeklerin genel ilgi puanının 2,7389 ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Kadın katılımcıların ortalama genel ilgi puanının ise 3,2057’dir. Bağımsız örneklem t-testi sonucunda p değerinin 0,05’ten küçük olması nedeniyle katılımcıların cinsiyetlerine göre sosyal ticaret üzerine genel ilgileri bakımından anlamlı bir farklılık olduğu ifade edilebilir. Ayrıca kadın katılımcıların sosyal ticaret üzerine genel ilgilerinin erkek katılımcılara göre yüksek olduğu görülmektedir [$t_{(400)}=-7.519$, $p<0.05$].

Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Reklam İlgileri

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı reklam ilgileri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusunun yanıtını bulmak için Bağımsız Örneklem T Testi uygulanacaktır.

Tablo 19: Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Reklam İlgilerinde Bağımsız Örneklem T-Testi Sonucu

	N	Ortalama	SS	t	sd	P
Erkek	198	2,4714	0,91658			
Kadın	204	2,9804	0,84022	-5,807	400	0,000

Tablo 20’de yer alan verilere göre erkeklerin reklam ilgi puanının 2,4714 ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Kadın katılımcıların ortalama reklam ilgi puanının ise 2,9804 olduğu görülmektedir. Bağımsız örneklem t-testi sonucunda p değerinin 0,05’ten küçük olması nedeniyle katılımcıların cinsiyetlerine göre sosyal ticarete reklama bağlı ilgileri bakımından anlamlı bir farklılık olduğu ifade edilebilir. Ayrıca kadın katılımcıların sosyal ticarete reklama bağlı ilgilerinin erkek katılımcılara göre yüksek olduğu görülmektedir [$t_{(400)}=-5.807$, $p<0.05$].

Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Güven İlgileri

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı güven ilgileri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusunun yanıtı için Bağımsız Örneklem T Testi uygulanacaktır.

Tablo 20: Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Güven İlgilerinde Bağımsız Örneklem T-Testi Sonucu

	N	Ortalama	SS	t	sd	p
Erkek	198	2,8146	0,80496	-6,498	400	0,000
Kadın	204	3,3338	0,79703			

Tablo 21’de yer alan verilere göre erkeklerin güven ilgi puanının 2,8146 ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Kadın katılımcıların ortalama güven ilgi puanının ise 3,3338 olduğu görülmektedir. Bağımsız örneklem t-testi sonucunda p değerinin 0,05’ten küçük olması nedeniyle katılımcıların cinsiyetlerine göre sosyal ticarete güvene bağlı ilgileri bakımından anlamlı bir farklılık olduğu ifade edilebilir. Ayrıca kadın katılımcıların sosyal ticarete güvene bağlı ilgilerinin erkek katılımcılara göre yüksek olduğu görülmektedir [$t_{(400)}=-6.498$, $p<0.05$].

Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Deneyim İlgileri

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı deneyim ilgileri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusunun yanıtını bulmak için Bağımsız Örneklem T Testi uygulanacaktır.

Tablo 21: Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Deneyim İlgilerinde Bağımsız Örneklem T-Testi Sonucu

	N	Ortalama	SS	t	sd	p
Erkek	198	3,0341	0,77175	-5,941	400	0,000
Kadın	204	3,4620	0,67018			

Tablo 22’de yer alan verilere göre erkeklerin deneyim ilgi puanlarının 3,0341 ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Kadın katılımcıların ortalama deneyim ilgi puanının ise 3,4620’dir. Bağımsız örneklem t-testi sonucunda p değerinin 0,05’ten küçük olması nedeniyle katılımcıların cinsiyetlerine göre sosyal ticarete deneyime bağlı ilgileri bakımından anlamlı bir farklılık olduğu ifade edilebilir. Ayrıca kadın katılımcıların sosyal ticarete deneyime bağlı ilgilerinin erkek katılımcılara göre yüksek olduğu görülmektedir [$t_{(400)}=-5.941$, $p<0.05$].

Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Ürün İlgileri

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı ürün ilgileri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusunun yanıtını bulmak için Bağımsız Örneklem T Testi uygulanacaktır.

Tablo 22: Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Ürün İlgilerinde Bağımsız Örneklem T-Testi Sonucu

	N	Ortalama	SS	t	sd	p
Erkek	198	2,4470	0,82294	-3,342	400	0,001
Kadın	204	2,7100	0,75441			

Tablo 23'te yer alan verilere göre erkeklerin ürün ilgi puanlarının 2,4470 ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Kadın katılımcıların ortalama ürün ilgi puanının ise 2,7100 olduğu görülmektedir. Bağımsız örneklem t-testi sonucunda p değerinin 0,05'ten küçük olması nedeniyle katılımcıların cinsiyetlerine göre sosyal ticarete ürüne bağlı ilgileri bakımından anlamlı bir farklılık olduğu ifade edilebilir. Ayrıca kadın katılımcıların sosyal ticarete ürüne bağlı ilgilerinin erkek katılımcılara göre yüksek olduğu görülmektedir [$t_{(400)}=-3.342$, $p<0.05$].

Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Tercih İlgileri

“Katılımcıların sosyal ticarete karşı tercih ilgileri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?” sorusunun yanıtını bulmak için Bağımsız Örneklem T Testi uygulanacaktır.

Tablo 23: Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Tercih İlgilerinde Bağımsız Örneklem T-Testi Sonucu

	N	Ortalama	SS	t	sd	p
Erkek	198	2,8182	1,01791	-7,234	400	0,000
Kadın	204	3,5376	0,97601			

Tablo 24'te yer alan verilere göre erkeklerin tercih ilgi puanlarının 2,8182 ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Kadın katılımcıların ortalama tercih ilgi puanının ise 3,5376 olduğu görülmektedir. Bağımsız örneklem t-testi sonucunda p değerinin 0,05'ten küçük olması nedeniyle katılımcıların cinsiyetlerine göre sosyal ticarete tercihe bağlı ilgileri bakımından anlamlı bir farklılık olduğu ifade edilebilir. Kadın katılımcıların sosyal ticarete tercihe bağlı ilgilerinin erkek katılımcılara göre yüksek olduğu görülmektedir [$t_{(400)}=-7.234$, $p<0.05$].

KATILIMCI İLGİLERİNİN YAŞ VE CİNSİYET ÖZELLİKLERİNE GÖRE KARŞILAŞTIRILMASI

Anket yanıtları demografik özelliklere göre incelenirken sosyal ticaret kapsamında; genel ilgi, reklamlara yönelik ilgi, güven açısından ilgi, deneyim açısından ilgi, ürüne göre ilgi ve tercih açısından katılımcıların ilgi puanlarının analizleri gerçekleştirilmiştir. Bu bölümde ise katılımcıların sosyal ticaret ilgileri yaş ve cinsiyet özelliklerine göre çapraz tablolar aracılığıyla karşılaştırılarak incelenecektir.

Katılımcıların Genel İlgili Puanlarına Göre Çapraz Tablo İncelemeleri

Katılımcıların yaş ve cinsiyet özelliklerine göre genel ilgi puanlarının karşılaştırmaları Tablo 25'te gösterilmektedir.

Tablo 24: Katılımcıların Genel İlgü Puanlarının Yaş ve Cinsiyet Özelliklerine Göre Karşılaştırmaları

Yaş	Cinsiyet	Ortalama	Std. Sapma	N
25 Altı	Erkek	2,9091	0,65322	4
	Kadın	3,5871	0,72001	8
	Total	3,3611	0,74681	12
25-34	Erkek	2,7284	0,62503	108
	Kadın	3,2601	0,58668	132
	Total	3,0208	0,65865	240
35-44	Erkek	2,7673	0,67515	78
	Kadın	3,1245	0,52089	56
	Total	2,9166	0,63826	134
45-54	Erkek	2,5189	0,59985	8
	Kadın	2,4962	0,75973	8
	Total	2,5076	0,66137	16
Total	Erkek	2,7389	0,64232	198
	Kadın	3,2057	0,60226	204
	Total	2,9758	0,66401	402

Tablo 25'te yer alan değerler incelendiğinde yaş ve cinsiyet özelliklerine göre sosyal ticaret üzerine genel ilgi en yüksek puan ortalamasının (3,5871) 25 yaş altındaki kadın katılımcılara ait olduğu görülmektedir. Yaş ve cinsiyet özelliklerine göre sosyal ticaret üzerine genel ilgide en düşük puan ortalaması (2,4962) ise 45-54 yaş aralığındaki kadın katılımcılara ait durumdadır. Buna göre 25 yaş altındaki kadın katılımcıların sosyal ticaret faaliyetlerine genel ilgilerinin yüksek; 45-54 yaş aralığındaki kadın katılımcıların ise düşük seviyede olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş ve cinsiyet özellikleri birlikte değerlendirildiğinde genel ilgilerindeki bu farklılıklar, p değerinin 0,05'ten büyük olması nedeniyle anlamlı değildir (p=0.211, p>0.05).

Katılımcıların Reklam İlgü Puanlarına Göre Çapraz Tablo İncelemeleri

Katılımcıların yaş ve cinsiyet özelliklerine göre reklam ilgi puanlarının karşılaştırmaları Tablo 26'da gösterilmektedir.

Tablo 25: Katılımcıların Reklam İlgü Puanlarının Yaş ve Cinsiyet Özelliklerine Göre Karşılaştırmaları

Yaş	Cinsiyet	Ortalama	Std. Sapma	N
25 Altı	Erkek	2,9583	1,32200	4
	Kadın	3,7083	0,80055	8
	Total	3,4583	1,01036	12
25-34	Erkek	2,4985	0,94597	108
	Kadın	3,0328	0,81088	132
	Total	2,7924	0,91214	240
35-44	Erkek	2,4081	0,87972	78
	Kadın	2,8839	0,79514	56
	Total	2,6070	0,87464	134
45-54	Erkek	2,4792	0,71513	8
	Kadın	2,0625	0,92983	8
	Total	2,2708	0,82971	16

Total	Erkek	2,4714	0,91658	198
	Kadın	2,9804	0,84022	204
	Total	2,7297	0,91380	402

Tablo 26’da yer alan değerler incelendiğinde yaş ve cinsiyet özelliklerine göre sosyal ticaret üzerine en yüksek reklam ilgi puanı ortalamasının (3,7083) 25 yaş altındaki kadın katılımcılara ait olduğu görülmektedir. Yaş ve cinsiyet özelliklerine göre sosyal ticaret üzerine en düşük reklam ilgi puanı ortalaması (2,0625) ise 45-54 yaş aralığındaki kadın katılımcılara ait durumdadır. Buna göre 25 yaş altındaki kadın katılımcıların sosyal ticaret faaliyetlerinde reklamlara bağlı ilgilerinin yüksek; 45-54 yaş aralığındaki kadın katılımcıların ise düşük seviyede olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş ve cinsiyet özellikleri birlikte değerlendirildiğinde reklama bağlı ilgilerindeki bu farklılıklar, p değerinin 0,05’ten büyük olması nedeniyle anlamlı değildir ($p=0.190$, $p>0.05$).

Katılımcıların Güven İlgi Puanlarına Göre Çapraz Tablo İncelemeleri

Katılımcıların yaş ve cinsiyet özelliklerine göre güven ilgi puanlarının karşılaştırmaları Tablo 27’de gösterilmektedir.

Tablo 26: Katılımcıların Güven İlgi Puanlarının Yaş ve Cinsiyet Özelliklerine Göre Karşılaştırmaları

Yaş	Cinsiyet	Ortalama	Std. Sapma	N
25 Altı	Erkek	2,6250	0,81394	4
	Kadın	3,2250	0,96177	8
	Total	3,0250	0,92552	12
25-34	Erkek	2,7583	0,81724	108
	Kadın	3,3886	0,77869	132
	Total	3,1050	0,85446	240
35-44	Erkek	2,9192	0,80519	78
	Kadın	3,3018	0,76002	56
	Total	3,0791	0,80628	134
45-54	Erkek	2,6500	0,62335	8
	Kadın	2,7625	1,07695	8
	Total	2,7063	0,85203	16
Total	Erkek	2,8146	0,80496	198
	Kadın	3,3338	0,79703	204
	Total	3,0781	0,84110	402

Tablo 27’de yer alan değerler incelendiğinde yaş ve cinsiyet özelliklerine göre sosyal ticaret üzerine en yüksek güven ilgi puanı ortalamasının (3,3886) 25-34 yaş aralığındaki kadın katılımcılara ait olduğu görülmektedir. Yaş ve cinsiyet özelliklerine göre sosyal ticaret üzerine en düşük güven ilgi puanı ortalaması (2,6250) ise 25 yaş altındaki erkek katılımcılara ait durumdadır. Buna göre 25-34 yaş aralığındaki kadın katılımcıların sosyal ticaret faaliyetlerinde güvene bağlı ilgilerinin yüksek; 25 yaş altındaki erkek katılımcıların ise düşük seviyede olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş ve cinsiyet özellikleri birlikte değerlendirildiğinde

güvene bağlı ilgilerindeki bu farklılıklar, p değerinin 0,05'ten büyük olması nedeniyle anlamlı değildir ($p=0.370$, $p>0.05$).

Katılımcıların Deneyim İlgisi Puanlarına Göre Çapraz Tablo İncelemeleri

Katılımcıların yaş ve cinsiyet özelliklerine göre deneyim ilgi puanlarının karşılaştırmaları Tablo 28'de gösterilmektedir.

Tablo 27: Katılımcıların Deneyim İlgisi Puanlarının Yaş ve Cinsiyet Özelliklerine Göre Karşılaştırmaları

Yaş	Cinsiyet	Ortalama	Std. Sapma	N
25 Altı	Erkek	3,4375	0,63328	4
	Kadın	3,9219	0,67459	8
	Total	3,7604	0,67516	12
25-34	Erkek	3,0000	0,71430	108
	Kadın	3,5218	0,65263	132
	Total	3,2870	0,72770	240
35-44	Erkek	3,1010	0,85067	78
	Kadın	3,3460	0,65366	56
	Total	3,2034	0,78125	134
45-54	Erkek	2,6406	0,70216	8
	Kadın	2,8281	0,60481	8
	Total	2,7344	0,64043	16
Total	Erkek	3,0341	0,77175	198
	Kadın	3,4620	0,67018	204
	Total	3,2512	0,75223	402

Tablo 28'de yer alan değerler incelendiğinde yaş ve cinsiyet özelliklerine göre sosyal ticaret üzerine en yüksek deneyim ilgi puanı ortalamasının (3,9219) 25 yaş altındaki kadın katılımcılara ait olduğu görülmektedir. Yaş ve cinsiyet özelliklerine göre sosyal ticaret üzerine en düşük deneyim ilgi puanı ortalaması (2,6406) ise 45-54 yaş aralığındaki erkek katılımcılara ait durumdadır. Buna göre 25 yaş altındaki kadın katılımcıların sosyal ticaret faaliyetlerinde deneyime bağlı ilgilerinin yüksek; 45-54 yaş aralığındaki erkek katılımcıların ise düşük seviyede olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş ve cinsiyet özellikleri birlikte değerlendirildiğinde deneyime bağlı ilgilerindeki bu farklılıklar, p değerinin 0,05'ten büyük olması nedeniyle anlamlı değildir ($p=0.307$, $p>0.05$).

Katılımcıların Ürün İlgisi Puanlarına Göre Çapraz Tablo İncelemeleri

Katılımcıların yaş ve cinsiyet özelliklerine göre ürün ilgi puanlarının karşılaştırmaları Tablo 29'da gösterilmektedir.

Tablo 28: Katılımcıların Ürün İlgisi Puanlarının Yaş ve Cinsiyet Özelliklerine Göre Karşılaştırmaları

Yaş	Cinsiyet	Ortalama	Std. Sapma	N
25 Altı	Erkek	2,2917	0,59900	4
	Kadın	3,3750	0,71686	8
	Total	3,0139	0,84225	12
25-34	Erkek	2,4923	0,81947	108

	Kadın	2,7664	0,73989	132
	Total	2,6431	0,78701	240
35-44	Erkek	2,4252	0,85011	78
	Kadın	2,5833	0,72683	56
	Total	2,4913	0,80187	134
45-54	Erkek	2,1250	0,72237	8
	Kadın	2,0000	0,57044	8
	Total	2,0625	0,63209	16
Total	Erkek	2,4470	0,82294	198
	Kadın	2,7100	0,75441	204
	Total	2,5804	0,79884	402

Tablo 29’da yer alan değerler incelendiğinde yaş ve cinsiyet özelliklerine göre sosyal ticaret üzerine en yüksek ürün ilgi puanı ortalamasının (3,3750) 25 yaş altındaki kadın katılımcılara ait olduğu görülmektedir. Yaş ve cinsiyet özelliklerine göre sosyal ticaret üzerine en düşük ürün ilgi puanı ortalaması (2,0000) ise 45-54 yaş aralığındaki kadın katılımcılara ait durumdadır. Buna göre 25 yaş altındaki kadın katılımcıların sosyal ticaret faaliyetlerinde ürüne bağlı ilgilerinin yüksek; 45-54 yaş aralığındaki kadın katılımcıların ise düşük seviyede olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş ve cinsiyet özellikleri birlikte değerlendirildiğinde ürüne bağlı ilgilerindeki bu farklılıklar, p değerinin 0,05’ten büyük olması nedeniyle anlamlı değildir ($p=0.216$, $p>0.05$).

Katılımcıların Tercih İlgi Puanlarına Göre Çapraz Tablo İncelemeleri

Katılımcıların yaş ve cinsiyet özelliklerine göre tercih ilgi puanlarının karşılaştırmaları Tablo 30’da gösterilmektedir.

Tablo 29: Katılımcıların Tercih İlgi Puanlarının Yaş ve Cinsiyet Özelliklerine Göre Karşılaştırmaları

Yaş	Cinsiyet	Ortalama	Std. Sapma	N
25 Altı	Erkek	3,5833	1,03190	4
	Kadın	4,0833	0,75066	8
	Total	3,9167	0,84238	12
25-34	Erkek	2,8364	1,05753	108
	Kadın	3,5758	0,92747	132
	Total	3,2431	1,05264	240
35-44	Erkek	2,7735	0,97811	78
	Kadın	3,5060	1,02886	56
	Total	3,0796	1,05977	134
45-54	Erkek	2,6250	0,82496	8
	Kadın	2,5833	1,10913	8
	Total	2,6042	0,94453	16
Total	Erkek	2,8182	1,01791	198
	Kadın	3,5376	0,97601	204
	Total	3,1833	1,05875	402

Tablo 30’da yer alan değerler incelendiğinde yaş ve cinsiyet özelliklerine göre sosyal ticaret üzerine en yüksek tercih ilgi puanı ortalamasının (4,0833) 25 yaş altındaki kadın katılımcılara ait olduğu görülmektedir. Yaş ve cinsiyet özelliklerine

göre sosyal ticaret üzerine en düşük tercih ilgi puanı ortalaması (2,5833) ise 45-54 yaş aralığındaki kadın katılımcılara ait durumdadır. Buna göre 25 yaş altındaki kadın katılımcıların sosyal ticaret faaliyetlerinde tercihe bağlı ilgilerinin yüksek; 45-54 yaş aralığındaki kadın katılımcıların ise düşük seviyede olduğu görülmektedir. Katılımcıların yaş ve cinsiyet özellikleri birlikte değerlendirildiğinde tercihe bağlı ilgilerindeki bu farklılıklar, p değerinin 0,05'ten büyük olması nedeniyle anlamlı değildir (p=0.478, p>0.05).

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışmada bankacılık sektöründe çalışanların sosyal ticarete karşı ilgileri ölçülmüştür. Çalışma kapsamında uygulanan Bağımsız Örneklem T-Testi, ANOVA gibi testler doğrultusunda demografik özellikler ve ilgi puanları arasındaki farklılıklar hakkında değerli bulgular elde edilmiştir. Bu bulgular ışığında çalışmada ulaşılan sonuçlar şu şekildedir:

Katılımcıların yaşlarına göre sosyal ticarete karşı ilgileri incelendiğinde sadece güven ilgilerinde farklılık bulunmadığı belirlenmiştir. Katılımcıların sosyal ticarete yönelik genel ilgi, deneyime bağlı ilgileri ve ürüne bağlı ilgileri açısından; 25 yaş altındaki katılımcılar ile 25-34 yaş aralığındaki katılımcıların ilgilerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların reklam ve tercihe bağlı ilgileri konusunda ise; 25 yaş altındaki katılımcıların ilgilerinin yüksek seviyede olduğu belirlenmiştir.

Katılımcıların cinsiyetlerine göre sosyal ticarete karşı ilgileri incelendiğinde genel ilgi dahil tüm ilgilere farklılıklar bulunduğu belirlenmiştir. Katılımcıların genel ilgileri ile birlikte reklam, güven, deneyim, ürün ve tercihe bağlı ilgileri açısından; kadın katılımcıların ilgi düzeylerinin yüksek olduğu belirlenmiştir.

Çalışmada toplanan anket yanıtları için uygulanan analizlere ek olarak demografik özellikler arasında çapraz tablolar üzerinden de ilgi puanlarının karşılaştırmaları yapılmıştır. Katılımcıların yaşlarına göre yapılan incelemeler sonucunda; genç katılımcıların, diğer katılımcılara göre sosyal ticaret faaliyetlerine karşı ilgi düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu sonucu katılımcıların demografik özellikleri arasında yapılan çapraz tablo karşılaştırmalarındaki değerler de desteklemektedir. Tüm katılımcılara göre genç yaşlardaki kadın katılımcıların sosyal ticaret üzerine ilgilerinin diğer katılımcılara göre daha yüksek bir şekilde ön plana çıktığı görülmektedir; ancak tüm ilgi boyutlarına göre yaş ve cinsiyet özellikleri birlikte değerlendirildiğinde çapraz tablolardaki farklılıkların anlamlı olmadığı belirlenmiştir.

Yapılan diğer çalışmalar incelendiğinde; Özgiden (2013), çalışmasında yaptığı araştırmalar sonucunda bir ürün veya hizmet hakkında satın alma şartı olmaksızın beğenme, paylaşma gibi eylemlerin gerçekleştirilebildiği sonucuna ulaşmıştır. Buna ek olarak, dijital ortamlar üzerinde bir ürün veya hizmet hakkında gerçekleştirilen eylemlerin cinsiyete göre farklılık göstermediği, sosyal medya

platformları hakkındaki görüşler konusunda ise farklılıklar görüldüğü; ancak bu farklılığın da düşük seviyede olduğu ifade edilmiştir. Bu çalışmada ise Özgiden (2013)'in çalışmasındaki cinsiyet özelliğiyle ilgili sonuçtan farklı olarak kadınların ilgilerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Salvatori ve Marcantoni (2015) tarafından hazırlanan çalışmada sosyal ticaret üzerine literatür incelemesi yapılmıştır ve çalışma sonucunda bu incelemenin sonuçları paylaşılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, özellikle 2010 - 2013 yılları arasında bu alana gösterilen ilgi artış göstermiştir. Bu çalışmada ise artış gösteren ilgilerin demografik özelliklere göre farklılıkları araştırılarak kadın katılımcıların sosyal ticarete ilgilerinin daha yüksek olduğu ve yaşa göre farklılıkların görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır.

Durukal, Doğaner ve Armağan (2019) tarafından yapılan çalışmada, e-ticaret faaliyetlerini kadınların daha fazla tercih edebildikleri ifade edilmiştir. Bu çalışmada da sosyal ticaret alanı için benzer sonuçlara ulaşılarak kadın katılımcıların erkek katılımcılara göre ilgilerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Özeltürkay, Bozyiğit ve Gülmez (2017) tarafından yayınlanan çalışmada Instagram üzerinden alışveriş yapan tüketicilerin satın alma davranışları incelenmiştir. Araştırma sonucunda, Instagram üzerinde alışveriş yapan kullanıcıların büyük kısmını kadınlar oluşturmaktadır ve satın almayı tercih ettikleri ürünler, ağırlıklı olarak kıyafet, ayakkabı, takı ve saat gibi giyim/aksesuar kategorisindeki ürünlerden oluşmaktadır. Bu çalışmada da benzer şekilde; kadın katılımcıların, ürün ilgileri dahil olmak üzere sosyal ticaret ilgilerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yaş özelliği açısından ise, 25 yaş altındaki katılımcılar ile 25-34 yaş aralığındaki katılımcıların ürüne bağlı ilgilerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Söyleyici ve Bozkurt (2017) yılında yayınlanan çalışmasında sosyal medya platformlarının, kullanıcıların satın alma öncesi ve satın alma sonrasında davranışlar ile demografik özelliklere göre farklılık durumlarının belirlenmesi hedeflenmiştir. Analiz sonuçlarına göre sosyal medya platformlarının, satın alma öncesi ve satın alma sonrası davranışlar, yaş ve eğitim özellikleri açısından farklılık göstermektedir. Bu çalışmada ise, cinsiyet özelliği açısından da farklılıklar olduğu sonucuna ulaşılmış, kadın katılımcıların sosyal ticarete ilgilerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Sarıyer ve Zümrüt tarafından 2017 yılında yayınlanan çalışmada, kullanıcıların Instagram'da geçirdikleri süreye göre, reklamlardan etkilenme durumları araştırılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre Instagram'da geçirilen süre bakımından; 2 saat ve üstü vakit geçiren kullanıcıların reklam içeriğine karşı duyarlı oldukları ve reklam içeriklerine önem verdikleri belirlenmiştir. Bu çalışmada ise, 25 yaş altındaki katılımcıların sosyal ticarete reklam ilgilerinin diğer katılımcılara göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Ayrıca kadın katılımcıların sosyal ticarete ilgilerinin erkek katılımcılara göre yüksek olduğu sonucuna da ulaşılmıştır.

Chen, Su ve Widjaja tarafından 2016 yılında yayınlanan çalışmada Facebook platformunu ticaret faaliyetleri için kullanan üyelerin alış ve satış grubu üzerindeki faaliyetlerinde reklam içerikleri ve beğeni sayılarının satın alma dürtüsüne etkileri araştırılmıştır. Araştırma sonucunda reklam metinlerinin ve beğeni sayılarının önemli faktörlerinin, üyeler açısından Facebook üzerinde alış ve satış grubunda satın alma dürtüsünü artırabileceği ifade edilmektedir. Bu çalışmada ise, kadın katılımcılar ile 25 yaş altındaki katılımcıların reklam ilgilerinin diğer katılımcılara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Turgut (2016) çalışmasında, sosyal medya platformlarında bulunan reklamların tüketicilerin satın alma niyetleri üzerindeki etkilerini incelemiştir. Kavukçu (2018) çalışmasında, sosyal ağ platformlarında bulunan reklamların, tüketicilerin satın alma kararları konusunda etkiye sahip olup olmadığını incelemiştir. Ürgen (2019) de çalışmasında, sosyal medya platformlarında bulunan reklamların özellikle genç yaştaki tüketicilerin satın alma tarzlarında tutum, davranış ve satın alma niyetlerine olan etkilerini araştırmıştır. Turgut (2016), Kavukçu (2018) ve Ürgen (2019) tüketicilerin satın alma konusundaki kararlarında reklamların etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmada ise, reklamlara yönelik ilgi noktasında; kadın katılımcılar ile 25 yaş altındaki katılımcıların ilgilerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcılardan elde edilen bulgular dikkate alındığında bankacılık sektöründe çalışan diğer katılımcılara göre genç yaşlardaki kadın tüketicilerin sosyal ticaret faaliyetlerine yönelik ilgi düzeylerinin yüksek olduğu görülmüştür. Elde edilen bu bulgu, Durukal, Doğaner ve Armağan (2019) ile Özeltürkay, Bozyiğit ve Gülmez (2017) tarafından yapılan çalışmaların sonuçları ile tutarlıdır. Buna göre diğer demografik gruplara göre, genç kadın katılımcıların sosyal ticarete daha ilgilidirler. Önceki çalışmalar ile birlikte değerlendirildiğinde elde edilen bu sonuç, cinsiyet ve yaş özelliğinin sosyal ticaret için önemli olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre sosyal ticaret faaliyetleri gerçekleştiren ve daha fazla tüketiciye ulaşmayı hedefleyen girişimciler veya işletmeler, yaş ve cinsiyet özelliklerini dikkate alarak pazarlama ve satış stratejilerini belirlemelidirler.

Yapılan bu çalışma ve karşılaştırılan diğer çalışmalar arasında benzer sonuçlar elde edilebildiği gibi, birbirinden farklı sonuçlar da elde edilmiştir. Örneğin Orun (2017), sosyal ticarete uygunluk riski algısında yaş, gelir durumu, medeni durum ve eğitim durumu özelliklerine göre anlamlı bir farklılık olduğunu belirlemiştir. Bu çalışmada ise medeni duruma göre bir farklılık belirlenmemiştir. Özgiden (2013), dijital ortamlar üzerinde bir ürün veya hizmet hakkında gerçekleştirilen eylemlerin cinsiyete göre farklılık göstermediği, sosyal medya platformları hakkındaki görüşler konusunda ise farklılık görüldüğü ancak bu farklılığın düşük seviyede olduğu ifade edilmiştir. Bu çalışmada ise Özgiden (2013)'in çalışmasındaki cinsiyet özelliğiyle ilgili sonuçtan farklı olarak kadınların ilgilerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer çalışmalara göre bu çalışma ile genel bir karşılaştırma yapıldığında, çalışmanın örnekleminin bankacılık

sektörü çalışanlarından oluşması ve bu sektörde çalışanların finansal okuryazarlıklarının yüksek olması (Ünal, Boz ve Ateşer, 2019, s. 112) nedeniyle bankacılık sektöründe çalışan personellerin görüş ve düşünceleri diğer kişilere göre farklılık göstermiş olabilir. Ayrıca çalışmaya katılanların önemli bir kısmının dijital teknolojinin içerisinde yetişen ve dijital okuryazarlığı diğer jenerasyonlara göre nispeten yüksek jenerasyonlardaki kişilerden oluşması (Prensky, 2001, ss. 1-3), sosyal ticaret konusundaki görüşlerini farklılaştıran bir unsur olabilir. Nitekim farklı kuşakların e-ticarete adaptasyonu ve e-ticareti kullanım şekilleri birbirinden farklı olduğu önceki çalışmalarda belirtilmiştir (Demirdöğmez ve Taş, 2020, s. 28)

Çalışmada sadece bankacılık sektöründe çalışanların yanıtları değerlendirmeye alınmıştır. Kullanıcılardan elde edilecek olan veriler sektörlere göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu nedenle; eğitim, sağlık, ticaret vb. sektörlerde çalışan kullanıcılara yönelik olarak kapsamlı ve detaylı bir araştırma yapılabilir. Yapılacak çalışmalardan elde edilecek sonuçlar sektörlere göre bu çalışmadaki sonuçlar ile karşılaştırılabilir.

Çalışma kapsamında, katılımcıların yoğun bir sektörde bulunmaları nedeniyle anket formunda görüş ve düşüncelerin ifade edilebileceği açık uçlu sorulara yer verilmemiştir. Bu doğrultuda, katılımcıların demografik özelliklere göre ilgilerindeki farklılıkların gerçek sebeplerinin belirlenmesi amacıyla açık uçlu sorulara yer verilen veya mülakat içeren nitel çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

Akar, E. (2018). *E-ticaret sosyal ticaret mobil ticaret pazarlama temelli yaklaşım*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Alican, C., & Saban, A. (2013). Ortaokul ve lisede öğrenim gören öğrencilerin sosyal medya kullanımına ilişkin tutumları: Ürgüp örneği. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (35), 1-14.

Chen, J. V., Su, B.-c., & Widjaja, A. E. (2016). Facebook C2C social commerce: A study of online impulse buying. *Decision Support Systems*, 57-69.

Creswell, J. W. (2016). *Araştırma deseni: Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları*. (Çev. Edt. Selcuk Besir Demir), Ankara: Egiten Kitap.

Demirdöğmez, M., & Taş, H. Y. (2020). z kuşağının E-ticaret algısı ve E-ticareti kullanma sıklığı. *Turan: Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 12(46), 26-32.

Demirdöğmez, M., Gültekin, N., & Taş, H. Y. (2018). Türkiye’de e-ticaret sektörünün yıllara göre gelişimi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8(15), 2216-2236.

Durukal, E., Doğaner, M., & Armağan, E. (2019). E-ticaret sitelerinde algılanan sosyal medya pazarlaması faaliyetlerinin e-sadakate etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11 (1), 129-143.

Econsultancy (2019). The state of social Commerce in Southeast Asia <https://info2.magento.com/The-State-of-Social-Commerce-in-Southeast-Asia.html> (Erişim Tarihi: 2021).

Emir, O., & Durmaz, G. (2009). Afyonkarahisar'ın termal turizm imajı üzerine bir değerlendirme. *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 20 (1), 25-32.

Erbay, Ş., & Beydoğan, H. Ö. (2017). Eğitimcilerin eğitim araştırmalarına yönelik tutumları. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18 (3), 246-260.

Gibreel, O. A. I., AlOtaibi, D. A., Jeon, S., & Yoo, B. (2015). Will insta-business be the electronic contemporary bazaar? An exploratory analysis on electronic commerce in Kuwait. *Proceedings of the 17th International Conference on Electronic Commerce 2015*, pp. 1-6.

Huang, Z., & Benyoucef, M. (2013). From e-commerce to social commerce: A close look at design features. *Electronic Commerce Research and Applications*, 12(4), 246-259.

Jang, H., Ko, I., & Kim, J. (2013). The effect of group-buy social commerce and coupon on satisfaction and continuance intention--focusing on the Expectation Confirmation Model (ECM). *46th Hawaii International Conference on System Sciences*, pp. 2938-2948. IEEE.

Karacan, D. (2006). *Müşteri-odaklı marka denkliği ve marka denkliği unsurlarına yönelik tüketici tutumlarının ölçülmesi: Otel işletmeleri üzerine bir uygulama*. (Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi.

Kavukçu, M. (2018). *Sosyal ağ sitelerindeki reklamların tüketicilerin satın alma davranışlarına etkisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi, Çorum.

Kemp (2020). Digital 2020 April Global Statshot <https://wearesocial.com/blog/2020/04/digital-around-the-world-in-april-2020>, (Erişim Tarihi: 2021).

Küçüköncü, N. (2018). *Sosyal medya reklamlarında tüketici algılarının tutum, davranış ve satın alma üzerindeki etkisi Kayseri'de bir uygulama*. (Yüksek Lisans Tezi). Nuh Naci Yazgan Üniversitesi.

Liang, T.-P., & Turban, E. (2011). Introduction to the special issue social commerce: A research framework for social commerce. *International Journal of Electronic Commerce*, ss. 5-13.

Onurlubaş, E., & Öztürk, D. (2018). Sosyal medya uygulamalarının Y kuşağı satın alma davranışı üzerine etkisi: Instagram örneği. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9 (16), ss. 986-1016.

Orun, A. (2017). *Elektronik ticaret ve sosyal ticaret ortamlarından alışveriş yapan tüketicilerin risk algısı*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Örün, Ö., Orhan, D., Dönmez, P., & Kurt, A. A. (2015). Öğretmen adaylarının bireysel yenilikçilik profilleri ve teknoloji tutum düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 65-76.

Özeltürkay, E. Y., Bozyiğit, S., & Gülmez, M. (2017). Instagram'dan alışveriş yapan tüketicilerin satın alma davranışları: Keşifsel bir çalışma. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12 (48), 175-198.

Özgiden, H. (2013). *Dijital kültür sürecinde elektronik ticaretin dönüşümü: Sosyal ticaret uygulamaları*. (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.

Ünal, S., Dursun, B. O. Z., & Ataşer, A. (2019). Bireysel emeklilik sistemi üyeliği ve bazı demografik değişkenlerin finansal okuryazarlık ile ilişkisi. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2019(2), 104-115.

Preknsy, M. (2001). Digital natives, digital immigrants. *On the Horizon*, 9 (5), 1-6.

Rad, A. A., & Benyoucef, M. (2010). A model for understanding social commerce. Conference on information systems applied research. Nashville.

Salvatori, L., & Marcantoni, F. (2015). Social commerce: A literature review. *Science and Information Conference*, (ss. 257-262). London.

Sarıyer, N., & Zümrüt, S. (2017). Instagramda farklı süre geçiren kullanıcılar, Instagram reklamlarından farklı mı etkilenir? *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), ss. 1-19.

Söyleyici, G. T., & Bozkurt, Ö. Ç. (2017). Sosyal medya ve tüketici davranışları ilişkisi: Türkiye'deki sosyal medya kullanıcıları üzerine bir araştırma. *Kesit Akademi Dergisi*, (9), 36-54.

Turgut, E. (2016). *Sosyal medya reklamlarında tüketici algılamaları ile satın alma niyeti ve ağızdan ağıza iletişim arasındaki ilişki*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Ürgen, S. (2019). *Satın alma tarzları ve sosyal medya reklamlarına yönelik tutumlar: Genç tüketiciler üzerine bir araştırma*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Ying, M. (2012). *Sosyal medya platformları üzerinden pazarlama ve bu mecraayı etkin kullanan sektörler*. (Yüksek Lisans Tezi). Kadir Has Üniversitesi, İstanbul.

Yüksel, E. (2010). *İlköğretim II. kademe öğrencilerinin bilgisayar tutumları ve öğrenme stilleri arasındaki ilişkinin belirlenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi.

Zhong, Y. (2012). Social Commerce: A new electronic commerce. *Eleventh Wuhan International Conference on e-Business* (ss. 164-169). Association for Information Systems AIS eLibrary.

Yayın Geliş Tarihi: 28.07.2020
Yayına Kabul Tarihi: 04.04.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.775143

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 901-924
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

KARANLIK LİDERLİK TARZLARI: KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME¹

Osman USLU*

Öz

Karanlık liderliğe ilişkin son yıllarda gelişen bir yazın olsa da kavrama yönelik farklı terimlerin kullanılması ve karanlık olarak ifade edilen çeşitli liderlik tarzlarının ortaya çıkışı alanın birleştirici teorik bir çerçeveden uzaklaştığını göstermektedir. Bu durum karanlık liderliğin aslında tam olarak ne olduğu konusunda karmaşıklık oluşturmaktadır. Karanlık liderliğe ilişkin gerek yerel yazındaki boşluğu doldurmak gerekse ilgili kavramın daha net anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla bu çalışmada bazı araştırma soruları vasıtasıyla ilgili yazının genel bir profilinin çizilmesi amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak karanlık liderliğin kavramsallaştırılmasına, karanlık liderlik tarzlarına, tarzlar arasında benzeşen ve ayrışan yönlere, karanlık liderliğin öncüllerine ve sonuçlarına ilgili yazın bağlamında yer verilmiş ve bulgu niteliği taşıyan hususlara tartışma ve sonuç kısmında değinilmiştir. Çalışma yöntemsel açıdan kavramsal ve tanımlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Örgütlerin başarısı ve sürekliliği için kritik olarak değerlendirilebilecek birçok değişkenle doğrudan ilgili olan karanlık liderliğe ilişkin güncel bir çalışmanın gelecek araştırmalara ve uygulayıcılara katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar kelimeler: Karanlık Liderlik, Toksik, Yıkıcı, Narsistik, İstismarcı Yönetim

DARK LEADERSHIP STYLES: A CONCEPTUAL REVIEW

Abstract

In recent years although a developing literature about dark leadership exists, the use of different terms for the concept and the emergence of various leadership styles, which are expressed as dark, indicate that the area deviates from a unifying theoretical framework. This situation creates a complexity about what dark leadership exactly is. To fill the gap in local literature and contribute to a clearer understanding of the related

¹ Kavramsal nitelik taşımasından dolayı çalışma için etik kurul veya yasal izin alınması gerekmemektedir.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Uslu, O. (2021). Karanlık liderlik tarzları: Kavramsal bir değerlendirme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 901-924.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, ORCID: 0000-0002-0571-6281, ouslu@sakarya.edu.tr.

concept, in this study it is aimed to draw a general profile of related literature through some research questions. For this purpose, the conceptualization of dark leadership, dark leadership styles, similarities and divergences between styles were included in the context of literature and the significant issues were mentioned in discussion and conclusion section. The study has conceptual and descriptive method. A recent study on dark leadership, which is directly related to many critical variables for the success and sustainability of organizations, is expected to contribute to future research and practitioners.

Keywords: Dark Leadership, Toxic, Destructive, Narcissistic, Abusive Supervision

GİRİŞ

Liderlik örgütsel amaçlara ulaşmada, çalışanlar arasında koordinasyonu sağlamada, çalışanlar ve örgüt amaçlarını bütünleştirmede ve örgütsel performansı yükseltmede kritik bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Lidersiz örgütlerde düzensizliğin ve verimsizliğin ortaya çıkacağı ve hatta lidersiz örgütlerin düşünülmeceği dahi ileri sürülmektedir. Liderliğin örgütler ve çalışanlar açısından bu ehemmiyeti birçok araştırmaya konu olmuş ve yazında farklı birçok liderlik biçiminin izleyiciler ve örgütler açısından ne tür sonuçlara yol açtıkları tespit edilmeye çalışılmıştır (DeCelles & Pfarrer, 2004; Krasikova vd., 2013; Schyns & Schilling, 2013). Bu çalışmalar incelendiğinde büyük çoğunluğunun pozitif örgütsel çıktıları olumlu yönde etkileyen liderlik tarzlarına odaklandıkları ve bu liderlik biçimlerinin geliştirilmesine yönelik imalar sundukları görülmektedir (Fascia, 2018). Dönüştürücü liderlik, otantik liderlik, etik liderlik, karizmatik liderlik, demokratik liderlik veya hizmetkâr liderlik bunlardan yalnızca bazılarıdır. İlgili liderlik biçimlerinin tamamı örgütlerde arzu edilen iş tatmini, iş performansı, yaratıcılık ve verimlilik gibi örgütsel çıktıları pozitif etkilediğinden (Braun vd., 2013; Luthans & Avolio, 2003; Conger, Kanungo & Menon, 2000; Foels vd., 2000), halen birçok çalışmaya konu edilmeye devam etmektedir. Pozitif liderlik olarak düşünülebilecek bu perspektiften konunun ele alınması ve buna bağlı olarak büyüyen bir yazının oluşması bu anlamda doğal gözükmemektedir. Fakat bu durum liderliğin karanlık yönünün ihmal edilmesine (Fascia, 2018) ve yazında konuyu inceleyen çalışma sayısının oldukça sınırlı kalmasına (Contreras & Espinosa, 2019) neden olmuştur. Son zamanlarda, liderliğin aslında çalışanları ve örgütleri ciddi anlamda olumsuz etkileyebileceği fikirleri gelişmeye başlamış ve bu gelişmeler doğrultusunda bazı birtakım araştırmacılar yalnızca pozitif liderlik perspektifinin etkisinde kalmaktan ziyade, liderliğin negatif etkilerine de odaklanmanın liderliği anlamada daha elzem olduğunu düşünmeye başlamıştır (Aasland vd., 2010; Burton & Hoobler, 2006; McCleskey, 2013; Tepper, 2000). Kavramsal olarak psikoloji kökenli birçok araştırmayı inceledikleri çalışmada Baumeister vd. (2001), bireylerin dışsal bağlamın negatif yönlerine pozitif yönlerinden daha duyarlı olduklarını ve buna bağlı olarak negatif bağlamın bireysel tutum ve davranışlar üzerinde daha etkili olduğunu vurgulamıştır. Bu düşünce sistemi özellikle 90'lı yılların ikinci yarısından itibaren liderliğin negatif yönlerine odaklanan

çalışmalarda büyük bir artışa neden olmaya başlamıştır. Günümüzde ise liderliğin negatif yönüne odaklanan çalışmaların artan şekilde devam ettiğini ileri sürmek mümkündür. İlgili alan negatif liderlik, liderliğin negatif yönü, olumsuz liderlik ve liderliğin karanlık yüzü şeklinde ifade edilse de genel olarak karanlık liderlik kavramının yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir. Karanlık liderlik denildiğinde farklı çalışmalarda farklı liderlik tarzlarına atıf yapıldığı göze çarpmaktadır (Allio, 2007; Erickson vd., 2007; Padilla Hogan & Kaiser, 2007; Lipman-Blumen, 2005; Landa & Tyson, 2017; Tepper, 2000). Bu durum karanlık liderliğin ne olduğu ve tam olarak hangi liderlik biçimlerini içerip, hangilerini içermediği noktasında bir karmaşıklık oluşturmaktadır. Sözü edilen durumun ortaya çıkışında karanlık liderliğe ilişkin henüz tam anlamıyla teorik bir bütünleşmenin olmamasının etkili olduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda ilgili alanın net şekilde anlaşılmasına ilişkin bir sorunsal ortaya çıkmaktadır. Karanlık liderlikten tam olarak kastedilen nedir? Karanlık liderlik olarak tasvir edilen liderlik tarzları ya da davranışları hangileridir? Karanlık liderlik olarak ortaya konulan liderlik tarzları arasında ayrışan ve benzeşen yönler var mıdır, var ise bu hususlar nelerdir? Karanlık liderliğin öncülleri ve sonuçları nelerdir? Yukarıda sözü edilen sorular esasen bu çalışmanın varlık gerekçesini oluşturmaktadır. Alana ilişkin bir diğer sorun ise özellikle yerel yazında liderliğin karanlık yönüne ilişkin ele alınan çalışmaların oldukça sınırlı olmasıdır (Başar, 2020a; Başar, 2020b; Başar, 2020c; Başar, vd., 2016; Özsoy & Ardiç, 2020). Bununla birlikte bu sınırlı çalışmalarda da karanlık liderliğin ne olduğunu tespit etmekten ziyade, çoğunlukla karanlık liderliğin öncül ve sonuçlarına odaklanıldığı vurgulanmaktadır (Başar, vd., 2016). Karanlık liderliğe ilişkin gerek yerel yazındaki boşluğu doldurmak gerekse ilgili kavramın daha net anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla bu çalışmada yukarıda sözü edilen sorular vasıtasıyla ilgili yazının taranması amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak sırası ile karanlık liderliğin kavramsallaştırılmasına, karanlık liderlik tarzlarına, öncüllerine ve sonuçlarına ilgili yazın bağlamında yer verilmiş ve bulgu niteliği taşıdığı düşünülen hususlara tartışma ve sonuç kısmında değinilmiştir. Çalışma yöntemsel açıdan kavramsal ve tanımlayıcı bir nitelik taşımaktadır. Bu kapsamda yerli ve yabancı yazında yer alan çalışmaların incelenmesi yoluyla, ilgili kavrama ilişkin genel bir portre çizilmeye çalışılmıştır. Örgütlerin başarısı ve sürekliliği için kritik olarak değerlendirilebilecek birçok değişkenle doğrudan ilgili olan karanlık liderliğe ilişkin güncel ve düzenli bir çalışmanın gelecek araştırmalara ve uygulayıcılara katkı sağlaması beklenmektedir.

Karanlık Liderlik

Liderliğin ve yöneticiliğin pozitif özelliklerini vurgulayan zengin ve popüler yazına karşın (Harris & Jones, 2018), son zamanlarda karanlık liderliğe ilişkin gelişen bir yazın olsa da aslında karanlık liderlik tam olarak tanım birliğine varılmış bir kavram niteliği taşımamaktadır (Fascia, 2018). Slattery (2009) bu durumu, karanlık liderlik tanımlarının oldukça dar bir teorik bakış açısına sahip olması, tanımların yalnızca kişilik özelliklerine atıf yapması ve buna karşın çevre, izleyici ya da güç ilişkileri gibi diğer hususlara yeterince değinilmemesi gibi

faktörlere bağlamaktadır. Çok yönlü bir tanıma ihtiyaç olduğunu vurgulayan Slattery (2009) karanlık liderliği, lider tarafından sergilenen ve lider, izleyici ve çevre arasındaki etkileşimlere dayanan, genel olarak olumsuz örgütsel sonuçlara yol açan sürekli bir davranış biçimi olarak ifade etmektedir. Karanlık liderlik temelde örgütte bireylerin morallerinin bozulmasına neden olan, liderler tarafından yansıtılan negatif kişilik özellikleri ve bu özelliklerden kaynaklanan negatif davranışlar olarak ifade edilmektedir (IvyPanda, 2019; Takala, 2010). Karanlık liderler izleyicilerini etkilemek için zararlı stratejiler kullanan, yıkıcı (Krasikova vd., 2013), sözel ya da sözel olmayan şekilde istismarcı ve düşmanca davranışlar sergileme eğilimde olan kişiler olarak tarif edilmektedir (Tepper, 2000). Schilling (2009) ise örgütsel amaçlardan ziyade bireysel amaçlara yönlendirici davranışları sergileyen liderleri karanlık olarak adlandırmaktadır. Bu kategoride yer alan liderler izleyiciler tarafından ikiyüzlü olarak algılanmakta (Benson & Hogan, 2008) ve bu durum bireyler üzerinde hoşnutsuzluk gibi sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Karanlık liderliğin doğasına uygun olduğu ileri sürülen bazı davranış biçimlerini çalışanlarla alay etmek, yalan söylemek, çalışanları aldatmak ya da yapılan bir hatadan dolayı yanlış kişiyi suçlamak olarak ifade etmek mümkündür (Saleh vd., 2018). Higgs (2009) istismarcı güç kullanımı, başkalarına zarar verme, aşırı kontrol kurma ve kişisel ihtiyaçları tatmin etmek için kuralları bozma şeklindeki dört temanın karanlık eğilimlerle ilgili olduğunu öne sürmüştür. Bu tarz davranışları sık bir şekilde sergileyenler ise güvensiz ve aşırı hırslı algılanmaktadır (Hogan, 1994). Yüksek derecede kibre sahip olan liderler kendilerini aşırı övme eğiliminde ve aynı zamanda bilgi, beceri ve yetenekleri konusunda aşırı özgüvene sahip olduklarından, kendilerini gerçekçi değerlendirmelerden daha abartılı şekilde pozitif algılamaktadırlar (Towler, 2018). Böylece çalışanlar üzerinde tam üstünlük anlayışıyla hareket etmekte ve yıkıcı ve zararlı davranışlar sergilemektedirler. Karanlık liderlik başlığı altında birçok farklı liderlik biçimi ve davranışı tartışılabilir, ilgili davranışların çoğunlukla bireyler ve örgütler üzerinde yıkıcı ve negatif etkilerine sıkça vurgu yapıldığı görülmekte ve ilgili örgütler negatif örgütler olarak açıklanmaktadır. Negatif örgütler güven eksikliği, çalışanlar arasında zayıf bağ, bencillik, ayrımcılık, şüphe, zorbalık, güvenlik problemleri ile çalışanların psikolojik ve fiziksel kaynaklarından aşırı talep gibi olgularla karakterize edilmektedir (Alvinius vd., 2016). Yazında karanlık liderliğin bireysel ve örgütsel çıktılar üzerinde çoğunlukla negatif etkileri tartışılabilir ve liderin başarısını tetiklediğine yönelik bulguların olduğu da görülmektedir (Bollaert & Petit, 2010; Ouimet, 2010). Benzer şekilde Jonason vd. (2014) liderlerin taşıdığı karanlık kişilik özelliklerinin bazı koşullarda faydalı olabileceğini ifade etmektedir. Karanlık liderlik kavramı yazında liderliğin karanlık yüzü, yıkıcı liderlik, istismarcı yönetim, toksik (zehirleyici) liderlik vb. gibi birçok kavramla aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu noktada araştırmacılar arasında net bir görüş birliği olmadığı ileri sürülebilir. Öte yandan farklı bakış açılarının yazında karanlık liderlik çatısı altında birçok liderlik tarzı ya da biçiminin ortaya çıkışını ve gelişimini hızlandırdığını da söylemek mümkündür. İlgili liderlik tarzlarının daha detaylı biçimde incelenmesi, karanlık liderliğin anlaşılmasında faydalı gözükmektedir.

Karanlık Liderlik Tarzları

Karanlık liderlik ya da liderliğin karanlık yüzü temelinde farklı birçok liderlik tarzının ortaya çıktını söylemek mümkündür. Karanlık liderliği tanımlamaya yönelik eş zamanlı olarak küçük tiran (Ashforth, 1994), toksik (zehirleyici) liderlik (Benson & Hogan, 2008), yıkıcı liderlik (Einarsen vd., 2007; Padilla vd., 2007), kötü liderlik (Kellerman, 2005), istismarcı yönetim (Tepper, 2000), zayıf liderlik (Howell vd., 1990), egoist liderlik, otoriter liderlik, etkisiz liderlik, narsistik liderlik (Maccoby, 2004), ve şeytani liderlik (Kellerman, 2005) gibi geniş yelpazede birçok kavramın kullanıldığı görülmektedir. Buna ek olarak narsistik lider, zorlayıcı lider, paranoid lider, duygusal bağımlı lider ve pasif-agresif lider olmak üzere farklı beş karanlık lider tarzından da söz edilmektedir (McIntosh & Rima, 1997). Bir diğer ayrıma göre ise karanlık liderlik yetersiz, katı, bozuk, rüşvetçi, olağanüstü ve şeytani liderlik tarzlarını içermektedir (Burke, 2006). Yerel yazında Başar (2020b)'ın yürüttüğü karanlık liderliğe ilişkin ölçek geliştirme çalışması sonucunda ise üç boyutlu bir yapı elde edilmiştir. Çalışmaya göre karanlık liderlik davranışları bezdiren davranışlar, samimiyetsiz davranışlar ve zorbaca davranışlar olarak sonuçlanmıştır. Farklı sınıflandırmalar olsa da yazında en çok ön plana çıkan karanlık liderlik tarzlarının zorlayıcı liderlik, toksik liderlik, yıkıcı liderlik, kötü liderlik, istismarcı yönetim ve narsistik liderlik olduğu görülmektedir.

Zorlayıcı liderlik

Otoritenin aşırı kullanımı şeklinde ortaya çıkan zorlayıcı liderlik, yazında otoriter liderlik olarak da bilinmektedir. Gücünü otoriteden alan zorlayıcı liderler çalışanlara kendi istediklerini dayatmaktadır (Moliner, 2000). İzleyicilerinden hızlı bir şekilde uyum talep eden (Goleman, 2000) zorlayıcı liderler, genellikle ısrarcı, titiz, kararsız ve otoriter özelliklere sahip (McIntosh & Rima, 1997) bireylerdir. "Söylediğimi yap" yaklaşımı olarak bilinen zorlayıcı liderlik tarzı, doğal bir felaket olduğunda ya da izleyicilerin problemleriyle ilgili hususlarda çalışırken daha etkili olabilmektedir. Fakat çoğu durumda örgütsel esnekliği kısıtlamakta ve çalışanların motivasyonunu köreltmektedir (Goleman, 2000). Astlarını yakın ve sıkı denetim altına alan zorlayıcı liderler, ayrıntılara takılan, baskıyı bir araç olarak kullanan ve aslında çoğu zaman gizli de olsa astlarla çatışma yaşayan bir liderlik tipidir. İzleyicileri ile olan ilişkinin biçimi göz önüne alındığında zorlayıcı liderlikte güç ve bağımlılık ilişkisinin olduğu görülmektedir. Hiyerarşiden ve otoriteden gelen bu gücü liderler sürekli olarak baskıcı bir şekilde kullandıklarında samimiyetsiz, sevilmeyen ve istenmeyen kişilere dönüşmektedir. Çünkü minimum düzeyde bile zorlayıcı güç kullanımı, liderlerin kendi çıkarlarını kullanmalarında ve örgütün çıkarlarını manipüle etmede önemli bir etki oluşturmaktadır (Landa & Tyson, 2017). Güç sarhoşluğu denilen kavramın ortaya çıkışı bu bağlamda oldukça doğal gözükmektedir. Goleman (2000)'a göre zorlayıcı liderliğe maruz kalan çalışanların sorumluluk hisleri yok olmakta, bu bireyler kendi inisiyatiflerini kullanamamakta, sahip olma duygularını kaybetmekte ve sonuç

olarak düşük performans sergilemektedirler. Öte yandan zorlayıcı liderlik ödül sistemlerine zarar vermekte ve çalışanların öz saygılarını yitirmelerine neden olmaktadır (Goleman, 2000). Genel olarak bakıldığında zorlayıcı liderliğe ilişkin aşırı denetim, detaycılık, zorlayıcı güç, otorite ve katılık gibi olguların ön plana çıktığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan bazı koşullarda kısmi olumlu etkileri olsa da çoğunlukla olumsuz ve negatif bir liderlik tarzı olarak değerlendirilmektedir. Bu nedendir ki yazında karanlık liderlik tarzlarından bahsedilirken sıkça değinilen tarzlardan birisidir.

Toksik (zehirleyici) liderlik

Toksik lider, toksik yönetici, toksik kültür ve toksik örgüt kavramları iş, liderlik ve yönetim yazınında son zamanlarda sıkça ortaya çıkmaya başlayan kavramlar olarak göze çarpmaktadır (Reed, 2004). Örgütlerde negatif ya da karanlık olarak değerlendirilen liderlik tarzlarından biri de toksik liderliktir. Toksik liderlik Türkçe karşılığıyla zehirleyici liderlik olarak da bilinmektedir. Toksik kavramına ilk kez değinen Whicker (1996), toksik özelliklere sahip liderleri art niyetli, etrafına zarar veren, bencil ve uyumsuz bireyler olarak tasvir etmiştir. Toksik liderler fonksiyonel olmayan karakterleri ve yıkıcı davranışları vasıtasıyla bireyler, gruplar, örgütler, topluluklar ve hatta yönettikleri ülkeler üzerinde ciddi ve kalıcı zarar veren liderlerdir (Lipman-Blumen, 2005). Reed (2004)'e göre toksik liderlik bir sendromdur ve üç temel göstergesi bulunmaktadır: çalışanların iyiliği ve refahı için gerekli olan ilginin eksikliği, örgüt iklimini negatif etkileyen bir kişilik ya da kişilerarası tekniğin olması ve son olarak liderin temelde kendi çıkarlarına motive olduğuna yönelik çalışanların ikna olmasıdır. Yukarıdaki ifade edilen göstergelere ek olarak Schmidt (2008), toksik liderleri empati ve duyarlılıktan yoksun olma, diğer bireyleri görmezden gelme ve önemsememe, otorite aracılığıyla çalışanları yıldırma ve narsistik davranma davranışlarıyla ilişkilendirmektedir Toksik liderliği kişisel çıkarlarını örgüt çıkarlarından daha önemli görme ve bilinçli bir biçimde zararlı davranışlarda bulunma olarak açıklamaktadır. Toksik liderlik geniş kapsamlı birçok olumsuz davranışı içermektedir. Bu davranışlar arasında kıskançlık, kendini üstün görme (Bektaş & Erkal, 2015), kötü denetim, narsisizm, otoriterlik (Bakan & Yılmaz, 2019), bağırma, tehdit etme (Armitage, 2015), aşırı öz güven, başkalarını dinlememe, kendi kararlarının doğruluğuna inanma (Börü vd., 2020) ve gereksiz güç kullanımı (Lipman-Blumen, 2005) yer almaktadır. Hithcock (2015) toksik liderlerin örgütlerin güçlerini kaybetmelerinde önemli rol oynadıklarını ifade etmektedir. Araştırmalar toksik liderliğin makro sonuçlardan bağımsız olarak mikro düzeyde de çeşitli olumsuz sonuçlarına vurgu yapmaktadır. Verimlilik ve üretkenliğinin düşmesi (Rehyanoğlu & Akın, 2016), iş tatmini, motivasyon ve performans düşüklüğü (Bektaş & Erkal, 2015), dedikodu ve adaletsiz uygulamaların artması, yardımlaşma duygusu ve kişiler arası bağlılıkta azalma ile işten ayrılma niyetinin artması (Bakan & Yılmaz, 2019) bu sonuçlardan bazılarıdır. Toksik liderlik davranışları küçük bir gruba yönelik olsa bile, örgütün tamamının bu davranışlardan olumsuz etkilenmesi söz konusu olabilmektedir (Schmidt, 2008).

Çünkü kısa vadeli misyonların ulaşılmasına odaklanan toksik liderler, bunu yaparken örgütün iklimi ve çalışanların morali hususlarında bilinçsiz davranabilmektedir (Reed, 2004). Liderlerin zehirleyicilik dereceleri ile aldıkları kararların sonuçları çok farklı olabilmektedir. Bu noktada toksik davranışların daha net anlaşılabilmesi için liderlerin niyetleri, davranışları, karakterleri ile aldıkları karar ve eylemlerin sonuçlarına kadar her faktörün incelenmesi gereklidir (Lipman-Blumen, 2005). Her ne kadar Reed (2004) kasıtlı ya da kasıtlı olmayan toksik davranışların net bir kalıbı olmadığını ileri sürse de bu davranışların niyete göre değişebileceğini kabul etmiştir. Örneğin yüksek sesle kararlar alan ve sürekli taleplerde bulunan bir kişi toksik sayılmayacağı gibi, daha yumuşak ses ile hitap eden, saygılı ve dürüst bir kişi de toksik olabilir (Reed, 2004). Bakıldığında toksik liderlik kavramının çoğunlukla bireylere ya da örgütlere yıkıcı, tahrip edici ve zarar verici davranışların tamamıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda aslında toksik liderliğin oldukça geniş kapsamlı bir çatı kavram niteliği taşıdığını söylemek mümkündür. Bu anlamda da zorlayıcı liderlik tarzından ayrılmaktadır. Zorlayıcı liderlik davranış çeşitliliği bakımından daha dar kapsamlı bir görünüm çizerken, toksik liderlik daha kapsayıcı gözükmektedir. Sadece zorlayıcı liderliği değil, diğer olumsuz ve kötü olarak değerlendirilen lider davranışlarını ve tarzlarını da kapsayıcı özelliğinin olması, toksik liderliği diğer liderlik tarzlarından ayırmakta ve bu nedenle de yazında ön plana çıkan karanlık liderlik biçimlerinden birisi olarak ele alınmaktadır.

Yıkıcı liderlik

Yıkıcı düzeyde davranışları temsil etmesi bakımından kullanılan yıkıcı liderlik kavramı, tek bir lider davranışından ziyade, geniş kapsamda birçok liderlik davranışlarını içermektedir. Yıkıcı liderlik bir birey ya da bir grup bireyin, yöneticilerinin uzun bir süre içinde gerçekleşen ilişki, aktivite veya deneyimlerini sürekli olarak düşmanca ve takıntılı şekilde algılaması olarak tanımlanmaktadır (Aasland vd., 2010). Yıkıcı liderler, çalışanları sözsüz saldırıya maruz bırakma, herkesin içinde utandırma ve küçük görme ve tehdit etme gibi yıkıcı davranışlar sergileyen kişilerdir (Aryee vd., 2007). Sözlü istismar, aşağılama ya da koşulsuz ceza verme gibi tüm davranışlar, yıkıcı davranışlar içinde yer almaktadır (May vd., 2014). Geniş kapsamlı bir tanıma göre yıkıcı liderlik, lider tarafından sergilenen, çalışanların tatmin, iyi oluş ve motivasyonu ile örgütün amaç, hedef, kaynak ve verimliliğini sabotaj etme veya zarar verme gibi sistematik ve tekrar eden davranışlar bütünü olarak açıklanmaktadır (Einarsen vd., 2007). Bu tarz liderler, örgütün amaçlarından ziyade alternatif amaçlara odaklanarak ya da çalışanların görevlerini sabote ederek (Conger, 1990), çalışanları başka amaçlara teşvik ederek ya da para, materyal, zaman gibi kaynakları çalarak, örgüt hedeflerine ulaşmayı aktif şekilde önleyebilmekte ya da ihmal edebilmektedir (Aasland vd., 2010). Yazındaki tanımların büyük çoğunluğu yıkıcı lider davranışlarının niyetli ve kasıtlı olduğunu öne sürse de bu hususun tartışmalı olduğu görülmektedir. Bu konuda Einarsen vd. (2007) yıkıcı liderlikte zarar verme amacı olmayan niyetsiz davranışların da yıkıcı liderlik kapsamında değerlendirilebileceğini ifade etmiştir.

Sonuç itibarıyla bu tür davranışlar örgüt ve çalışanları umursamama, yetersizlik, duyarsızlık ya da düşüncesizliğin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir (Einarsen vd., 2007). Yıkıcı lider davranışları sonuçlar ve niyetlerden bağımsız olarak ortaya çıkmaktadır ve pasif ve dolaylı davranışları da içerebilmektedir (Skogstad vd., 2007). Bundan dolayıdır ki, “laissez-faire (etkisiz)” liderlik biçiminin de yıkıcı liderlik ile örtüştüğü ve bu kapsamda değerlendirilebileceği ileri sürülmektedir (Einarsen vd., 2007). Tıpkı diğer karanlık liderlik tarzları gibi yıkıcı liderlik de bireyler ve örgütler üzerinde olumsuz sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Yıkıcı liderliğin sonuçlarına ilişkin bir meta analiz çalışmasının bulguları yıkıcı liderliğin bireysel performans ve psikolojik iyi oluş gibi pozitif izleyici tutumları ile negatif, öte yandan işten ayrılma niyeti, lidere direnç gösterme ve üretkenlik karşıtı iş davranışları ile pozitif ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Schyns & Schilling, 2013). Farklı bir bakış açısı ile konuyu inceleyen Padilla vd. (2007), yıkıcı liderliği mümkün hale getiren lider, izleyici ve çevre faktörlerinin birleşimini ifade eden “toksik üçgen” kavramını öne sürmüştür. Buradan yıkıcı liderliğin yalnızca lider davranışlarıyla ilgili bir husus olmadığı, aslında izleyiciler ve çevre faktörlerinin işin içine girdiğinde hep birlikte yıkıcı lider olgusunu oluşturduğu çıkarımı yapılabilir. Bu farklı bakış açısına dayanarak yıkıcı liderliğin çok yönlü ve durumsal bir niteliğinin olduğu da ileri sürülebilir. Toksik üçgen kavramına ek olarak, Padilla vd. (2007) yıkıcı liderliğin beş temel özelliğini açıklamıştır. Bu özellikleri şu şekilde açıklamak mümkündür:

- 1) Yıkıcı liderlik nadiren tamamen yıkıcıdır, birçok liderlik koşullarında iyi ve kötü sonuçlar vardır.
- 2) Yıkıcı liderlik süreci ikna, bağlılık ya da etkiden ziyade baskınlık, manipülasyon ve zorlamayı içermektedir.
- 3) Yıkıcı liderlik bencilce bir yönelime sahiptir. Büyük sosyal grupların ihtiyaçlarından ziyade liderin ihtiyaçlarına daha fazla odaklanılır.
- 4) Yıkıcı liderliğin etkileri hayat kalitesi bileşenlerini tehlikeye atan ve örgütün temel amaçlarından uzaklaştıran sonuçlardır.
- 5) Yıkıcı örgütsel sonuçlar tamamen yıkıcı liderler sonucunda ortaya çıkmaz, fakat elverişli çevre ve duyarlı izleyicilerin de ürünüdür.

Yıkıcı liderlik bazı çalışmalarda küçük tiranlık ya da toksik liderlik gibi diğer karanlık liderlik tarzları ile aynı anlamda ele alınmaktadır (Reed & Bullis, 2009). Bunun yanı sıra diğer bazı araştırmacılar yıkıcı liderlik ile benzer kavramlar arasında farklılıklar olduğunu öne sürmektedir. Aasland vd. (2010) otoriter, otokratik, makyavelist, narsistik gibi kavramların yıkıcı liderliğe benzese de aslında tam anlamıyla birbirleriyle örtüşmediklerini ifade etmektedir. Çünkü bu kavramlar çoğunlukla kontrol ve uyuma odaklanırken liderliğin istismarcı yönüne daha az odaklanmaktadır. Benzer şekilde Arevana (2017) kötü liderlik ile yıkıcı liderliğin aynı şey olmadığını savunmaktadır. Kötü liderlik aralıklı gerçekleştiği için daha kısa dönemli etkiye sahipken, yıkıcı liderlik daha kompleks, çok düzeyli

ve daha uzun zaman diliminde gerçekleşmektedir. Yıkıcı liderlik bu çalışmada sözü edilen karanlık liderlik tarzlarından en çok toksik liderlik ile örtüşmektedir. Özellikle kapsam olarak her iki tarzın da oldukça geniş olduğunu ve bireysel ve örgütsel düzeyde tahrip edici etkiye sahip birçok davranış kalıbını eş zamanlı içerdiğini söylemek mümkündür. Benzer şekilde her iki liderlik tarzı da çok düzeyli bir yapıya sahiptir ve bu anlamda da örtüşmektedir. Her ne kadar yazında bazı araştırmacılar her iki liderlik tarzını eş anlamda kullansa da aslında toksik liderliğin öncülleri arasında güç ve kişisel özelliklere daha fazla vurgu yapıldığı görülmektedir. Özellikle güç zehirlenmesi, karanlık kişilik özellikleri (narsisizm, Makyavelizm ve psikopati) gibi faktörlerin yıkıcı liderlikten ziyade, daha çok toksik liderlikle ilişkilendirilmesi bu durumun bir izahı olarak anlaşılabilir.

Kötü liderlik

Genel olarak liderin etkisizliğini ve yönetim becerisinin yokluğunu ifade eden kötü liderlik, aslında fonksiyonel olmayan yararsız bir tarz olarak belirtilebilir. Fonksiyonel olmayan ya da kötü liderliğin işaretlerini Dandira (2012) genel anlamda kötü iletişim, bölgecilik, diktatör eğilimler sergileme, yüksek çalışan devir oranı, iş birliği eksikliği, çok konuşma, kişiselleştirilmiş örgütsel hususlar, kaynakları verimsiz kullanma, yüksek stresli iş ortamı ve örgütsel politikada taraf tutma gibi faktörlerle açıklamaktadır. Kötü liderlik, lider olamama, kötü kararlar alma, sorumsuz davranma ya da dar görüşlü olma gibi özelliklerle de açıklanabilir. Kellerman (2005) kötü liderliği bu anlamda sosyal bir rahatsızlık olarak görmektedir. Kötü liderliğin sebeplerini sorguladığı araştırmasında Allio (2007), kişilik bozukluğu, akrasya etkisi, yanlış yönlendirilmiş değerler, gerçekten kaçınma ve izleyicilerin karmaşıklığı hususlarına değinmiştir. Kötü liderlik veya kötü liderler sadece sosyal ve örgütsel yapıların en üst noktasında değil, orta ve alt düzey yöneticiler arasında yer alabilmekte ve hatta bazen yüksek düzeyde bulunan kötü liderler tıpkı çırak gibi hareket edebilmektedir (Erickson vd., 2007). Diğer karanlık liderlik tarzlarını açıklamak üzere geliştirilmiş tipolojilerin sayısı oldukça fazla olsa da kötü liderlikte durum benzer bir görünüm sergilememektedir. Aslında bu durum kötü liderliğin kapsam bakımından diğer tarzlara göre daha dar olmasından kaynaklanıyor olabilir. Kellerman (2005) kötü liderliğe ilişkin yedi kategorili bir tipoloji geliştirmiştir (Erickson vd., 2007).

Yetersiz liderlik: Bu liderlik etkin eylem için gerekli olan yetenek ve isteğin yoksunluğuyla alakalıdır.

Katı liderlik: Sert ve değişime uyumu sağlamada isteksiz lideri ifade etmektedir.

Bozuk liderlik: Özdenetimden yoksun bir lideri ve müdahale isteği olmayan çalışanları kapsamaktadır.

Duyarsız liderlik: İzleyicilerinin istek ve ihtiyaçlarını görmezden gelen, umursamaz ve kaba bir lideri ifade etmektedir.

Yolsuz liderlik: Yalan söyleyen, aldatan veya çalan lideri tasvir etmektedir.

Dar görüşlü liderlik: Doğrudan sorumlu olmadığı kişilerin refahını e aza indiren veya göz ardı eden liderlik özelliğidir.

Şeytani liderlik: Fiziksel, zihinsel ya da her iki şekilde olabilecek zarar ve zulümleri gerçekleştiren liderliktir.

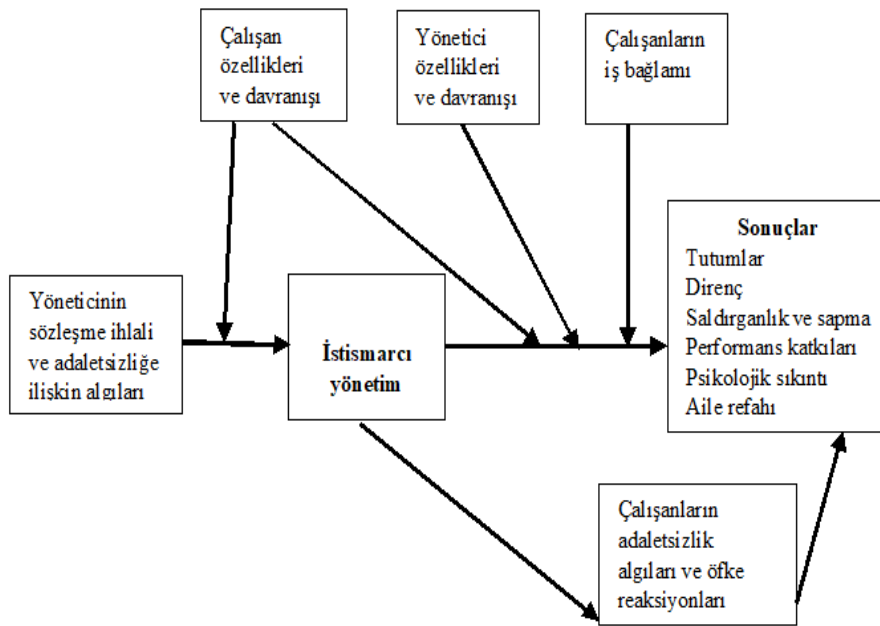
Kötü liderlik bakıldığında içerdiği davranışların kapsamı bakımından diğer karanlık liderlik tarzlarından daha dar bir profil çizmektedir. Çünkü kötü liderlik çoğunlukla kötü kararlarla ilgilidir ve her zaman liderlerin sürekli ve sistematik davranışlarını içermemektedir (Rosenthal & Pitinsky, 2006). Buna ek olarak kötü liderlikte lider daha pasif bir görünümde. Karanlık liderlik tarzlarının birey ve örgütler üzerinde yarattığı olumsuz etkiler göz önüne alındığında, özellikle toksik ve yıkıcı liderliğin kötü liderlikten daha şiddetli sonuçları olduğu ileri sürülebilir. Aravena (2017) kötü liderlik ile yıkıcı liderliğin aynı şeyler olmadığını, fakat karşılıklı ilişkili olduklarını öne sürmektedir. Kötü liderlik daha kısa dönemli etkiye sahip, fakat öte yandan yıkıcı liderlik daha karmaşıktır, daha uzun zaman diliminde gerçekleşir, istenmeyen sonuçlara yol açar ve çok düzeylidir (Aravena, 2017).

İstismarcı yönetim

Örgüt üyeleri üzerinde önemli bir stres faktörü olarak değerlendirilen istismarcı yönetim (Burton & Hoobler, 2006), fiziksel temas dışında sözel ya da sözel olmayan biçimde sürekli olarak düşmanca davranışlar sergileme olarak tanımlanmaktadır (Tepper, 2000; Tepper vd., 2006; Tepper, 2007). Tepper vd. (2006) düşmanca davranışların sebeplerini yöneticilerin usule ilişkin adaletsizlik algıları ile depresyon içinde olmaları gibi faktörlere bağlamaktadır. Çalışanları başkalarının yanında küçük düşürme, önemli bilgileri saklama, aşağılayıcı bir üslup kullanma, tehdit etme, çalışanların işlerini kendine mal etme, hor görme ve görmezden gelme gibi davranışlar istismarcı yönetim davranışları kapsamında incelenmektedir (Burton & Hoobler, 2006; Serdar & Özsoy, 2019; Zellars vd., 2007). Karanlık liderlik davranışları olarak da kabul edilen bu davranışlar örgüt ve çalışanlar üzerinde kayda değer şekilde negatif etkilere sahiptir (Harris vd., 2013; Harvey vd., 2007). Tepper (2007) istismarcı yönetimin iş gören devir oranını, iş aile çatışmasını, iş ve yaşam tatminini ve psikolojik stresi artırdığı sonuçlarına ulaşmıştır. Bir meta analiz çalışmasında istismarcı yönetim, örgütsel adalet, iş tatmini, yaşam tatmini, bağlılığın çeşitli biçimleri, iş aile çatışması, depresyon, kaygı ve duygusal tükenme ile ilişkili bulunmuştur (Mackey vd., 2017). Benzer şekilde Duffy & Ferrier (2003) istismarcı yönetimin düşük örgütsel bağlılık ile çalışanlarda oluşan güvensizliğin önemli bir öncülü olduğu sonucuna ulaşmıştır. Geçmiş araştırmaların tüm bu bulguları aslında istismarcı yönetimin geniş yelpazede örgüt ve bireyler üzerinde kritik etkilerinin olabileceğini ortaya koymaktadır. İstismarcı yönetim sadece örgüt üyelerini değil buna şahit olan üçüncü şahısları da etkileyebilmektedir. İstismarcı yönetime şahit olan üçüncü

şahısların istismarcı yöneticiye zarar verme ve hedef çalışanı destekleme eğilimde oldukları bulgusu (Mitchell vd., 2015) sözü edilen argümanı desteklemektedir. Bilinmesi gerek bir diğer husus, istismarcı yönetimin bireylerin öznel algılarına dayalı bir olgu olduğudur (Burton & Hoobler, 2006). Bir bağlamda yöneticisinin davranışını istismarcı olarak gören birey, diğer bağlamda istismarcı olarak değerlendirmeyebilir ya da iki birey aynı yöneticinin davranışlarını farklı şekilde yorumlayabilir (Tepper, 2000). İstismarcı yönetim, yönetici çalışan ilişkisinde güç, statü ve farklılıkların etkileriyle şekillenmektedir (Burton & Hoobler, 2006). Bu davranışlar sürekli ki, Tepper (2000)'e göre hedef ve aktör ilişkisi sonlandırana kadar ya da aktör davranışını değiştirene kadar sürebilir. Her ne kadar teorik bir bütünleşme olmasa bile istismarcı yönetimi açıklamaya yönelik birbirine benzer modellerin geliştirildiği görülmektedir. Bu modeller arasında Tepper (2007)'in geçmişteki birçok çalışmadan yararlanarak ortaya koyduğu modelin yazında ön plana çıktığı ifade edilebilir. Önerilen model istismarcı yönetimin ortaya çıkışını öncüller ve sonuçlar bağlamında detaylıca incelemektedir. İlgili model şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1: İstismarcı Yönetimin Öncül ve Sonuçlarına Yönelik Model

Kaynak: Tepper, B., J. (2007). Abusive supervision in work organizations: Review, synthesis, and research agenda. *Journal of Management*, 33(3), 261-289.

İstismarcı yönetim diğer karanlık liderlik tarzlarından bazı açılardan ayrılmaktadır. Tepper (2000) istismarcı yönetimin diğer birçok olumsuz davranış kalıbıyla örtüşse de kendi içinde farklı bir yapıya sahip olduğunu ileri sürmektedir. İstismarcı yönetim fiziksel anlamda teması içermemektedir, bu yönüyle açık bir şekilde özellikle yıkıcı ve toksik liderlikten ayrılmaktadır. Bir diğer husus istismarcı yönetimin etkilerinin diğer tarzlara göre daha uzun sürmesiyle ilgilidir (Harris vd., 2013). İstismarcı yönetimin özellikle kötü liderlikle bu bağlamda ayrıştığı ifade edilebilir.

Narsistik liderlik

Fonksiyonel olmayan ve karanlık olarak ifade edilen liderlik tarzlarından bir diğeri narsistik liderliktir. Pozitif özelliklerinden ziyade çoğunlukla negatif niteliklerle karakterize edilen narsistik liderlik, genel olarak katı ve bencil davranışlar sergileme ve kişisel hedefler için güç kullanma şeklinde tanımlanmaktadır (Khoo & Burch, 2008). Üretken ve üretken olmayan narsistik liderler olabilmektedir. Üretken narsistik liderler değişen dünyanın riskli koşullarına anlam bulabilen ve büyük resmi görebilen yaratıcı bireyler olup, işlerini yaparken sadece risk almakla yetinmeyip aynı zamanda kitleleri hitabetleriyle dönüştürebilen büyüleyici kimseler olarak ifade edilmektedir (Maccoby, 2004). Etkin liderlik özelliklerine sahip olsalar da narsistik liderler, liderlik yetkinlikleri bakımından negatif algılanmaktadır (Judge, LePine & Rich, 2006). Narsistik liderlerin güçlü yönleri arasında harika vizyona sahip olmaları, izleyicilerinin gözünde karizmatik algılanmaları ve yetenekli olmaları ön plana çıkarken, zayıf yönleri ise negatif eleştirilere hassas olmaları, kötü dinleyici olmaları, empati yoksunluğu, mentorluktan hoşlanmama ve benmerkezcilik olarak belirtilebilir (Maccoby, 2004). Narsistik liderler çalıştıkları örgüte hizmet etmekten ziyade, kaynakları başkalarının takdirini kazanmak ve üstünlük hislerini başkalarına kabul ettirmek için kullanmaktadır (Higgs, 2009). Narsistik liderlerin sahip olduğu özelliklerin ve uyguladığı taktiklerin onları örgütsel hiyerarşide daha üst konumlara ulaşmalarını kolaylaştırdığı ileri sürülebilir. Brunell vd. (2008) araştırmasında, yüksek narsisizm skoruna sahip bireylerin lider olma olasılıklarının daha yüksek olduğu bulgusunu elde etmiştir. Narsistik liderliğin bileşenleri incelendiğinde aslında bu tarz bireylerin örgütsel hiyerarşide üst konumlara ulaşmalarının olağan olduğu anlaşılabilir bir durumdur. Narsistik liderliğin bileşenleri kısaca şu şekilde açıklanabilir (Quimet, 2010; Rosenthal & Pittinsky, 2006):

Karizma: Narsistik liderler insanları kandırmalarına yardımcı olan güçlü bir karizmaya sahiptir.

Kişisel çıkar etkisi: Narsistik liderler temelde kendi kişisel ihtiyaçlarının tatmin edilmesiyle güdülenir.

Yanıltıcı motivasyon: Narsistik liderler yanıltıcı motivasyona başvurarak çalışanların topyekûn hareket etmelerini sağlar.

Entelektüel baskılama: Eleştiriye karşı aşırı hassas olma ve abartılı şekilde saygıya ihtiyaç duyma özelliklerinden dolayı narsistik liderler, çalışanlarını entelektüel açıdan baskılama eğilimindedir.

Aldatıcı düşünce: Narsistik liderlerin çevrelerindeki kişilere karşı tutumu, çalışanların manipülasyonu ve sömürülmesi biçimini alan simüle edilmiş (aldatıcı) bir düşüncedir.

Başkalarına zarar verme, toksik atmosfer ve fonksiyonel olmayan yönetim gibi faktörler işyerinde narsistik liderlikle ortaya çıkan hususlar olarak göze çarpmaktadır (Quimet, 2010).

Quimet (2010)'in narsistik liderliğin öncülleri ve sonuçlarına ilişkin geliştirdiği teorik model şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2: Narsistik liderliğin öncülleri ve sonuçlarına yönelik model

Kaynak: Quimet, G. (2010). Dynamics of narcissistic leadership in organizations: Towards an integrated research model. *Journal of Managerial Psychology*, 25(7), 713-726.

Diğer liderlik tarzları ile karşılaştırıldığında narsistik liderlikte karanlık kişilik özelliklerine daha sık atıf yapıldığını söylemek mümkündür. Özellikle toksik ve yıkıcı liderlik tarzlarının açıklanmasında çevre şartlarına ve izleyicilere liderin kişilik özelliklerinden daha fazla değinilmektedir. Öte yandan kapsam bakımından da toksik ve yıkıcı liderliği oluşturan davranış biçimlerinin narsistik liderliği karakterize eden davranışlardan daha fazla olduğu görülmektedir.

Karanlık Liderliğin Öncülleri ve Sonuçları

Karanlık liderliğin ortaya çıkışında çok sayıda faktör etkili olabilmektedir. Bu faktörlerin en başında liderin kişilik özellikleri yer almaktadır. Zararlı birçok kişilik özelliği olabileceği gibi, karanlık üçlü (dark triad) olarak ifade edilen

narsisizm, Makyavelizm ve psikopati bunlar arasında ön plana çıkmaktadır (Özen Kutanis vd., 2015; Özsoy & Ardıç, 2017; Paulhus & Williams, 2002). Bu konuda Başar (2020a) tarafından yapılan araştırmada liderlerin karanlık kişilik özellikleri (narsisizm, psikopati) ile çalışanların algıladıkları karanlık liderlik arasında farklı kombinasyonlarda pozitif etkileşimlerin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yine aynı çalışmada karanlık liderlik algısının çalışan tükenmişliğini pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Başar, 2020a). Özsoy & Ardıç (2020) tarafından yapılan araştırmada ise benzer şekilde yöneticilerin karanlık kişilik özellikleri ile çalışanların tükenmişlik düzeyleri arasında pozitif ilişkilere rastlanmıştır. Bir diğer olumsuz kişilik özelliği ise hubristir (Judge vd., 2009). Özellikle Narsisizm ile yakın ilişkili olan hubris (kibir) kendini beğenmişlik, aşırı övgü ve kişinin kendisini başkalarından üstün görme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Karanlık liderlik davranışlarının nedenleri arasında büyük çoğunlukla karanlık kişilik özellikleri vurgulansa da bu davranışların anti sosyal kişilik bozukluğu ile de ilişkili olduğu düşünülmektedir (Goldman, 2006). Higgs (2009)'e göre karanlık liderliğin sebepleri incelenirken değerlendirilmesi gereken önemli faktörlerden birisi de istismarcı güç kullanımudur. Karanlık liderler kişiselleştirilmiş gücü tercih ederek kendi ihtiyaçlarına hizmet etmekte, bu durum da doğal olarak negatif ve yıkıcı sonuçlar ortaya çıkarmaktadır (Mellahi vd., 2002). Bazı çalışmalar daha yüksek örgütsel pozisyona ve daha yüksek karar verme gücüne sahip olan liderlerin alay etme, azarlama, gözdağı verme ve çalışanların başarılarını kendine mal etme gibi istismarcı yönetim davranışlarını daha fazla sergileme eğilimli olduklarını ortaya koymaktadır (Hoobler & Brass, 2006; Tepper vd., 2009). Kendi bireysel vizyonunu örgütün sağlığından daha çok ön plana çıkaran liderler, kötü yönetim yetenekleri sergilemekte, kötü kişilerarası ilişkilere sahip olmakta ve karanlık liderlik sonuçlarına neden olmaktadır (McCleskey, 2013). Bireysel ya da kişilik özelliklerinin dışında durumsal faktörler de karanlık liderliğe neden olabilmektedir ve bir lideri yapıcıdan yıkıcıya dönüştürebilmektedir. Örneğin, her şey yolundayken iyi olarak nitelendirilen bir lider, baskı ve sıkıntılı dönemlerde talep kâr ve baskıcı birisine dönüşebilir (Maccoby, 2004). Benzer şekilde liderler kariyerlerinde gelişim platosuna ulaştıklarında daha fazla ilerleme noktasında hataya düşebilmektedirler (Burke, 2006). Görüldüğü üzere karanlık liderlik öncülleri arasında temelde kişilik özellikleri, bireysel farklılıklar ve durumsal faktörler gibi geniş kapsamlı hususların olduğu belirtilebilir. Fakat kişilik özelliklerinin karanlık liderlik olgusunu diğer faktörlerden daha çok etkilediği görülmektedir. Bu bakış açısından hareketle karanlık kişilik özelliklerine sahip liderlerin işe alınmamasının, karanlık liderliğin sonuçlarının azaltılmasında önemli bir eylem olarak değerlendirilmektedir (Harms vd., 2011). Tüm bunların yanı sıra güç arayışı içinde olma, çocukluktan itibaren bastırılmamış güdülerin doyurulma ihtiyacı, eziklik durumu, sevilme gibi psikolojik arka planı olan birtakım hususların da dolaylı açıdan karanlık liderliğin ortaya çıkışına zemin hazırladığı ileri sürülebilir. Karanlık liderliğin öncüllerinden bağımsız olarak düşünüldüğünde bile, sonuçlarının büyük çoğunlukla negatif olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda karanlık liderlik aslında örgütler tarafından istenmeyen, üretim karşıtı davranışlar

kapsamında değerlendirilebilir. Genel olarak incelendiğinde alana ilişkin araştırmaların bulguları karanlık liderlik unsurlarının uzun dönemde örgütler üzerinde negatif etkiler yarattığı yönündedir (Fascia, 2018). Karanlık liderliğin hâkim olduğu örgütlerde çalışanların örgütsel bağlılık, adalet algısı ve iş tatmini düzeylerinin daha düşük, buna karşın işten ayrılma niyeti, iş aile çatışması, duygusal tükenmişlik ve psikolojik stres düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmektedir (Slattery, 2009). Başar & Açıkgöz (2020) tarafından yürütülen bir araştırmada karanlık liderlik algılarının çalışanların intikam davranışlarını pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bir diğer çalışmada ise çalışanların karanlık liderlik algısı ile örgütsel politika ve işten ayrılma niyeti arasında pozitif ilişkilere rastlanmıştır (Başar, 2020c). Karanlık liderliğin başarısız vizyon (Conger, 1990), narsisizm (Benson & Hogan, 2008), yolsuzluk (DeCelles & Pfarrer, 2004) ve duygusal yoksunluk (Hogan & Hogan, 2001) ile ilişkili olması bireyler ve örgütler üzerinde oluşturacağı tahribatın göstergelerinden birisidir. Gerek yazındaki araştırmalar gerekse izleyicilerin tepkileri düşünüldüğünde kısa vadede verimliliği artırsa da karanlık liderliğin uzun vadede zararlı, negatif ve olumsuz sonuçlara yol açtığını söylemek mümkündür.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada karanlık liderliğin kavramsallaştırılması, sıkça sözü edilen tarzların açıklanması, bu tarzlar arasındaki benzeşen ayrışan hususlara yer verilmesi ile ilgili tarzların öncül ve sonuçlarına değinilmesi yoluyla, karanlık liderlik yazının genel bir çerçevesinin oluşturulması sağlanmıştır. Bu vesile ile ilgili yazına ilişkin genel birtakım çıkarımlar yapmak mümkündür. Karanlık liderlik henüz kavram birliğine varılmamış bir görünüm çizmektedir. Bu durum iki şekilde açıklanabilir. İlk olarak karanlık liderlik kavramı, farklı çalışmalarda liderliğin karanlık yüzü, olumsuz, etkisiz ya da fonksiyonel olmayan liderlik gibi farklı isimler ile dile getirilmektedir. İkinci husus ise negatif ya da olumsuz liderlik tarzlarının büyük çoğunluğu eş zamanlı olarak karanlık liderlik kavramıyla açıklanmaktadır. Bu durum karanlık liderliğin teorik açıdan henüz bütünleşmediğini ve belirsizliklerin halen devam ettiğini ortaya koymaktadır. Karanlık liderliği oluşturduğu ifade edilen liderlik tarzlarının dahi kendi bağlamında henüz bütünleşme yolunda olduğu düşünüldüğünde, bu durum olağan gözükmemektedir. Örneğin karanlık liderlik tarzlarından biri olduğu varsayılan istismarcı yönetime ilişkin teorik bütünleşmeye katkı sağlaması maksadıyla halen çabaların olduğu ve meta-analiz ya da kavramsal nitelikte çalışmaların yürütüldüğü görülmektedir (Mackey vd., 2017; Tepper, 2007).

Alana ilişkin değerlendirilmesi gereken ikinci husus karanlık liderlik tarzları ya da davranışlarının neler olduğudur. Bu konuda da yukarıda sözü edilen nedenlerden dolayı, farklı birçok liderlik tarz ve davranışının öne sürüldüğü görülmektedir. Başar (2020b) karanlık liderliğin ölçümüne yönelik yürüttüğü araştırmasında bezdiren davranışlar, samimiyetsiz davranışlar ve zorbaca

davranışlardan oluşan üç boyutlu bir yapı ortaya koymuştur. Aslında ilgili çalışmanın dışında karanlık liderliği kavramsallaştırmaya yönelik ele alınan çalışmalar oldukça sınırlı bir görünüm çizmektedir. Genel olarak birey ve örgütlere yönelik zararlı ve negatif etkileri olduğu düşünülen hemen hemen her tarz ve davranış topluluğu karanlık liderlik olarak adlandırılmaktadır. Fakat bu liderlik tarzları arasında en çok zorlayıcı liderlik, toksik liderlik, yıkıcı liderlik, istismarcı yönetim, kötü liderlik ve narsistik liderliğin karanlık liderlikle ilişkilendirildiği ifade edilebilir (Allio, 2007; Erickson vd., 2007; Kellerman, 2005; Landa & Tyson, 2017; Lipman-Blumen, 2005; Padilla vd., 2007; Tepper, 2000). Tüm tarzların tamamı özellikle uzun vadede birey ve örgütlere yönelik zararlarından ve negatif etkilerinden dolayı benzeşmektedir ve bu nedenle karanlık liderlik olarak tasvir edilmektedir. Fakat gücün kullanımını, güç kullanım şekli, tahribatın boyutu, süresi, kapsadıkları davranışlar, çok düzeyli olup olmamaları ya da öncüllerinin farklı olabilmesinden dolayı belli açılardan birbirlerinden keskin olmasa bile bir şekilde ayrışmaktadırlar. Zorlayıcı liderlikte lider gücünü büyük çoğunlukla otoriteden ve hiyerarşiden almaktadır (Goleman, 2000) ve bu tarzda denetim ya da katılık hususları ön plana çıkmaktadır. Ceza sisteminin benimsendiği bu tarzda, diğer tarzlara göre örgüte yönelik tahribatın daha az olacağı düşünülebilir. Bununla birlikte her davranışı kapsamadığı için özellikle toksik, yıkıcı ve istismarcı yönetim tarzlarından kapsam bakımından ayrışmaktadır. Toksik liderliğin en belirgin özelliği örgütlerde tahrip edici (Lipman-Blumen, 2005) her türlü davranışı kapsamayı ve öncülleri arasında güç zehirlenmesi ve karanlık kişilik özelliklerine daha fazla vurgu yapılması olarak belirtilebilir. Toksik liderlik aslında bir çatı kavram niteliği taşımakta olup, diğer liderlik tarzlarının hepsini kapsamaktadır. Toksik liderlikle en çok benzeşen liderlik tarzı yıkıcı liderlik olarak göze çarpmaktadır. Ayrıştıkları önemli nokta yıkıcı liderliğin aşırı tahribat verici davranışlara odaklanmasıdır. Aşırı tahribat niteliği taşıyan davranışlar her zaman gerçekleşmeyeceği için (Padilla vd., 2007) yıkıcı liderlik kapsam bakımından özellikle toksik liderlik başta olmak üzere diğer tarzlardan, öte yandan zaman ve süreklilik bakımından ise istismarcı yönetimden ayrışmaktadır. Kötü liderlik kötü yönetim ve kararlarla ilgili olduğundan ve her zaman ortaya çıkmadığı için (Aravena, 2017; Rosenthal & Pitinsky, 2006) kapsam ve zaman bakımından diğer tarzlara göre daha dar bir profil çizmektedir. İstismarcı yönetim tarzının en belirgin özelliği fiziksel davranışları içermemesi ve bunun dışında kalan tüm davranışların uzun bir süre devam etmesidir (Tepper, 2000). Bu noktada kapsam bakımından toksik liderlikten ve zaman bakımından diğer tarzlardan ayrıştığı ileri sürülebilir. Narsistik liderliğin ise çoğunlukla öncülleri bakımından farklılaştığı görülmektedir. Narsistik liderliğin açıklanmasında çevresel ve durumsal faktörlerden ziyade, özellikle karanlık kişilik özelliklerine daha sık atıf yapıldığı ve diğer tarzlardan temel ayırım noktasının bu husus olduğu belirtilebilir.

Karanlık liderlik tarzlarının bu denli çeşitlenmesinde bazı faktörlerin etkisinden bahsedilebilir. Özellikle zaman geçtikçe araştırmacıların ilk ortaya atılan liderlik tarzının eksiklikleri üzerine odaklanarak ve ilgili liderlik tarzlarını

geliştirerek yapısal olarak aslında birçok yönü ortak olan yeni liderlik tarzlarına ulaştıkları ileri sürülebilir. Başar, vd. (2016)'ın da ifade ettiği üzere örneğin Tepper (2000), Ashforth (1994)'un "küçük tiran" çalışmasından yola çıkarak "istismarcı yönetim" kavramını geliştirmiştir. Burada pozitivist paradigmanın bilimsel çalışmaların eklenerek ilerlediğine yönelik varsayımı göze çarpmaktadır. İkinci husus daha önce değinildiği üzere karanlık liderliğe ilişkin aslında teorik bir bütünlüğün olmamasıdır. Genel olarak teorik açıdan henüz bütünleşmemiş alanlarda, bilim cemaatleri ya da araştırmacılar tarafından ortak kabul edilen hususlar sınırlıdır ve fikir ayrılıkları daha belirgindir (Barca, 2005). Son olarak kültürel farklılıkların neyin karanlık liderlik olduğuna yönelik cevapları ve imaları da farklılaşabilmektedir. İlgili durum kendi kültürel perspektifinden olayları yorumlayan araştırmacıların farklı liderlik tarzlarına ulaşmalarında etkili olabilir.

Karanlık liderliğin öncülleri arasında farklı faktörler yer alsa da en çok fikir birliğine varılan ve vurgulanan faktörün karanlık üçlü (narsisizm, Makyavelizm ve psikopati) olarak ifade edilen karanlık kişilik özellikleri olduğu görülmektedir (Paulhus & Williams, 2002). Karanlık liderliğin sonuçları genel olarak incelendiğinde ise örgütler tarafından istenmeyen davranış biçimlerini tetiklediği ve arzu edilen davranışları olumsuz etkilediği için örgütler ve araştırmacılar tarafından ağırlıklı olarak negatif algılanmaktadır.

Bu çalışma bağlamında araştırmacı tarafından elde edilen çıkarımlar uygulayıcılara ve gelecek araştırmacıları birtakım imalar ve öneriler sunmaktadır. Her şeyden önce karanlık liderliğe ilişkin özellikle yerel yazındaki sınırlı çalışmalar, halen konuyla ilgili kavramsal ve ampirik çalışmalara ihtiyaç olduğunu işaret etmektedir. Bu bağlamda karanlık liderlik alanının genel fotoğrafını çekmeye yönelik benzer çalışmaların varlığı alana ve yerel yazına katkı sağlayacaktır. Spesifik olarak daha mikro düzeyde liderlik tarzlarını yapısal olarak kıyaslamaya imkân tanıyacak istatistiki yöntemlerin benimsenmesi de bu hususta faydalı gözükmektedir. Olumsuz olarak nitelendirilen davranışların önlenmesi amacıyla örgütlerin güç dağılımını dengeli, tüm örgütsel uygulamalarını adil şekilde gerçekleştirmesi önem arz etmektedir. Çünkü karanlık liderlik sübjektiftir ve bireylerin algılarına dayanmaktadır. Sürekli denetim ve geribildirim mekanizmasının işlevsel olması örgüt ortamında güç zehirlenmesi ve gücü kötüye kullanma gibi sorunları önleyici nitelikte olacaktır. Bununla birlikte karanlık kişilik özelliklerine sahip lider adaylarını kişilik testleri vasıtasıyla önceden belirlemek, sonradan ortaya çıkması muhtemel olan sorunları önlemede önemli gözükmektedir. Bu bağlamda kişiyi işe almamak ya da hali hazırda örgüt çalışanı ise rütbesini yükseltmemek gibi uygulamalar benimsenebilir.

KAYNAKÇA

Aasland, M. S., Skogstad, A., Notelaers, A., Nielsen, M. B. & Einarsen, S. (2010). The prevalence of destructive leadership behavior. *British Journal of Management*, 21, 438-452.

Allio, R. J. (2007). Bad leaders: how they get that way and what to do about them. *Strategy and Leadership*, 35(3), 12-17.

Alvinius, A., Johansson, E., & Larsson, G. (2016). Negative organizations: antecedents of negative leadership. In: d. Watola & d. Woycheshin (eds.). *Negative leadership: International perspectives*. Ontario (Canada): Canadian Defence Academy Press.

Aravena, F. (2017). Destructive leadership behaviour: An explanatory study in Chile. *Leadership and Policy in Schools*, 18(1), 83-96.

Armitage, A. (2015). The dark side: The poetics of toxic leadership. *Advances in Developing Human Resources*, 17(3), 376-390.

Aryee, S., Chen, Z. X., Sun, L., & Debrah, Y. A. (2007). Antecedents and outcomes of abusive supervision: test of a trickle-down model. *Journal of Applied Psychology*, 92, 191-201.

Ashforth, B. E. (1994). Petty tyranny in organizations. *Human Relations*, 47, 755-778.

Bakan, İ. & Yılmaz, Y. S. (2019). Toksik liderliğin tükenmişliğe etkisi: bir alan araştırması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 1-12.

Barca, M. (2005). Stratejik yönetim düşüncesinin evrimi: Bilimsel bir disiplinin oluşum hikayesi. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 7-38.

Başar, U. & Açıkgöz, S. (2020). Çalışanların karanlık liderlik algısı ile intikam alma niyeti arasındaki ilişkide nevrozmin düzenleyici rolü. 28. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*, 410-421, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara.

Başar, U. (2020a). A multilevel study of relationships between leaders' dark triad and employee burnout: Mediating role of perceived dark leadership. *Journal of Business Research-Turk*, 12(3), 2407-2423.

Başar, U. (2020b). İşyerinde karanlık liderlik algısı ölçeği. *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1(1), 70-103.

Başar, U. (2020c). Perceived organizational politics as a mediator of the relationship between perceived dark leadership and intention to quit. 19. *International Business Congress*, 98-106, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Başar, U., Sığırı, Ü. & Basım, N. (2016). İş yerinde karanlık liderlik. *İş ve İnsan Dergisi*, 3(2), 65-76.

Baumeister, R. F., Bratslavsky, E., Finkenauer, C. & Vohs, K. D. (2001). Bad is stronger than good. *Review of General Psychology*, 5(4), 323-370.

Bektaş, M. & Erkal, P. (2015). Toxicity behaviors in organizations: study of reliability and validity of toxic emotional experiences scale. *Research Journal of Business and Management*, 2(4), 519-529.

Benson, M., & Hogan, R. (2008). How dark side leadership personality destroys trust and degrades organisational effectiveness. *Organisations & People*, 15(2), 10-18.

Bollaert, H., & Petit, V. (2010). Beyond the dark side of executive psychology: Current research and new directions. *European Management Journal*, 28(5), 362–376.

Börü, D. E., Çakarel, Y. T., Ufacık, O. E. & Arslan, G. (2020). Toksik liderliğin örgütsel sinizm üzerindeki etkisi: otomotiv sektöründe bir araştırma. *İktisadi İdari ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(12), 194-216.

Braun, S., Peus, C., Weisweiler, S. & Frey, D. (2013). Transformational leadership, job satisfaction, and team performance: A multilevel mediation model of trust. *The Leadership Quarterly*, 24(1), 270-283.

Brunell, A. B., Gentry, W. A., Campbell, W. K., Hoffman, B. J., Kuhnert, K. W., & Demarree, K. G. (2008). Leader emergence: The case of the narcissistic leader. *Personality & Social Psychology Bulletin*, 34(12), 1663–1676.

Burke, R. J. (2006). Why leaders fail: Exploring the dark side. *International Journal of Manpower*, 27(1), 91-100.

Burton, J. P. & Hoobler, J. M. (2006). Subordinate self-esteem and abusive supervision. *Journal of Managerial Issues*, 18(3), 340-355.

Conger, J. A. (1990). The dark side of leadership. *Organizational Dynamics*, 19, 44–55.

Conger, J. A., Kanungo, R. N., & Menon, S. T. (2000). Charismatic leadership and follower effects. *Journal of Organizational Behavior*, 21(7), 747–767.

Contreras, F. V. & Espinosa, J. C. (2019). The blurred edge between “bright” and “dark” side of leadership. *Espacios*, 40(7), 7.

Dandira, M. (2012). Dysfunctional leadership: organizational cancer. *Business Strategy Series* 13(4), 187–192.

DeCelles, K., & Pfarrer, M. (2004). Heroes or villains? corruption and the charismatic leader. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 11(1), 67-77.

Duffy, M. K. & Ferrier, W. J. (2003). Birds of a feather...? how supervisor-subordinate dissimilarity moderates the influence of supervisor behaviors on workplace attitudes. *Group and Organization Management*, 28(2), 217-248.

Einarsen, S., Aasland, M. S. & Skogstad, A. (2007). Destructive leadership behaviour: A definition and conceptual model. *The Leadership Quarterly*, 18(3), 207-216.

Erickson, A., Shaw, J. B., & Agabe, Z. (2007). An empirical investigation of the antecedents, behaviors, and outcomes of bad leadership. *Journal of Leadership Studies*, 1(3), 26-43.

Fascia, S. (2008). The value of dark leadership. *Journal of Strategy, Operations & Economics (JSOE)*, 3(2), 1-6.

Foels, R. E., Driskell, J. E., Mullen, B. & Salas, E. (2000). The effects of democratic leadership on group member satisfaction: An integration. *Small Group Research* 31(6), 676-701.

Goldman, A. (2006). Personality disorders in leaders: Implications of the DSM IV-TR in assessing dysfunctional organizations. *Journal of Managerial Psychology*, 21(5), 392-414.

Goleman, D. (2000). Leadership that gets results. *Harvard Business Review*, March-April, 78-90.

Harms, P. D., Spain, S. M., & Hannah, S. T. (2011). Leader development and the dark side of personality. *Leadership Quarterly*, 22(3), 495-509.

Harris, A. & Jones, M. (2018) The dark side of leadership and management. *School Leadership & Management*, 38(5), 475-477.

Harris, K. J., Harvey, P., Harris, R. B. & Cast, M. (2013). An Investigation of abusive supervision, vicarious abusive supervision, and their joint impacts. *The Journal of Social Psychology*, 153(1), 38-50.

Harvey, P., Stoner, J., Hochwarter, W. & Kacmar, C. (2007). Coping with abusive supervision: The neutralizing effects of ingratiation and positive affect on negative employee outcomes. *The Leadership Quarterly*, 18(3), 264-280.

Higgs, M. (2009). The Good, the bad and the ugly: Leadership and Narcissism. *Journal of Change Management*, 9(2), 165-178.

Hitchcock, M. (2015). *The relationship between toxic leadership, organizational citizenship, and turnover behaviours among san diego nonprofits paid staff*. university of San Diego. (Yayınlanmış Doktora Tezi). ABD.

Hogan, R. (1994). Trouble at the Top: Causes and consequences of managerial incompetence. *Consulting Psychology Journal*, Winter.

Hogan, R., & Hogan, J. (2001). Assessing Leadership: A view from the dark side. *International Journal of Assessment and Selection*, 9(1-2), 40-51.

Hoobler, J. M., & Brass, D. J. (2006). Abusive supervision and family undermining as displaced aggression. *Journal of Applied Psychology*, 91(5), 1125–1133.

Howell, J. P., Bowen, D. E., Dorfman, P. W., Kerr, S. & Podsakoff, P. M. (1990). Substitutes for leadership: Effective alternatives to ineffective leadership. *Organizational Dynamics*, 19(1), 20-38.

IvyPanda. (2019). Concepts of dark leadership. Retrieved from <https://ivypanda.com/essays/dark-leadership-essay/>. (13.07.2020)

Jonason, P., Wee, S., Li, N., & Jackson, C. (2014). Occupational niches and the dark triad traits. *Personality and Individual Differences*, 69, 119–123.

Judge, T. A., LePine, J. A., & Rich, B. L. (2006). Loving yourself abundantly: Relationship of the narcissistic personality to self and other perceptions of workplace deviance, leadership, and task and contextual performance. *Journal of Applied Psychology*, 91(4), 762–776.

Judge, T.A., Piccolo, R. F. & Kosalka, T. (2009). The bright and dark sides of leader traits: a review and theoretical extension of the leader trait paradigm. *The Leadership Quarterly*, 20(6), 855-875.

Kellerman B. (2005). How bad leadership happens. *Leader to Leader*, (35), 41–46.

Khoo, H. S. & Burch, G. J. (2008). The “dark side” of leadership personality and transformational leadership: an exploratory study. *Personality and Individual Differences*, Vol. 44(1), 86-97.

Krasikova, D. N., Green, S. G. & LeBreton, J. M. (2013). Destructive leadership: A theoretical review, integration, and future research agenda. *Journal of Management*, 39(5), 1308-1338.

Landa, D. & Tyson, S. A. (2017). Coercive leadership. *American Journal of Political Science*, 61(3), 559–574.

Lipman-Blumen, J. (2005). The allure of toxic leaders: Why followers rarely escape their clutches. *Ivey Business Journal*, 69(3), 1-40.

Luthans, F., & Avolio, B. (2003). *Authentic leadership development*. In K. S. Cameron, S. E. Dutton, & R. E. Quinn (Eds.), *Positive organizational scholarship—Foundations of a new discipline* (pp. 241-258). San Francisco, CA: Berrett-Koehler.

Maccoby, M. (2004). Narcissistic leaders: The incredible Pros, the inevitable cons. *Harvard Business Review*, 78(1), 92-10.

Mackey, J. D., Frieder, R. E., Brees, J. R., & Martinko, M. J. (2017). Abusive supervision: A meta-analysis and empirical review. *Journal of Management*, 43(6), 1940–1965.

May, D., Wesche, J. S., Heinitz, K., & Kerschreiter, R. (2014). Coping with destructive leadership: Putting forward an integrated theoretical framework for the interaction process between leaders and followers. *Zeitschrift für Psychologie*, 222, 203–213.

McCleskey, B. (2013). The dark side of leadership: Measurement, assessment, and intervention. *Business Renaissance Quarterly*, 8(2), 35–53.

McIntosh, G., & Rima, S. (1997). *Overcoming the dark side of leadership: The paradox of personal dysfunction*. Grand Rapid, MI: Baker Books.

Mellahi, K., Jackson, P., & Sparks, L. (2002). An exploratory study into failure in successful organizations: the case of Marks & Spencer. *British Journal of Management*, 13, 15-29.

Mitchell, M. S., Vogel, R. M. & Folger, R. (2015). Third Parties' reactions to the abusive supervision of coworkers. *Journal of Applied Psychology*, 100(4), 1040-1055.

Molinero, J. M. S. (2000). The Origins of the State: From Reciprocity to Coercive Power. *Constitutional Political Economy*, 11, 231–253.

Özen Kutanis, R., E. Özsoy, A. Karakiraz ve O. Uslu (2015). Örgütsel davranış araştırmalarında kişiliğin karanlık yönü (narsisizm, makyavelizm ve psikopati) dikkate alınıyor mu? 23. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*, 14-16 Mayıs, Muğla Sıtkı Koçman, Muğla.

Özsoy, E. & Ardiç, K. (2017). Karanlık üçlü'nün (narsisizm, makyavelizm ve psikopati) iş tatminine etkisinin incelenmesi. *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 391-406.

Özsoy, E. & Ardiç, K. (2020). Çalışanların Karanlık Kişilik Özelliklerinin Tükenmişliğe Etkisinde Genel Öz-Yeterliliğin Düzenleyici Rolü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 144-154.

Padilla, A., Hogan, R. & Kaiser, R. B. (2007). The toxic triangle: Destructive leaders, susceptible followers, and conducive environments. *The Leadership Quarterly*, 18(3), 176-194.

Paulhus, D. L., & Williams, K. (2002). The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36(6), 556-568.

Quimet, G. (2010). Dynamics of narcissistic leadership in organizations: Towards an integrated research model. *Journal of Managerial Psychology*, 25(7), 713-726.

Reed, G. (2004). Toxic leadership. *Military Review*, July-August, 67-71.

Reed, G. E., & Bullis, R. C. (2009). The impact of destructive leadership on senior military officers and civilian employees. *Armed Forces & Society*, 36(1), 5-18.

Reyhanoğlu, M. & Akın, Ö. (2016). Toksik liderlik örgütsel sağlığı olumsuz yönde tetikler mi? *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 442-459.

Rosenthal, S. A., & Pittinsky, T. L. (2006). Narcissistic leadership. *The Leadership Quarterly*, 17, 617-633.

Saleh, H. G. A., Hu, W., Hassan, H. M. A., & Khudaykulova, M. (2018). Dark leadership impact on psychological well-being and work-family conflict: implications for project success of bahrain companies. *Journal of International Business Research and Marketing*, 3(3), 32-39.

Schilling, J. (2009). From ineffectiveness to destruction: A qualitative Study on the meaning of negative leadership. *Leadership*, 5, 102-128.

Schmidt, A. A. (2008). *Development and validation of the toxic leadership scale.* (Master of Science). The Faculty of The Graduate School Of The University of Maryland, College Park, ABD.

Schyns, B. & Schilling, J. (2013). How bad are the effects of bad leaders? A meta-analysis of destructive leadership and its outcomes. *The leadership Quarterly*, 24(1), 138-158.

Serdar, E. & Özsoy, E. (2019). İstismarcı yönetim: bir literatür taraması. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 1-11.

Skogstad, A., Einarsen, S., Torsheim, T., Aasland, T. M., & Hetland, H. (2007). The destructiveness of laissez-faire leadership behavior. *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(1), 80-92.

Slattery, C. (2009). The dark side of leadership: Troubling times at the top. Retrieved from http://www.semanslattery.com/file_download/156. (Erişim Tarihi: 28.06.2020).

Takala, T. (2010). Dark leadership, charisma and trust. *Psychology*, 1, 59-63.

Tepper, B. J. (2000). Consequences of abusive supervision. *The Academy of Management Journal*, 43(2), 178-190.

Tepper, B. J., Carr, J., Breaux, D. M., Geider, S., Hu, C., & Hua, W. (2009). Abusive supervision, intentions to quit, and employees' workplace deviance. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 109(2), 156–167.

Tepper, B. J., Duffy, M. K., Henle, C. A. & Lambert, L. S. (2006). Procedural injustice, victim and precipitation, and abusive supervision. *Personnel Psychology*, 59(1), 101-123.

Tepper, B., J. (2007). Abusive supervision in work organizations: Review, synthesis, and research agenda. *Journal of Management*, 33(3), 261-289.

Towler, A. (2018). The dark side of leadership: How bad leaders can destroy organizations and undermine their followers. Retrieved from <https://www.ckju.net/en/dossier/dark-side-leadership-how-bad-leaders-can-destroy-organizations-and-undermine-their-followers>. (Erişim Tarihi: 21.07.2020).

Whicker, M. L. (1996). *Toxic leaders: When organizations go bad*. Westport, CT. Quorum Books.

Zellars, K. L., Tepper, B. J. & Duffy, M. K. (2002). Abusive supervision and subordinates' organizational citizenship behavior. *Journal of Applied Psychology*, 87(6), 1068-1076.

Yayın Geliş Tarihi: 23.03.2020
Yayına Kabul Tarihi: 07.05.2021
Online Yayın Tarihi: 30.06.2021
http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.708201

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 23, Sayı: 2, Yıl: 2021, Sayfa: 925-956
ISSN: 1302-3284 E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

**BÖLGESEL KALKINMA ÇALIŞMALARINDA GELENEKSEL VE
TAMAMLAYICI TIP SEKTÖRÜNÜN (GETAT) ROLÜ:
Düzce İli GETAT Sektörünün Uluslararası Rekabetçilik Analizi Çalışması¹**

Serhat FIRAT*
İsmail Hakkı ERASLAN**

Öz

Dünyanın çeşitli bölgelerinde GETAT sektörünün bölge kalkınmasını sağlayacak güce (çekirdek yeteneğe) sahip olması ilgili kurumları, sektörün geliştirilmesi yönünde harekete geçirmiş ve birçok çalışma (akademik ve sektörel gelişim) başlatılmasına vesile olmuştur. Bu bağlamda, Düzce ili GETAT sektörünün uluslararası rekabetçilik gücü düzeyini ortaya çıkarmak ve bölge kalkınması açısından önemini vurgulamak bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Sektörün geliştirilmesine yönelik temel stratejilerin ve modellerin belirlenmesi de hedeflenmektedir. Ayrıca sektörün bölgesel ekonomik kalkınmada kaldıraç etkisi yaratacak etkisi de araştırılmıştır.

Araştırmanın amacı doğrultusunda nitel ve nicel araştırma yaklaşımlarına bağlı olarak, birincil ve ikincil veri toplama tekniklerine müracaat edilmiş olup, (1) yüz yüze anket, (2) yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat ve (3) uzman görüşü teknikleri kullanılarak veriler elde edilmiştir. Verilerinin analizi aşamasında, içerik analizi (tematik kodlama) ve betimsel analiz yöntemleri kullanılmıştır. Aynı zamanda araştırma analizleri Elmas Model çerçevesinde değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Araştırma analizleri bulgularına göre; Düzce ili GETAT sektörünün uluslararası rekabetçilik gücünün düşük

¹ Bu makale Mayıs 2019 tarihinde Prof. Dr. İsmail Hakkı ERASLAN danışmanlığında Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sağlık Yönetimi Anabilim Dalında yazılmış olan DÜZCE İLİNİN GELENEKSEL VE TAMAMLAYICI TIP (GETAT) SEKTÖRÜNÜN ULUSLARARASI REKABETÇİLİK ANALİZİ adlı tezden türetilmiştir.

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

Fırat, S., Eraslan, İ. H., (2021). Bölgesel kalkınma çalışmalarında geleneksel ve tamamlayıcı tıp sektörünün (GETAT) rolü: Düzce ili GETAT sektörünün uluslararası rekabetçilik analizi çalışması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23 (2), 925-956.

* Öğr. Gör., Hakkari Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu, Yönetim Organizasyon Bölümü, ORCID: 0000-0003-3934-2932, serhatfirat@hakkari.edu.tr.

** Prof. Dr., Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü., ORCID: 0000-0002-2108-0279, hakkieraslan@duzce.edu.tr.

düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Ancak sektörün önemli bir potansiyel taşıdığı bulguları da ortaya çıkarılmıştır.

Aynı zamanda GETAT sektörünün uluslararası rekabetçilik gücünü artıracak 5 farklı ana eksen çerçevesinde 29 farklı alt değişkene yönelik sektörel stratejik gelişme önerileri de ortaya çıkarılmıştır.

Bu bağlamda modelde yer alan değişkenlere bağlı olarak, tüm alt değişkenlerin detaylı analizlerinin yapıp rekabetçilik güçlerinin artırılmasına yönelik kümelenme temelli programlar ile desteklenmesi öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma, Ekonomik Kalkınma, Uluslararası Rekabetçilik, Geleneksel Tıp, Alternatif Tıp.

THE ROLE OF TRADITIONAL AND COMPLEMENTARY MEDICINE SECTOR FOR REGIONAL DEVELOPMENT Study of Competitiveness Analysis of the Traditional and Complementary Medicine (TCM) Sector of Düzce Province²

Abstract

The fact that the traditional and complementary medicine (TCM) sector has the power (core capability) for regional development in various regions of the world has mobilized the relevant institutions for the development of the sector and led to the initiation of many studies (academic and sectoral development). In this context, revealing the international competitiveness level of the TCM sector in Düzce province is the main aim of this study. It is also aimed to identify basic strategies and models for the development of the sector. In addition, the effect of the sector that will create leverage effect on regional economic development has been investigated.

In accordance with the qualitative and quantitative research approaches, primary and secondary data collection techniques were applied in order to reach the aim of the research. In this context; Data were obtained using (1) face to face questionnaire, (2) semi-structured in-depth interview and (3) expert opinion techniques. In the analysis of research data, content analysis (thematic coding) and descriptive analysis methods were used. At the same time, research analyzes were evaluated and interpreted within the framework of the Diamond Model. According to the research analysis findings; It has been determined that the international competitiveness of the TCM sector in Düzce is low. However, it was also found that the sector has a significant potential.

Strategic development proposals for 29 different sub-variables have been developed within the framework of 5 different main axes that will increase the international competitiveness of the TCM sector. In this context, depending on the variables in the model,

---

² This article is derived from the thesis entitled INTERNATIONAL COMPETITIVENESS ANALYSIS OF THE TRADITIONAL AND COMPLEMENTARY MEDICINE (TCM) SECTOR of DÜZCE PROVINCIAL, which was written in May 2019 under the consultancy of Phd. İsmail Hakkı ERASLAN, in Düzce University Social Sciences Institute, Department of Health Management.

it is envisaged that detailed analysis of all sub-variables will be conducted and supported by cluster-based programs to increase their competitiveness.

Keywords: *Regional Development, Economic Development, International Competitiveness, Traditional Medicine, Alternative Medicine.*

GİRİŞ

Kalkınma, dinamik bir yapı olup mevcut konumdaki düzeyden daha iyi bir düzeye yükselmek için yapılan faaliyetler sonucunda bir ulusun yapısal niteliklerinin pozitif değişkenlik göstermesidir. Kalkınma, ekonomik kalkınma, çevresel kalkınma, fiziksel kalkınma ve sosyal kalkınma olmak üzere toplamda 4 temel eksen üzerinde gerçekleştirilmektedir. Bu temel eksenler üzerinden kalkınma sağlanırken çalışmalar eş zamanlı olarak yürütülmektedir (Tolunay ve Akyol, 2006, s. 116). İşaret edilen temel eksenler çerçevesinde gerçekleştirilecek olan kalkınma olgusunda *insan* kavramı yani *insani kalkınma* her bir eksenin merkezinde yer almaktadır (Yüksel ve Eraslan, 2015). Bu çalışmada da herhangi bir sektörün çekirdek yeteneğinin ortaya çıkarılması ile kalkınmanın, özellikle de ekonomik kalkınmanın sağlanıp sağlanamayacağı analiz edilerek sektörel rekabet gücü düzeyi ortaya çıkarılmıştır. Nitekim Düzce İl’inde yapılmış olan çalışmaya bağlı olarak da GETAT sektörünün, bölgesel ekonomik kalkınmada bir kaldıraç etkisinin olup olmadığı analiz edilmiştir.

Bu anlamda ekonomi politikasının amacı kalkınma ve büyüme yoluyla refahı artırmaktır. Refahı artırmaktan amaç; başta dar gelirliler ve yoksullar olmak üzere, milli gelirden yeterince pay alamayanlarla birlikte toplumun tüm kesimlerinin yaşam kalitesinin yükseltilmesi neticesinde huzur ve mutluluğun artırılmasıdır. Refah artışı, gelir ve servet artışından elde edilen kaynakların adil bir şekilde dağıtılmasıyla meydana gelir. Bu açıdan ekonomi politikası, halkın refahı, mutluluğu, geleceğe olan güveni ve ekonomiye olan güveni gibi çeşitli boyutlarda değerlendirilmektedir. Ülkelerin ekonomik yapılarının kalkındırılması ile toplumsal refah seviyesinin de yükseltilmesi hedeflenen bir faaliyettir. Ekonomik kalkınmışlık düzeyinin yeterli düzeyde olması toplumun daha iyi şartlarda bir yaşam sürdürdüğünün bir göstergesi olabilmektedir. Bu doğrultuda ülkeler kendi ekonomik yapılarını kalkındırmak ve toplumun daha varlıklı ve daha yüksek bir refah ortamında yaşamasını hedef edinmektedir. Görüldüğü üzere ekonomik kalkınma, sayısal bir olgu veya bir hedeften ziyade ekonomideki niteliksel gelişimleri de ifade ettiğini gösterir. Bir ülkede iktisadi büyümenin yaşanması, daha çok hizmet ve mal üretiminin olmasına bağlıyken iktisadi kalkınma yalnız bununla yetinmez. Diğer taraftan üretilen malların kalitesinde, Pazar süreçlerindeki iyileşmelerinde veya toplumun yaşam standartlarında da iyileşmeleri kapsamaktadır (Yüksel ve Eraslan, 2015).

Ekonomik kalkınma, bölgesel gelişim ve bu programlara bağlı olarak sektörlerin ve sektörlerde faaliyet gösteren oyuncuların küresel rekabetçilik gücünü elde etmesi ve örgütlerin sürdürülebilir hale getirilmesi amacı ile önemli bir

yaklaşım olarak görülen endüstriyel kümelenme yapılanmaları 1990'lı yıllardan itibaren gündemdeki yerini sürekli korumaktadır (Eraslan ve Dönmez, 2017, s. 326).

Küreselleşme, aynı zamanda, temel etkenler (*ekonomik, sosyolojik, teknolojik vs.*) ile birlikte firma-sektör-bölge-ülke rekabetçiliğini de üst düzeye çıkarmıştır. Diğer bir ifade ile artık sürdürülebilir rekabet avantajı elde edebilen uluslar ekonomik olarak hayatta kalabilmekte ve var olma yarışını sürdürebilmektedirler. Bu ekonomik mücadelede en önemli enstrümanlardan birisi kuşkusuz güçlü ve etkin stratejileri kurgulayabilme yeteneğidir. Günümüzde durmaksızın devam eden gelişmelerin ve yenilikçiliğin her alanda olduğu gibi sağlık sektöründe de yaşanması kaçınılmaz bir durum olmuştur. Binaenaleyh, bugün dünya ülkelerinin çoğu GETAT³ uygulamalarına yönelmekte ve sektöre yönelik yeni yatırımlar gerçekleştirmektedir. Çünkü son yıllarda artan kullanım oranları sektöre yeni bir boyut kazandırmıştır.

Nitekim Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) 2019 raporuna göre GETAT uygulamalarının kullanım sıklığı birtakım ülkeler bazında Küba'da %40 ila %99 (uygulama türüne göre) arasında, Pakistan nüfusunun %40 ila %59'u, Birleşik Arap Emirlikleri ortalama %45, Almanya ortalama %50, Norveç ortalama %30, Bangladeş ortalama %30, Endonezya ortalama %50, Malezya %29, Brezilya yaklaşık %20, Güney Afrika yaklaşık %20 civarındadır (WHO, 2019). Yine DSÖ 2019 raporuna göre bölgeler bazında ise Güneydoğu Asya Bölgesi %91, Afrika Bölgesi %87, Amerika bölgesi %80, Doğu Akdeniz Bölgesi %90, Avrupa Bölgesi %89 ve Batı Pasifik Bölgesi %93 oranında kullanım sıklığının olduğu belirtilmiştir (WHO, 2019).

---

³ Modern tıp kavramı, M.Ö. (460- 356) Hipokrat'ın tıbbın teşhis, tedavi ve prognoz süreçlerinin ayrıntılı bir gözlem, biriktirilmiş deneyim ve neden-sonuç ilişkisi üzerine inşa edilmesi gerektiği düşüncesi ile doğmuştur. Hipokrat'tan sonra modern tıp rahipler ve hekimler tarafından uygulanan ampirik tedavi, sihir ve dini inanç gibi uygulamaların bir karışımı olarak değil de birikmiş deneyimlerle gerçek bilim haline gelmiştir (Grammaticos ve Diamantis, 2008, s. 2). Devamında (19. yy. başı) tıbbi uygulamaların bilimsel araştırma sonuçları ile gerçekleştirilmesine önem verilmiş ve kanıt dayalı tıp olarak literatürde yer edinmiştir. Biyokimya ve farmakoloji gibi tıbbın temel bilimlerinin de katkılarıyla hastalıkların teşhisi, tedavisi ve rehabilitasyonu sürecinde büyük gelişmelerle günümüze kadar gelişerek gelmesi sağlanmıştır (Şahin, 2017, s. 160). Ancak modern tıbbın çeşitli hastalıkların tedavisinde yetersiz kalması ve mali yükünün de ağır olması insanları yeni çareler aramaya sevk etmiştir. Gelecek yıllarda kullanımı daha çok artacak olan bu uygulamalara yönelik yeni sağlık stratejilerinin geliştirilmesi esas önemli konu olacağı beklenmektedir (Debas vd., 2006, s. 1281; Tekiner, 2019, ss. 54-55). Özellikle kronik ve malign gibi hastalıklar günümüzde artış göstermiş ve insan hayatı üzerindeki etkileri de buna paralel olarak artmıştır. Bu durum kimyasal ilaç kullanımının zararlı etkilerinden kaçınmak ve sağlık çalışanlarının hastalara yeterli zaman ayıramaması ve ilgi gösterememeleri gibi çeşitli nedenlerden dolayı hastaların GETAT uygulamalarına olan ilgilerinin de artmasının yolunu açmıştır (Ünal ve Dağdeviren, 2019, s. 1).

DÜNYADA GELENEKSEL VE TAMAMLAYICI TIP (GETAT) SEKTÖRÜNÜN GENEL YAPISI

GETAT, özellikle yaşam tarzı ile ilgili kronik hastalıkların önlenmesi ve yönetiminde ve yaşlanan nüfusun sağlık ihtiyaçlarını karşılamada birçok uygulama ile önemli ve hafif tedavi yöntemlerini içeren uygulamalardır. Birçok ülke, hasta bakım beklentilerinin arttığı, maliyetlerin yükseldiği ve bütçelerin azaldığı ve yetersiz olduğu bir zamanda temel sağlık hizmetlerinin kapsamını genişletmeye çalışmaktadır. 21. Yüzyılın eşsiz sağlık zorlukları göz önüne alındığında, GETAT'a olan ilgi yeniden canlılık kazanmıştır. Bugün dünyanın birçok bölgesinde GETAT iyileştirici hizmetleri, önleyici bakım ile dengeleyen ve işleyişi oldukça basit olan insan merkezli bir sağlık sistemi seçeneği olmuştur (WHO, 2019, s. 5).

DSÖ, yayınlamış olduğu raporlarında küresel sağlık sistemleri içerisinde GETAT'ı da ayrı ve önemli bir sektör olarak kabul etmiştir. Aynı zamanda DSÖ birçok ülkede bu sektörel uygulamaların yasal veya yasal olmayan yollarla uygulandığını belirtmiştir. GETAT uygulamalarının mevcut sağlık sistemlerine eklenmesi ile daha etkin ve güvenli bir şekilde kullanımının teşvik edileceği belirtilmektedir (WHO, 2001; WHO, 2019). Nitekim 2014-2023 Geleneksel Tıp Stratejisi raporunda bu amaç da güdülmüştür⁴.

DSÖ'ne göre, gelişmekte olan ülkelerdeki nüfusun %60 ila 90'ı geleneksel tıp yöntemlerine başvurmaktadır. ABD, Avustralya, Fransa ve Almanya gibi gelişmiş ülkelerde ise nüfusun %40'ından fazlası yılda en az bir kez GETAT uygulamalarını kullanmaktadırlar. Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC), Japonya, Güney Kore ve Tayvan gibi Asya ülkeleri geleneksel tıpta modern eğitim sistemleri geliştirmişlerdir (Park vd., 2016, s. 376). Aynı zamanda ABD pazarında sektöre yönelik milyarlarca dolarlık bir harcamanın yapıldığı ve bu açıdan ABD ekonomisi için önem arz ettiği belirtilmektedir. Özellikle kanser hastalarında sıkça kullanılan yöntemlerin yanı sıra diğer birçok GETAT uygulamasına da başvurulmaktadır (Johnson, 2018, s. 1376). Amerika'da 1997 yılında yapılmış bir çalışmanın sonuçlarına göre araştırmaya dâhil edilen yetişkin nüfusun %42,1'inin GETAT uygulamalarından en az birini kullandığı belirlenmiştir. 1997 yılında GETAT tedavilerinin kullanım oranları %32 ile %54 aralığında değişim göstermiştir (WHO, 2001, ss. 65-66). Genel anlamda ise ABD nüfusunun %40'nın GETAT

---

⁴ DSÖ'nün 2014-2023 Geleneksel Tıp Stratejisi raporunda sağlık öncülerinin daha geniş ve hasta özerkliği vizyonu ile çözümler geliştirebilmesi öngörülmektedir. Strateji raporunda iki temel amaç belirlenmiştir; (1) DSÖ'ne üye devletlerin sağlık, iyilik hali ve insan merkezli sağlık hizmetlerine katkı sağlamaları konusunda destek olmak, (2) ürün, uygulama ve uygulayıcıların düzenlenmeleri ile GETAT'ın güvenli ve etkili kullanımını teşvik etmektir. Bu amaçlara ulaşmak için de üç stratejik hedef belirlenmiştir. Bunlar; (1) bilgi tabanı ve ulusal politikaların oluşturulması; (2) güvenlik, kalite ve etkililiğin güçlendirilmesi ve (3) GETAT sistemini ve öz-bakım hizmetlerini ulusal sağlık sistemlerine entegre ederek evrensel sağlık kapsamının desteklenmesi şeklindedir (WHO, 2013, s. 8).

uygulamalarına başvurduğu ve modern tıptan daha çok etkili olduğu belirtilmektedir (EFCAM, 2019).

ÇHC (%40), Kolombiya (%40), Şili (%71) ve bazı Afrika ülkeleri (%80) gibi birçok gelişmekte olan ülkede GETAT uygulamaları önemli oranlarda kullanılmaktadır (Fırat, 2019, s. 64; Ünal ve Dağdeviren, 2019, s. 6). Bazı sanayileşmiş ülkelerde, nüfusun neredeyse yarısı düzenli olarak bir çeşit GETAT uygulaması kullanırken, Kanada ve Almanya için rakamlar sırasıyla %70 ve %71 ila %75 düzeyindedir. Avustralya'da ise farmasötik ilaçlardan çok GETAT ürünlerine harcama yapılmaktadır (Bodeker ve Burford, 2007, s. XV). Etiyopya nüfusunun yaklaşık %80'i GETAT uygulamalarına başvurmaktadır. Bunun en büyük nedenlerinden biri modern tıp ulaşımında zorluklar yaşanmasıdır. Buna bağlı olarak 1948 yılında yasalaştırılan GETAT uygulamaları 1978 yılından sonra da Sağlık Bakanlığı'na bağlı olarak hizmet vermektedir (Karahancı vd., 2016, s. 1119).

Endonezya'da tüm nüfusun %40'ı kırsal nüfusun ise %70'i tarafından GETAT uygulamaları kullanılmaktadır (Debas vd., 2006, s. 1282). Butan'da 103 temel geleneksel ilaç tedavisi ücretsiz bir şekilde vatandaşlara sunulmaktadır (McKay ve Wangchuk, 2018, s. 208). GETAT uygulamalarına başvuru diğer birçok ülkede de dikkat çekmektedir. Örneğin bu uygulamaların kullanımı ile ilgili araştırmalar; Suudi Arabistan (Al-Faris ve diğerleri, 2008), Almanya (Ernst, 2008), Mısır (El-Dahshan vd., 2015), Japonya (Hori vd., 2008), İskoçya (Thomson vd., 2012) ve Türkiye (Erci, 2007), Hindistan (Singh, 2004; Pal, 2002) dahil olmak üzere çeşitli ülkelerde gerçekleştirilmiştir. Tamamlayıcı tedavileri kullanan kişi sayısı bu anket raporlarında değişiklik göstermiştir, ancak rapor edilen tüm ülkelerde kullanım yüzdesi %50'ye yakındır (Lindquist vd., 2013, s. 6). DSÖ'nün GETAT'a yönelik iş birliği merkezlerinin sayılarına bakıldığında ise aşağıdaki (Tablo 1 bkz.) gibi bir izlenim ortaya çıkmaktadır. DSÖ ile GETAT alanında en fazla iş birliği merkezi sayısı ÇHC'ne (10) aittir. Bunu sırası ile Japonya (2), Kuzey Kore (2) ve Hindistan (2) takip etmektedir.

Tablo 1: DSÖ'ne Üye Ülkelerin GETAT Alanındaki İş Birliği Merkezleri Sayısı

Ülke	İş Birliği Yapan GETAT Merkezi Sayısı
ÇHC	10
Japonya	2
Kore Cumhuriyeti	2
Hindistan	2
ABD	1
Norveç	1
İtalya	1
Avustralya	1
Tayland	1
Vietnam	1
Peru	1

Kaynak: DSÖ (WHO), 2020.

Yıllarca ihmal edilen GETAT sektörü çoğu ülkenin sağlık sistemlerine eklemlendirmesi ile doğru, güvenilir ve kanıta dayalı bir hizmet olarak sunulmasında DSÖ önemli çalışmalar yürütmüştür. Bugün birçok ülkede GETAT sektörüne yönelik düzenlemeler yapılmış ve yasal mevzuatlarla da desteklenmiştir. Çünkü GETAT uygulamalarının emin ellerde ve devlet güvencesi altında sunulması ile farklı bir boyut kazanabilmektedir. Buna bağlı olarak DSÖ çeşitli ülkelerle iş birliği içinde olup sektöre yönelik politikalar geliştirmektedir. Bu politikalar hem ülkelerin genel politik düzenlemesine hem de yereldeki düzenlemelerine katkılar sağlayabilmektedir (WHO, 2001; WHO 2013). DSÖ'nün GETAT sektörü üzerine yayınlamış olduğu raporlara göre bazı ülkelerin genel durumu Tablo 2'deki gibi analiz edilmiştir. Elde edilen son verilere göre GETAT'a yönelik ÇHC'nde 177 kuruluş, Türkiye'de 46 kuruluş, Belçika'da 35 dernek, Danimarka'da 2 dernek, Hindistan'da 7 enstitü, Japonya'da 3 enstitü, İtalya'da 1 enstitü ve Norveç'te 1 enstitü kurulduğu bildirilmektedir. Diğer taraftan GETAT uygulaması yapılan kamu ve özel hastane sayılarına bakıldığında Hindistan (2.860), ÇHC (2.500), Kuzey Kore (128) ve 206 kamu sağlığı merkezi şeklinde dağılım göstermektedir.

Tablo 2: Ülkelere Göre GETAT Sektörünün Durumu

Ülkeler	GETAT Ulusal Politika	GETAT Yönetmelik	GETAT Ulusal Araştırma Kurumu	GETAT Uygulama Hastanesi	Yasal Sınırlı Uygulamalar	Toplam Tüketimdeki Geleneksel İlaçların Payı
ÇHC	+	+	+	+	+	%30-%50
Kuzey Kore	+	+	+	+	+	3%
Hindistan	+	+	+	+	+	Veri yok
Japonya	+	+	+	+	+	83%
Avustralya	+	+	+	+	+	Veri yok
Almanya	+	+	+	+	+	%20-%30
Norveç	+	+	+	+	+	Veri yok
Kanada	+	+	+	+	+	24%
ABD	+	+	+	+	+	Veri yok
Türkiye	+	+	+	+	+	Veri yok
Küba	+	+	+	Veri yok	+	Veri yok
İtalya	+	+	+	+	+	Veri yok

Kaynak: Biçer ve Yalçın Balçık, 2019, s. 251.

Küresel boyutta GETAT uygulamalarının hızlı bir şekilde yayılım gösterdiği ve özellikle son yıllarda devletlerin bu konu üzerine eğilim gösterdiği dikkat çekicidir. Giderek önem kazanan sektör, modern tıbbın yanında yasal uygulayıcılar tarafından sunulmaktadır. Dahası sektörün kanıta dayalı, bilimsel çalışmalar ve uygulamalar ışığında hizmet vermesini sağlamak için yoğun dönüşümler gerçekleşmekte ve yükseköğretim kurumlarında program statüsü kazanmaktadır. Nitekim Tablo 2'de de görüldüğü üzere sektörün yasallaştırılmasının dışında enstitülerin kurulduğu ve sektöre bir yükseköğretim boyutunun kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Sektörün gelecekte başlı başına tıbbın

özerk bir alanı olmaya yönelik potansiyele sahip olduğu görülebilmektedir. Bu anlamda GETAT'a yönelik düzenlemelerin hız kazanması ve sektörün geliştirilmesine daha çok önem verilmesi üstün rekabet sağlayabilmede bir fırsat yaratabilecektir.

TÜRKİYE'DE GELENEKSEL VE TAMAMLAYICI TIP (GETAT) SEKTÖRÜNÜN GENEL YAPISI

Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de GETAT uygulamalarına yoğun bir şekilde başvurulduğu bilinmektedir. Başvurulan bu uygulamaların bir kısmı yasalarla güvence altına alınmışken çoğu yöntem yasal olmayıp merdiven altı uygulamalarla gerçekleştirilmektedir (Turan vd., 2010, 104; Somer ve Vatanoğlu, 2017, s. 62). Türkiye'de GETAT sektörüne ilişkin ilk düzenleme 1991 yılında resmî gazetede yayınlanan *Akupunktur Tedavi Yönetmeliği* ile gerçekleşmiştir. Tedavi yöntemine yönelik çıkarılan yönetmelikte temel amaç akupunktur uygulamasının da esas ve usulleri belirlenip diğer tedavi yöntemleri gibi bilimsel tekniklerle yapılmasını sağlamaktır (T.C. Resmî Gazete- 1, 1991, s. 3).

Yönetmelikte akupunktur tedavi yönteminin nasıl uygulanacağı ve bu uygulamaların kimlerin yapabileceğine yönelik genel bir çerçeve belirlenmiştir. Uygulamanın ve verilecek eğitimin denetlenmesi için de bir *üst kurul* oluşturulmuştur (Mollahaliloğlu vd., 2015, s. 103; Biçer ve Yalçın Balçık, 2019, s. 248). Sektörün bir konu olarak ders niteliği taşıması 2001 yılına denk gelmiş ve İstanbul Üniversitesi Onkoloji Enstitüsünde Tamamlayıcı Tıp bölümü kurularak dersler verilmeye başlanmıştır (Çelik Yılmaz, 2017, s. 11).

2002 yılına gelindiğinde alana ilişkin yeni bir yönetmelik yayınlanmış ve buna göre akupunktur uygulaması yapacak olan özel sağlık kurumlarına ilişkin usul ve esaslar belirlenmiştir. 1991 yılında oluşturulan *üst kurul* da değiştirilerek *bilimsel kurula* dönüştürülmüştür (T.C. Resmî Gazete- 2, 2002; Mollahaliloğlu vd., 2015, s. 103).

Bu doğrultuda akupunktur uygulamasına dair ders müfredatı ve eğitim süresi belirlenmiştir. Bazı üniversiteler Sağlık Bakanlığı tarafından eğitim almış ve akupunktur konusunda eğitim vermeye ve uygulama yapmaya başlamıştır. Daha sonra konuya ilişkin yurt dışı ve yurt içi sertifika eğitimi almış olan hekimler, resmi komisyon tarafından sınava tabii tutulmuş ve başarı gösteren hekimler uygulama yetkisi almıştır. Sonuç olarak akupunktur uygulaması Türkiye'de de kabul görmüş ve uygulanmaya başlanmıştır (Mollahaliloğlu vd., 2015, s. 103).

Sağlık alanının en önde gelen ve en kapsamlı araştırmalarını yapan bir organizasyon olarak DSÖ, daha önce alternatif, geleneksel, tamamlayıcı, folk, halk tıbbı vb., kavramlarla anılan sektörün *Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp (GETAT)* olarak ele alınması gerektiğini öne sürmüş ve alandaki birçok tartışmaya da son vermiştir (Kökten, 2017, s. 1). Türkiye'de de 2014 yılında 29158 sayı ile resmî gazetede yayınlanan Kanun Hükmünde Kararname'ye göre *Geleneksel ve*

Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği şeklinde değerlendirilmiştir. Yönetmelikte GETAT uygulamalarına yönelik toplamda 15 başlık belirlenmiş ve sektöre yeni bir boyut kazandırılmıştır (T.C. Resmî Gazete-3, 2014, s. 3).

Yönetmelik çerçevesinde amaç, kapsam ve yasal dayanak açık ve net bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda yönetmelikle yöntemleri uygulayacak kişiler ve sağlık kuruluşlarının yanı sıra hangi hastalıklar için hangi yöntemlerin uygulanabileceği de belirtilmiştir. Akupunktur gibi diğer 14 tane uygulama da bu yönetmelik dahilinde tanımlanmıştır (Mollahaliloğlu vd., 2015, s. 103). Aşağıdaki tabloda belirlenen GETAT uygulamaları analiz edilmiştir.

Aşağıda yer alan tabloda değerlendirilen 15 GETAT uygulaması yasal güvence altına alınmış ve sağlık kuruluşlarında hekimlerin kontrolünde uygulanmaktadır. Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı sitesine göre Türkiye’de üniversitelere bağlı 12 GETAT eğitim merkezi, Sağlık Bakanlığı ve Üniversitelere bağlı toplamda 65 tane de uygulama merkezi bulunmaktadır. Uygulama merkezlerinden 26 tanesi üniversitelere bağlıyken diğer 39 tanesi de direkt Sağlık Bakanlığına bağlıdır (Getatportal, 2020).

Tablo 3: Yönetmelik Dâhilinde Uygulanan GETAT Yöntemleri

GETAT Yöntemi	Tanım	Referans
Akupunktur	Vücudun belli noktalarında deri altına iğneler batırma şeklinde bir uygulama	Sarı, 2016, s. 7
Apiterapi	Bal arısı ve ürünleri aracılığıyla tedavi ve bütünsel şifa sanatı ve bilimi	Ahuja ve Ahuja, 2011, s. 1
Fitoterapi	Çeşitli bitkilerin kullanılmasıyla hastalara uygulanan bir tedavi yöntemi	Rao vd., 2012; Şarışen ve Çalışkan, 2005, s. 183
Hipnoz	Hipnotist tarafından verilen komutlarla hastanın bilinçaltına inerek hastada hafıza, algılama ve istemli hareket değişiminin sağlanması	Erel ve Erel, 2014, s. 46; Özgök, 2013, s. 11
Sülük Uygulaması	Hastanın vücuduna yerleştirilen tıbbi sülüklerle sağlık durumunun düzeltilmesi	Ayhan ve Mollahaliloğlu, 2018, s. 141
Homeopati	Her insanın kendine özgü bir vücut yapısı ve sağlık durumu olduğunu kabul eden, hastanın sözel hikâyesine başvurularak uygulanan, bütünüyle doğal yöntemler kullanan, fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duygusal iyileşmede etkili, bütüncül bir tedavi yöntemi	Arslan, Şahne ve Şar, 2013, s. 48
Kayropraktik	Manuel bir teknik olan yöntem bozulmuş kas ve iskelet sisteminin teşhis edilmesi, tedavisi ve bu bozuklukların önlenmesi	WHO, 2005, s. 10
Kupa (Hacamat)	Herhangi bir hastalıktan dolayı veya sağlıklı kalmak amacıyla vücudun belli bölgelerini hafifçe çizip üzerine boynuz, bardak veya şişe oturtarak kan alma işlemi	Işık ve Aksoy, 2012
Larva Uygulaması	Lucilia soyundan olan Lucilia (Phaenicia) sericata sineğinin steril bir hale getirilen larvalarının kronik yaraların tedavisinde kullanılması	Tanyüksel vd., 2014, s. 218
Mezoterapi	Mineral ve vitaminlerin, çeşitli ilaç ve aminoasitlerin ağrısız enjeksiyonlarla, kökeni mezoderme dayanan deri içi ve deri altına enjekte edilmesidir	Özmen vd., 2005, s. 196
Proloterapi	Enjeksiyon bazlı bir yöntem olan proloterapi kes ve iskelet ağrılarına uygulanır	Rabago, 2010, s. 65
Osteopati	Uygulayıcıların manuel bir uygulama ile hastanın kas ve iskelet bozukluklarına yönelik uyguladığı bütüncül bir tedavi	Kaya ve Altımbilek, 2019, s. 86

	yöntemi	
Ozon Uygulaması	Ozon ve oksijen karışımının belli bir miktarda karıştırılması ve bunun vücut boşluklarına veya dolaşım sistemine uygulanması	Özler vd., 2009, s. 59
Refleksoloji	Tüm organlar, salgı bezleri ve vücut bölümleri ile ilişkili olan ayaklarda, kulaklarda ve ellerdeki refleks noktalarına manuel uygulama ile vücut fonksiyonlarının normalleştiren bir teknik	Korkan ve Uyar, 2014, s. 9
Müzikterapi	Davranış, duygu veya fizyolojik değişiklikleri etkileme yöntemi veya bir hastalığın veya sakatlığın tedavisi için bireyin fizyolojik, psikolojik ve duygusal entegrasyonunu sağlama yöntemidir. Müzikterapi ruhsal bozukluğa yöneliktir.	Covington ve Crosby, 1997, s. 34; Gençel, 2006, s. 697; Uyar ve Akın Korhan, 2011, s. 140

Son yıllarda küresel anlamda önem kazanan sektör daha çok bilimsel çalışmalarla desteklenmeye çalışılmakta ve mevcut sağlık sistemlerine uyumu sağlanmaktadır. Türkiye bu açıdan son 5 yıllık bir süreçte sektöre yönelik birtakım gelişmeler göstermiş ve tamamen devlet eli ile yapılmaya çalışılmıştır. Ar-Ge merkezleri, deney laboratuvarları, gözlem odaları, eğitim merkezleri gibi çeşitli çalışmaların yapılmasından sonra GETAT klinik araştırma ilkeleri ve eğitimlerine de ağırlık verilmeye başlanmıştır. Bu anlamda uzman ve profesyoneller tarafından yapılan çalışmalarla Sağlık Bakanlığı'nın da izinleri çerçevesinde sektör kapsamında geliştirilen GETAT yöntemleri veya ilaçları ile tedaviler sağlanmaktadır. Nitekim çeşitli sağlık kuruluşlarında poliklinik düzeyinde hizmet vermeye başlamıştır. Sektör uygulamalarına yönelik *İyi Klinik Uygulamaları Kılavuzu* yayınlanmış ve klinik verilerin uluslararası karşılıklı kabulünü kolaylaştırmak için tek bir standart sağlama amacı benimsenmiştir (Getatportal, 2020).

Türkiye yasalardan aldığı görev ve yetkilerle, Sağlık Bakanlığı GETAT'ın kanıtla dayalı bilimsel çalışmalarla desteklenip sağlık sistemine entegre amacı ile stratejik plan hazırlamış ve yürürlüğe koymuştur. Bu amaçla yukarıda da belirtildiği gibi mevzuat çalışmaları yapılmış ve nihayetinde *Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği* yayımlanmış ve hukuk alt yapısı bina edilmiştir. 20'ye yakın Üniversitemizde Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulama Merkezi hizmet vermekte olup (Ar-Ge ve Eğitim Merkezleri), 500'e yakın Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Ünitesi açılmış, 14 Sertifikalı Uygulama alanında yaklaşık olarak 5.000 sertifika verilmiştir. Diğer taraftan Sağlık Bakanlığı bünyesinde, uluslararası işbirlikleri geliştirmek için kamu kurum ve kuruluşları ile sivil toplum kuruluşları nezdinde çalışmalar yapılmaktadır. Cumhurbaşkanlığı'nın doğrudan destekleri ile geliştirilmeye çalışılan sektöre yönelik 24- 27 Nisan 2019 tarihli birçok Ulusal ve Uluslararası ülkenin de katılımı ile *Kronik Hastalıklarda Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları* temalı kongre düzenlenmiştir. Bu bağlamda katılım sağlayacak yaklaşık 30 ülkeden temsilcilerle görüşmeler yürütülmüştür (S.B., 2019, s. 5).

REKABETÇİLİK ANALİZİNDE ELMAS MODELİ YAKLAŞIMI

Uzaklık sınırlarının ortadan kalkması ile birlikte küreselleşen dünyada uluslar kendilerini daha sert bir rekabetin pençesinde bulmuşlardır. Bu rekabet

ortamında da sektörler daha çok önem kazanmaya başlamıştır (Porter, 1990, s. 2). Ancak strateji kavramının da buna paralel bir çizgide gelişim göstermesi rekabet üstünlüğü elde etmek için yeni fırsatlar yaratmıştır (Porter, 1989, s. 1). Konu irdelendiği zaman rekabet gücü devamlılığının, dinamik bir yapı olan yenilikçilik, verimlilik ve girişimcilik gibi unsurlara göre şekillendiği anlaşılabilecektir. Bu sayede yenilikçilik ve verimliliğin teşvik edilmesi ile rekabet gücü artırılabilir (Magretta, 2012; Porter ve Van Der Linde, 1995, ss. 1-2).

1990 yılında Porter tarafından yayınlanan Ulusların Rekabet Avantajı (*The Competitive Advantage of Nations*) kitabında *neden bazı uluslar diğer uluslara göre daha rekabetçidir?* Sorusuna cevap aranmıştır. Sorunun temelinde yatan nedenleri anlayabilmek için de kendi geliştirmiş olduğu Elmas Modeli yaklaşımı ile ulus endüstrilerinin rekabet gücünü analiz etmiştir. Model, küresel rekabet unsurlarını bir sistem yaklaşımı içinde analiz ederek ulusal rekabet avantajlarının belirleyicilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır (Bulu vd., 2006, s. 5; Eraslan vd., 2007, s. 5; Bulu vd., 2007, s. 5; Eraslan vd., 2008b, s. 16). Nitekim Porter'ın Elmas Modeli, on ülkede bulunan birçok sayıdaki sektörün araştırmalarına dayanan dört yıllık bir çalışmanın sonucunda şekillenmiştir (Neven ve Droge, 2001, s. 3). Ayrıca Elmas Modeli kullanılarak küresel çerçevede 10 önemli ticaret ülkesi olan Danimarka, Almanya, İtalya, Japonya, Kore, Singapur, İsveç, İsviçre ve Birleşik Krallık gibi ülkeler hakkında incelemeler yapılmıştır (Porter, 1990, s. 2).

Klasik iktisat kuramları, ülkelerin gelecek nesillere bırakabileceği ülke toprağı, doğal kaynaklar ve nüfus gibi faktör havuzlarının nispi avantajların belirleyicisi olduğunu ifade etmektedir. Sadece makro ekonomik değişkenleri, ucuz veya yoğun işgücünü, devlet politikalarını veya yönetim tekniklerini rekabet avantajlarının belirleyicisi olarak görmek de doğru sonuçlara ulaşmak için yeterli değildir. Porter, daha geçerli bir paradigmaya ulaşabilmek için özelleştirilmiş (niche) endüstrilere yoğunlaşmış ve rekabetçiliğin yukarıda sayılan unsurlardan etkilendiğini ancak bazı durumlarda bu unsurların yoğun-bol olmasının sürdürülebilir büyümenin önünde engel olabileceğini ifade etmiştir. Porter, ulusların nitelikli işgücü, güçlü teknoloji, bilgi birikimi ve kültür gibi kendi ileri faktör havuzlarını oluşturabileceğini ileri sürmüştü ve bunun özelleşmiş koşullar altında gerçekleştiğini ifade etmiştir (Porter, 1990; Neven ve Droge, 2001, ss. 4-5; Bulu vd., 2004, s. 4). Model sürdürülebilir rekabet üstünlüğü sağlamada kullanılabilir bir araçtır. Çünkü sürdürülebilir bir rekabet avantajı olmadan, ortalamanın üstünde performans elde etmek güçtür (Eraslan, 2008a, s. 3).

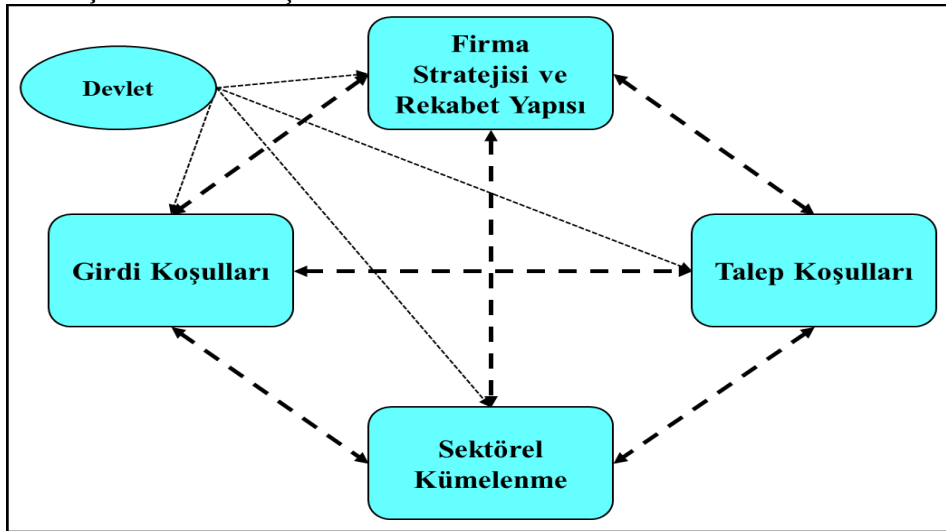
Elmas yapısı gibi tasarlanan modelde herhangi bir sektörün rekabet avantajına etki eden dört ana eksen belirlenmiştir. Bu temel değişkenler elmasın köşelerini oluşturan girdi koşulları, firma stratejisi ve rekabet yapısı, talep koşulları, sektörel kümelenmedir. Devlet ise bu dört faktörü dışardan etkileyen bir başka değişken olarak modelde yer almaktadır. Rekabet avantajını belirleyen elmas modeli, bir sistem ortaya çıkarmakta, bu nedenle temel değişkenler tek tek değil, birlikte rekabet avantajlarını belirlemektedirler. Diğer bir deyişle, modelin dört

köşesinde yer alan faktörler birbirlerini etkilemektedirler. Dolayısıyla sistem dinamik bir yapı kazanmaktadır (Bulu vd., 2006, s. 54).

Şekil 1’de görüldüğü üzere devlet değişkeninin modelin ana değişkenleri üzerinde dışsal bir etken olarak yer almaktadır. Modelin ana değişkenleri arasında on iki yönde içsel etkileşim bağlantısı bulunurken devletin de bu dört ana değişken üzerinde tek yönlü dört tane dışsal etki bağlantısı bulunmaktadır. Bu etkileşim bağlantılarının birbirlerine ve modelin bütününe etki derecesi bölgeden bölgeye, firmadan firmaya değişiklik göstermektedir. Elmas modeli bir faktörün diğer üç faktör tarafından nasıl etkilendiğini açıklayarak, sektörlerin rekabetçilik pozisyonlarını belirlemede kullanılmaktadır.

Porter, bir endüstrinin rekabet gücü elde edebilmesi için gerekli olan üretim faktörlerini, girdi koşulları olarak değerlendirmiştir (Jin ve Moon, 2006, s. 3). Girdi koşulları arasında nitelikli işgücü, sermaye kaynakları, ham maddeler, fiziki kaynaklar, bilgi kaynakları, teknolojik kaynaklar, altyapı, yöneticinin yetenekleri ve yenilikçilik gücü yer almaktadır (Bulu vd., 2006, s. 55; Aghdaie vd., 2012, s. 4). Nispi avantaj oluşumunda birincil rol oynayan bu faktörler uygulanan politikalar, teknolojik gelişmeler veya kültürel gelişmelere paralel olarak geliştirilebilir ve değiştirilebilir. Diğer yandan Porter, niteliksiz işgücü, hammadde gibi genel kullanıma açık faktörlerin ise herhangi bir firma tarafından elde edilebileceğini ve bu özellikleri nedeni ile rekabet avantajı sağlayamayacaklarını belirtmektedir (Bulu vd., 2006, s. 55).

Şekil 1: Rekabetçilikte Porter’ın Elmas Modeli

Kaynak: Porter, M.E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. The MacMillan Press Ltd., London and Basingstoke, 1(1), 70-91.

Talep koşulları, bir sanayinin ürünlere yönelik talep koşullarını belirler ve ürün veya hizmet talebindeki artış, rekabet gücünü etkilemektedir. Diğer taraftan

firmaların ürünlere yönelik önemini ve yenilikçilik düzeyine etki etmektedir. Mevcutla yetinmeyen ve çeşitlenmiş bir talep yapısı işletmeleri yeni ürünler geliştirmeye ve değişim yapmaya zorlarken, özellikle nicelik ve nitelik bağlamında iç talebin yüksek olması küresel pazarlarda işletmelere rekabet avantajı sağlamaktadır. Porter'a göre ulusların veya ulusal firmaların, geleceğin talep yapısı hakkında, iç talebin doğru sinyaller vermesi ve bu sinyallerin yabancı firmalardan önce yerel firmalar tarafından algılanması ile rekabet avantajı elde edilebileceği belirtilmektedir (aktaran: Eraslan vd. 2007, s. 209). Ulusların endüstriyel rekabet gücüne etki eden bir diğer değişken de sektörel kümelenmedir. Kümelenme içinde yer alan firmaların rekabetçilik düzeyi ve yeterlilikleri rekabet avantajı düzeyini doğrudan etkilemektedir (Riasii, 2015, s. 5).

Kümelenme ilişkisi içindeki firmaların birbirlerinin başarısını etkilediği bilinmektedir. Bu yüzden firmalar arasındaki iç rekabet, ulusun küresel anlamdaki rekabet gücü üzerinde rol oynamaktadır. Sektörel kümelenmenin getirdiği en büyük avantajlardan bir tanesi de tedarik zincirinin sektöre yenilikçi ve ucuz girdi temini sağlamasıdır. Burada sektörler arasındaki yatay ve dikey ilişki ile bilgi alışverişi sağlanır ve devamında yenilikçiliği de tetikler (Eraslan vd., 2007, s. 209).

Firma stratejisi ve rekabet yapısı, firmaların nasıl kurulduğu, organize edildiği ve yönetildiği ve aynı zamanda ulusal rekabetin doğasını oluşturan koşullardır (Porter, 1990, s. 8). Porter, firma stratejisi ve rekabet yapısında firmaların kuruluş biçimleri, organizasyon yapıları, yönetim şekilleri ve ulusal rekabetçiliğini konu edinmiştir. Firmanın stratejisi doğrudan firmanın yönetim şekillerinden etkilenmektedir. Kültürlerin yönetim şekilleri ise rekabet yapısı açısından firma ilişkileri ve organizasyon yapısı gibi unsurlar üzerinde olumlu ve olumsuz yönde etki yaratmaktadır. Tüm bu durumlar ulusal rekabet yapısını etkilerken ulusal rekabet yapısı da küresel rekabetçilikle doğrudan ilişkili olmaktadır. Firmaların iç piyasalardaki düşük rekabet gücü bir avantaj olsa da bölgesel bir rekabetin nitelikli olması, firmaları yenilikçilik yapmaya ve ekonomik olanakların ötesine geçmeye zorlayarak küresel rekabete hazırlar (Eraslan vd., 2007, s. 209).

Özetle Porter'ın Elmas Modeli, ulusal rekabet edebilirlik avantajlarının belirleyicilerini sistematik bir şekilde tanımlamak için küresel rekabet edebilirlik değişkenlerini sistematik bir yaklaşım içinde analiz etmektedir (Selli vd., 2010, s. 102). Model bir döngü olarak devamlı hareket halinde olup olumlu ve olumsuz etkilerin ortaya çıktığı bir sistem oluşturmaktadır. Modelin her bir köşesini oluşturan değişkenler arasında devamlı bir etkileşim söz konusu olmaktadır (Timurçin, 2010, s. 63). Sistemin başarılı bir sonuç elde etmesi yani rekabet avantajının sağlanabilmesi yenilik ve yenilenmenin gidişatına bağlıdır. Bir değişkenden kaynaklanan etkinin faydalı bir hal alabilmesi diğer değişkenlerin durumuna bağlıdır. Her bir değişkene yansıyan etki iyi değerlendirilip diğer değişkenlere yansıdığına olumlu etkilenmeler ortaya çıkar. Geniş ve yaygın etkileşimin ortaya çıkması, sistem bütünü içindeki karşılıklı etkileşimin nitelik ve

yoğunluğuna bağlı olup, tek bir etken, genelde yetersiz kalırken; yeni bilgi, yetenek ve oyuncuların sürekli devreye girdiği dinamik ve rekabetçi bir ortamın varlığı küresel rekabet avantajını ortaya çıkarmaktadır (Eraslan vd., 2007, s. 209).

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Düzce İli Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp (GETAT) sektörünün uluslararası rekabetçilik pozisyonunu ortaya çıkarmak bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Düzce İli GETAT sektörünün uluslararası rekabetçilik düzeyi Porter'ın Elmas Modeli kullanılarak analiz edilmiş ve modelin değişkenleri çerçevesinde yorumlanmıştır.

Çalışmanın bilimsel araştırma yönteminde nitel ve nicel yaklaşımlar beraber kullanılmıştır. Nitekim bilimsel bir araştırma için nitel, nicel veya karma şeklinde üç yaklaşımdan söz edilebilir (Creswell, 2014, ss. 8-13). Bu çalışmanın veri toplama yönteminde karma (nitel –derinlemesine mülakat ve uzman görüşü- ve nicel –yarı yapılandırılmış anket tekniği- yaklaşımlar) yöntemine başvurulmuştur. Araştırma verilerinin etik kurallar çerçevesinde ve güvenilir bir şekilde toplanabilmesi için, araştırma öncesinde *Düzce Üniversitesi Girişimsel Olmayan Sağlık Araştırmaları Etik Kurulu*'na başvurulmuş ve 21.01.2019 tarih ve 2018253 sayılı araştırma izni alınmıştır.

Araştırmanın Örneklemi

Düzce Üniversitesi ve Düzce Üniversitesi hastanesinde GETAT sektörü ile ilgili öğrenci ve personel şeklinde toplamda 180 kişi tespit edilmiştir. Tespit edilen kişilerin tamamına 180 anket dağıtılmış ve tamamından geri dönüş sağlanmıştır. Ancak anket formlarından 7 tanesi özensiz ve analize uygun bir şekilde doldurulmadığından analiz dışı bırakılmıştır. Araştırmaya katılan bayan katılımcıların sayısı 111 (%64,2), erkek katılımcıların sayısı 62 (%35,8)'dir. Katılımcılardan 58 kişi (%33,5) 18-25 yaş aralığında, 69 kişi (%39,9) 26-35 yaş aralığında, 38 kişi (%22,0) 36-45 yaş aralığında, 6 kişi (%3,5) 46-55 yaş aralığında ve 2 kişi (%1,2) 56 yaş ve üzeridir. 2 kişi (%1,2) lise mezunu, 97 kişi (%56,1) üniversite mezunu, 35 kişi (%20,2) yüksek lisans mezunu ve 39 kişi (%22,5) ise doktora mezunudur. Katılımcılardan 76 kişi (%43,39) doktor çalışan, 51 kişi (%29,5) yardımcı sağlık personeli ve 46 (%26,6) tanesi de GETAT öğrenci topluluğu üyesidir. Katılımcıların GETAT eğitim durumları incelendiğinde ise 27 (%15,0) kişinin eğitim aldığı ve 147 (%85,0) kişinin de eğitim almadığı bilgisine ulaşılmıştır.

Derinlemesine Mülakat tekniği de Düzce İli düzeyinde GETAT sektörüne hâkim ve alanda uzmanlık sahibi olan 20 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Katılımcılardan elde edilen verilerin değerlendirilmesi sonucunda 5 mülakat verisi analiz dışı bırakılmış ve 15 katılımcıdan sağlanan veriler analiz edilmiştir. Derinlemesine mülakat tekniğine katılanların dağılımı Kimyager (3), Farmakolog (2), Kimya Mühendisi (2), Aile Hekimi (1), Biyolog (1), Biyoteknolog (1), Tıbbi

Fizyolog (1), Elektrik Mühendisi (1), Göğüs Hastalıkları Uzmanı (1), Kalite Uzmanı (1), İşletmeci (1) ve Aile Hekimi Asistanı (5) şeklindedir.

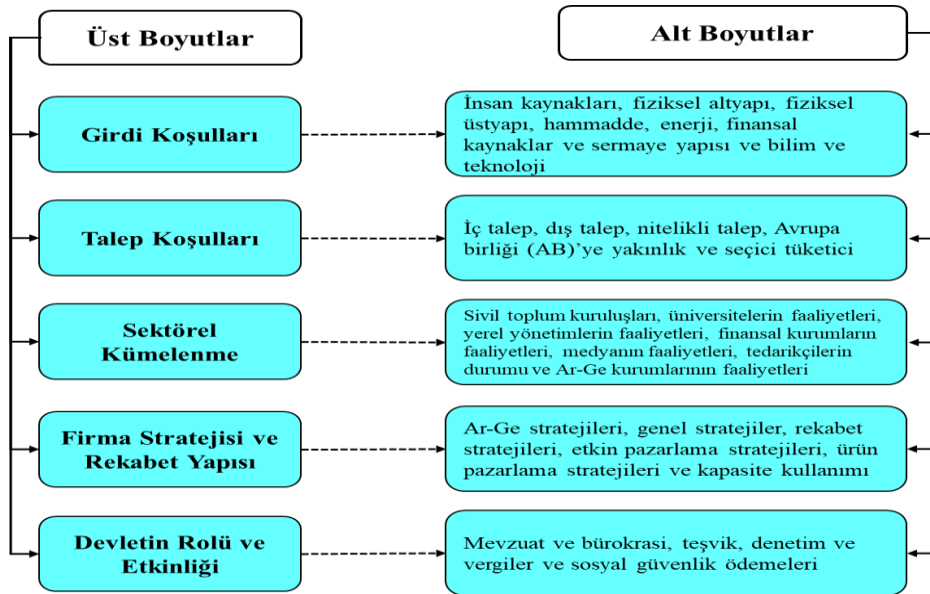
Araştırmanın üçüncü veri toplama tekniği olan uzman görüşü tekniğinde ise 3 uzman katılımcı ile görüşmeler sağlanmış ve sektörle ilgili dünyadaki konumundan bilgiler alınmıştır. Katılımcılar sırası ile GETAT üretimi uzmanı, endüstri mühendisi ve tarım ekonomisi uzmanı şeklinde dağılım göstermiştir.

Veri toplama Yöntemi

Araştırmanın amacına ulaşmak için kullanılan ikincil veri toplama yönteminde sektörle ilgili yazılı ve görsel kaynaklar (*ilgili sivil toplum kuruluşlarının, kamu kurum ve kuruluşlarının ve gazetelerin sektörel raporları, dernek kayıtları, ilgili internet kaynakları, bilimsel makaleler, firma katalogları vb.*) incelenmiştir.

Birincil veri toplama tekniği olarak derinlemesine mülakat, anket ve uzman görüşü yöntemine başvurulmuştur. Her bir veri toplama tekniği aşağıda Şekil 2’de verildiği gibi üst (5) ve alt (29) boyutlar çerçevesinde uygulanmış ve toplanan veriler de bu çerçevede değerlendirilmiştir.

Şekil 2: Veri Toplama Tekniklerine İlişkin Üst ve Alt Boyut değişkenleri

Derinlemesine mülakat yöntemi, sektörle ilişkili ve sektörün içinde önderlik rolü üstlenen kişilerle gerçekleştirilmiştir. Yönlendirici olmaktan kaçınmak ve görüşmecinin yönlendirici ve eksik bilgi vermesine yol açmamak için mülakatlar sohbet havasında ve soru yanıt şeklinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmada müracaat edilen diğer birincil veri toplama tekniği olan anket yöntemi

hızlı, sistematik ve güvenilir veri toplanmasını sağlayan bir veri toplama aracıdır. Anket formunda yer alan sorular yapılandırılmış sorular şeklinde hazırlanmıştır. Anketler katılımcılarla yüz yüze görüşülerek uygulanmıştır.

Çalışmanın son veri toplama tekniği olan uzman görüşü tekniğinde ise genel bir değerlendirme yapılmış ve sektöre yönelik öneriler alınmıştır. Görüşmeler araştırmacı ve uzmanların birebir görüşmeleri ile gerçekleştirilmiştir. Toplanan veriler içerik analizi ile analiz edilmiş ve mülakat ve anket verilerinin sonuçları ile karşılaştırılmıştır.

Verilerin Analiz Yöntemi

Porter'in Elmas Modeli, GETAT sektörünün rekabetçilik pozisyonunu analiz etmek için araç olarak kullanılmıştır. Uygulamada sektöre dair değişkenler ve değişkenlere ilişkin alt boyutlar elmas modelinin faktörleri ışığında incelenmiştir.

Çalışmanın değişkenlerinin her biri veri toplama tekniklerinden elde edilen veriler ışığında tek dereceli olarak nitel analizde [0-100] ve nicel analizde [1-5] aralıklarında beş kategoride değerlendirilmiştir (Eraslan vd., 2007, s. 211: Bulu vd., 2006, s. 57). Bu kapsamda anket, mülakat ve uzman görüşü teknikleri ile elde edilen verilerin analiz sonucu ortaya çıkan rekabetçilik düzeyleri karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiş ve bu değerlendirme sonucunda da ortalama rekabetçilik düzeyleri tek tek modele yerleştirilmiştir.

Tablo 4: Veri Analizine Yönelik Oluşturulmuş Rekabetçilik Pozisyonlarının Aralık Değerleri

	Nitel- Derinlemesine Mülakat/ 100 Üzerinden	Nitel- Uzman Görüşü/ 100 Üzerinden	Nicel- Anket/ 5 Üzerinden	Değerlerin Denk Geldiği Rekabetçilik Düzeyleri
Aralıklı Değerler	0	0	1	Düşük/ d
	0-25	0-25	1-2	Düşük-Orta/ do
	26-50	26-50	2-3	Orta/ o
	51-75	51-75	3-4	Orta-Yüksek/ oy
	76-100	76-100	4-5	Yüksek/ y

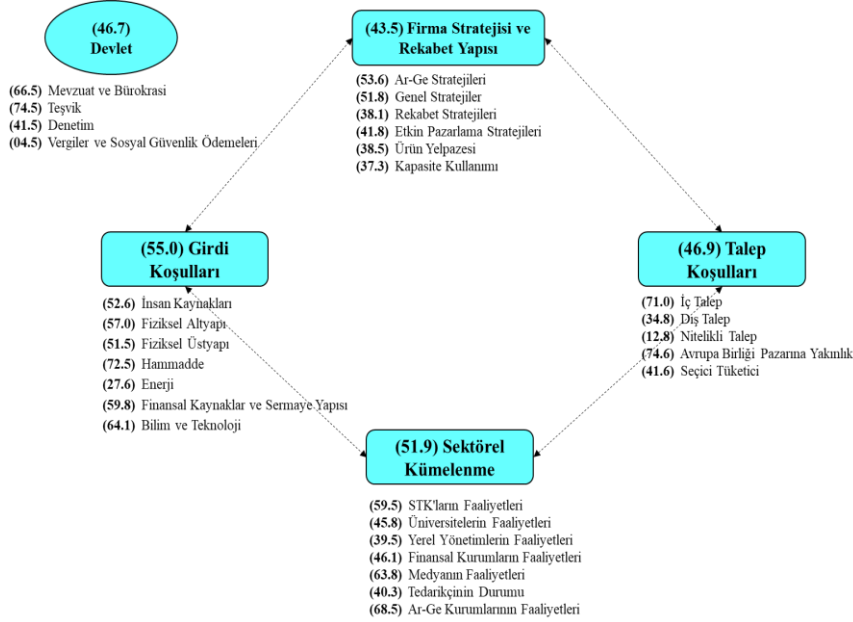
Modelde yüksek “y” ile, orta-yüksek “oy” ile, orta “o” ile, düşük-orta “do” ile ve düşük “d” ile sembolleştirilmiştir. Değişkenlerin her birinin mevcut durumları değerlendirilmiştir. Bütün değerlendirmeler yapıldıktan sonra veriler normalize edilerek sektörün rekabetçilik seviyesi tespit edilmiştir. Nitelde 100, nicelde ise 5 en yüksek rekabetçilik düzeyini temsil ederken sayı 0’a (nitel) ve 1’e (nicel) yaklaştıkça rekabet düzeyi düşüş gösterir. Düzeyler, uzman katılımcıların uluslararası karşılaştırma yapımları ile her bir değişken ayrı ayrı 100 üzerinden puanlandırılarak belirlenmiştir. Değişkenlerin her birinin mevcut durumları değerlendirilmiştir. Örneğin, Ar-Ge alt değişkeni firma stratejisi ve rekabet yapısı faktörü için çok büyük öneme sahiptir; dolayısıyla mevcut durumu dünya ölçeğinde düşünüldüğünde, orta seviyeli olarak tespit edildiği için 2-3 aralığında değer almıştır. Sonuç olarak Ar-Ge değişkeninin değeri katılımcıların

değerlendirmelerinin ortalaması olarak 2.80 tespit edilmiştir. Bütün faktörlerin düzeyleri saptandıktan sonra, aynı metodoloji, sektörün rekabetçilik pozisyonunu ortaya çıkarmak için de tekrarlanmıştır. Elde edilen nitel veriler içerik analizi ile analiz edilmiş ve daha sonra analiz edilen veriler tematik kodlama tekniği ile deşifre edilmiştir. Kullanılan tematik kodlama analizi jenerik bir yaklaşım olarak sunulmuştur. Nitel veri analizinde öncelikle teoriden yararlanılmış daha sonra yukarıda belirtildiği gibi veriler kodlanmış, temalar bulunmuş, veriler düzenlenip tanımlanmış ve son olarak bulgular yorumlanmıştır. Toplanan verilerin analizini kolaylaştırmak adına Microsoft Office© uygulamaları olan Word ve Excel programları kullanılmıştır. Bu noktada mülakat sonuçlarını analiz için öncelikle kodlama sistemi oluşturulmuştur. Daha sonra bu kodlamalar ayrı başlıklar şeklinde değerlendirilmiş ve her bir kod başlığına göre temalar bulunmuştur. Bu şekilde kodların bir bütün içinde tek anlam ifade etmesi sağlanmıştır. *Anket uygulaması* ise GETAT öğrenci topluluğu ve ilgili sağlık ve akademik personeline uygulanmıştır. 5’li likert tipi anket kullanılmış ve likert ölçeği, kolaylığı nedeni ile tercih edilmiştir (Büyüköztürk, 2016, ss. 129-130). Katılımcılardan önermelerle ilgili görüşlerini, çok yüksekte çok düşüğe doğru sıralanan seçeneklerle belirtilmesi istenmiştir. Bu bağlamda sektörün genel rekabetçilik düzeyini ortaya çıkarmak için ölçeğe ilişkin ortalamalar dikkate alınmış ve likert tipine verilen cevaplar önemsenmiştir. Anket verileri SPSS 21 paket programı ile analiz edilmiştir. Ölçeğe ilişkin güvenilirlik analizi yapılmış ve ölçeğin güvenilirlik katsayısı 0.936 yani güvenilir düzeyde gerçekleşmiştir. Daha sonra ölçeğe ilişkin normal dağılıma uygunluk, betimleyici istatistik testleri (frekans- ortaya çıkma sıklığı), yüzde, medyan, mod, standart sapma, varyans ve çapraz tablolar (Field, 2018, s. 140), T testi ve Doğrulayıcı Faktör Analizleri (DFA) yapılmıştır. Anket verilerinin analiz edilmesi ile bu testlere ilişkin sonuçlar mülakat ve uzman görüşü sonuçları ile karşılaştırılmıştır. Bu analizler elde edilen verilerin genel durumları hakkında fikir verme açısından önem taşımaktadır.

DÜZCE İLİ GETAT SEKTÖRÜNÜN ELMAS MODELİ İLE ANALİZİ

Birincil ve ikincil veri toplama teknikleri kullanılarak elde edilen veriler, yukarıda adı geçen önem derecelerine (d-do-o-oy-y) göre değerlendirilerek alt değişkenler Şekil 3’te görüldüğü üzere modele yerleştirilmiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, Düzce ili GETAT sektörünün uluslararası rekabetçilik düzeyi düşük-orta şeklinde belirlenmiştir.

Şekil 3: GETAT Sektörü Uluslararası Rekabetçilik Düzeyi

Girdi Koşulları

İnsan kaynakları: Herhangi bir sektörün insan kaynağını oluşturmada hem ulusal hem de yerel hükümetler büyük rol oynamaktadırlar. Porter girdi koşulları açısından eğitilmiş insan kaynağının rekabet gücünü elde etmede yüksek kalitede fayda sağladığını açıklamaktadır (Porter, 1998, s. 89). Önceleri *fiziki sermayenin* rekabet avantajı sağlamadaki önemine vurgu yapılmış ve hatta kalkınmanın en büyük itici gücü olduğu ileri sürülmüştür. Nitekim ilerleyen zamanlarda bu düşünce yerini tamamen *insan sermayesine* bırakmıştır. Fiziki sermaye ne kadar iyi olursa olsun eğer bununla harmanlanmış nitelikli bir insan gücü yoksa rekabet edebilecek güce de erişmek zor, hatta olanaksız olacaktır (Kılıç, 2014, s. 421). GETAT sektörüne yönelik yeteri kadar insan kaynağının olduğu ancak bu insan kaynağının niteliksiz oluşu göze çarpmaktadır. Önem verilmesi gereken temel noktalardan bir tanesi, mevcuttaki insan kaynağının profesyonelleştirilmesinin sağlanmasıdır.

Fiziksel Altyapı: Sektörel verimlilik düzeyinin artırılmasına etki eden temel unsurlardan bir tanesi altyapının durumudur. Altyapıya yönelik kamu veya kamu dışı harcamaları bir sektörün verimliliğini artırabilmektedir. Bu bağlamda Porter, bir sektörün ulusal veya uluslararası pazarlarda rekabet edebilmesi için, altyapı koşullarının yüksek miktarda etkili bir değişken olduğunu açıkça belirtmiştir. Bu altyapının sağlanması neticesinde güçlü bir rekabet potansiyeli ortaya çıkmış

olacak ve sektör gelişime daha çok açık olacaktır (Porter, 1991, s. 112; Porter, 1998, s. 83). Sektörün yasal mevzuatlarla desteklenmesi yeni bir aşama olduğu için altyapı koşulları henüz tam anlamıyla düzenlenememiştir. Gerekli altyapının sağlanması bağlamında stratejik bölgeler seçilmesi ve ihtiyaç duyulan yapıların inşa edilmesi için son derece hassas davranılması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu açıdan da altyapı çalışmalarında öncelik verilmesi gereken konuların Ar-Ge ve bilim olduğu ön plana çıkmaktadır. Çünkü insan sağlığına verilen değer ancak bilimsel altyapı ile güçleneceği modern tıp anlayışının temel unsurudur.

Fiziksel Üstyapı: Üstyapı unsurları; altyapının tamamlayıcısı olarak planlanan ve inşa edilen ve kendileri üzerinden değer yaratılan fiziksel yapılardır (DAP, 2016, s. 86). Ancak sektörün altyapı koşullarının tamamlanmamış olması üstyapıda da sorunlar teşkil etmektedir. Oldukça düzensiz olduğu belirtilen şehir yapılanması, gerekli üstyapı koşullarını da olumsuz etkilemiştir. Nitekim GETAT merkezine yönlendirebilecek yönlendirme levhalarının bile olmaması üstyapıdaki eksikliğin büyüklüğünü ortaya koymaktadır.

Hammadde: GETAT sektöründe hammadde kaynakları oldukça çeşitlilik göstermektedir. Örneğin ozon uygulaması için patlayıcı olan bir (*kokulu katı veya sıvı halde olan*) bir molekül (Di Paolo vd., 2004, s. 1; Tütüncü ve Etiler, 2017, s. 80), akupunkturda iğneleme yöntemi ile deri altına verilen basınç (TTB, 2017, s. 20), apiterapide bal, balmumu, arı poleni vs. (Öztürk ve Selçuk, 2016, s. 125; Aslan, 2016, s. 4) şeklinde sıralanabilir. Ancak geleneksel tıbbın en çok kullanılan ve en çok bilinen yöntemleri bitkisel yöntemler olup en fazla hammadde de bitkisel kökenli olmaktadır. Bu açıdan da sektörün en güçlü yönlerinden bir tanesi bölgenin hammadde bakımından zengin oluşudur. Fakat hammaddenin işlenip uygun standartlara getirilmesi için profesyonel insan kaynağının yanı sıra Ar-Ge imkânlarının ve bilimsel altyapının da gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Enerji: Artan enerji gereksinimi ve bunun ortaya çıkardığı sorunlar; ekonomiyi, çevreyi ve sosyal yaşamı yani sürdürülebilir kalkınmanın her safhasını olumlu ve/ veya olumsuz bir şekilde etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Günümüz devletleri için ekonomik ve politik bakımdan enerji ihtiyacı stratejik öneme sahip bir unsur haline dönüşmüştür. Nitekim günümüz uluslararası rekabetinin en önemli rekabet yarışından birini enerji oluşturmaktadır. Bu açıdan enerji kaynakları üzerindeki rekabetin stratejik bir öneme sahip olması uluslararası ilişkilerde yapıcı veya bozucu bir unsur olmasıdır (Akbaş ve Karadağ, 2010, s. 44). Ancak GETAT sektörü üzerindeki etkisi incelenecek olursa genel olarak bu sektörün yoğun bir enerji ihtiyacı olmadığı söylenebilir. Nitekim yapılmış görüşmelerde de enerji faktörünün çok ön plana çıkmadığı ve katılımcıların üzerinde durmaya gerek görmediği bir faktör olduğuna dikkat çekilmiştir.

Finansal Kaynaklar ve Sermaye Yapısı: GETAT sektörünün en büyük mali yatırımcısının devlet olduğu belirtilmiştir. Devletin sağlamış olduğu mali destekle, üniversite yapmış olduğu bilimsel çalışmalarla öncü bir rol oynamakta ve yerel yönetimlerin de katkıları ile bir bütünlük oluşturulmaktadır. Sektöre yapılan

yatırımlarda en büyük rolü oynayanlar içinde Kalkınma Bakanlığı (Mülga), YÖK ve Düzce Üniversitesi gibi güçlü kurumlar yer almaktadır. İlk aşamada devlet 73 milyon TL ile bir yatırım gerçekleştirmiş ve çalışmaların hızlanmasını sağlamıştır. Bu noktada Ar-Ge ve bilimsel dayanak oluşturulması adına en ciddi çalışmalar Düzce Üniversitesi eli ile yürütülmekte ve bölgeye çekilen firmalara mentörlük yapılarak bir kümelenme oluşturulmaktadır. Bölgenin coğrafik yapısının da vermiş olduğu avantaj ve aynı zamanda sanayi olarak gelişim göstermiş olması devlet dışındaki özel kurumların da sektöre yatırım yapmasını sağlamıştır.

Bilim ve Teknoloji: Bilim için mazisi çok yeni olan bu sektörün teknolojik yeniliğe ihtiyaç duyduğu analiz edilmiştir. Sektörün bilimsel olabilmesi için akademik camianın eline bırakılması gerektiği aktarılmıştır. Somut olarak daha fazla uygulama, araştırma ve ürün üretiminin yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. GETAT ürünlerinin yüksek teknolojik girdi gerektirmediğine dikkat çekilmiş ve bu alanda daha çok emeğe ve zamana ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Çünkü GETAT sektöründe basit teknolojik altyapı ve basit tekniklerle ürün üretilmektedir. Spesifik bir hizmet sektörü olduğu için süreç bazlı bir teknoloji ile ilerleme göstermesi mümkündür.

Talep Koşulları

İç ve dış talep: Düzce'nin coğrafik konumu hem iç hem de bir dış talep potansiyelinin oluşmasında en önemli etkenlerden birisi olmaktadır. Bu açıdan iç talep olarak belli bir potansiyeli olmakla birlikte bu potansiyelin bilgilendirilmesi gerektiği ve daha geniş kitlelere ulaşılması noktasında reklam ve tanıtım faaliyetlerine önem verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Sektöre olan yerel talebe karşın dış talep potansiyeli henüz oluşmuş değildir. İnsan kaynağı, teknik donanım, hizmet genişliği, konaklama hizmetleri gibi birçok alandaki eksiklik dış talebe cevap verecek potansiyelin olmadığını göstermektedir. Bu açıdan sektörün öncelikli olarak büyüme aşamasını gerçekleştirmiş olması gerekmektedir.

Nitelikli talep: Belli bir endüstrideki talebin nitelik düzeyi talep koşulları ile yakından ilişkilidir. Bu aşamada müşterinin seçiciliği önemli bir role sahip olup nitelik açısından yurt içi talebin değerlendirilip yurt içinde rekabetin büyümesini sağlamaktadır (Suci, 2015, s. 65). GETAT sektörünün genel çerçevesi oturmadığından dolayı sektöre yönelik nitelikli bir talebin olmadığını da altını çizmektedir. Ancak var olan nitelikli talebin de yasal olmadığı ve bilimsel temel dayanağı olmadan önceki uygulamalardan yararlanıp bu konuda bilinç düzeyinin biraz yüksek olan kişilerden olduğu belirtilmiştir. Ancak bu nitelikli talebin uluslararası pazarlarda rekabet edebilecek düzeyde bir yenilik yaptıracak nitelikte olmadığına dikkat çekilmektedir.

Avrupa Birliği pazarına yakınlık: Türkiye, Uzakdoğu rakiplerine oranla AB pazarına daha yakın bir mesafede yer alması ile avantajlı konumdadır. Ortak ürün üretme kabiliyeti, vasıflı işgücü ve pazara malları sürme süresi AB pazarının farklı boyutlarda değerlendirildiğini göstermektedir. Türkiye bu yakınlık faktörü

ışığında AB tarafından orta maliyetli olarak tanımlanmaktadır (Eraslan vd., 2008b, ss. 290-291). Türkiye'nin AB pazarına yakınlığı birçok sektörün yanı sıra GETAT sektörünü de olumlu olarak etkilediği bilinmektedir. Özellikle AB pazarının müşteri portföyünün yüksek alım gücü sektörlerin gelişimlerini olumlu etkilemektedir.

Seçici tüketici: Sektörün girişimci ve yenilikçi olması seçici tüketicinin davranışından etkilenmektedir. Çünkü seçici bir tüketici kitlesi, kaliteli üretimi ödüllendirirken diğer taraftan kalitesiz üretimi de cezalandırarak sektörü ileriye taşıma özelliğine sahiptir (Bulu vd., 2006, s. 59). Sektörel analiz doğrultusunda tüketicinin seçici olması beklentisi olmadığı belirlenmiştir. Çünkü sektör kendine yer edinmemiş ve daha yeni yeni filizlenmeye başlamıştır ki sektör de ürün bakımından seçici olmayı gerektirmeyen bir sektördür.

Sektörel Kümelenme

Sivil Toplum Kuruluşlarının Faaliyetleri (STK): Devlet dışı ve pazar dışı oyuncular olan STK'lar, sivil toplumu temsil eden ve günümüzde giderek daha rekabetçi ortamda faaliyet gösteren üçüncü bir sektör olmuştur (Schwenger vd., 2014, ss. 11-12). STK'ların rekabetçi bir ortamda büyük etkisinin olması dikkate alınca, katılımcıların görüşlerinden elde edilen bilgilere göre GETAT sektörünün bu anlamda bir gelişim göstermediği ve bu yapılanmanın çok yavaş olduğu anlaşılmaktadır. Sivil örgütlerin az bir etkisi olmakla sadece yerelde faaliyette bulunduğu yani iç dinamiklerle işbirliğine gidebildiği aktarılmıştır.

Üniversitelerin Faaliyetleri: Küresel ekonomik ortamda rekabet avantajı elde etmek ve bu rekabeti devam ettirmenin temel yapı taşı bilgi ve teknolojiyi üreten ve aynı zamanda kullanabilen bireylerin yetiştirilmesine bağlıdır. Bunu başarabilen üniversiteler hem ekonomik kalkınma hem de küresel rekabetin dinamikleri olarak, ülkelerin geleceğine yön verebilmektedirler (Yıldız ve Talih, 211, ss. 271-272). Bu anlamda üniversite GETAT sektöründe pilot üniversite olarak seçilmiş ve aynı zamanda ana teması GETAT ihtisaslaşma konusunu oluşturmuştur. GETAT sektöründeki bütün süreçlerde ana oyuncu üniversite olmakta ve yerelde faaliyette bulunacak firmaların arasındaki tek aracı konumundadır. Aslında sektörde mihmandarlık görevini üstlenmiş ve esas oyuncu üniversitedir.

Yerel Yönetimlerin Faaliyetleri: Yerel yönetimler bölgesel ve ekonomik kalkınmada önemli bir etkiye sahiptir. Yerel ekonomiler arasındaki rekabet, yerel ekonomilerdeki gelişme performansını etkilemektedir. Bu durum merkezi yönetimlerin bölgesel kalkınma üzerindeki tekelleşme rolünü de ortadan kaldırmaktadır (Bilgin, 2002, s. 316). Yerel yönetimlerin GETAT sektörü üzerindeki faaliyetleri incelendiğinde; yerelde üniversite, belediye, valilik gibi kurumların toplantı veya konferanslarda bir araya gelerek alana katkı sağladığı ve bunun yerelde halk ve ilgili sektör bileşenleri ile paylaşıldığı yönündedir. Aslında yerel yönetimlerin sadece manevi desteğinden söz edilebilir.

Finansal Kurumların Faaliyetleri: Firmaların sahip oldukları finansal kaynaklarla, finansal ihtiyaçların karşılanması rekabet gücü elde etmede önem arz etmektedir (Bakımlı, 2011, s. 32). GETAT sektöründe de devlet desteğinden başka bir firmanın katkı sağlamadığı görülmüştür. Finans kurumlarının işlevsizliği ön plana çıkmıştır.

Medyanın Faaliyetleri: Sektörel veya işletmeler medya araçlarını etkin kullanarak tüketicilerin davranışlarına müdahale eden unsurları daha verimli ve etkin kullanıp rekabet gücü elde edebilmektedirler. Bu açıdan rakiplerine karşı rekabet üstünlüğü elde edebilmektedirler (Toksarı vd., 2014, s. 1). Sektörde yaygınlık göstermemiş basın faaliyetlerinin olduğu değerlendirilmiştir. Ancak en etkili çalışmanın ulusal basında sesini duyurmaya başlaması ve bunun yankılarını arttıracak politika olarak bir medya hizmetinin satın alınmasıdır.

Tedarikçilerin Durumu: Rekabet avantajı, bir sektöre yenilikçi ve ucuz bir girdi sağlayan tedarikçi zinciri ile daha da güçlü olmaktadır (Eraslan vd., 2007, s. 209). Karmaşık bir tedarikçi yapısına sahip olan GETAT sektörü, güçlü bir yapıya sahip olabilmesi için sektörün kurumsallaşma gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Ar-Ge Kurumlarının Faaliyetleri: Ulusların ekonomik gelişmelerinde etkili bir araç olan Ar-Ge faaliyetleri katma değeri yüksek ürünlerin üretimini sağlayıp ihracata yönelik bir akış sağlayabilmektedir (Suci, 2015, s. 27). Sektörün en büyük oyuncusu olan üniversitenin gücü ile teknopark bünyesinde kurulan iki adet özel firmanın Ar-Ge çalışmalarının ve 14 farklı firma ile de Ar-Ge ve ortak yatırım yapma konusunda anlaşmaların olduğu analiz edilmiştir.

Firma Stratejisi ve Rekabet Yapısı

Ar-Ge stratejileri: Stratejik bir Ar-Ge faaliyetinin varlığından söz etmek güçtür. Bu yönde yapılan açıklamaların, sektörde Ar-Ge çalışmalarının yazılı bir doküman olmadan plansız yapıldığı yönündedir. Ancak bilgi ve birikim anlamında akademik bir altyapısı olan üniversitenin sektöre yönelik çalışmalar yapması sektöre avantaj sağlayabilmektedir. Sektörün arkasında akademik bilgi birikiminin varlığı sektörü kalkındırma anlamında güçlendirmekte ve piyasada kendine yer edinebilecek bir güç verebilmektedir.

Genel stratejiler: Öne çıkan anlayış, GETAT sektörünün merkeziyetçi bir yönetim anlayışı yerine bütün bürokratik süreçlerden arındırılmış ve kendi bünyesinde özerk bir şirket şeklinde yönetilmesidir. Sonuç olarak sektör, özerk olarak gelir elde eden, borçlanan ve yatırım yapan bir yapı ile kendi kendini sürdürülebilir hale getirmelidir.

Rekabet stratejileri: Porter firmaların *maliyet liderliği, farklılaşma ve odaklanma* stratejileri şeklinde üç farklı rekabet stratejisi ile rekabet avantajı elde edebileceğini belirtmiştir. Bir işletmenin ortalamasının üzerinde performans sergileyebilmesi için bu üç stratejiden en az bir tanesine odaklanması gereklidir

(Eraslan, 2014, s. 42). GETAT sektörünün bunu gerçekleştirmiş bir düzeyde olmadığı tespit edilmiştir.

Etkin pazarlama stratejileri: Etkili bir pazarlama stratejisinde en düşük fiyatla en etkili sonuçların elde edilmesi sağlanmalıdır. Bu açıdan pazarın farklı katmanlarında tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarının etkili bir pazarlama stratejisi ile kaliteli ve iyi şartlarda belirtilmesi gerekmektedir (Buckley vd., 2010, s. 192). Üretilen ve üretilecek olan ürünlerin pazarlamaya ihtiyaç duyduğu değerlendirilmiştir.

Ürün yelpazesi: Pazar bölümlerinin çoğuna geniş ürün yelpazesi ile ulaşılabilir. Örneğin İtalya, ürün farklılaştırarak ürün yelpazesini genişletmiş ve bu sayede küresel arenada rekabet gücü elde etmiştir. Ürün yelpazesinin fazla olması ile işletmeler maliyet liderliğini elde edebilir ki bu da rekabet üstünlüğü sağlar (Eraslan vd., 2008, s. 295). 67 çeşit ürün üretiminin olduğu belirtilmiştir. Ancak bu ürünlerin ilgili pazara uygun (*medikalize*) edilmesi gerekliliği söz konudur.

Kapasite kullanımı: GETAT sektöründe kitlesel ve seri bir üretim süreci söz konusu değildir. Bu aşamada sektör sadece ön çalışmalarla sektörel faaliyetleri sürdürmektedir. Kapasite kullanım oranının belirlenmesi konusunda da somut çıktının olması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Devletin Rolü ve Etkinliği

Mevzuat ve Bürokrasi: Sektörel hizmetlerin yasalastırılma kapsamı özellikle 2014 yılında genişletilmiştir. Ancak uygulamaya ihtiyaç duyulan bir mevzuat yapısı söz konusudur.

Teşvik: GETAT ihtisaslaşma konusu ile üst merciler (Cumhurbaşkanlığı gibi) tarafından desteklenmektedir. Buna bağlı olarak hem maddi hem de manevi olarak sektörün ihtiyaç duyduğu kaynaklar temin edilebilmektedir. Devlet desteği ve teşviklerinin olması sektörün rekabet edebilirliğinde büyük oranda avantaj sağlamaktadır.

Denetim: Sağlık Bakanlığı tarafından denetimlerin yapıldığı ancak bu denetimlerin yetersiz olduğu anlaşılmıştır. GETAT yasa dışı uygulamalarının yüksek düzeyde oluşu ve buna herhangi bir müdahalenin olmayışı sektörün önünde en büyük engel olarak görülmektedir.

Sosyal Güvenlik Ödemeleri: Modern tıpta olduğu gibi GETAT uygulamaları ve tıbbi ürünleri geri ödeme kapsamında yer almamaktadır. Ancak gerek hastalar gerekse de uygulayıcıların bu yönde taleplerinin olduğu belirtilebilir. Nitekim geri ödeme kapsamına alınması ile daha çok tercih edileceği ve bu yönde daha çok çalışmanın yapılacağını teşvik edeceği anlaşılmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Düzce ili GETAT sektörünün rekabetçilik seviyesi, elmas modeli ile yapılan analiz sonucu, 48.8 yani orta seviyede tespit edilmiştir. Bu sonuca,

incelenen dört ana değişken ve devletin, sektörün rekabetçilik düzeyine yaptığı katkı düzeyleri dikkate alınarak ulaşılmıştır.

Girdi koşullarında toplamda 7 alt değişken değerlendirilmiştir. Bu alt değişkenlere göre yapılmış olan analizler sonucunda insan kaynakları, fiziksel altyapı ve fiziksel üstyapı değişkenlerinin rekabet edebilecek düzeyde olmadığı tespit edilmiştir. Hammadde, finansal kaynaklar ve sermaye yapısı ve bilim ve teknoloji alt değişkenlerinin ise belli bir potansiyele sahip olduğu ancak bu potansiyelin etkin kullanılabilecek herhangi bir yapının var olmadığı ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan sektörün genel olarak düşük seviyede enerji ihtiyacının olması enerji alt değişkenine yönelik bir eksikliğin olmadığını göstermiştir.

Talep koşulları faktörüne bağlı olarak 4 alt değişken incelenmiştir. Talep değişkenlerine göre sektörün belli bir iç talebinin olduğu görülmüştür. Ancak dış talep açısından sektörün henüz hazır olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Var olan talebin nitelikliliği oldukça karmaşıktır. Tarih boyunca kullanılan yöntemler olmasına rağmen bilimsel altyapısı olmayan ve tecrübeye dayalı bir niteliğin olduğu, sonuçta da seçici bir tüketici kitlesinin olmadığı söylenebilir. Bu durum da sektörün gelişimini engellemektedir. Düzce coğrafik olarak AB pazarına yakınlığı ile avantajlıdır. Ancak bu avantajı kullanması için öncelikle GETAT uygulamaları Avrupa standartlarına çıkarılmalı ve profesyonel bir altyapı oluşturulmalıdır.

Sektörel kümelenme ana eksenine bakıldığında toplamda 7 alt değişkenle analiz edilmiştir. Sektörel kümelenmenin rekabetçilik seviyesi ve yeterliliği işletmelerin rekabetçilik avantajına doğrudan etki etmektedir. Küresel piyasalarda başarı göstermiş bir sektör, kendisi ile ilgili başka bir sektörü de küresel anlamda başarıya götürebilmektedir. Buna İtalya deri ve ayakkabı sektörü iyi bir örnek teşkil etmektedir. İtalya, deri ve ayakkabı sektöründe küresel başarı gösterirken bu sektörle ilgili olan iyi deri işleme makineleri sektöründe de başarı gösterir. Tedarikçi zincirinin rekabetçi oluşu, rekabet avantajı oluşturma noktasında bir sektöre ucuz ve yenilikçi girdi temini sağlar. Yenilikçilik ve bilgi alışverişi de birbiri ile yatay ve dikey ilişkide bulunan sektörlerle bilgi alışverişi ile olabilmektedir (Bulu vd., 2006, s. 55). Bu bağlamda sektörün en iyi faaliyet gösteren oyuncusu üniversite olarak öne çıkmıştır. Fakat sektörel kümelenmeye ilişkin bir yapılanmanın oluşmadığı sonucuna varılmıştır.

Firma stratejisi ve rekabet yapısı eksenine değerlendirildiğinde 6 tane alt değişkenin incelendiği ve diğer ana eksenlere göre en düşük rekabet gücüne sahip faktör olarak öne çıktığı görülmüştür. Porter burada, firmaların örgüt yapılarını, yönetim tarzlarını, kuruluş biçimlerini ve ulusal rekabetçiliğini incelemiştir. Firmaların yönetim tarzları, rekabet yapısı açısından firmanın stratejisini doğrudan etkilerken, kültürlerin yönetim tarzı, firma ilişkileri, örgütsel yapısı vb. üzerinde olumlu veya olumsuz etkileri olmaktadır. Küresel rekabetçilik de ulusal rekabet yapısı ile yakından ilişkilidir. İç piyasada firmalar her ne kadar düşük rekabeti avantaj olarak görse bile, bölgesel rekabetin niteliği, firmaları yenilikçiliğe ve ekonomik olanakların ötesine geçmeye zorlayıp küresel pazarlarda rekabete hazır

hale getirir (Bulu vd., 2006, s. 55). Bu doğrultuda incelendiği zaman Düzce İli GETAT sektörünün yapılanması ile yeterli yetkinliğe ulaşmamış olmakla birlikte, sektöre yönelik bir strateji de geliştirilmemiştir. Dolayısı ile stratejisi olmayan bir yapının rekabet edebilir gücünden söz etmek de olanaksızdır.

Devletin rolü ve etkinliği faktörü diğer dört faktörü dışarıdan dışsal bir faktör olarak etkilemekte ve avantaj oluşturmada dolaylı rol oynamaktadır. Diğer dört faktör üzerinden mevzuatları düzenleyerek, denetim mekanizması kurarak, vergi sistemini düzenleyerek ve tekel oluşumlarının önüne geçerek rekabet pozisyonuna etki edebilmektedir (Bulu vd., 2006, s. 55). Bu faktörün altında toplamda 4 tane değişken incelenmiştir. Bakıldığı zaman sektörün mevzuat altyapısı oluşturulmaya başlanmış ve ilk elden de devlet teşvikleri ile sektör kalkındırılmaya çalışılmıştır. Ancak denetim mekanizması eksikliği sektörün gelişimi önünde en büyük engel olarak ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan mevzuatın uygulanmasındaki eksikliklerin varlığı ön plana çıkmıştır. Genel anlamda kontrolsüz ve denetim olmayan piyasa ile himayeye dayalı bir teşvik söz konusudur. Talepler doğrultusunda mevzuatın uygulanabilirliğinin artırılması, teşvik mekanizmasının genişletilmesi ve geri ödeme sisteminin geliştirilmesi sağlanmalıdır.

Sonuç olarak insanlarda beklenen yaşam süresinin uzaması ile paralel bir şekilde kişisel bakım ihtiyacı ve izleminin önem kazanması malign ve kronik hastalıklar, sağlık çalışanlarının hastalara yeteri kadar zaman ayıramamaları, konvansiyonel tıbbi ilaçlardaki yan etkilerinden uzak durma isteği gibi nedenler GETAT'a olan ilginin artmasını da tetiklemiş ve hatta gelecekte bu ilginin daha çok artacağı da tahmin edilmektedir (Ünal ve Dağdeviren, 2019, s. 5).

Günümüzde bölgesel kalkınma çalışmaları yaygın bir şekilde sektörler üzerinden icra edilmektedir. Diğer bir ifade ile bölgenin çekirdek yeteneğine uygun ve elverişli olan sektörün küresel rekabetçilik gücü (yukarıda adı geçen modeldeki alt değişkenlerin tamamı göz önüne alınarak) geliştirilerek yapılmaktadır. Bu bağlamda sektör bir lokomotif görevi görmektedir. Sektörün rekabetçilik gücünün artması aynı zamanda ihracat, diğer bir manada ise gelirin artması anlamını taşımaktadır. Elde edilen dış gelirin bölgeye yansması ile birlikte, bölgenin ekonomik kalkınma sürecinde iyileşmeler elde edilmektedir. Tabii bu sürece paralel olarak kümelenme yaklaşımının etkin bir şekilde kullanılması ise sektörel kalkınmanın gerçekleştirilmesinin etkinliğini yüksek düzeyde artırmaktadır.

Bu çalışmada da, GETAT sektörünün bölgesel kalkınmaya etkisi araştırılmıştır. Bu bağlamda, öncü (lider) sektör olarak ulusal düzeyde yerel kalkınma planına dâhil edilen GETAT sektörünün öncelikle küresel rekabetçilik gücü analiz edilmiştir. Analiz neticesinde, bölgenin kalkınmasında bir kaldıraç olarak görülen (öngörülen) sektörün rekabetçilik gücünün *zayıf düzeyde* olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bununla birlikte bölgede önemli bir potansiyeli olan sektörün, rekabetçilikte öngörülen alt değişkenlerine yönelik yapılacak olan geliştirme ve iyileştirme çalışmaları ile orta, iyi ve yüksek düzeye yükseleceği beklenmektedir.

Ancak bu süreç hemen olacak gibi algılanmamalıdır. Nitekim küresel örnekler göz önüne alındığında bu sürecin, orta ve uzun vadeli sektörel kümelenme geliştirme çalışmaları ile (bir master plana bağlı olarak) geliştirildiği ve etkin mekânsal planlama ile birlikte finansal kaynaklar ile desteklendiği müşahede edilmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde GETAT sektörünün Düzce ilinde gelişmesi ve bölgesel kalkınmada öncü rolü oynayabilmesinin yegâne temeli, bir lider kurum ve kuruluş altında örgütlenmeye gidilerek, etkin kümelenme temelli geliştirme (*cluster based regional development*) programının uzun erimli bir proje dâhilinde başlatılarak sabır ve gayretle hayata geçirilmesi öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

Ahuja, V., ve Ahuja, A. (2011). Apitherapy-a sweet approach to dental diseases. Part II: Propolis. *Journal of Advanced Oral Research*, 2(2), 1-8.

Akbaş, Z. ve Karadağ, A. (2010). *Enerji kaynaklarının stratejik önemi uluslararası güvenliğe ve Türk dış politikasına yansımaları ve Türkiye açısından fırsatlar ve tehditler*. (Editör: İsmail Hakkı Eraslan). Sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmede enerji sektörü: sektörel stratejiler ve uygulamalar. İstanbul: Mos Ajans, 43-65.

Al-Faris, E. A., Al-Rowais, N., Mohamed, A. G., Al-Rukban, M. O., Al-Kurdi, A., Balla Al-Noor, M. A., ... ve Sheikh, A. (2008). Prevalence and pattern of alternative medicine use: the results of a household survey. *Annals of Saudi Medicine*, 28(1), 4-10.

Arslan, M., Şahne, B. S., ve Şar, S. (2013). Alternatif bir tedavi sistemi: homeopati. *Journal of Literature Pharmacy Sciences*, 2(2), 47-54.

Aslan, R. (2016). Hekimlikte alternatif ve tamamlayıcı tıbbi yaklaşımlar. *Kocatepe Veteriner Dergisi*, 9(4), 363-371.

Ayhan, H., ve Mollahaliloğlu, S. (2018). Tıbbi sülük tedavisi: hirudoterapi. *Ankara Medical Journal*, 18(1), 141-148.

Bilgin, M. (2002). Yerel yönetimlerin bölgesel kalkınmadaki etkinliği: göller bölgesi uygulaması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 313-330.

Bodeker, G. ve Burford, G., (2007). *Traditional, complementary an alternative medicine: policy and public health perspectives*. Singapore: Mainland Press.

Buckley, P.J., Pass, C.L. ve Prescott, K. (2010). Measures of international competitiveness: a critical survey. *Journal of Marketing Management*, 4(2), 175-200.

Bulu, M., Eraslan, İ. H., ve Şahin, Ö. (2004). Elmas (Diamond) modeli ile Ankara bilişim kümelenmesi rekabet analizi. 3. *Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, 25-26, Kasım, Eskişehir.

Bulu, M., Eraslan, İ.H., ve Barca, M. (2007). Türk gıda sektörünün uluslararası rekabetçilik düzeyinin analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(1), 311-335.

Bulu, M., Eraslan, İ.H., ve Kaya, H. (2006). Türk elektronik sektörünün rekabetçilik analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (19), 49-66.

Covington, H., ve Crosby, C. (1997). Music therapy as a nursing intervention. *Journal of Psychosocial Nursing and Mental Health Services*, 35(3), 34-37.

Creswell, J.W. ve Clark, V.L.P. (2011). *Karma yöntem desen seçimi*. (Çeviri Editörleri: Yüksel Dede ve Selçuk Beşir Demir, 2015). *Karma yöntem araştırmaları: tasarımı ve yürütülmesi*. Anı Yayıncılık: Ankara.

Çelik Yılmaz, A. (2017). *Bel ve boyun fitiği olan hastaların ameliyat öncesi ağrı gidermede kullandıkları tamamlayıcı yaklaşımlar*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

DAP (Doğu Anadolu Projesi). (2016). *DAP bölgesi büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık sektörünün uluslararası rekabetçilik analizi raporu*. (Rapor No: yok). Erzurum. T.C. Kalkınma Bakanlığı DAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.

Debas, H. T., Laxminarayan, R., ve Straus, S. E. (2006). Complementary and alternative medicine. *Disease Control Priorities in Developing Countries*, 1281-1291.

Di Paolo, N., Bocci, V., ve Gaggiotti, E. (2004). Ozone therapy. *The International Journal of Artificial Organs*, 27(3), 168-175.

EFCAM (European Federation for Complementary and Alternative Medicine). (2019). Research. <http://www.efcam.eu/>, (Erişim Tarihi: 03.01.2020)

El-Dahshan, N. A., Ismail, M. A., ve Metwally, A. S. (2015). Use of complementary and alternative medicine among families having patients with chronic diseases: el-mahsama village-ismailia governorate. *Therapy*, 6, 139.

Eraslan, İ. H. (2008a). *The Effects of Competitive strategies on firm performance: a study in Turkish textile and apparel industry considering the mediating role of value chain activities*. Unpublished Doctoral Dissertation. Boğaziçi University Social Sciences Institute, İstanbul.

Eraslan, İ. H., ve Dönmez, C. Ç. (2017). Endüstriyel kümelenme uygulamalarının Türkiye genelinde incelenmesi: sanayi, tarım ve hizmet sektörleri açısından bir değerlendirme. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(61), 325-368.

Eraslan, İ. H. (2014). Rekabet stratejileri kararlarının firmaların finansal performansı üzerindeki etkileri: stratejik düşünce perspektifinden bir analiz. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(10), 21-71.

Eraslan, İ. H., Bakan, İ., ve Helvacıoğlu Kuyucu, A. D. (2008b). Türk tekstil ve hazır giyim sektörünün uluslararası rekabetçilik düzeyinin analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (13), 265-300.

Eraslan, İ. H., Karataş, A., ve Kaya, H. (2007). Türk plastik sektörünün rekabetçilik analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (11), 203-219.

Erci, B. (2007). Attitudes towards holistic complementary and alternative medicine: a sample of healthy people in Turkey. *Journal of Clinical Nursing*, 16(4), 761-768.

Erel, Ö., ve Erel, K. V. (2014). Hipnoz ve genel tıp pratiğinde kullanımı. *Türkiye Klinikleri Family Medicine-Special Topics*, 5(4), 46-48.

Ernst, E. (2008). Complementary medicine in Germany.

Fırat, S. (2019). Düzce ilinin geleneksel ve tamamlayıcı tıp (GETAT) sektörünün uluslararası rekabetçilik analizi. Yüksek Lisans Tezi. Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Düzce.

Field, A. (2018). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*. (Fifth Edition). London: SAGE Publications Ltd.

Gençel, Ö. (2006). Müzikle tedavi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14(2), 697-706.

Getatportal, (2020). Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Daire Başkanlığı. <https://getatportal.saglik.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 08.01.2020).

Grammaticos, P. C., ve Diamantis, A. (2008). Useful known and unknown views of the father of modern medicine, hippocrates and his teacher democritus. *Hell J Nucl Med*, 11(1), 2-4.

Hori, S., Mihaylov, I., Vasconcelos, J. C., ve McCoubrie, M. (2008). Patterns of complementary and alternative medicine use amongst outpatients in Tokyo, Japan. *BMC Complementary and Alternative Medicine*, 8(1), 14.

Işık, M., ve Aksoy, N.A. (2012). Tıbbî sülük tedavisi (hirudoterapi) ve hacamat. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 22, 80-84. <http://www.sdplatform.com/Dergi/602/Tibb-suluk-tedavisi-hirudoterapi-ve-Hacamat.aspx>, (Erişim Tarihi: 07.01.2020)

Jin, B., ve Moon, H. C. (2006). The diamond approach to the competitiveness of korea's apparel industry: Michael Porter and beyond. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 10(2), 195-208.

Johnson, S. B., Park, H. S., Gross, C. P., ve James, B. Y. (2018). Complementary medicine, refusal of conventional cancer therapy, and survival among patients with curable cancers. *JAMA Oncology*, 4(10), 1375-1381.

Karahancı, O. N., Öztoprak, Ü. Y., Ersoy, M., Zeybek Ünsal, Ç., Hayırlıdağ, M., ve Örnek Büken, N. (2015). Geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları yönetmeliği ile Yönetmelik Taslağı'nın karşılaştırılması. *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 2(2), 117-26.

Kaya, E., ve Altınbilek, T. (2019). Osteopati yaklaşımı; bel ve boyun ağrılarında yeri. *Journal of Biotechnology and Strategic Health Research*, 3, 85-90.

Kılıç, Y. (2014). Turizm sektörü istihdamının eğitim durumu ve insangücü planlaması. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 419-436.

Kökten, G. (2017). *Bir üniversite hastanesinde polikliniğe başvuran cildiye hastalarında tamamlayıcı ve alternatif tıp yöntemlerinin kullanımı*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Şanlıurfa.

Lindquist, R., Tracy, M. F., ve Snyder, M. (Eds.). (2013). *Complementary & alternative therapies in nursing*. (Seventh Edition), Springer Publishing Company.

Magretta, J. (2012). *Understanding michael porter. the essential guide to competition and strategy*. Boston, MA, ABD: Harvard Business Review Press.

McKay, A., ve M Wangchuk, D. (2018). Traditional medicine in Bhutan. *Asian Medicine*, 1(1), 204-218.

Mollahaliloğlu, S., Uğurlu, F. G., Kalaycı, M., ve Öztaş, D. (2015). Geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarında yeni dönem. *Ankara Medical Journal*, 15(2).

Neven, D., ve Droge, C.L.M., (2001). *A diamond for the poor? assessing Porter's Diamond Model for the analysis of agro-food clusters in the developing countries, proceedings of the 11th annual world food and agribusiness forum and symposium, 25-28 June, Australia*.

Özgök, A. (2013). Hipnoz ve anestezi. *Anestezi Dergisi*, 21(1), 11-16.

Özler, M., Öter, Ş., ve Korkmaz, A. (2009). Ozon gazının tıbbi amaçlı kullanılması. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 8(1).

Özmen, S., Demir, H. Y., Yavuzer, R., ve Atabay, K. (2005). Alternatif estetik uygulamalar-1: mezoterapi. *Türk Plastik, Rekonstrüktif ve Estetik Cerrahi Dergisi*, 13(3), 195-201.

Öztürk, O., ve Selçuk, M. Y. (2016). Apitherapy in primary care. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 10(3), 124-125.

Pal, S. K. (2002). Complementary and alternative medicine: an overview. *Current Science-Bangalore-*, 82(5), 518-524.

Park, Y. L., Huang, C. W., Sasaki, Y., Ko, Y., Park, S., ve Ko, S. G. (2016). Comparative study on the education system of traditional medicine in China, Japan, Korea, and Taiwan. *Explore*, 12(5), 375-383.

Porter, M. E. (1989). How competitive forces shape strategy. *In Readings in Strategic Management*, (pp. 133-143).

Porter, M. E. (1991). Towards a dynamic theory of strategy. *Strategic Management Journal*, 12(S2), 95-117.

Porter, M. E. (1998). *Clusters and the new economics of competition*. Boston, MA: Harvard Business School Press, 76(6), 77-90.

Porter, M. E., ve Van der Linde, C. (1995). Toward a new conception of the environment-competitiveness relationship. *Journal of Economic Perspectives*, 9(4), 97-118.

Porter, M.E. (1990). *The competitive advantage of nations*. The MacMillan Press Ltd., London and Basingstoke, 1(1), 70-91.

Rabago, D., Slattengren, A., ve Zgierska, A. (2010). Prolotherapy in primary care practice. *Primary Care: Clinics in Office Practice*, 37(1), 65-80.

Rao, N. J., Subash, K. R., ve Kumar, K. S. (2012). Role of phytotherapy in gingivitis: a review. *Int J Pharmacol*, 1, 1-5.

Riasi, A. (2015). Competitive advantages of shadow banking industry: an analysis using Porter Diamond Model. *Business Management and Strategy*, 6(2), 15-27.

S.B. (T.C. Sağlık Bakanlığı). (2019). 2. *Uluslararası geleneksel ve tamamlayıcı tıp kongresi özet kitabı*. 2019, Ankara.

Sarı, D. (2016). *Gaziantep ili Oğuzeli ilçe merkezinde 18 yaş ve üstü erişkinlerde biyolojik ve alternatif/ tamamlayıcı tıbbi tedavi kullanma durumu ve etkileyen faktörler*. Uzmanlık Tezi, Gaziantep Üniversitesi Tıp Fakültesi, Gaziantep.

Schwenger, D., Straub, T., ve Borzillo, S. (2014). Non-governmental organizations: strategic management for a competitive world. *Journal of Business Strategy*, 35(4), 11-19.

Selli, F., Eraslan, İ. H., Chowdhury, D., ve Sukumar, A. (2010). International competitiveness: analysis of Turkish animal husbandry: an empirical study in GAP region. *Enterprise Risk Management*, 2(1), 100-114.

Singh, V., Raidoo, D. M., ve Harries, C. S. (2004). The prevalence, patterns of usage and people's attitude towards complementary and alternative medicine (CAM) among the Indian community in Chatsworth, South Africa. *BMC Complementary and Alternative Medicine*, 4(1), 3.

Somer, P., ve Vatanoğlu, E.E. (2017). Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği'nin hukuki ve etik açıdan değerlendirilmesi. *Anadolu Kliniği*, 22(1). 58-65.

Suci, M. (2015). *Türk savunma sanayiinin sürdürülebilir rekabet avantajına ulaşmasında talep koşullarının etkisi ve önemi*. Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Stratejik Araştırmalar Enstitüsü. İstanbul.

Şahin, S. (2017). Geleneksel, tamamlayıcı, alternatif tıp uygulamalarına genel bir bakış. *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, 21(4), 159-162.

Şarışen, Ö., ve Çalışkan, D. (2005). Fitoterapi: bitkilerle tedaviye dikkat (!). *Sted*, 14(8), 182-187.

T.C. Resmî Gazete- 1. *Akupunktur tedavi yönetmeliği*, Resmî Gazete Sayı No:20885 (29.05.1991).

T.C. Resmî Gazete- 2. *Akupunktur tedavisi uygulanan özel sağlık kuruluşları ile bu tedavinin uygulanması hakkında yönetmelik*, Resmî Gazete Sayı No:24879 (17.09.2002). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/09/20020917.htm>, (Erişim Tarihi: 07.01.2020)

Tanyüksel, M., Kuru, Ö., Araz, E., Kılbaş, H. Z. G., Yıldız, Ş., ve Alaca, R. (2014). Kronik yaraların tedavisinde steril *Lucilia sericata* larva uygulamaları. *Gulhane Med J*, 56(4), 218-22.

Tekiner, H. (2019). Kronik hastalıklarda geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarının tarihsel kaynağı olarak tıp yazmalarının kullanımı: mevcut durum ve gelecek. 2. *Uluslararası Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Kongresi*. (54-55). Ankara: Sağlık Bakanlığı.

Thomson, P., Jones, J., Evans, J. M., ve Leslie, S. L. (2012). Factors influencing the use of complementary and alternative medicine and whether patients inform their primary care physician. *Complementary Therapies in Medicine*, 20(1-2), 45-53.

Timurçin, D. (2010). *Türkiye'de KOBİ'lerin rekabet gücü ve rekabet üstünlüğü sağlamada kümelenmenin etkisi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Toksarı, M., Mürütsoy, M., ve Bayraktar, M. (2014). Tüketici algularını etkileyen faktörlerde sosyal medyanın rolü: Niğde Üniversitesi İİBF örneği. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(20), 1-28.

Tolunay, A., ve Akyol, A. (2006). Kalkınma ve kırsal kalkınma: temel kavramlar ve tanımlar. *Türkiye Ormanlık Dergisi*, 7(2), 116-127.

TTB (Türk Tabipler Birliği). (2017). *Tıbbın alternatifi olmaz! geleneksel alternatif ve tamamlayıcı tıp uygulamaları*. (Hazırlayan: Serpil Tütüncü ve Nilay Etiler). Ankara.

TTB (Türk Tabipler Birliği). (2017). *Tıbbın alternatifi olmaz! geleneksel alternatif ve tamamlayıcı tıp uygulamaları*. (Hazırlayanlar: Serpil Tütüncü Nilay Etiler), Türk Tabipleri Birliği Halk Sağlığı Kolu, 7, Ankara Türk Tabipleri Birliği Yayınları.

Turan, N., Öztürk, A., ve Kaya, N. (2010). Hemşirelikte yeni bir sorumluluk alanı: tamamlayıcı terapi. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*, 3(1), 93-8.

Tütüncü, S. ve Etiler, N. (2017). *Tıbbın alternatifi olmaz! geleneksel alternatif ve tamamlayıcı tıp uygulamalar*. Ankara: Türk Tabipler Birliği Yayınları.

Uyar, M., ve Akın Korhan, E. (2011). Yoğun bakım hastalarında müzik terapinin ağrı ve anksiyete üzerine etkisi. *AĞRI*, 23(4):139-146.

Ünal, M., ve Dağdeviren, H. N. (2019). Geleneksel ve tamamlayıcı tıp yöntemleri. *Fam Med*, 8(1), 1-9.

WHO (The World Health Organization), (2020). *Collaborating centres: WHO collaborating centres database & portal*. <https://www.who.int/about/who-we-are/structure/collaborating-centres>, (Erişim Tarihi: 03.01.2020)

WHO (The World Health Organization). (2001). *Legal status of traditional medicine and complementary/alternative medicine: a worldwide review*. World Health Organization, Geneva.

WHO (The World Health Organization). (2005). *Kayropraktikte temel eğitim ve güvenliği üzerine WHO rehber kitapçığı*. (Çeviri; Kayropraktik Derneği). Cenevre.

WHO (The World Health Organization). (2013). *WHO traditional medicine strategy 2014- 2023*. World Health Organization, Geneva.

WHO (The World Health Organization). (2019). *WHO global report on traditional and complementary medicine*. Luxembourg. Geneva.

Yüksel, A., ve Eraslan, İ. H., (2015). *Kırsal kalkınma: genel yaklaşım ve havza yönetimi uygulamaları*, Sage Yayıncılık.

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Reading the Vampire Diaspora: Hybridity and Diasporic Consciousness in Octavia Butler's Fledgling <i>Esra COKER KORPEZ</i>	535
Healing Invisible Wounds: Don DeLillo's <i>Falling Man</i> and the Recovery of Trauma <i>Hediye ÖZKAN</i>	553
Charlotte Smith's "Beachy Head" as a Space of Contrasts <i>Şafak ALTUNSOY</i>	569
Dijital Becerilerin Cinsiyet Eşitliği İndeksine Etkisi: AB Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme <i>Esra BOZKANAT, Oğuz BAŞOL</i>	587
Determination of Corporate Risk Management Application Level: A Survey in Manisa Province <i>Burcu KOCARIK GACAR, Anıl GACAR</i>	605
An Application on the Most Suitable Supplier Selection with Fuzzy TOPSIS and Fuzzy VIKOR Methods <i>Muhammet ENES AKPINAR</i>	627
Ortaçağ İslam Dünyasında Unvan-Lakap Kullanımları Hakkında Bir İnceleme: Unvan ve Lakap Kapıları Açılırken <i>Ali MIYNAT</i>	641
Prosedürel Demokrasi ve Hukukun Üstünlüğü <i>Faik KURTULMUŞ</i>	661
Bir Aşındırma Denemesi: İleri Modernitede Faillik, Kültürel Kodlar ve İnşa Edilmiş Belirsizlikler Dünyası <i>Cem ÖZKURT</i>	679
Küreselleşme, Hareketlilik ve Sosyal Hizmet: "Düzensiz" Göç ve Ulusötesi Sosyal Hizmet Uygulaması <i>Pelin ŞATIROĞLU GÜLDALI, Sema BUZ</i>	699
İzmir Deprem Afetinden Etkilenenler Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Depremle İlgili Toplumsal Bilincin Analizi <i>Yıldız AKPOLAT, Gazanfer KAYA, Aykut ÇALIŞKAN, Şebnem KARAAĞAÇ</i>	723
Turist Rehberliğinde Uzmanlaşma: Uzman Rehberlere Yönelik Bir Durum Çalışması <i>Arif AKPINAR, Nilgün AVCI</i>	755
Turizmin Sosyo-Kültürel ve Çevresel Etkilerinin Turizmin Gelişimindeki Rolü <i>İlker KILIÇ, Elif ŞENEL</i>	789
Avrupa Birliği Düzeyinde Yönetişim ve Siyasal Teritoryalite <i>Samet YILMAZ, Kamuran REÇBER</i>	809
Adalet Ağaoğlu'nun 12 Mart Dönemi Öykülerinde Suç Kavramı <i>Esra DİCLE</i>	833
Management and Leadership Type in Automotive Industry: View From Turkey <i>Kağan OKATAN</i>	853
Bankacılık Sektörü Çalışanlarının Sosyal Ticarete İlgileri Üzerine Bir Araştırma <i>Murat Can AKTAŞ, Ersin KARAMAN, Mehmet Cem BÖLEN</i>	869
Karanlık Liderlik Tazları: Kavramsal Bir Değerlendirme <i>Osman USLU</i>	901
Bölgesel Kalkınma Çalışmalarında Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Sektörünün (GETAT) Rolü: Düzce İli GETAT Sektörünün Uluslararası Rekabetçilik Analizi Çalışması <i>Serhat FIRAT, İsmail Hakkı ERASLAN</i>	925

